

Розстріляне
Відродження

Майк Йогансен

Вибрані
ТВОРИ "Смолоскип"

Серія «Розстріляне Відродження»

Майк Йогансен
ВИБРАНІ ТВОРИ

Серія «Розстріляне Відродження»

Майк Йогансен
ВИБРАНІ ТВОРИ

Видання друге, доповнене

Упорядник *Ростислав Мельників*

Київ
«Смолоскип»
2009

ББК 84.4УКР6
Й75

У черговому томі серії «Розстріляне Відродження» видавництво «Смолоскип» представляє доробок одного з найцікавіших авторів ХХ століття — Майка Йогансена (1895–1937). Українському читачеві вперше надано можливість комплексно познайомитися з домінантними виявами багатогранного таланту літератора. До видання увійшли кращі зразки поезії та прози, а також теоретичних студій письменника. Крім того, видання містить вичерпну бібліографію і стане в пригоді студентам, викладачам, широкому колу зацікавлених осіб. Може бути використане як посібник у школах і вищих навчальних закладах.

Передмова Ростислава Мельникова
Художнє оформлення Уляни Мельникової

Видання «Вибраних творів» Майка Йогансена здійснено
завдяки фінансовій підтримці Видавничого Фонду
Людмили та св. п. Василя Нелінів
(В. Неліпа нар. 1924 р. в Україні — пом. 2001 р. в Канаді).

ISBN 978-966-8499-94-4

© Ростислав Мельників,
упоряд., передм.,
примітки, 2009
© «Смолоскип», 2009

Ростислав Мельників

ЛЮДИНА З ХИМЕРНИМ ЙМЕННЯМ

А нас, тих, що знали зарані пісню,
Заспівають у трави, квіти й коріння,
Вітерець хвильовий пролетить і свисне,
Тичину блакитний елан оповине.
Закиває лісними очима сосюра,
І знайдеться десь перекручений корінь,
Такий незграбний, такий чудернацький
і бурий,
Що для нього назвиц не стане тих,
Ще раз полізуть в історію
І наречуть йому химерне ймення:
— Йогансен.

(«Метемфісис» — з утопічної поеми
Майка Йогансена «Комуна»).

З-поміж побіжних згадувань про Майка Йогансена в поважних новітніх монографіях впало в око досить прикметне означення — «найграйливіший і найменш досліджений письменник цієї епохи»¹, доби «червоного Ренесансу». Бувши, за власним висловом, «поетом, сценаристом, романістом, лінгвістом, новелістом, автором граматик, поетик, словників, численних перекладів із мов усіх народів світу» та й загалом людиною різноманітних захоплень²,

¹ Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. — К.: Либідь, 1997. — С. 175.

² Автобіографія Майка Йогансена, того Йогансена, що оздобив прологом, епілогом та інтермедіями 133 книгу «Літературного ярмарку» // Літературний ярмарок. — 1929. — № 3 (133). — С. 2–5.

літератор залишив по собі велику й цінну спадщину, розсипану здебільшого по газетних шпальтах, журнальних сторінках, архівних теках й окремими виданнями, що, з огляду на час виходу і долю митця, й нині залишаються неприступними (навіть Книжкова палата України має лише кілька з понад двох десятків його книжок).

Вихід книжки вибраної прози у видавництві «Смоло-скип» 2000-го року засвідчив надзвичайний інтерес сучасного читача до цієї постаті та насамперед — до художнього світу Майка Йогансена. Наклад розійшовся — як на українські мірки — миттєво, а за півроку видання взагалі перетворилося на бібліографічну рідкість, що вже говорити про його видання «Поезії» 1989 року. Власне, саме ці дві книжки стали певними етапами актуалізації й повернення письменника в літературний та літературознавчий обіг, проте, безумовно, не могли повною мірою розкрити всі грані його таланту. Не зроблять цього й пропонувані «Вибрані твори», та, поза всяким сумнівом, книга стане присутнім зрушенням у цьому напрямку, адже Ви тримаєте в руках найповніше сьогодні видання творів Майка Йогансена — Михайла Гервасійовича Йогансена.

Таке не зовсім звичне на слух українця ім'я він одержав від батьків — учителя німецької мови Гервасія Гайнріховича Йогансена¹, вихідця з Латвії, й Ганни Федорівни Крамаревської з роду старобільських козаків, коли народився в Харкові 16 жовтня 1895 року. Початкову освіту здобув удома. Потім навчався в гімназії, присвячуючи вільний час футболу, грав в одній із місцевих команд, та «біологічному практикуму» разом зі своїм сусідою й тезою Михайлом Ветуховим (згодом — президентом Вільної Української Академії Наук) на Журавлівських схилах, куди виходили вікнами їхні будинки². У навчальному

¹ Відповідно до вимог українського правопису Йогансен писав своє прізвище з однією «н».

² Журавлівські схили — місцевість у Харкові між центральною нагірною частиною (вулиці Чайковська й Лермонтівська) та Журавлівкою (на початку століття — передмістя, нині — частина Харкова). Будинок Йогансенів не зберігся.

процесі Йогансена особливо приваблювала математика. Також він цікавиться сучасною літературою, випробовує власне перо — перші свої вірші пише німецькою та російською мовами. У старших класах зі своїм товаришем по гімназії Григорієм Петниковим¹ стає близьким до кола Миколи Асєєва, Велемира Хлебнікова, Володимира Маяковського. Щоправда, пізніше, зі вступом до університету та через потребу долати матеріальну скруту репетиторством, відійшов від футуристично-поетичної богеми.

1917 року успішно складає випускні іспити класичного відділення історико-філологічного факультету Харківського університету. Отримує науковий ступінь магістра філології. Увесь час вчителює. Приблизно в ці роки «пройшов словесний відділ, склав за нього іспити в Харкові (але диплома не вибирав)² і дістав доручення читати історичний курс української мови на Полтавському філологічному факультеті. Після того з перервами викладав у Харківському ІНО»³. Чимало часу приділяє мовознавчим студіям, досліджує особливості говірок Миргородського повіту, складає один із перших підручників української мови. Ще року 1918, зізнається Майк Йогансен у своїй автобіографії, «почав писати вірші українською мовою і знайшов, що вони виходять природніше»⁴. На 1920–1921 роки припадає його поетичний дебют.

«Наш Універсал до робітництва і пролетарських мистців українських» за підписом Миколи Хвильового, Володимира Сосюри та Михайла Йогансена у збірнику «Жовтень» від 6 листопада 1921 року заманіфестував його

¹ Григорій Петников (1894–1971) — відомий російський поет, окремі твори та книги котрого неодноразово перекладав українською М. Йогансен.

² Напевне, тут йдеться про навчання в аспірантурі, що згадується в різних джерелах.

³ Йогансен М. Автобіографія // Йогансен М. Поезії / Упорядкування, вступна стаття та примітки С. Крижанівського. — К.: Радянський письменник, 1989. — С. 174.

⁴ Там само.

прихід у літературу, як, зрештою, і всього покоління «червоного ренесансу».

«Однаково одгетькуючи всіляких неокласиків, що, підфарбувавшись червоним карміном, годують пролетаріят заялженими формами з минулих століть, і життєтворчих футуристичних безмайбутників, що видають голу руйнацію за творчість, та всілякі формалістичні школи і течії..., оголошуємо еру творчої пролетарської поезії справжнього майбуття...», — писали у своєму маніфесті «співці живої творчости пролетаріяту», його боротьби, «поети-піонери в яскравий світ — комунізм», котрі творять «первістки поезії переможця — пролетаріяту», організують «регулярну армію мистців пролетаріяту». «Наші лави крилаті спаюватимемо залізною дисципліною робочих ритмів і пролетарських метафор. В цьому попередники наші й пророки — Шевченко і Франко. (...) Мову українську беремо яко певний і багатий матеріал, даний нам у спадщину тисячолітніми поколіннями батьків наших — селянства українського.

Перетворимо, переплавимо, перекуємо ті скарби селянські на нашій фабриці, в огні нашої творчости, під молотами наших зусиль одностайних»¹.

На цей час стара генерація літераторів майже вся опинилася на еміграції, залишивши Україну разом із військом УНР. Виїхав провідник української лірики Олександр Олесь, батько українського модернізму Микола Вороний, Володимир Винниченко, Спиридон Черкасенко, Микита Шаповал і багато інших. Дехто, як, приміром, Степан Васильченко, приголомшений революційними подіями, замовк. Почався, — зазначав Володимир Коряк, — «цікавий процес не тільки переоцінки цінностей, а власне — процес загибелі старої, буржуазної української літератури»² і, відповідно, — зародження та формування

¹ Хвильовий М., Сосюра В., Йогансен М. Наш Універсал // Жовтень. — Х., 1921. — С. 1–2.

² Коряк В. Сьогочасна українська література (Доповідь в комуністичному університеті ім. Артема) // Коряк В. В боях. Статті і виступи 1925 — 1930. — Х.: ДВУ, 1930. — С. 125.

якісно нового мистецтва, творити яке й було покликане пореволюційне покоління письменників.

По суті, від 1921 року — із завершенням бурхливої доби Української Народної Республіки — наша література вступає в новий період свого розвитку. Ще з літа цього року в Харкові, столиці Радянської України, довкола газети «Вісті ВУЦВК», редагованої відомим поетом Василем Елланом-Блакитним, у недалекому минулому провідним діячем партії українських есерів (боротьбистів), гуртуються Володимир Коряк, активний учасник літературного процесу перших революційних років, колишній однопартієць Еллана і до того ж царський політкаторжанин Микола Хвильовий, доброволець Першої світової, повстанець проти гетьманату та комуніст з 1919 року Володимир Сосяра, щойно демобілізований червоноармієць, а ще не так давно козак армії УНР, та магістр Михайло Йогансен — усі майже ровесники, з такими різними й водночас характерними долями, залюблені у слово і сповнені творчої, кипучої енергії та віри в себе, в українське слово, в оновлену Україну. Саме за їхньої безпосередньої участі та сприяння розпочинається літературний процес, що вже нині трактується літературознавцями як одне з найцікавіших явищ в історії української літератури: з'являються альманахи «На сполох», «Штабель», збірник «Жовтень», починає виходити журнал «Шляхи мистецтва».

Так поставала, перефразовуючи Григорія Костюка, «перша „п'ятірна фаланга“ молодих літераторів, яка в цьому „великому, але не величному“ слобожанському місті на початку 20-х років запалила перші смолоскипи нового пореволюційного процесу»¹. І роль Майка Йогансена в цьому далеко не остання.

Виступаючи творцем та теоретиком нового художнього слова — мистецтва переходної доби — на сторінках

¹ Костюк Г. Микола Хвильовий. Життя, доба, творчість // Хвильовий М. Твори в п'ятьох томах. — Нью-Йорк, Балтімор, Торонто: Об'єднання Українських Письменників «Слово» і Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1984. — Т. 1. — С. 38.

часопису «Шляхи мистецтва» та в інших періодичних виданнях, він докладає чимало зусиль задля консолідації сил молодшої української літератури, виступає одним із засновників та організаторів спілки пролетарських письменників «Гарт», обґрунтовує завдання й напрями діяльності, бере активну участь у розбудові куцшової мережі «Гарту», зокрема, сприяє створенню київської організації та налагодженню плідної співпраці з письменниками-киянами.

Паралельно виходять і перші книжки поезії — «Д'гори» (1921), «Кроковее коло» (1923), «Революція» (1924), «Пролог до Комуни» (1924) — та її теорії «Елементарні закони версифікації (віршування)» (1922). Спираючись передусім на мову, адже «тільки в мові — невичерпне джерело нових образів»¹, Майк Йогансен на своїх «філософічних ландшафтах» (саме такий підзаголовок містила знакова у творчості поета книжка «Кроковее коло») вибудовує неоромантичний міф про творення нового світу — «космосу» — «Комуни» — «Ірію» — «України»:

Й серед сірого-сивого голо.
У безмежній пустій порожнечі
Позначилося кроковее коло
І вийшло з туману по плечі.

В мої дні, і наші тижні
Зібгало в залізну раду,
І ринули іскри рижі
В неосяжне сиве свічадо².

Характерна йогансенівська поетика ще більш увиразнилася з наступними збірками «Доробок» (1924), що увірнула в себе попередні й стала «поезії книжкою першою», та «Ясен» 1930 року, названою вже самим автором «поезії книга друга».

¹ Йогансен М. Елементарні закони версифікації (віршування) // Шляхи мистецтва. — 1921. — № 2. — С. 117.

² Йогансен М. Поезії // Упорядкування, вступна стаття та примітки С. Крижанівського. — К.: Радянський письменник, 1989. — С. 59.

«Міфологізована» поетична гра з її по-йогансенівському тонким імпресіоністичним інструментарієм виходить на передній план як один із найоптимальніших варіантів існування художнього слова в тексті, проте надреальність його звучання в реальності нового світу виявляється лише невдалою спробою згармонізувати модель «людина і світ». Це особливо гостро відчувається у третій і водночас останній книзі поезій — «Балади про війну і відбудову» 1933 року. Від початку романтичні «філософічні ландшафти», з яскравим домінуванням людини-творця з когорта «перших хоробрих», еволюціонують через експеримент зі словом в «обезлюднений» світ «ідей» та «речей», де героя вже немає. Залишилися хіба що фантоми на «реалістичних рейках» абсурду¹.

«Як усякий сильний поет, — зазначав автор у „Передньому слові“ до підсумкової книги „Поезії“, що мала характер вибраного у хронологічно витриманій композиційній схемі, — я написав багато слабих віршів, чимало середніх і небагато сильних. У цій книжці я зібрав усі. Читаючи її, ви перейдете від стихійної романтики юнацьких літ через манівці романтики чистого слова до балад активного учасника соціалістичної будови»², де поет, за власним зізнанням, «замість туманного романтизму намірявся дати яскраві образи „речей“»³.

Авторське окреслення власного наробку лягло в основу поділу поетичної творчості Йогансена на три періоди, означені в часі виходом етапних книжок: перший — 1921–1924 рр., другий — 1925–1930 рр., третій — 1931–1933 рр.⁴. Цей поділ можна віднести й до всього творчого

¹ Докладніше див. монографію: Мельників Р. Майк Йогансен: ландшафти трансформацій. — К.: Смолоскип, 2000. — 156 с.

² Йогансен М. Переднє слово // Йогансен М. Поезії. — Х.: Рух, 1933. — С. 5.

³ Йогансен М. Автобіографія... — С. 175.

⁴ Після 1933 року поезія Майка Йогансена окремими книгами не виходить, але, звичайно ж, це не означає, що на цьому вичерпується його поетичне натхнення. Цілоком можливі нові знахідки віршів та поетичних перекладів (особливо з німецької мови).

шляху, поставивши крайньою датою смерть письменника. Прикметно, що Григорій Костюк, періодизуючи творчість близького товариша й побратима Майка Миколи Хвильового, застосовує ті самі хронологічні рамки, а пропонувані ним короткі характеристики можна застосувати як до «п'ятірної фаланги», так і до розвитку літератури та учасників літературного процесу того часу загалом: перший — «період експерименту і шукання», другий — «творчого змушнення, стилевого утвердження, теоретичне осмислення мистецтва», третій — «період героїчних терпінь», час «поразок, відступів і останніх спроб знайти місце для нового старту на конвенціональних шляхах... Безвихіддя і трагічний фінал»¹, — 1933-го, 34-го, 35-го, 36-го, 37-го...

Період, що розпочинався 1925 роком, виявився особливо плідним для Майка Йогансена та його найближчого оточення, вершинним за творчим піднесенням і художнім виявом. Щодо зовнішніх атрибутів, то цей відтинок часу також умовно можна означити добою ВАПЛІТЕ і «Літературного ярмарку».

Ще активно розбудовуючи «Гарт», зізнавався пізніше Йогансен у своїй автобіографії, — «почував хибність того погляду, ніби література „організує“ людей, але, будучи дисциплінованим членом „Гарту“, у друкові не протестував»². Проголошена на світанку десятиліття ідея, знайшовши реальне відображення в масових літературних організаціях «Плуг» та «Гарт», засвідчила свою утопічність, а чи, принаймні, несвоечасність. Адже новоспеченому роб- або сількору, щоби стати письменником, потрібно було ще дещо, окрім пера та паперу. «З деякого часу в харківських літературних колах, що гуртуються навколо „Гарту“ й „Плугу“, зародилася думка про оформлення процесу зростання української революційної літератури в інституції академічного типу, що самим появом

¹ Костюк Г. Микола Хвильовий. Життя, доба, творчість... — С. 47.

² Йогансен М. Автобіографія... — С. 175.

своїм характеризувала б дозрілість нової української літератури та підводила під дальший її розвиток тверді, сталі підвалини. Після цілого ряду приватних нарад склалася ініціативна організаційна група в складі т.т. В. Блакитного, С. Пилипенка, М. Хвильового, Пельше і Лейтеса, котрі детально розробили план організації Української Літературної Академії та її ближчої роботи, й почала працювати в напрямкові реалізації цього плану»¹.

Утім, план не було зреалізовано, натомість 20 листопада 1925 року про своє існування голосно заявила Вільна Академія Пролетарської Літератури. «Буржуазне письменство має за собою тисячолітню культуру, глибину думок і роботу сотень поколінь митців над стилем. Ми ж вийшли з попелища революції. Тому в своїй творчості з класово-пролетарською установкою берімо все те культурне надбання віків і творимо нові форми й стилі. Творимо літературу, письменство, а не вбогу писанину, непотрібну й застарілу своїм змістом і формою», — так визначалися в одній із програмових статей² орієнтири діяльності ВАПЛІТЕ, що, загалом ґрунтуючись на стрижневих ідеях, проголошених «Нашим Універсалом», засвідчували їхній подальший поступальний розвиток — вже без жодного «одгетькування»: «В основу своєї мистецької праці ВАПЛІТЕ кладе марксівський світогляд і програмові постулати Комуністичної Партії, даючи широке право своїм членам користатись всіма художньо-літературними формами, як уже вживаними в світовій літературі, так і цілком новими»³.

У пошуках естетичного ідеалу нового часу приходило усвідомлення індивідуальності кожної особистості, а за ним усвідомлення себе як нації, що особливо чітко

¹ Г-н. Українська літературна академія // Література, наука, мистецтво. — № 18. — 11 травня 1924. — Дод. до газ. «Вісти ВУЦВК». — С. 4.

² Досвітній О. До розвитку письменницьких сил. Вільна академія // Вапліте. Зошит перший. — Х., 1926. — С. 9.

³ Статут ВАПЛІТЕ // Вапліте. Зошит перший... — С. 94.

окреслилося в тогочасній літературній дискусії. «Спроби Хвильового пошити неоклясиків у революціонерів, у ґрунті йдуть з бажанням створити єдиний національний культурний фронт», — закидав ваплітовцям Самійло Щупак¹. Навіть суперечка з Сергієм Пилипенком, як влучно підмітив Юрій Шевельов², мала вигляд дрібної міжусобиці людей, що стоять на одній платформі. З контексту ключових питань доби «Європа чи Просвіта», «Україна чи Малоросія» поставало наскрізною ідеєю повноголосе функціонування національного художнього слова в повноцінній українській державі. Цим окреслювалося й ідейно-естетичне поле діяльності Вільної Академії Пролетарської Літератури, одним із фундаторів якої виступив Майк Йогансен.

«І у віршах своїх, і в прозі, і в теоретичних статтях неуклінно старався підняти українське слово до європейського рівня»³, — підсумовував письменник року 1929-го, висловлюючи тим самим і кредо «ваплітян». Варто зауважити, що, обстоюючи головні постулати ВАПЛІТЕ, у літературній дискусії Майк Йогансен активної участі все ж не брав, зосередившись головним чином на творчості.

Рік 1925 став роком утвердження його як прозаїка, прозаїка з оригінальним, притаманним лише йому почерком. Виходять друком збірка оповідань «17 хвилин» і пригодницький роман «Пригоди Мак-Лейстона, Гаррі Руперта та інших».

Уже ці перші книжки одразу визначили чи не найприкметнішу рису, що вигідно вирізняла Йогансена з-поміж тодішнього письменства — яскраво виражена фабульність, чітка конструкція і захоплюючий, гострий, незрідка

¹ Щупак С. Псевдомарксизм Хвильового // Життя і революція. — 1925. — №12. — С. 65–66.

² Шевельов Ю. Про памфлети М.Хвильового // Хвильовий М. Твори у п'ятьох томах. — Нью-Йорк, Балтімор, Торонто: Об'єднання Українських Письменників «Слово» і Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1983. — Т. 4. — С. 12.

³ Йогансен М. Автобіографія ... — С. 175.

авантюрний сюжет. Зрештою, це увіходило в його концепцію прози як такої: «Для того, щоб нам вибитись на „велику“ літературу, нам не вистачає серйозного відношення до фабульної розробки. Статичну прозу дуже люблять вчителі словесности (для диктантів), але читачі її не полюблюють», — читаємо в авторському «підручнику» «Як будується оповідання»¹. — «Коли лірика подібна до любовної пригоди, то новела нагадує радше комерційний контракт, за яким автор обов'язується розповісти щось цікаве, а читач погоджується цьому повірити й узяти все за реальність, принаймні на час читання. Отже, щоб скласти такий контракт, треба мати чим торгувати. Систематично розповідати самого себе, як то роблять ліричні поети, в прозі не можна, в прозі це можна зробити тільки один раз.

Таким чином, ми дійшли до того, що треба щось мати до розповідання...»².

Така вимогливість до написаного й водночас іронічна грайливість, орієнтація на потреби й запити читача та напівсерйозне потрактування літератури як речі передусім утилітарної — «...в наших умовах мистецтво міститься десь поміж мороженим та сельтерською водою що до ролі своєї в виробничому процесі»³, що, в першу чергу, спрямовувалося на порятунок власне художності слова, — все це йшло врозріз із тодішніми ідеологічними установками на твір-агітку. Виступаючи після ліквідації ВАПЛІТЕ на театральному диспуті 8 червня 1929 року, нарком освіти УСРР Микола Скрипник зазначав: «... орієнтація на кваліфікованого, витвореного попереднім десятиріччям історії й роками революції міського споживача культурних цінностей, ця орієнтація, в протилежність до орієнтації на масового пролетарського глядача — читача в літературі, привела до „Вальдшнепів“⁴, до фашистських

¹ Йогансен М. Як будується оповідання. Аналіза прозових зразків. — Х. : Книгоспілка, 1928. — С. 28.

² Там само. — С. 29.

³ Там само. — С. 9.

⁴ Твір Миколи Хвильового.

шляхів у нашій українській літературі. Це не випадок, що „Вальдшнепи“ не були одиницями. На нашій обрії культури літали не лише „Вальдшнепи“. Там Червоноградським шляхом проходить учення Йогансена про те, як писати літературні твори ...»¹.

Слід наголосити, що творчу практику й теорію Майка Йогансена чи стосовно прози, чи поезії, а чи інших виявів натхнення письменника — слід сприймати як органічну єдність, як додатковий зміст, напрямок інтерпретаційної думки, окреслений самим письменником. Утім, щодо безпосередньої авторської оцінки свого дебюту в книгах прози, то в автобіографії віднаходимо лише занадто критичну згадку про «книжечку слабеньких оповідань („17 хвилини“»² і жодного слова про «Пригоди Мак-Лейстона, Гаррі Руперта та інших», хоч, зрештою, це явище в українській літературі, попри всі вади дебютності, далеко не проминальне.

Побудований за кращими традиціями жанру пригодницького роману, твір має також і низку рис власне йогансенівського літературного експерименту: яскраво виражена кінематографічність викладу, напружено підієва змінюваність «кадрів» та місця їхнього розгортання (Америка, Британія, Франція, Африка, Україна), демонстративний монтаж окремих епізодів, подекуди навіть епатажний, скажімо, посиланням на джерела запозичень — «Казки народів Африки», редаговані Григорієм Петниковим, лист Фрітьофа Хансена тощо, — все це нанизується на багатолінійність та багатоплановість сюжету, що зрештою об'єднується наскрізною магистраллю — історією родини Лейстонів. Кожний розділ було подано як окремий випуск, оригінально оформлений художником Вадимом Меллером, з огляду на тодішні поліграфічні можливості — обкладинкові колажі

¹ Лесь Курбас у театральній діяльності, в оцінках сучасників, — документи. — Балтімор, Торонто: Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1989. — С. 569.

² Йогансен М. Автобіографія... — С. 175.

й знакова типографія безпосередньо в текстовому просторі, та на підсилення сюжетної напруженості з коротким припочатковим змістом і анонсом наприкінці.

Окремим пунктом можна назвати й класичну літературну містифікацію, яка забезпечує додатковий відсоток читабельності. Попри те, що уривки з роману впродовж 1924 року було оприлюднено в періодиці за підписом Йогансена, — вже 1925-го він виходить під псевдонімом. У передмові зазначається, що ім'я на обкладинці — «Віллі Вецеліус (Willy Wetzelius) — псевдонім Антона Райнке, що народився р. 1893 в німецьких колоністів у Запоріжжі (на Хортиці)» і загинув у випадковій сутичці з фашистами в Німеччині. Авторіві передмови, схованому під криптонімом М. К., «довелося, перекладаючи (на обкладинці ж стоїть „переклад А. Г. Г.“ — Р. М.) дописувати останню главу»¹, де, між іншим, вмонтовуються напівзмістифіковані факти з життя цілком реальної людини — художника Сашка, прибулого до Харкова з Німеччини і знаного нами тепер як Олександр Довженко.

Така заплутана й химерна передісторія, як і годиться в подібних випадках, на українському ґрунті несла в собі ще й додаткове навантаження, адже читачам пропонувався перший вітчизняний пригодницький роман. І, що варто відзначити, твір мав неабиякий успіх — упродовж 1925 року вийшло десять випусків загальним накладом 100 тисяч примірників.

За дещо відмінним підходом вибудовувалася збірка оповідань вже не Вецеліуса, а таки Йогансена «17 хвилин». Притаманна письменникові фабульна напруга зосереджується на чітко окреслених фактах — історіях окремих речей (ленінської картки, фетишизованого уявного револьвера, випсаного рахунку), але взятих у досить несподіваному ракурсі. Замикає низку оповідань заглавна новела. Її потужний ліричний струмінь «динамізується» пішим простуванням автора вечірнім містом, в тінях

¹ М. К. Передне слово // Вецеліус В. Пригоди Мак-Лейстона, Гаррі Руперта та інших. — К.: ДВУ, 1925. — Вип.1. — С. 3.

якого ще живе й далі давноминулий Харків. Психологічний «речовізм» та притаманні письменникові кіноматографічність, «подієвість» композиції твору виступають засобом конструювання світу «маленької», звичайної людини і в уривках сатиричної оповіді про «філософа» Майбороду, оприлюдненої тоді ж таки на сторінках журналу «Всесвіт».

У цей час Майк Йогансен відкриває для себе кіно, пише спільно з Юрієм Тютюнником, амністованим соратником Симона Петлюри, сценарій фільму «Звенигора» (надалі змінений і поставлений Олександром Довженком, зі зміщенням концептуально-символічного навантаження у бік класового розбрату українського народу, внаслідок чого Йогансен взагалі відмовляється від авторства), а також сценарій «Марево землі». Та ще більше його поглинає театр. На згаданому театральному диспуті 8 червня 1929 року Лесь Курбас зауважував: «Хіба не тісний зв'язок у мене з драматургами, наприклад, із Кулішем, зв'язок з т. Йогансеном, що дійсно виробився на майстра жанру театрів...»¹. Саме «Березіль» ставить оперету «Мікадо» (на написану в співавторстві з Миколою Хвильовим й Остапом Вишнею) та ревію «Алло на хвилі 477». Також письменник плідно працює над перекладами, зокрема й драм, активно експериментує зі словом, що особливо яскраво простежується на межі різних жанрів. Одним із таких виявів є запропонована письменником після ліквідації ВАПЛІТЕ концепція «Літературного ярмарку»², який, попри проголошену позагруповість,

¹ Лесь Курбас у театральній діяльності, в оцінках сучасників... — С. 651.

² У 20-ті роки в письменницьких колах Харкова словосполучення «Літературний ярмарок» побутувало як топонім на позначення частини міста, окресленої вулицями Пушкінською, Сумською і майданом Тевелева (нині — Конституції), де вирішувались усі письменницькі справи: саме тут містилися редакції газет і журналів, дирекції видавництва, а також низка закладів на зразок «кав'ярні Пока».

став прихистком ваплітян і, по суті, продовженням діяльності організації в нових формах.

У грудні 1928 року виходить перша — «сто тридцять перша книга» журналу: «Редакція (або Ярмарком, скажімо) „безперечно строкатого“ — так принаймні настирливо запевняє нас мало не вся нібито західноєвропейська преса — „Літературного ярмарку“, за два місяці відчиняючи двері в 12 рік свого, можна сказати, скромного існування, тисне Вам Вашу шляхетну руку, шановний читачу, через ріки, озера, лави, ліси, міста і села нашої Героїчної Республіки. Труднощі, можна сказати, остаточно ще не переборено. Але все-таки... як все-таки приємно, „як радісно згадувати запашне минуле!“ (Фразу запозичено з віршів сучасного якогось поета). Як приємно зазирати в конторські книги річної передплати, і бачити, що Ви нас протягом ста тридцятьох, так би мовити, уявних місяців ні разу не зрадили»¹. Як зазначає Григорій Костюк, «мрійники з Літярмаркому уявили собі, що їх альманах почав виходити в січні 1918 року, і до грудня 1928 року регулярно вийшло 130 книжок. Перша реальна груднева книжка 1928 року, таким чином, була 131 книжкою безперервного українського культурного процесу від року проголошення в Києві Української Незалежної Держави»² (IV Універсал 22 січня 1918 року). Таке підспуддя мав грайливий настрій прологів та інтермедій, які, на думку Юрія Шереха (Шевельова), «були справжнім *tour de force* в тогочасних умовах»³, і не дивно, що чим далі вони починали скоюватися тяжкою заполітизованою атмосферою 1929 року, року «великого перелому».

¹ Пролог до книги сто тридцять першої // Літературний ярмарок. — 1928. — №1 (131). — С. 3.

² Костюк Г. Вступний коментар редактора // Хвильовий М. Твори у п'ятьох томах... — Т. 4. — С. 429–430.

³ Шерех Ю. Літ Ікара (Памфлети Миколи Хвильового) // Шерех Ю. Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології. Три томи. — Х.: Фоліо, 1998. — Т. 2. — С. 148.

Уже перше число «Літературного ярмарку» засвідчило якісно інший рівень прозової творчості Майка Йогансена, відображений в експериментальній «Подорожі ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки Альчести у Слобожанську Швайцарію». Вигадливий тон викладу повісті з бароково довгою назвою й таким же дещо химерним змістом був цілком органічним у загальному річищі містерійно-вертепного дійства та пародійно-іронічної літературної містифікації журналу, починаючи від автобіографій упорядників кожного окремого числа до супроводжувальних інтермедій. Екзотичні маріонеткові парсуни й одночасно їхня травестійна нетождсамість створюють контекст для головного героя — ландшафту, краєвидів, що нанизуються вервечкою подій подорожі озерною Швайцарією¹. Надзвичайний ліричний струм ін опису посилюється поетичними вставками — кондесатом почуттів і настроїв, які заповоняють і власне епічний простір притаманними Йогансену тонкими алітераціями. Співзвучними, а ще точніше — суголосними були «Подорожі...» «Неймовірні авантури дона Хозе Перейри у Херсонськiм степу», оприлюднені у восьмому числі «Літературного ярмарку».

У 1930 році Майк Йогансен об'єднав ці два авантюрно-гострі сюжети однією композицією та загальною назвою «Подорожі ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки прекрасної Альчести у Слобожанську Швайцарію», використавши свій улюблений принцип кінематографічної динамічності.

¹ Цей топонім цілком реальний, а не лише жартівливий додток до прізвища автора та персонажів-подорожніх, що, як і більшість героїв прози письменника, мають дещо незвичні й химерні в українському середовищі імена. Річ у тому, що на Слобожанщині, окрім описаної Йогансеном, є принаймні ще кілька місцевостей, які й нині називаються Швейцаріями, а до 60-х років XX століття, до ліквідації за «неперспективністю», існувало навіть село Швейцарія по річці Оскіл, притоці Сіверського Дінця.

У виразнюється й загальна літературно-ігрова концепція «Подорожі...» — кільцева композиція: англomовна передмова — уривок неопублікованої праці автора «Ландшафт в літературі» з вказівкою використання лише для критиків, — якій передує епіграф латиною з Горація: «Небо, а не душа змінюється, коли за море мандруєш», подана українською наприкінці твору, щоправда, без уваги «... only dull, thick-headed, loquacious idiots», проте з поширеним коментарем:

«Із декоративного картону він (себто автор. — Р. М.) вирізав людські фігури, підклеїв під них деревляні цурпалки, грубо розмалював їх умовними фарбами, крізь картонні пупи протягнув їм дрiт і весело засовав цими фігурами під палючим сонцем живого, справжнього степу й під вогким риззям справжніх яворів Слобожанської Швейцарії. А щоб читач, бува, не подумав, що фігури ті живі, автор у найпатетичніших місцях, розірвавши їм картонні груди, просував крізь них свою патлату голову, а подекуди (нехай сто разів вибачить йому розумний читач і прекрасна читачка) і просто поливав їх із театральної пожежної шланги холодною водою.

Отож, любі мої, не сердьтеся на дроти й картон, і патлату авторову голову, і на холодні душі, і на те, що фігури в безглуздому танці з'являються, зникають, повертаються до вас спиною і взагалі морочать вам голову своєю абсурдною поведінкою. Ніде не написано, що автор у літературному творі зобов'язався водити живих людей по декоративних пейзажах. Він може спробувати, навпаки, водити декоративних людей по живих і соковитих краєвидах»¹.

Зрештою, в українській белетристиці навряд чи віднайдемо щось подібне не лише за задумом, а й за рівнем втілення. Цей експериментальний твір можна потрактувати як вершинний і в прозовій, і в поетичній творчості

¹ Йогансен М. Подорож ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки прекрасної Альчести у Слобожанську Швейцарію. — Х.: Пролетарій, 1930. — С. 212-214.

Майка Йогансена періоду «манівців романтики чистого слова», доби «туманного романтизму» — епохи ВАПЛІТЕ і «Літературного ярмарку», останній рік якої своїм початком ще давав підстави для сподівання. «Отже, сподіваємось! Ви, о Майку Йогансене (сподіваємося), в своїй новій повісті «Майборода» (Ви обіцяєте дати її до нашого альманаху!) відкинете на деякий час свою ж таки теорію («мистецтво, як лимонад») і вийдете перед наші світлі очі з виробом довійськової якості. Прийміть же від нас як скромний дар нашу тривогу радості, — тривогу радості за майбутнє Вашого, як нас рішуче запевняють і Стерн, і Сервантес, не аби-якого таланту ще далеко не остаточно виявлених можливостей»¹. Та надходила доба «героїчного терпіння» «учасників соціалістичної будови», час «поразок, відступів і останніх спроб знайти місце для нового старту».

Початок нового періоду — 1931 рік — був позначений виходом двох збірок прози Майка Йогансена «Оповідання про Майкла Паркера» та «Життя Гая Сергійовича Шайби». І коли пригоди Майкла Паркера продовжують розвивати сповнені незвичайними подіями, динамікою розгортання авантюрні сюжети, намічені ще у «Пригодах Мак-Лейстона, Гаррі Руперта та інших» та «Подорожі ученого доктора Леонардо», щоправда, без поетичних ремінісценцій та зі значним зменшенням ступеня грайливості, то решта оповідань, вміщених у цих двох книгах, «Списана спина» і «Життя Гая Сергійовича Шайби», подаючи оригінальні зразки поетичних «мотто» та текстових вкраплень, замикаються в ідейному колі сюжетних колізій «героїчних буднів» «соціалістичної будови».

Подібні тенденції можна також відзначити й у творах «Оповідання слюсаря Шарабана» та «В гостях у Н-ській дивізії», які разом із «Появою, пригодами і смертю

¹ Інтермедія патосу // Літературний ярмарок. — 1928. — №1(131). — С. 199.

Майкла Паркера» та повістю «Подорож ученого доктора Леонардо...» увійшли до останньої книги прози письменника «Оповідання» 1932 року.

Однак не варто відносити подібні зміни до наслідків зумовленої зовнішніми обставинами еволюції письменника, чи то пак певної деградації, адже це далеко не так. Маємо справу знов-таки з певним експериментом на ідейно-жанровому рівні й, відповідно, адекватним задуму втіленням. Цікавими є саме з цього погляду збірки гуморесок Майка Йогансена 1929 року «Луб'яне решето» та «Солоні зайці», що вийшли друком у серії «Весела книжка» видавництва «Плужанин».

Спроба Йогансена відмежуватися від надмірної ідеологізації через створення ще 1930 року техно-мистецької групи «А» за тих умов не могла реалізуватися. 1931-го Микола Хвильовий констатував: «така організація, як група „А“, теж заметушилась. Це мистецько-технічне, ліво-інтелігентське об'єднання хоч поки й продовжує своє існування, але та розгубленість, яку ми там не можемо не спостерігати, більш як красномовно говорить, що доля й цієї організації визначилася питокою вагою такого угруповання, як ПРОЛІТФРОНТ»¹.

Саме ПРОЛІТФРОНТ став останнім організаційним прихистком для більшості колег-однодумців Майка Йогансена, тієї групи «партійної радянської інтелігенції», що так чи інакше еволюціонувала через «Гарт», ВА-ПЛІТЕ й «Літературний ярмарок» і мала свою «своєрідну систему поглядів на літературу, на мистецтво й навіть на життя й що притримувалася певних громадсько-етичних ідеалів»². Ставка на «генія», боротьба за «велику літературу» на протигагу літературі «дня», погляди на письменника як на громадську одиницю, що «мусить бути в конфлікті з сучасним йому суспільством... — все це

¹ Хвильовий М. За консолідацію // Червоний шлях. — 1931. — № 4. — С. 88.

² Там само. — С. 90.

може входити, звісно, тільки в систему поглядів і ідеалів дрібної буржуазії...»¹. Тож, щоби уникнути «конфлікту з суспільством», просто необхідно знівелювати своє «Я», відмовитися від попередньо зробленого, перестати існувати або ж, усупереч усьому, торувати намічений шлях, поки вистачить сил.

Після фатального пострілу Миколи Хвильового 13 травня 1933 року подальша доля Майка Йогансена була вирішеною. Питання стояло лише — «коли». Як каже Іван Левадний, «пведське походження і діяльна участь у ВАПЛІТЕ зробила його після смерті Хвильового об'єктом нападів. Йому закидали, що він не добачав завдань, які ставить комуністична партія перед письменниками, й ігнорує їх. Йогансена відсилають у творче відрядження в нафтову промисловість, у висліді чого з'являється книжка його нарисів про нафту «Кос-Чагил на Ембі», але і в ній критика знаходить контрреволюційні натяки»². Книга датована 1936 роком. Варто наголосити, що Майк Йогансен, автор шести книжок нарисів («Подорож людини під кепом: Єврейські колонії» (1929), «Подорож у радянську Болгарію» (1930), «Три подорожі» (1932), «Під парусом на дубі» (1933), «Подорож у Дагестан» (1933) та «Кос-Чагил на Ембі» (1936)), — виступив зачинателем у вітчизняній журналістиці цього популярного й нині документального жанру. Рясно пересипані віршами нариси Йогансена наближаються до кращих зразків його прозового доробку. Проте це є темою для окремих подальших студій.

Навіть у цей складний, з погляду психології творчості, час енергія пошуку не залишає митця. Майк Йогансен

¹ Там само.

² Левадний І. Українська література в боротьбі і жертви цієї боротьби // Російщення України. Науково-популярний збірник / За ред. Леоніда Полтави. — Без м. та р. вид.: Видання Українського Конгресового Комітету Америки Ради Оборони і Допомоги Україні (Репринт). — К., 1992. — С. 317.

віднаходить ще одну форму можливого вияву художності, продовжуючи роботу в галузі дитячої літератури (перші оповідання «Жабка», «Кіт Чудило», «Собака (Джек)» вийшли під однією обкладинкою ще 1929 року). Щоправда, у творах «Хитрі качки» (1935), «Старий велр» (1936), «Джан та інші оповідання» (1937), адресованих молодшому читачеві, стильова манера письменника дещо видозмінюється, можливо, й через специфіку жанру, адже цілком по-йогансенівському химерний вигляд має новела «Ситтутунга» у першому числі «Червоного шляху» за 1936 рік, хоча водночас можемо констатувати її аж занадто схематичний характер¹.

Про ще одну річ, датовану 1936 роком, згадує Микола Глобенко в огляді «Література останніх десятиліть»: «Сконфісований цензурою автобіографічний роман „Югурта“, що являв широку картину передреволюційного Харкова, до читача не дійшов»². Оригінал рукопису було вилучено НКВС і, ймовірно, знищено під час відступу більшовиків із Харкова в роки Другої світової війни. Щоправда, в архіві відомого московського перекладача П. Б. Зенкевича віднайдено здійснений ним 1936 року переклад твору російською мовою³.

«Харків, як тема великого полотна, — читаємо в одному з останніх виступів Майка Йогансена в пресі, — цікавить мене давно, і цікавить не тому, що я його найкраще знаю, в ньому народився, провів дитинство, вчився.

¹ Йогансен М. Ситтутунга: Новела // Червоний шлях. — 1936. — № 1. — С. 77–86.

² Глобенко М. Література останніх десятиліть // Петров В., Чижевський Д., Глобенко М. Українська література. Мірчук І. Історія української культури. — Український Вільний Університет. Серія: підручники Т. 14/15. — Мюнхен — Львів, 1994. — С. 233.

³ Йогансен М. Югурта (Повість о старом Харькове). — Переклад повісті рос. мовою П. Б. Зенкевича. — 1936. — Автограф перекладача. Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН України. Архів П. Б. Зенкевича (ф. 148, № 34).

Звісно, це теж має значення, але тема про Харків переважає над іншими, головню, тому що на цьому сьогоднішньому місці індустріальних велетнів, колишньому збіговиццю й зборищі купців, більш ніж на якому іншому, позначилася творча і життєдайна сила пролетаріату. Там, де було старе місто з напіврозваленими халупами й величезними смітниками, постало нове гігантське місто, що дорівнює, а де в чому й перевищує європейські. Хто знає старий Харків, той не скаже, що це перебільшення. Я вже не кажу про колосальні зміни в житті, які сталися за цей час. Навіть на наших новобудовах я не спостерігав таких дивовижних метаморфоз, як у Харкові. (...) Першу частину свого твору про Харків я вже закінчив. Це не хроніка, не історичні розповіді, не нариси. Мій твір являє фабульну повість, задуману на широкому розгортанні подій. В першій частині малюється Харків перед імперіалістичною війною. Здаю її видавництву в липні і зараз же приступаю до роботи над продовженням твору»¹. Тож можна припустити (на це вказує й дата завершення перекладу — «17/VIII — 36 г.»²), що віднайдений переклад є першою частиною повісті про Харків, будучи, до речі, композиційно цілісним, завершеним і по-своєму унікальним автобіографічним твором.

Майстерно виконане епічне полотно передреволюційного Харкова з широким спектром соціального зрізу: від господарів міста до журавлівських бабів та буденних «ваньків»³, — максимально концентрується в часі й дії: лише за кілька днів, що стали, за дивним збігом обставин і подій, хід яких спричинило падіння з коня поліцейського, а також причиново-наслідкових зв'язків, відображених у багатолінійності сюжету, — останніми

¹ Йогансен М. Книга про місто індустріальних велетнів // Літературна газета. — 1936. — 12 червня. — С. 2.

² Йогансен М. Югурта ... — Арк. 72 зв.

³ Ваньки (з наголосом на останньому складі) — місцева назва візників.

днями дитинства сина гімназійного вчителя, зачарованого красою природи мурашиного короля Югурти Янсона. Зі смертю батька (композиційною кульмінацією повісті) для нього розпочинається доросле життя.

Проголошена контрастивність Харкова старого й пожовтневого¹ виводиться лише в епілозі разом із розв'язкою, хронологічно зміщеною на двадцять років від часу перебігу подій, натомість виокремлення їхніх деталей супроводжується описом характерних ознак минулого, напевне ж для чіткішого усвідомлення, «що принесла Жовтнева революція»². Та читачеві, знайомому з реаліями суспільно-політичного життя 1930-х років, — сучаснику автора, раптом впадають в око «одвічні мотиви», що знаходять відображення в показі харківської опозиції «московському козлогласію», пробудження українського ества міста Російської імперії та дивовижної незмінності її, хоч уже в іншому часі й іншій країні, все того ж поліційного режиму.

Однак ці «мотиви» — лише побіжні, третьорядні асоціації в розгортанні головної сюжетної лінії — пощемкому світлої історії кохання Югурти Янсона та Клавви Ізвекової, двох щасливих людей, яких після довгих років розлуки й мандрів знову поєднав оновлений Харків.

18 серпня 1937 року о 16-й годині³ Майка Йогансена було заарештовано. Підставою для ув'язнення, майже за сценарієм, описаним у повісті, щоправда, з іншою атрибутикою, послужили «матеріали про участь Йогансена в діяльності антирадянської, націоналістичної організації, яка прагнула шляхом терору й збройного

¹ Див. також передмову до: Йогансен М. Харків (Уривок з повісті) // Літературна газета. — 1934. — 7 листопада. — С. 3.

² Там само.

³ Ці дані з листа останньої дружини М. Йогансена Віри Ніколаєвої до С. А. Крижанівського від 1961 року, який зберігався в особистому архіві адресата.

повстання проти Радянської влади відірвати Україну від Радянського Союзу»¹.

На допитах письменник поведився із властивою йому гідністю: «В бесідах з Епіком, Вражливим я говорив, що Остап Вишня — ніякий не терорист, — свідчив він на допиті 16 жовтня 1937 року. — Що саджають людей безневинних у тюрми. Я стверджував, що арешти українських письменників є результатом розгубленості й безсилля керівників партії і Радянської влади»². Та ми можемо лише припускати, яким нелюдським тортурам було піддано вільнолюбного Майка і яка страшна трагедія його сліткала. Адже цього не відчитаєш у протокольних записках, а Іван Багряний, який перебував в ув'язненні із Йогансеном у Холодногірській тюрмі, волів змовчати подробиці (хоч, як можна зробити висновок із його листування з Аллою Гербурт-Йогансен, повинен був поділитися ними з його рідними³).

24 жовтня Майку Йогансену було пред'явлено звинувачувальний висновок, в якому зазначалося, що він «з 1932 р. був учасником антирадянської націоналістичної організації, яка ставила своєю метою повалення Радянської влади методами терору й збройного повстання: завербував 4 особи для участі у повстанні; погодився особисто взяти участь у виконанні теракції проти керівників компартії і Радянського уряду»⁴. На цій підставі письменника засудили на смерть «з конфіскацією всього особисто йому приналежного майна» і розстріляли 27 жовтня 1937 року в Лук'янівській в'язниці Києва. Вирок було скасовано, і «справу про нього виробництвом» припинено «за відсутністю складу злочину» 20 березня 1958

¹ Юткін В. Йогансен М. Г. // З порога смерті...: Українські письменники — жертви сталінських репресій. — К.: Радянський письменник, 1991. — С. 213.

² Там само.

³ Лист Івана Багряного до Алли Гербурт-Йогансен від 29.XI.52, що зберігається в архіві доньки адресата — Г. М. Шепко.

⁴ Юткін В. Йогансен М. Г. ... — С. 214.

року¹. У надісланому свідоцтві про смерть, окрім дати, — великі прочерки навпроти місця та причини смерті².

Упродовж цих двадцяти років та й довго по тому ходили різноманітні перекази про подальшу долю Майка Йогансена. Його зустрічали на Соловках, він божеволів, його розстрілювали за нездатність працювати на лісоповалі, він навіть помирав від запалення легень нібито в той самий день, коли вже було підписано наказ про його звільнення, — свідомість тих, хто хоч трохи знав письменника, не могла примиритися з обірваністю захоплюючого сюжету яскравого життя одного з когорти «перших хоробрих», залюбленого в слово романтика, спортсмена й науковця, мисливця й філософа, поета й невтомного мандрівника, котрого колись та мусять дочекатися Клава Ізвєкова на Мурашиному вигоні Журавлівських схилів таки по-справжньому оновленого Харкова.

Ось іду по рейці і хитаюсь,
Чи дійду до краю, чи впаду,
Ліс ліворуч, мов зелений заєць,
Задивився на мою ходу.

Десь далеко одинокий коник
Пісню травам і лісам згадав:
Наче гасне дерев'яний дзвоник,
Наче спить і падає вода.

Скільки днів любилося з ночами,
Розтавало вранці у вікні,
Скільки птиць летіло над полями,
Не верталося до мене уві сні³, —

¹ Там само.

² Дані з листа останньої дружини М. Йогансена Віри Ніколаєвої до С. А. Крижанівського.

³ Йогансен М. Поезії. — К.: Радянський письменник, 1989. — С. 99.

цілком спонтанно спадають на думку йогансенівські рядки, коли минаєш той Мурашиний вигін... І в цю мить якось по-особливому світло стає від думки, що і вигін, і сам Мурашиний король, і його яскрава й натхненна творчість усе ж не замкнуться в пам'яті та уяві лише дрібки залюблених словом... і що таки «полізуть ще раз в історію», аби наректи йому «химерне ймення — Йогансен»:

Я іду по рейці і хитаюсь,
Чи дійду до віку. Чи впаду.
Ліс спинивсь. Ліс, мов зелений заєць,
Задивився на мою ходу.

ВИБРАНІ ТВОРИ

ПОЕЗІЇ

Із книги «ДОРОБОК»

З розділу «ХМАР РУЇНИ»

І птиці летять
В небесних озерах
Повз острови хмар.

Непереможні хмари-гори
Ломились, падали, пливли
В архіпелаги неозорі
І птиці линули в імлі.

То вчора думка гасла в морі
Її навіки завезли
Все вище, вище, вище д'горі
Сереброкрили кораблі.

Іще раз коли
Химерний запах полину
Мов сиві воли
Ліниво мандрують за хмар руїни
Літорослі милі
Цілюють похилий убогий шлях
Старезний шлях
Голубих полів України.

І хвилі в літеплі
Тихенько квилили,
Як сон, що снівсь колись
В синю літню ніч
Кволим фіалкам очей.

«Зірки лились і лились
Із синіх, синіх ночей
І десь у морі злились
З душами малих дітей».

І во-йно лились і лились
Срібні проміння вій,
Як сон, що снівсь колись
В колесці старих морів
Душі наївній моїй.

ПІСНЯ

Люблю тебе — не знаю слів
Тієї пісні лісової.

Крізь верховиння ясенів
Сніжини розтають весною.
Пташиний виклюється спів
Із лісовиноного спокою...

Хай пронесеться листям спів
І ніжно стане над тобою.

У дахів іржавім колосю
Никає місяць кривавий

Удосвіта серп укосить
Молоду — зів'ялу отаву.

О, як ще сонце глибоко,
Як виють собаки на місто.
Гей кликом тисяч і тисяч!

Я знаю: загину високо
В повітрі чистім і синім
— Мене над містом повісять:
Зорі досвітній в око
В холодне око дивитись

Поля синіють вечорами
Ріка балака з берегами
 І так таємно
На небі білії намети
 Димлять:
— Вечеря вариться богам.
Все ближче, ближче вечір суне,
Все нижче плачуть трави-струни.
 Тихо й темно
Бори-поети
 В хмарах сплять.

ДИМИ МАХОРКИ

Тихий бог
 Курий
У синім морі мрії
 Острови хмарки
 За край тривоги
 З цигарки.

«Серед доріг
Голодний мокрий плину,
Як сагайдачний
На Україну
Козак вчорашній
Інок нині.

І лісом ледве дим жевріє,
Багаття сиві, сині мрії —
Що сміх дівочий там на полі,
Як любі очі — у недолі».

Летять, летять
Слова среброкрилі
На сіножать без ліку білих лілій
Курій і бог
Збираю нечисленні
Серед дорог
На луках мрій
На подушці натхнення...

Ні слова — цить!
Заснула, спить:
— То птиці долетіли.

Гусій ранок пав на місто сине.
Камінь спав — лиш дощ зітхав у ринвах.
Вулицею вештався той, кого повісять,
І молився — «о, Пречиста Сльозо,
Он сховалась у тумані башта
(Напувала грудьми паровози),
Молоком налився козій місяць
І розтав, розплакався в тумані

Я їм серце на майдани кинув
Най і я в твоїм розтану плачі».
І припав лицем на сірий ганок...
Камінь спав — лиш дощ зітхав у ринвах.

ТРАВЕНЬ

Як налетіли птиці травня
Загомоніли, завели
Поцілували очі плавень
І розплескалися в імлі

І чує травень зойк чайний
І журавлиний уночі
По раз останній у долині
Він засипляє, лежачи

Хоч не розплющив очі травень,
На деревах дримає день.
Тихолеліючи забавивсь,
Голубоокий велетень.

МІСЯЦЬ

В перелогах у поле
Лягла перевтомлена ніч
Місяць розсипав солі
— Регочеться дурень двосічний.

О, як люто заздрить людині
На небі мрець голомозий
В море мертве й сине
Занурилась у дикій тривозі.

Дотанцьовує Білий Блазень
Уночі танець останній

Сіє сіль, суятиться і казиться...
— За горами бредє світання.

ПОСУХА

Над селами хмари
Похилі,
І тоскно в блакить
Простягають руки безсилі...
Оце тільки лишилось,
Що плакать.

О, так залетіли далеко
В такий голубіючий ірій,
Білопіняве пір'я стелили
Над селами хмари...
Сліз ні краплі —
Оце нічим лишилось
І плакать.

Не віримо в Бога — ні,
Хай дбає Бог — за панів.
В три дні утворимо світ,
Поки руки і серце, і спів!

І хай ридають і дзвонять,
І моляться — нас пожерти
За Єдиний за наш — Закон
І віра, і вірність, і смерть!

Бачиш — хмари-дзвіниці в огні?
Чуєш — птиці в руїнах кричать?
Д'горі серце! І руки, і спів —
Переможем останню гать!

РОНДЕЛЬ

Матроси — лірики моря.

Пливають кораблики морями
У неминучий океан.
— Снується сон в зимовій рамі
І сходить сонце між ліан.

Серед облуд, серед оман
Це ж ви в середньовічній драмі
Ще промінь — і спливе туман...
Пливають кораблики морями.

Й під кораблиними серцями
Новий заворушивсь титан.
Ще мить — і задзвенить пеан:
Пливають кораблики морями
У неминучий океан.

Остання гать
Між нами і небом —
Руїни хмар.
І світу одтять
Трухлявий череп —
Останній удар.

Вже птиці летять
В небесних озерах
Повз острови хмар.

3 розділу «СКОРО FORTE»

Скоро forte
Плачте, нищії духом,
Миротворці,
Ридайте в сильних і гордих
Над вухом.
Значить, вище,
Вище пінісь, хвиля мелодій.
Скоро forte

Плюй же
В очі погодні
Буря штурму,
Шквалу сигнали,
Скоро forte
Чуєш сурми,
Чуєш?!
— Загнали.

Ви, що, не знаючи мети
Спиняли стомлені здорового,
Лежіть собі — до неба йти
Ще довго.

І ви, що до небес мости
Своєю окропили кров'ю,
Простіть ви нас. Ідемо. Йти
Ще довго.

І піють півні на путі,
І кличуть віковичним зовом

Забули все. Ідемо. Йти
Ще довго.

В грому гармат і співах криці
Вам гендлювать на ринку любо —
Кладіть же зуби на полицю,
Броварники і салогуби.
Хай розіслалось роздоріжжя
В дорогу від землі до неба,
Для вас Комуна Запоріжжя
Незрозуміла і ганебна.
О так! Ви повмивали руки,
Коли Україна стала руба, —
Так не згадають вас онуки,
Броварники і салогуби.

...І спить вівсяна осінь.
Останнє осяяне слово
Сонце сказало,
І хлібом несло з дверей і з мажі.
А листопад, полив'яна полова,
Паде й паде навалом,
Доки досить
Не скаже
Осінь.
І ось по вулиці сумтний струміль
Заметена біла сметана,
Несе... і сумно, і сумно, і сумно —
За днями пісні, за римами рими,
І скаже:
Восени великого Риму

Так само несло і гноєм, і хлібом,
І димом.
А стая? Іще горобці не замерзли.
Не плач, дурню,
Розкрий свитину, послухай:
Чуєш, як любо,
Як сурми
Весни
Б'ється
Серце?

Наїживсь голений город,
Бородаті бори обсіли,
Із-за рогу вагони, мов ворони,
В полохливі поля полетіли.

Бачу: лавою дні мої сунуть,
Наступають на темний бір,
За бором сховався вечір,
Крізь хащі визирає рубін.

З бором бореться вечір—
Криваві спалахують птиці
То дні мої діти, мій меч!
Ще іскра — і світ загориться.

Бачу: лавою дні мої сунуть.

Дні мої, мої дивні діти,
Віддав вас вольній волі.
Ви мов вино, мов вітер,
Мов вагони в дикучім полі.

Он: сховались хмари за обрій,
Он: бори стають на коліна
Дні мої, мої перші хоробрі
Кораблі в ворожі країни.

ГОЛОД

Над полем сохлим
Мертві вітряки,
Немов хрести над віршем
Позабутим...
Руки несила підвести...
Ще гірша, ох ще гірша
Доля буде,

І поле й голод
Це все — ти!
Шляхи — твої пошерхлі руки.
Над тим, що пишеш,
Ці хрести
І в борознах твої не зійшли звуки.

Сій же в строфи люте насіння,
Сій же,
Поки ріже твій син твого сина
Сій же,
Пазурями землю копай,
Лушпайя
Сій бараболі —
Ще карам не край,
Ще боротись довго за волю.

Понад північню сивий вітер
(чи це не значить весна?)

Не плеще, не кличе — тиша!
Тільки старий пригадав,
Пригадав, нахилився і пише:

«Лахміття-хмари, стоїть сосна
І в небо вп'яла руде рамено
І знову хмари, мов стіна,
І знову рве їх лють шалена».

Але вітер...

Старий над північчю вітер
(чи це не значить весна?)
Не лепече, не квилить, не кличе
Неначе він і не зринав
У сніг і не пив вина.

Знов: «товариші, стійте!
Город устав з коня
І гладить гриву, і дивиться: ждіте,
Ждіть світового вогня».

І вітер,

Старий над північчю вітер зі дна
Так тоскно і радісно кличе
(чи це не значить весна?)
Мов у бурю птиця
Ніжною груддю
І північ, і хмари, і сніг.

3 розділу
КРОКОВЕЄ КОЛО
(філософічні ландшафти)

КРОКОВЕЄ КОЛО

Задощив, закрутив, закурився,
І пішло дорогами в дощ,
Пересохлі жовті уривки,
Полохливе, послужливе клоччя.

Й серед сірого-сивого голо.
У безмежній пустій порожнечі
Позначилось Кроковее Коло
І вийшло з туману по плечі

Й мої дні, і наші тижні
Зібгало в залізну раду,
І ринули іскри рижі
В неосяжне сиве свічадо.

У БІЙ

Потяг рушив у дощ і тумани
(Не втечеш із пащі поля),
Хитався по шпалах п'яний,
Здригався мокрий і голий.

...Бігли хвилі по одній... по одній...
Поринали в повені водяній.

Смерть бачили в вічі,
В полях потомлену смерть.

І снили, й прокидались трічі,
Й засипляли в стумі упертій.

...Бігли хвилі по одній... по одній...
Поринали в повені водяній.

Потяг рушив у дощ і тумани,
Непритомний летів у безодні.
День упав на коліна й не встанув
Уночі, у бій ще сьогодні...

...Бігли хвилі по одній... по одній...
Поринали в повені водяній.

САНТИМЕНТИ

Моїй річці.

Серце, ти — мій ліхтарик
(Заглядаю в заплакані дверця),
Ти — мій злидений дзиґарик:
Так...

Так...

Так...

Так, каже серце.

Утішся,
Серце мое ти хоре,
Не плач, будь ласка,
Заспівай вечірньої пісні,
Зазирни, як зоряна люстра,
Глибоко в заснулеє море,
У темне дно козацької казки.
Так...

Так...

Так...

Так, кажуть вуста.

І знову сльози невпинні
По заплаканій люстерці...
Мій бідний годинник
Так...
 Так...
 Так...
 Так, каже серце.

НІЧ

Ясно...
Так ясно удень не буває.
Ясно.
Яснішого серцю не треба,
Тихо, як сонної дівчини очі.
Землі немає.
 Тільки ніч,
 Тільки небо.

Але роз'ятрений мозок
 Не хоче,
 Не може.

І в трясці нервовій тремтить розгублений розум,
І от із землі зростають, мов крила, гігантів тіні,
Все вище і вище, мов чорна мільйонова зграя,
І квилить, і плаче, і кракає, й дико гергоче,
І чорними пальцями в смертній розпуці, в одчаю
 сягає по зорі...

...Але заплющити очі:
 Тихо,
 Ясно.

Ясно, яснішого серце не хоче,
Тихшого дівчині сонній не треба.
 Землі немає
 Тільки ніч,
 Тільки небо.

ХМАРКУ НА ЗАХІД

...І знову хмарам вітер сниться,
І тихо спіють в ясноокеані
Водою вільною вагітні вівці,
І сплять і марять, поки час настане.

Мої отари, мрій грозових повні,
Ідьте на захід над міста, одвічні,
Несіть поволі, тихо, в своїй вогкій вовні,
Тихо несіть насіння блискавичне.

І всю росу, що випала на чоло,
І всю росу, що попала на вії,
І всю росу, що виплекало поле,
Зберіть поволі, тихо, поки час наспіє.

І коли світ останню кров розтопить,
Коли на площах падатимуть діти,
Як громова гармата, вдарте по Європі.
Іспеліть у корінь паразитів
І в океан знесіть золу в останньому потопі.

ПАВЗА

По Україні — сніги.
Померли озера,
Куга кахикає —
Й никає, й никає
В снігах.
Хмар осипаються крила,
Падають зграї безсило,
Укривають озера і землю
Сухітні пера снігів...

Я знаю: знову буде тебе розіп'ято,
Червоне серце —
Серед неба у хмарах,

І кров'ю сходу
Обіллеш білі гони на всесвіт.

В борні проти цілого світу і я загину з тобою
(Чимала втіха
Для тебе!) —
Але зараз
Дихають сонно степи,
Тихо
Перед останнім боєм —
Сни, моя серце-країно...
По Україні — сніги!

СВІТАНОК

Захолола жахом зоря
Над лісом
(Давно вже помер місяць),
Червоне бадилля на сході кричить,
Угору лізе вогневий буряк,
Видирається вище, і вище, і вище,
Ударив свиснув, розсипався іскрами
— Ранок.

ДЕНЬ

Припав до хмар і пив, і пив,
І одірвався, і зітхнув,
І свінув Див, і день
Озвався в дубі.

І кинувсь знову й плив, і плив,
Латаття листя лілій
Летіли в синій глибині
І тали в сивій хвилі.

Аж поки світ вечірніх злив
Продлявся з сонця-дуба,
І знову пив, і пив, і пив,
І танув день, і далі плив
До згуби.

ВЕЧІР

Заснув — і прокинувся в морі
Засинало в білих пісках
І дививсь, і куняв хворий
З рукою на сивих очах

Як піною плечі вкрило
Як хвилі лоскочуть руді
Не зчувся старечим тілом
Хитнувся — і зник у воді.

Як дихає ніжно і легко, і тихо обличчя...
— По галіві сонній без краю блукають коліна,
Коли біля тебе лежить твоя річка
І хилить, і хилить углиб сумирної хвилі.

Заснуло у синяві місяця блідеє личко
І в піні, і в вітрі без краю лине і лине...
— Коли біля тебе лежить твоя річка.
Забувася сніги, що обличчя стиглими хвилями
вкрили.

Як птиця зимою, ховаєш чоло під крила,
Кострубаті крила, що їх рясно посічено днями,
Коли біля тебе лежить твоя річка...
— Випростуєш крила і знаєш, що день не устане,
Коли не полинеш до його з останньої кренкої сили.

РЕАКЦІЯ

Подивись: старий шкандибає нездужий,
Старий замітає вулицю,
Старий такий убогий,
Сивий старий.

Вимітає воду з калюжі,
Старий підсліпа щулиться,
Старий замітає вулицю,
Сивий старий.

Розганяє листя розгулюється,
Мете, замітає вулицю,
Замітає, гонить колом,
Никає білий по вулиці
Розчиняє двері, розтулює
Задубілі зіниці вулиці
— Викидає місто в поле.

Ні води,
Ні листів,
Ні сліпця,
Ні дерев,
Ні долин,
Ні гір.

Видер очі з лица
Скажений залізний звір.

Вогка долина й молоді дуби,
Люцерна сповила узлісся,
І далі ліс і ліс, і ліс
У спомини, у курщину, в полісся.

Насторожилися старі товариші
В сподіванці наївній і глибокій

Мовчать кущі.
Пахне кора. Пряде сторожкий спокій.

Де я тепер, де очі, де слова
— Ріка летить вгорі над головою.
Долиною спішить, спіткається трава
І ось уже пливе понад рікою.

І натякає тиша: повернись,
Це ж я, твоя сестра, сестра твоя — ліщина,
Зо мною сплять брати твої, дуби.

Вернись,
Ти переміг, мій сину:

— Радісні рельси пропалили ліс.

ІЩЕ ОДНА НІЧ

Моєму батькові.

I

Я творю уночі — стомлений — коли усе спить.
Усе спить... і багато вмерло.
Запальною цигарку, встаю — і дивлюсь у ніч.
Що то в шелесті листя шумить?..
То старий знайомий — море.
То його обличчя,
Сиве й суворе — дивиться на сина,
І роса спадає на мою
Руку, що чужа лежить, чи хора.
Так, воно сиве
І кличе,
І кличе мене до себе.

Але ніч чорна — і багато вмерло
І лежить на цвинтарі ночі.
Так, багато вмерло
(Тільки листя шумує в небі).

II

Ти не прийдеш, не прийдеш ніколи,
Не розчиниш тихенько дверей.
Не почую милого голосу,
Не візьму руки твоєї.

І коли б чекав до півночі,
Не побачу тебе уві сні.
Тільки листя в небі сокоче,
Мов в огні:
Він не прийде —
Іди!..

III

Дитячі роки. Весна.
В батька немає грошей.
Вночі немає сва:
Одягти, узути, дати їсти...
Холодно,
Нехороший сон.
Вночі сміється й белькоче листя,
Воно — як забутий стогін.

IV

Залетіли з Німеччини буки,
Вкорінились у вільній землі,
Простяглися могутні руки
І на захід, на захід пішли.
Повернімось, вернімось додому
Міліонами буйного зілля,

Прогуркочемо буковим громом,
Проллємось молодим водопіллям.

Йй на землі Лібкнехта й Маркса
Вкорінімо рудее знам'я,
Йй боягузів з самого Марса
Примусимо йти за нами...

V

Я творю уночі — стомлений — коли усе спить.
Усе спить... і багато вмерло.
Запалюю цигарку, встаю — і дивлюсь у ніч:
Холодне і чисте,
Як перла,
Вночі шелестить листя...

Тінь на стінці
— Китаець,
Бачиш?
Сів на скриньці,
Хитається,
Значить голодний...

Гей здоров,
Здоров був китайче!
— Захолов.

Ох який же ти тепленький зайчик.
А чи бувають зайчики холодні?

— Бувають,
Коли плачуть.
(По стінці никає,
Хитається голодний китаець)
Уві сні застогне зайчик:
— Руки холодні...

Годі, дитино,
Не може так бути.
 Ждати не довго,
 Все ж таки
 У нас уже жовтень,
А у всесвіті
 Ще тільки лютий.

ДОЩ

Моїй Латвії.

Чуєте: дощ
Де як у гай тіки
 Через вулиці
 Веселі зайчики
Стрибали й щулились
 І щиро співали півні
 Сонцеві світлу дорогу
 — Зливи й заливи
Нема, нема, нема нікого
 Тіки дощ
 державний дощ
 дощ
Один керує на всесвіт.

...Дні сховались під стріхи...
 Станув час
 Забігли вікна
 За стіну
 дощ
— довгий державний дощ...

О сива країно моя.
 Загорнулась в свитину
 І мокнеш

Полями, містами, усюди
Це ж ти, це ж ти стоїш, дитино!
(Дрижиш і ковтаєш дощ)
Wadsi sirsnin¹!
Ходімо з нами скорій, зігрійся гарненько
Ось рука моя й серце — іди ж,
Моя маленька країно!

ТРАКТОВКА БАНАЛІ

Серце, ти — мій лісочок
(Твоє личко в моїх долонях),
Крізь дерево світять очі,
Крізь пальці синіє сонце.

Піду полем весело далі
(Коло шиї твої рученята),
Небо цілують і міцно його обійняли.
Рукавами сорочки зім'ятої.

І коли припаду до криниці
(На вустах вогкий спомин),
Зітхне вода, як птиця,
Одведе вуста непритомні.

Углиб, у груди, в дикий ґрунт,
Де лілії колись цвіли,
У крейду, в креміль, у корунд
Свердел зі свистом зануривсь.

¹ Wadsi sirsnin (правильно латиською: Vadzi sirsnīņa) — послухай-но, серденько.

Ввігнав у землю рівний клин
Тугих тростин робучий трест
І креше в попіл, в пил, у плин
Земної зверхні жирний лес.

Й коли в рудавий залізняк
Ввійде захеканий свердел,
Навколо, мов гарячий мак,
Метал родимий зацвіте...

В низи, у безвість, в синій ґрунт,
У тінь, що розцвіте колись,
У крейду, в креміль, у корунд
Свердел зі свистом занурилась.

ВЕСНА

На неписану зими поему
Упала, розтала веснівка —
Перша тема
На останню білу сторінку.

Іду, поважний, похмурий, і мрію
Про щось — про поділ земельної ренти,
А навколо грають, пустують дурні весновії,
Сміються з мене інтелігента.

Гей, що солодким духом цигарки
Пихнув на мене старий робочий,
Наче воно не зима і не Харків,
А степ полинами пливе і лоскоче.

Став, стою і думаю так приблизно:
— Вірю, зробимо весну на світі.
Щось підходить близько, ніжно:
— Товаришу, дозвольте прикурити!

То було не геройство білих,
Не п'яна відвага шляхетних бандитів, —
То було дуже просте й дуже нехайне діло
— Зубами вигризти браму в граніті.

Не лічили тижнів тяжкої дороги,
Не питались, скільки любих, коханих убито.
 Пішим набрякли ноги,
 Коні побили копита,
Коли в смертних полях Перекопу
Хворі, голодні й голі
 Руками брали окопи,
 Пазурами видерли волю.

Не згадають імення в сумній панахиді
 Попи ні живої, ні мертвої церкви —
 Задзвенять грозою в залізі й міді,
 Не умруть в робочому серці

Ті, що вмерли під Перекопом,
Ті, що хворі, голодні й голі
 Руками брали окопи,
 Пазурами видерли волю.

Потяг урізавсь у сніг,
О-ге! нарізавсь на морок.
Бриза збиває з ніг,
Завиває, закручує порох.

Переголосили, переверушили минулий вік
(Навиває, накручує порох)
Чоловічий загнущаний крик.
Дзик і стоп!..

Так стій же — зубило під клап
Забивай зубами, товаришу,
У снігах, уночі, у полях
О, потяже, нащо ти мариш?

Надривай напружені груди,
Сичи, висвистуй, сифонь!
Ми з тобою — ми перші люди,
Ти — наш останній огонь.

Як покину тебе, цигарко?
Коли серце вщерть переповниться,
Огортаєш легкою хмаркою,
Вірна, солодка любовнице.

Чи біла й пахуча лебідь,
Чи закурена груба одарка —
Кращої нема від тебе!
Як покину тебе, цигарко?

Удень у дзвінкім заводі,
У вечірній вогкій аудиторії —
Ти втіха душі голодній,
Єднання гарячий шворінь.

Між двох народиться іскра,
Вогневим поєднає запалом —
Безперечно — ти комуністка:
Стількох ти загітувала.

Ти, думок моїх мудрая мати,
Вигадок весела флюгарка,
Як мені з тобою розстатись,
Як покину тебе, цигарко?

ЗАВТРА ЗНОВ ДО ВЕРСТАТУ

А сьогодні вечір. Яке соковите листя!
Яке рідне дерево!
Собака пробіг — теж непоганий,
Об дерево чистить
І тре волохате черево.
Завтра знов до верстату.

Люблю машину. Вона блискуча й гостра.
Люблю й ненавиджу: вона мов жінка,
Ласкава й ловка, але не любить, коли я п'яний
І не пускає ні на хвилинку.

Завтра знов до верстату,
А сьогодні вечір і, мов невірний апостол,
Обіймаю осику розп'яту,
І цілую кору, і пальці вкладаю в вирубану рану.
Завтра знов до верстату

**ІСТОРІЯ РЕЧЕЙ
(Комунікація)**

Потяг дрижить. Доц миє облізлі боки.
Букса рипить. Рейка біжить.
Семафор киває й вклоняється стомленим оком
І пропливає. Букса рипить.

...Рипіли вози і вклонявсь журавель при дорозі.
Гойдалися голови. Грушка у поле
хитренько заходила колом.
Хмари курили в задумі. Спало на возі,
Спало навколо.

Потяг дрижить. Доц миє бляшану спину.
Скиглять колеса. Попереду певний сопе чумак.

Витягне вгору. Прогуркотить у долину.
Люлька сичить, розсипає чорний табак.

Ген над ліси, понад хмари вибігли радіо-шпилі,
Серед гунявих гігантів крицевий кондор ліг.
Ні — ці залізних голів перед віком залізним не схилять
Рупор рудих рядів — революцій ревуций ріг.

ПІСНЯ

Ой над стогами стоголосом зграя заграла
В дерево дзвоном зеленим ударила мить.
Мало тобі, моє серце, цієї зграї, замало?
Грають нові й нові, грають на Захід і Схід.

Грай,
зграє,
грай
Край
краї
вкрай
Грай,
зграє,
грай.

Хай неосяжну ріллю не доорюють рала,
Хай під корінням залізо незбуджене спить
Чуєш стоголосом радісна зграя заграла
В дерево дзвоном зеленим ударила мить.

Грай,
зграє,
грай.

Там за завісою синьою хилиться кін капітала,
Королі й корони конають. Запона летить.
Гей над усесвіт стоголосом зграя заграла,
В дерево дзвоном зеленим ударила мить.

Грай,
зграє,
грай

Край
краї
вкрай
Грай,
зграє,
грай!

КОМУНА
(Утопічна поема)

I

До муз

О музи двадцятого віку,
Професори, критики й академіки!
Порадьте, якої мені взяти форми
Для моєї великої теми.

Вам усім вистачить корму
Для авторитетного критичного крику
— Підходьте вельмишановні словесні прорви
І розпочинайте вчену полеміку.

II

Не утопія

Не утопія
Потонула в палевих хвилях минулого,
Не озерова легенда
Записана Гріммом — далека відбитка сходу
— Просяна правда веселих полів,
Сивих століть достиглий посів
— Скоро день у Європі!

III

Агітація

За степ моє серце
 Агітація
За море і гори,
 За ліс
Тільки не за мистецтво для мистецтва
І не за місто для міста.
Ні, не буде смердючого міста, не буде!
Для кого та цяця:
Понабивані м'ясом казарми із двору до двору?
 — Вийдуть вільні і горді
 На поле люди.
 Радісне радіо
 Загуде з бородатого бору.

IV

Агітація

Так, ліси — і такі ж неминучі
Ще неминучіпі, ще буйніпі,
Сині долини, ще глибші кручі
По земній кулі наше серце напише

Аероплани, арцимапини...
— Подорожники. Стежка. Піший.
І ляже в канаву і снитиме синій
Сон, як і зараз, тільки ще синіший.

V

Пацани всіх країн, єднайтеся!

Гей!

Єднайтеся, пацани усіх країв,
Ви знаєте, хто ви й чого вам треба.

Не ждіть батьків і матерів,
Наплюйте теж на нагороду з неба.

Автомобілі, паровози, кораблі
Не для святих і мертвих поробили
Живе — живій землі.
Єднайтеся, скоріш збирайте сили!

Читайте Маркса й хімію, коли ж
Ще раз переконаєтеся: Лібкнехт!
Дрочіть батьків, штовхайте їх у криж,
Сипте!

VI

Про турбіни

Гей, молоді, не сосюртесь чуєте,
Й не хвилюйтесь ні в яким разі.
Застроміть два пальці в рота і блюйте,
Поки не виблюєте з себе Азії.

Споживається дев'ять процентів енергії,
Решту бухкають марно у хмари.
Хочете швидше доскочити черги,
Плюньте на все, займіться турбіною й парою.

«Учітеся, брати мої,
Думайте, читайте»
Скоро таке заблимає,
Що й ви завагаєтесь.

VII

Про хімію

Коли б я був хімік, —
Я б винайшов був такий убійчий газ,

Щоби виздохли чисто останні рештки родимих.
І чужих людодів, і це в останній раз.

Та я тільки поет. Узяв сірничків коробочок,
Запалюю по одному й кидаю в ноги
У ніч. У огидну нудоту ночі.
— Чи не вдасться мені запалити дороги!

VIII

Мій любий

Мій любий, мій друже,
Ти, що співатимеш з мене,
Коли буде Комуна,
Коли вже й Комуни не буде...

Тобі, понад голови
Вчених
Розумних
Марудних
Передаю свою душу.

IX

Син дівчини

І дівчина — вдень продає насіння,
Вночі віддається солдатам у парку
(Вона й убралась би, та ех! таке все в неї стареньке).
Її син, великий і сильний,
Із вічних законів чудову скрутить цигарку.

І за руку візьме свою убогу ньеньку,
І поведе з собою у високу залу,
І при фанфарах і сурмах покаже людям стареньку,
Що його народила і тілом своїм годувала.

X

Ви — під чоботом черви

А ви, під чоботом черви
Рожеві і жовті,
Погасли вам лозунги,
Заялозено гасла,
Ви, що жовтий червень
Зробили б з червоного жовтня,
Коли б час повернувся назад...
— Ваше заялозене сонце загасло,
Ні перемог, ні зрад
Ваших нема.

Над вами віки продзижчали,
Ви живцем в багні зогнили.
Спить спокійно, сумні генерали,
Світ плюне на ваші могили.

XI

Комуна

Коли буде Комуна,
То буде місто як море, як гори,
Таке біле й таке широке.
І вдень у дванадцять
Ударять у дзвони
І підуть люди від праці до моря.

А люди — як поле пісень і пшениці
І білі крила — небесних будівель
Обличчя мов сон, чи секунди... чи птиці...
Рудокопи поети, матроси — лірики моря.

І ти так само її шукатимеш зором
І серце злеліє зорею — падучого птаха,

Серед сотень і тисяч сліпих — для тебе!
Око в око — солодким жахом.

І під величним вечірнім небом
Пізнає кожен, кого він хоче так ревно,
І от так само — десь під самісіньким дахом
Прочитає хтось мій розмір древній.

ХІІ

Не журіться, капіталісти

І збудуємо притулки, і в них генерали,
Хорі на мілітаризм, імперіалісти й інші сифілітики
Матимуть чисто все, що мали,
І щиро гратимуть в карти й політику.

Туди звеземо всіх чисто грошей,
Акцій, гарантій, корон і клейнодів,
Навалимо гору невимовно хорошу
Для імперіалістів, банкірів і злодіїв.

І до самої своєї славної смерті
Вони в нас житимуть теплі й розумні;
Щодня до несхочу пити й жерти,
А по смерті — в музей поставимо мумії.

ХІІІ

Метемфісис

А нас тих, що знали зарані пісню,
Заспівають у трави, квіти й коріння,
Вітерець хвильовий пролетить і свисне,
Тичину блакитний елан оповине.

Закиває лісними очима сосюра,
І знайдеться десь перекручений корінь,

Такий незграбний, такий чудернацький і бурий,
Що для нього назвищ не стане тих,
Ще раз полізуть в історію
І наречуть йому химерне наймення:
— Йогансен.

XIV

Сон

Я станув на горі, і підо мною
Долина вуста вічної розкрила,
І поточилися блакитні соки,
Де хмари тихо розгортали крила
І надималися летіти у майбутнє
— В обійми вод блакитнооких.

І я простер свої обійми полю
І людям, що колись по нім поспінуть.
І полились поля, яри, дороги,
Порушили на небосхилі стіну,
Переступили синяві пороги...

— Із неминучості пробились в волю.

XV

Машина мріє

Гуркоче, свище і летить
Із краю в край, із краю в край.
Підводиться і падає магніт.

І виринав в пам'яті трамвай,
На повороті хилиться й рипить
І зникає. Виростає гай...

Машина мріє. Хилиться магніт.

Із книги «ЯСЕН»

З розділу «ПРОКЛАМАЦІЇ»

На вулиці шукаю сутінь,
Люблю імлі ліричну вечорінь,
Тікаю з натовпу сумний і нерішучий,
Доки загасне день — і стане тінь.

Тоді з крамниць зростає корабель,
На стовбурах напружуються реї,
Угору парус рветься як орел,
Над кубриком сіяє лампа деві.

І як матрос ненавиджу туман
І смілим оком добачаю в гендлю
Фарватер, що старий накреслив капітан,
І що удень скидався на легенду.

То город-дощ, холодний і зелений
Над морем, що під парусом туману
Щодня лаштується його покинути навіки,
Прощає й робить істеричні сцени,
Як героїня історичного роману,
Б'ючись об приступці гранітного фонтану,
Солону слину лле на мокрі черевики.

По вінця повний кави і какао,
Як пароплав батавський, дихає й парус,
Що на Руан записаний у книги;
Дощами злитий ясно і яскраво
То город-дощ бульвари пришвартує
Коло церков-ратуш. Рукосуї
Заметушаться, вигружаючи релігії.

То город-дощ під парусом туману
Захований од сонця і од вітру,
В холодній непозбуваній розпуці
Проценти підсумовує старанно,
Фантоматичне обчисляє мито
По день химерний, що навіки витре
Його з реєстру східних революцій.

Ринав останній генерал,
На крилах літо долетіло.
Йшов будний бондар і збивав
Обруччя з древнього барила.

В коктейлі квасив кокаїн,
До Франції збирався Врангель;
Йшли Сірі Маса як один
На Перекопу форт останній.

Вмирили і вставали знов
З-під хвилі буйні баламути
І в море, в матір, в бога, в кров
Гатили недобитий бутор.

Аж забарились береги
Одригувати п'яну піну.
І кінне сонце над луги
Перекотилось з України.

Колись рушниці калиновим соком
Наллем — і дітям гратись оддамо.
І на гармату хлопці кароокі
Напнуть дідівське букове ярмо.

Розплющать очі крейсери стоокі
І тихо спускаються на зеленаве дно,
І у пісках, сумирне і глибоке,
Засне навіки золоте руно.

Та ще не час. Іще живуть гармати,
Іще рушниця висить на стіні,
Ще у полях на провесні солдати
Ідуть в воді і падають у сніг.

Ще, браття бондарі, в березовім барилі
Довбати довго нам затужавіле дно,
Доки не вибухне розпаленим похміллям
Повстань тисячолітнєє вино...

— Тоді рушниці калиновим соком
Наллем і дітям гратись оддамо
У невимовну пам'ять темних років,
Що заросли калиною давно.

СПІЛКА

Я — це ти,
 Мої засмагли пальці
Висікли для тебе чорний вугіль.
Ти — це я,
 Ти вчора вранці
Виорав для мене чорну смугу.

Я — це ти.
 Я руки простягаю,

Наші руки сходяться в імлі.
Ти — це я
І нам немає краю
Ні числа, ні часу на землі.

З розділу «БАЛАДИ»

У ліжку видіє боєць,
Під подушкою скніє мавзер.
По закутках засіла й стереже
Повита павутинням павза.

Газет нездолана гора
Сухий сховала каламарик.
І блискавичного пера
Ще дотліває десь огарок.

Та хворий штурман ще біля керма,
Зеленозора хвиля заливає двері,
На океан виноситься фрегат
Вперед — печать на судовім папері.
— Не повернутись, не прийти назад,
У тихім танці завикає берег.

І велетенське снить світання рад
І колосальним прокидається зусиллям
Тремтить рука й хапається пера...
— І падає твереза й безсила.

У ліжку видіє боєць,
Під подушкою скніє мавзер.
По закутках засіла й стереже
Повита павутинням павза.

Не падав сніг, а сонце стигло
І нахилилось до землі,
Коли його холодне тіло
У ліс далекий понесли.

Запало сонце, скніла пам'ять
Була мов тиша лісова
Лягла між дикими дубами
Еллана горда голова.

Щоб на весні зелений корінь
Сповинув серце ватажка,
Щоб у леліючі простори
Сочиста виросла рука.

Щоб кленом стала тінь Еллана,
Щоб у землі він не лежав,
Щоб голову його кохану
Уранці промінь привітав.

Цвіли суниці з-під листків,
Столітнє сонце розтавало,
Поволі військо йшло Дядьків
В долину — й війська було мало.

Затужавіли у піхвах шаблі
І чоботи від поту позгнивали,
Бо довго бились — але довше йшли
— І вийшли через лісові провали.

І, скільки око може осягти,
Розкинувся в подолі білий табор:

Іржали коні, піли когути,
Солдати сонні сквіли коло штабу.

І командир порахував Дядьків
— Столітнє сонце розтавало —
Роздав набої, кулемет навів
І дбайливо замок помазав салом.

І хоч було солдатів зо три сили,
І хоч було набоїв дуже мало,
Дядьки стріляли — як овес косили,
Поки гармата їх не одшукала.

Тоді як громом в гаї загуло,
У листі сохлім страшно засичало,
Лягла ліщина, поточився лох
— І враз гаряче розірвалось гало.

Я думаю, що жадібні джмелі
І рвали, й жерли трудовите тіло.
Я думаю, що люди плакали й ревли
І умирали, де кого звалило.

Бо ж ні один з Дядьків не встав з землі,
Всі як один умерли у навалі.
Поіржавіли від дощів шаблі
І чоботи під листям позгнивали.

Та де зайшла Дядьків остання путь,
І де вони востаннє полягали,
Сумні суниці і тепер цвітуть
Серед кісток, трухлявини і сталі.

Плесо спить. В очерет
Тікають перелякані брижі.

Келих ночі налив у плав,
Келих ніччю по вінця — мла! І от
 над щетиною бору
Появляється Мертвий Крижень.

Крила йому свистять залізні,
Оливом повні потужні жили.
Він летить — і пізні
Птахи ховають голови під крила.

Трава тремтить у чорній воді.
Поволі він облітає озеро,
Голову витяг вперед, вперед, вперед,
Залізні крила січуть очерет,
На коліна падають лози.

І от стрілець починає бить,
Божевільними пальцями шукає набоїв,
Б'є і б'є,
 а Мертвий Крижень свистить
Усе ближче, все нижче над головою.

І коли ранок встає змучений в смерть
Борнею коло чорного бору,
Човен, води повний ущерть,
Гойдає тіло з пониклою головою,
— Тіло стрільця убитого вчора
З його останнього набою.

Темні вулиці вкрились насінням
— Не іди, ще останься, моя душе,
Теплий вітер насіння розвіяв
— Прощавай, поспішаю дуже.

Проминали, вночі розтавали...
— Ох, останься, не можу без тебе!

Проминули останні — як галич,
Що летить і спить у небі.

І коли останній стукіт
Його кроків завмер за рогом,
Простягла перед себе руки
І упала на землю убогу.

З розділу «ЗІЛЛЯ»

Вересня день мов меч,
Нагострений сонцем осені.
Вересень — вольний вечір
Жовтневі налагодив кросна.

В океані осіннім злились
Дерев і верстатів ради;
У ліщину, в листя, в ліс
Проякає радянська влада.

Нестеменним наллялись вином
І танцюють в узліссях клени,
Без кінця і без краю шляхом
Над землею серце вогненне.

Ось іду по рейці і хитаюсь,
Чи дійду до краю, чи впаду.
Ліс ліворуч, мов зелений заєць.
Задивився на мою ходу.

Десь далеко одинокий коник
Пісню травам і лісам згадав:
Наче гасне дерев'яний дзвоник,
Наче спить і падає вода.

Скільки днів любилося з ночами,
Розтавало вранці у вікні,
Скільки птиць летіло над полями,
Не верталося до мене уві сні.

Я іду по рейці і хитаюсь,
Чи дійду до віку, чи впаду.
Ліс спинивсь. Ліс, мов зелений заєць,
Задивився на мою ходу.

ВЕСНА В ВАГОНІ

I

Лежать, лежать сніги,
пливуть ліси у крайню
Раїну, де над вітром
— дальня путь.
І гаснуть голоси
граків і вечір витре
З усесвіту історію снігів.

II

З яруги викотивсь багрянний галаган
І цапки став над падлими полями
Подобень місяця. Туман
Топив в затонах пам'ять. Рами
Небес розчахли. Зорі забрели в нігіч,
у чорний чад,
І звівши вгору темні руки, навзнаки, назад
Упала ніч.

III

І все ж лежать, лежать сніги,
Пливуть ліси у крайню
Раїну, де над вітром вольна путь,
Де гори з гір
Родяться, де у дальній
Похід веде вода і не дає заснуть:
Доводить, що у день веде, у виноград,
Цілує листя, спорить і свариться,
Верзе, що встане,
Устає
І падає назад...
— Немов ізроду не було снігів,
Немов весна в вагоні і рука
Дівоча ніжно на вустах присниться
Й чабан, що десь увечері гукав,
Перетворивсь на теплу й сонну птицю.

І ринула лісів весела хвиля,
Танцюючи на житні береги,
І хмари били біл і наступала сила
Блакитних блюз на сонячні стоги.

У шумній штурмі мріли міріади
Соснових серць і яворових воль;
Дуб-дідуган серед дітей тополь
На шахівниці лісовій, немов король,
Стояв і звав в атаку на рокаду.

І напад той до вечора кипів;
Увечері ж стомилися вояки
І гомоніли тихо, й хмара повна снів
Причалила над ліс — і опустила якір.

Степами має сива борода,
Веде вівса і попасає просо
У край землі, де голуба вода
Стоїть у озері, підтикана і боса.

А небом їдуть водяні вози
Над океаном орної країни,
Старий чумақ береться за гузир
І хмарам набатовує на спини.

По берегах повстання і пісень,
Над ріками радянських революцій
В далеку путь налагодився день
До ірію, де всі вони зіллються.

Вночі
 дзвенить
 комар.
Встають поля, підводяться гаї
І ріки підіймаються до хмар.

І хто я, я не знаю уночі
Й яке століття завтра настає, і чи
 Не качка оце скрикнула у сні...

Вночі
 дзвенить
 комар.
Встають поля, підводяться гаї
І мовчки підіймаються до хмар.

Таємний талалай
У тюбітейці синій гомонить
— Про милий край розповідає.

Де плеса неясні лягли в лугах,
Де ліс переступає береги,
Міста музичні туркотять здаля,
Під памороззю сиві сплять стоги,
Тихо танцює і кружить земля,
Круг невідомих світодайних зір
І іній оповив ясною сіттю
Щонайніжнішу нить
Озір.

У краї цім родився вітер
І звідси вилетів у світ
І, коли вернеться, не знає...

У тюбітейці синій гомонить
Таємний талалай
— Про милий край розповідає.

З очей спадає денний груз,
Стаю дитиною в нудззі,
Мов серед озера на даху черногуз
Стоїть на 'дній нозі.

І дивиться туди, де синій ліс
Мене пішов шукать за горизонт
— За подушкою руки заплелись —
За хмарою родився сон.

Й повів мене тихенько до отця,
що вмер.

І ось іде живий,
В сорочці сірій, хворий і смутний
І тільки не показує лиця.

Чи стемніли вулиці, чи я іду сам
З робочим днем за плечима?
— За берегом міста — ліса,
За лісами ліса, нерушимі.

Дзвенять вогні і ринуть у ніч,
Дзвінок заївсь у залізо.
Іду і не втямлю, не злічу облич.
Вже пізно.

Не чую нічого, в січневу ніч
Заблукав я, осінній олень,
Не спадає сніг із пізніх пліч,
За плечима поле і поле.

Овес росте край неба у пісках,
Мов сивий дід над ним куняє хмара.
Похмурий сон: на головах
Стоять століття і бездумно марять.
— Росте овес, киває і мовчить.

Далеко в морі хилять кораблі
Латинський парус у вечірній ірій.
— Овес росте і виростає в ліс.
Стовпи страшні, змертвілі й сірі,
Гниють і з крахом падають на шлях.
— Росте овес край неба у пісках.

Гей довго жити ще мені на світі:
Немало днів наспіне наді мною.
Прийдіть до мене, мої любі діти,
Прийдіть до мене — я вас заспокою.

Я з вами був в Огайо орачем,
Я ваш любимий нігґер з Колорадо,
Тікали ми і, човна зсунувши плечем,
Велике сонце зустрічали радо.

Я, ваш широкий радісний отець,
Взяв на тугі, на супокійні плечі
І доведу до краю, й братик вітерець
Ітиме з нами і зустріне вечір.

І ввечері побачимо той край,
Що в нього всі ведуть дороги.
І буде тихо. Світла тїнь. Розмай.
На траву ляжемо і будемо як боги.

3 розділу «ЛЮБОВ»

В березні міліціонер свистав,
У воді шумів трамвай і плавав
Межи рейок вечір і не знав,
Як уранці народяться трави.

Стала хмара у вікні — агов,
Агов, хмаро, підожди хвилину!
Всяка хмара в березні — любов
І від мене і до неї лине.

Всяка вулиця веде до тих дверей,
Де я не посмію подзвонити.
За водою вечір плив до неї
І за неї хвилювався вітер.

Я ж стояв в калюжі, мов в огні,
Коливались тротуари п'яні,
Із старих англійських книг
Повиходили на вулицю романи.

І сіддали коні і вели
За Гурон, за Мічіган, за Ері;
Соколиним оком вечір плив
У простори пам'яті і прерій.

Гей, як кречет мільйонер свистав,
У траві гримів трамвай і марив
В березні поет і забував,
Що в калюжах загасали хмари,

Що він так і не посміє увійти
І сказати ясно: івінг', Іно,
Чи не хочете, чи хочеш ти...
— Чи не підеш ти зі мною в кіно?

Як тоне трава,
Як тонісінька тінь стане,
Про весну вірні слова
Проспіває в повітрі склянім,
Від слів упаде голова
На плече тобою п'яне.

Райдужний рій. Рай.
Листки у нім як пташата,

Неба синій і повний китай
І де йому берег, не знати,
Не знати, де йому край,
Коли б не вечір. Він знає
І дерева у ніч веде спати.

Ах дерево у пам'яті глухій,
Що вирросло над обрій давніх літ,
І так у полі зорянім заснуло —

Немов не зорі то були,
а деревій,
Рай-деревом розкинувся над світом
І подолав полин — і переміг перій
І виріс в ігдразил¹
— Морями, хмарами і снами оповитий.

Те дерево в дитячий край веде,
В туман, що закипає над рікою,
За пагорби, що десь за ними ген
Сховалась тайна — і розтала знов,
В жита, що їх хорунжий вітер
Веде за ті горби, зустрітися, любов,
З тобою...

— Під деревом, що стало серед літа.

Як ми з нею луками ішли,
Розцвітали луки на путі.

¹ Ігдразил — у германо-скандинавській міфології світове дерево, велетенський і вічнозелений ясен.

Під ногами не було землі
— Ні пливти, ні стати, ні йти.

В берегах давно дрімав Дінець,
Мов косар на спину спати ліг.
Вона глянула — родився вітерець,
Вона стала — й вітерець затих.

Як заснув у небі білий шум
І забув пливти за океан,
Як перо, що ним тепер пишу,
В сонний затопилося стоян.

Як палив залізну лісосіч
І згасав рудіючи ромен,
Як минали ніч, і день, і ніч,
Як минали день, і ніч, і день...

І співай тепер, що не ця
Була остання сторінка.
Я тебе прочитав до кінця
І зосталась одна картинка:

— «Ти мов тонесенька ясень
Зросла в голубе озеро».
Ах, засміялась ясна
І стала на порозі.

Не сховаєш тепер лиця,
Крізь пальці горить і рдиться.
Я тебе прочитав до кінця
І до себе несу на полицю.

Верніться!
Так голос пролунав із туману,
Мов птиця
Схопилось серце, руки опустились
в давнину,
Трамвай прорізав тишу й увірвав;
Я чув, як падав день, росла трава
Гей вище від гаїв, від гайворонів, так,
Що її люто рвали і клювали птиці...
Та знову:
Верніться!
Нижче
і нечутніше, ніж далекий гул
столиці,
У незлічених тротуарах вмерло слово.

Впливає чапля з туманів:
Тихо крилами моя махає птиця,
Мов у листя ранішніх лісів
З серця ронить кров — і кров стає суниця.

І ще тихше канула за грані
І розтала десь за соснами далеко.
Чапля — може то була лелека —
Потонула в сутині багряній.

І над плахтою картою полів,
Що горіше, що солодше сниться
В ніч любові, край останніх снів
Народилось сонце-полуниця.

Ми родили з тобою стільки слів,
Що ними можна місяць заселити.
Ми виснували стільки синіх снів,
На всіх планетах наші грають діти.

Ми всі з тобою обпливли моря,
Усі затоки в тихоокеані.
Шакалом місяць з хмари визирав,
Над головами лазили ліани.

То ж ми робили в рисових полях,
Нас нагаями били білі люди.
Всі рани світу — на твоїх руках,
Весь біль і гнів в моїх широких грудях.

Тож ми збудуємо останні барикади,
Ще ж ти останнього застрелиш короля,
По всій землі великі встануть ради
І ти умреш, подруженько моя.

Моє моєньке миле, ясне — мі
Спи, золотава вовно,
Летить-леліє літень в ви-со-ті, —
Кімната весен повна.

Сотайтесь со-не сог-ні сніжні дні,
Одчиниш двері — літо.
Сичить і сіє січень по вік-ні,
Дні в місячне сито.

Коли б не ко-ні ні-ж-ні і смут-ні,
Тебе не по-не-сли в осонні.

Спи, сину мій тоненький, на ясній,
На сонячній долоні.

Ах життя моє дороге,
Хто мені дав тебе, тепле й сильне?
Бігти берегом, бігти геть,
Бігти холодною вогкою рінню.

Занести руку з-за хмар,
Занести за небесну спину.
Розмах. В удар
Тіло. Голову. Руку вкинути.

Ах життя моє — кругле як м'яч,
Пружне й палюче — як любов!
Падай. Злітай. Смійся. Плач.
Цілуй дужче, знов і знов.

До вогню цілуй. До зубів,
До холодного цілуй поту.
Так ніхто тебе не любив,
Не пив слину з крепкого рота.

Ах життя моє — кругле як м'яч,
Ти з яких зірвалось шківів!
Души мене. Кров'ю моєю пияч.
— Так ніхто тебе не любив.

Із книги «БАЛАДИ ПРО ВІЙНУ І ВІДБУДОВУ»

РИБАЛКИ

Під парусами лежать ловці,
І дно парує під парусами,
На морі штиль і лінива синь
Полегом зелений обмилює камінь.

— Бунація¹. Стиха сказав старший,
Проте виходьте. Буде левант².
Як двадцять п'ять лебединих ший
Випливає двадцять п'ять шаланд³.

Ідуть на веслах: невесело це.
Важніють руки і спати хилить.
— Старшино. Слухай. Не пізно ще
Вернутись. Нема ні вітру, ні хвилі,

Бунація. Правда. Сказав старий,
— Але недобір. Недобір до плану,
— Греби, хлоп'ята. Воду рий.
— У морі гнатиме нас тремонтана⁴.

За Тендрою — бачиш — хмарка є,
— Леліє немов учорашня піна?

¹ Бунація — штиль.

² Левант — східний вітер.

³ Шаланда — плоскодонний вітрильний рибальський човен.

⁴ Тремонтана — північний вітер.

— Вона мені знак, мені знак дає,
— Яка сьогодні буде година.

Гей, по́жа!¹ Стерно рипить у руці.
Пожій². Завертає, шаланда ліво.
Висипають сіть молоді ловці
Орцій³. Набирає вітру клівер⁴.

Не раз і не два висипали сіть
Насипали живим шаланду сріблом.
По борт, по вінця риба лежить,
Для братів, для робочих добута риба.

І от розібрався малий вітерець,
Покинуто весла, мов птиці.
Самі випливають шаланди на герць
За моря синяву границю.

І знов висипають і моряний лан
Родить живосрібляні гори,
Де в борознах сплився зелений лиман
Із синьою хвилею моря.

Та борозни глибше заорює вітер,
Жене в буржуазні краї тремонтана,
Хитає шаланди, напружує сіті,
Збиває з зеленої грані лиману.

Спускай топселі⁵. Керуй у вітер.
Варуйся хлопці. На рифи бери.

¹ По́жа — іти на човні (вітрильнику) за вітром.

² Пожі́й — спонукальна форма слова «пожа».

³ Орці́й — іти на човні (вітрильнику) проти вітру.

⁴ Кліве́р — косе трикутне вітрило в передній частині судна.

⁵ Топсе́ль — додаткове вітрило трикутної або чотирикутної форми, яке піднімається при слабкому вітрі над іншим вітрилом.

Ще зима у воді. Ще зима на світі
Ще навіть не провесна. Ще не апріль.

Налетів бурхайло¹, і пінна бруя²
Шумує під прову³, біжить у борінній
Путі, як плуг у чорних полях,
Зарипіли стерна в холодній піні.

У море. Вперед. Нема вороття.
Летять мартини⁴ за неба двері.
Від неба й до неба бурхайла стяг
Чим далі і далі блигомий берег.

Блигомий берег потоп у бруї
Над борт, вище боргу буріють хвилі,
Чорніють неба кренні краї
І стали сторч і небо укрили.

Ламає реї лихий борвій⁵,
Шаланди шалаються як старці —
— Спускай шпринтовий!⁶ Шматай. Рви.
— Клівер. Клівер держи у руці.

— Рятуйся браття. Рибу скидай.
Гуде забрати здобич море,
Вода воює по самий край
Бушприту здіймаються водяні гори.

— Орцій! Крізь бурю реве старий.
— Чи пан, чи пропав — усе одно.

¹ Бурхайло — поривчастий вітер.

² Бруя — брижі на поверхні води від сильної течії.

³ Прова — носова човна (баркаса, шаланди).

⁴ Мартини — вид водоплавних птахів.

⁵ Борвій — сильний вітер.

⁶ Шпринтовий — різновид косого вітрила.

— Орцій! Додому. Орцій, бери.
— Хто займе рибу, пущу на дво.

— Орцій. По пояс у морі стоять
Ловці, налігши на клівер,
Через борт морозна пішла струя
Орцій. Поворот. І знову ліво.

Блигомний берег бліднув на мить
І знову потоп у пінявій хвилі
— Орцій. На берег прову держіть,
— Гребіть скільки є, скільки
є в вас сили.

В піску, в мілині сичить шкафут¹
У воду. Попхай. Тягни руками.
Розриває м'язи кодоли² жмут
Коліна крає різучий камінь...

Живі. Удома. Але старший
Не дає. Збирає негайні збори
Похилились голови з кляклих ший
Стоїть старий і мовчить суворо.

На кого працюєте? На куркуля?
— Герої, що в море улов скидали?
— Виходь наперед. Просто руля.
— Пиши у список. Чого ж ви стали?

— Чи ви забули, хто ви є?
Чи ви забули, хто є за вами?
Мовчить. І вечір з моря встає
Кладе багрець на причальний камінь.

¹ Шкафут — горизонтальна широка дошка вздовж борту.

² Кодола — канат.

З ЛІСІВ ЛІСА

Пливають верхів'я
в синім плесі неба.
Накупчуючись, хмари зачіпляються за крони,
І, розійнявшись, пливають,
пливають плотами
У теплий південь
вогкі ешелони.

Нерухомо ростуть дерева.

Як чорні цифри незчисленими рядами,
По вінця повні,
водозбірні цебра.

Прийдуть вітри
— гуляють до лісів,
Сокочуть птиці,
веврики несуть
В сутемні дупла
кедрові горіхи в стіс
Але внизу дзвеніння, дзизкіт, скрегіт, спів
Лісовики — ми ріжем ліс.

З числа стає вам громадянин кедр.
Підводимо під нього кругову.
Коротка пісня:
лісових катедр
Професор тихо валиться в траву.

Як чорні цифри
ще стоять колеги:
По вінця повні
водозбірні цебра.

Внизу
дзвеніння, дзизкіт, співи, скрегіт
І одкривається екран ясного неба.

Це вечір тихий,
це в Донбасі ллють чавун,
Вечірнє сонце
як вогненне горно
Горить
і шлаком заливає шлунок
З захмарних форм,
струмить у яму чорну.

Чавун просвічує крізь хмари.
Це вогонь.
Товаришів вогонь
— всесвітове багаття.
Його в прозорі пальців
трудових долонь
Щовечора
з усього світу
бачать наші браття.

Пливуть плоти
блакитним доном неба,
синьою волгою,
і голубим дніпром.

Лісів глицевих
вирубані ребра
Пливуть на південь,
сплетені
плотом.

Шабаш!
Як пахне тепле дерево.
Горять під казаном
тріски,
Товариш в руки
дерево бере

І розглядає
як воно росло,
Як буде плисти
і гойдатися плотом,
Смолу, що засльозилася як скло,
Вкидає знов
у жар під казаном.

І над усе ліса:
над домнами ліса,
Ліса над цехами,
над нафтою ліса.
Увесь Союз — в лісах.
Ми ріжем ліс,
але ростуть ліса.

З лісів
як сонце з сніз соснових,
із хмари пилу, свіже як пасат
Встає лице великої будови.

Із книги «ПОЕЗІЇ»

МОРОЗНА ОСІНЬ

Піски. Основа,
Залізничних снів
Снуються довгі дні. І знов
Секунди. Біле з неба листя
Укрило ліс.
Як сіль, лежить воно
На кучугурах. Віє. Сіє. Гине.
За чорні роги ясенів
І за найжені кошлаті спини
Сосон сохатих. Сон?
Ні!
Не сон, а сміх і
не сміх, а осміх
— Сніг!

ЗАЄЦЬ ДИТЯЧИЙ

Заячий вечір. Сніг.
Ах! Блакитна стеле суніч
І лягає, як стомлений синій китаєць,
З-поза сосонок
звіриних ніг,
Із забутих
дитячих книг
Знайомий з'являється
заєць.

Заяри, заялини, заячмінь
Замаячить
Заяча
Тінь.

СТАНЦІЯ

Лампа
журно
співає.
За абажуром —
любимий луг.
Ходить у лузі
чайка.
Увіходить
в зелений круг —
Дежурний,
п'є
чай.

ПОТЯГ УНОЧІ

Потяг
протяг
Палицю-свид
через місяць.
Світлом просяк,
І висять
Вогні вагонів над вогкою прірвою ночі.
У темну безвість
Протяг
потяг.

ГРАК-ГУМОРИСТ

Ехех-ехкає грак
На чорне своє життя,
Восени тріпочучи крильми на голім гіллі,
Що дні його — ах!
Летять і летять
Проз дерево мокре, проз дерево чорних дідів
І кахкає: — так!
Заледве в віках
Зостанеться чорний слід
По мені.

КРАЄВИД НА КУРОРТІ

Я місяць
украє
коло моря.
Таємна
заходилась буря:
було темно
й коли я крав,
Скрадався під камінь краб.

ВИХІДНИЙ ДЕНЬ

Вийшов дядько
світ-заочі
І пішов
у слід заячий.
Вийшов з узлісся:
слід!
— Перший скид!
Знову слід... слід... слід...

— Другий скид!
 Знову слід... слід... слід...
 — Сірий десь в снігу лежить.
 Вуса
 об вітер
 вигер,
 Сивий сніг
 обтрушує з ніг.
 Він згадує вереск
 фрезера.
 Як лід,
 блищить
 серебрянка.
 Сніг мильних шумів і пін
 Металевим морозяним ранком
 Весело
 згадує він.
 Вийшов з узлісся:
 слід!
 — Перший скид!
 Знову слід... слід...слід...
 — Другий скид!
 Знову слід... слід... слід...
 — Сірий десь в снігу лежить!
 Вийшов дядько
 світ-заочі
 І пішов
 у слід заячий.

ГРАЙВОРІН-ПЕСИМІСТ

Понад верхів'ям голим,
 наче чорний край борін,
 Летів самітний
 з поля
 грайворін.

Був
лютий
місяць,
Дико кракав він,
бо пролітав,
Де люди
місяць
плугом
бруд,
у чорну далечінь.
Він дико кракав,
пролітаючи гіллям,
Гілля стирчало
з гір
і витикалося
із ям,
Кололо хмари
— вир
крутився
хмар,
Звивавсь
від болю
і за обрії тікав.
І далі він летів,
і дико кракав він —
Понад верхів'ям
одинокий грайворін.
Один, як око,
над незліченим гіллям,
Що лізло з гір
і плазувало з ям.
Він дико кракав
й далі він летів
Степами понад кураєм,
що вітер пригинав долів.
Один, як око,
і горів,
дивився він

За гір
 краї,
 де хилитавсь туман,
Де алтагир
 виходить
 на лиман.
І от відкрилося:
 кривий, мов сагайдак,
Синій між гір
 улився Таршанак
У алтагир,
 де, як сокира-саксаган,
Сталлю й саетою
 без краю ліг
 лиман.
О тепле море,
 о бажаний океан!
І крила
 грайворін
 простерті
 склав,
І в хвилі
 піняві
 в обійми
 смерті
 пав.

За лінію лісів гнав гоном потяг-пес,
Дзвенів і койлив дні димові,
І позіхнув, і за лісами щез,
Мов звук, невимовлений в слові.

За параван полів, синедріон снігів
Залюляв потяг ваше тихе тіло.

Ще раз зітхнули ви й заснули. Берегів
Не стало. Море вас укрило.

І ви не чули слова, що гуло
Неімовірним невтамованим гобоем
З бору під Брянськом крізь зимове скло,
Мов сон коня перед сосновим боем.

Сніги топило. З бою брало ліс.
Земля гула пороховим одгалом.
Дійшло до моря. Але ви колись
Його не вимовили — і воно упало.

І я тепер його розстрілюю щодня
На стінці сірій — і не можу вбити —
Воно росте, як чоловічєня,
І плаче, і сміється, й хоче жити.

ЧАВУН

I

Димніші домни в присмерку палючим,
Доми дивніші на горі вечірній,
І кавпери стоять, мов капітани.
Над естакадами, зіпершись на обручі
Повітродувних труб, і в рупори покірні
Скликають газ:

Цео!

Цео!

Цео!

Це образи, це одгуки, це од світання
Веде завод за води неминучі,
За дюни шлакові, де домни-дромадери
Бредуть крізь ночі, крізь кошмари мідні
В неімовірним сном загрузені печери.

Ревуть вулиці.

Сон.

Револьвер.

Біля ганку з написом «Salve»
зранку ляпісом сальви
прострелили в пальцях «Сальве»;

Голі

пальці палив
останній патрон.

Революціє — зранаєна Сольвейг!

Ревуть вулиці.

Сон.

Револьвер.

ВЕСНА В ЗАВОДІ

Весна. Світлішої не було на світі.
За деревами ховається, мов учениця.
Весна. Забула, куди летіти,
Сизокрила щаслива птиця.

Весна. Згадала, що небо синє,
Весна сміється з себе в ополонці,
На шлях повилазило веселе каміння,
Порозлягалосся грітись на сонці.

Попроростав з-під снігу вугіль,
Блищить, неначе на світ народився,
І сльози з очей витяглись у дути,
Дуги в день, що сьогодні весні приснився.

Весна стає світліша і світліша,
Соціалістична весна, клянусь головою,
Зложила крила і стоїть піша
І жде цілуватись зі мною.

ЛІС

О вічний лісе, — ти мені як цех —
Постали незчисленні стояни,
У кронах краном вітер їде мостовим
І подає деталі надзвичайних днів.

Вода обточує циліндри лісових осей,
Шліфує точно і виблискує вода,
І в інший цех тече, і знов вертається у цей
Місячне руно й сонячна руда.

І сонце-шків над цехом лісовим
Математичну повертає путь,
Над ливом листя і над траверсом трави
Ремені променів вертаючись ідуть.

ОПОВІДАННЯ

ГНИЛИЗНА

Я хочу розповісти одну історію, що скоїлася з моїм знайомим Павліком Явнем.

Павлік Явень блондин, невеличкий на зріст, з кніппенсне на спокійному носі, акуратненько вдягнений блондин. Шіммі стоять у нього в шахві, а ходить він улітку в сандалах, бо в сандалах ходять комуністи, а Павло Явень хоче вступити до партії.

Не те, щоб він вірив в те, що має бути комуністичний лад, скоріше він хоче, щоб йому було добре. Він комуніст-індивідуаліст!

Крім того, він хоче мати револьвер.

Намочивши трошки своє русяве волосся, він розчісував його надвое посередині.

— Люсю, — сказав Павло Явень.

— Павліку, — одгукнулась Люся Явень, його жінка, з ліжка.

— Люсю — я йду оце. Прийду годині в п'ятій. Ти будеш удома?

— О п'ятій... Павліку, я б хотіла піти к подрузі — вона мене викликала в одній справі.

— Гарзд — одповів Павло Явень. — Отже я повернусь зараз же після обід. До речі, треба говорити не «к подрузі», а «до подруги». Коли ти вже вивчишся розмовляти по-українськи?

Павло Явень підійшов до ліжка, поцілував Люсю в душку, Люся закурикала й оповила його шию пухкенькими ручками. Павло Явень ще раз поцілував Люсю в губки, узяв портфеля, поглянув на годинника на руці й вийшов сіньми на двір і на вулицю.

В Павла Явня прекрасна жінка. Мало того, що гарненька, ще й спокійна.

Головне, що нікому й на думку не спаде, що вона могла б його зрадити.

Скоріше Дніпро потече на Чернігів.

Павло Явєнь запалив цигарку й почав міркувати, йдучи під маленьким дощиком.

Крапа дощ. О, це був дощ. Він так накрапав уже третій день — це вже було занадто.

Павлік ще раз ізгадав про Люсю. Думки його були прихильно-зневажливі.

Жінки всі однакові всередині.

Спочатку доводиться з ними попотягатись — вони кокетують із знайомими й незнайомими й дуже комізняться.

Павлік гнівно згадав, як йому доводилось просити — так, просити! — Люсю поводитись як слід з чужими.

Тепер не те.

Тепер вона сама, як кішка, закохана в нього й подекуди навіть трішки набридає йому ревнощами.

На чужих вона не дивиться зовсім. По гостях вона не ходить, вчащає тільки до однієї подруги.

Вона розповідає Павлікові про подругу — та живе дуже бідно — інколи просто голодує.

Але грошей вона для подруги не прохає — Павлік раз назавше одучив її від благодійних звичок.

Дощ почав заливати Павлікові за комір. — Треба зайти десь поснідати, поки дощ ущухне.

Оце Люська, хоч дощ, хоч що, піде до подруги — та живе десь далеко в передмісті — й прийде стомлена вкрай.

Коли вона приходить відтіля, від неї немає діла, як від жінки — це трішки дратує Павліка.

Дарма, що він сам не пропускає нагоди поласувати на стороні — Павлік уважає, що жінка має бути завше до його послуг.

Женщина — істота недорозвинена й не здатна до творчої роботи. Її діло — бути передовсім жінкою й матір'ю.

Павлік саркастично посміхнувся, згадавши жінвідділ.

Так. Доводиться погоджуватись офіційно з дечим заради головного.

А головне — це всебічний розвиток його, Павла Явня, творчих здібностей. Для цього йому потрібна Люся, добра, різноманітна їжа, зручні меблі...

Цьому перешкоджає одея чортів дощ. Хоч онде, здається, свінуло на небі.

А для того, щоб зробити кар'єру, Явневі треба вступити до партії.

Потрібну термінологію й лозунги Павлік давно засвоїв. Він має в минулому деякі гріхи й партквиток йому доконечно потрібний.

Павлік почав шукати очима пивної.

Одне лихо — це нерви.

Павлік почуває якийсь інстинктивний страх перед робочими.

Йому інколи здається, що вони бачать його наскрізь.

Треба випити пару пляшок перед розмовою з тов. К.

Явень зайшов до пивної, узяв пляшку пива й замовив ячню.

Поки що він наляв шклянку й випив.

Так. Усе вийде на добре. Сьогодні йому обіцяний ще один підпис на заяві до партії.

Ясна річ, одразу його членом правління не зроблять; доведеться ще з півроку посекретарювати. Зате зовсім інше відношення. По-перше, він заведе собі револьвера. Він хотів мати револьвера без ніяких дозволів од ДПУ. Револьвер дуже приваблював Явня.

Явень налив другу шклянку й випив її навхилки.

А членом правління він буде десь в іншому місті. Йому одразу дадуть. Явень узявся до ячні. Доївши останній шматок, він обвів очима кімнату, шукаючи офіціанта.

Він зустрівся поглядом з чиймись чорними, гострими очима. Це був кремезний дядько в шкіряній тужурці.

Явень заплатив за пиво й ячню й підвівся.

Коли він дійшов до дверей, дядько теж підвівся і здогнав його.

— Скажіть, як тут вийти на Фундуклівську? — запитав хрипкий голос.

— Фундуклівської нема, — суворо одповів Явень. —
Єсть вулиця Леніна.

Дядько ще щось хотів сказати, та Явень швидко повернувся й вийшов. Ця розмова йому не подобалася. Дядькові, очевидно, ні до чого була та вулиця, — він чогось хотів від нього, Павла Явня.

Явень вийшов на вулицю. Дощик не крапав більше; сонце гладило його обличчя старенькими, м'якими лапами.

Перейшовши дві вулиці, Явень подивився на руку. До установи ще було рано, й він постановив прогулятися після снідання. Сьогодні він піде до т. К. — той мав дати йому останній підпис. Чого від нього хотів той дядько? — З підписом т. К. його одразу зарахують у кандидати.

«Чудний якийсь суб'єкт. Дурень», — вирішив Явень і... спинився.

Перед ним стояла повна, висока дама й дивилася йому просто в вічі.

Павло Явень привітно посміхнувся.

Вона посміхнулася собі. Нафарбовані красиві губи відкрили низку чудових зубів. Явень перевів очі на гарненький лаковий черевичок.

— Не можу пригадати, де я вас бачив, — сказав він упевнено.

— Уявіть собі, я теж не можу пригадати, — посміхнулася дама.

— Ви в той бік? — запитав Явень. Дама кивнула головою, Явень узяв її під руку.

— Я живу тут недалеко, — сказала вона.

— По Пушкінській?

— По Пушкінській. Уявіть собі: зо мною трапилось нещастя.

— Що таке? — весело запитав Явень.

— У мене вмер чоловік — сказала вона сухо. — Його треба ховати, а грошей нема.

— Оце тільки й нещастя? — посміхнувся Явень. — Я спробую вам допомогти грішми. Воно, правда, таке не щодня трапляється.

Дама починала його цікавити. В неї єсть юмор. Це інтелігентна жінчина — можливо, аристократка!

Явень притулив її руку ближче до себе.

Вони перейшли квартал.

— Ось тут, — сказала дама. Явень кинув блискавичний погляд на табличку — 67, і вони ввійшли в двір.

То була добре обставлена кімната. Правда, біля дверей стояв брудний стілець з примусом і лушпинням од картоплі. Явнів погляд упав на зачинені двополовинні двері.

— Сідайте, — сказала вона.

Явень добув цигарку, запалив і сів. Вона взяла в його цигарку, підійшла до дверей, закинула гачок і раптом, сівши коло Явня, обняла його шию й швидко поцілувала. Потім вона почала розстібувати блузку.

Явень, не поспішаючи, розстібував сандали.

— Слухайте, а де ж ваш чоловік? Він нам не заважатиме? — спитав він саркастично.

Вона вказала на зачинені другі двері.

Явень приклав руку до її грудей.

Раптом щось зашаруділо в сусідній кімнаті. Явень зблід і одняв свою руку.

— Киньте жарти — що там у тій кімнаті? — сказав він і взяв в руку свої сандали.

— Я вам сказала — там мій покійний чоловік, — одповіла вона глухо.

Явень гарячковими рухами взувся; йому затрусились коліна.

Вона скинула спідницю, підійшла до дверей і розчинила їх. Двері приходилися просто проти канапи. Явень звівся на ноги й узяв портфеля. В манесенькій кімнатці стояло ліжко — на ньому щось лежало, накрите ковдрою.

«Нема револьвера», — подумав він і схопив жінчину за руку.

— Ідіть, здійміть ковдру.

(До виходу було два кроки).

— Ти боїшся, ціпунчик! — сказала вона насмішкуюто; увійшла в кімнату і зірвала ковдру з ліжка. На ліжку лежав вусатий чорнявий чоловік.

Явневі перетяло дихання.

— Та йди ж подивись, — сказала вона. — Ось.

Вона підняла чоловікові ногу й пустила. Нога мляво гепнулася на матрац.

(Під ліжком нічого не було).

Явень швидко підійшов і доторкнувся до мерцевої руки. Вона була холодна. Явень глибоко зітхнув.

— Зачиніть ці двері, — сказав він і вийшов.

Вона вийшла слідом і зачинила двері. Явень добув з портфеля п'ять карбованців, поклав їх на стільця й пішов до дверей.

В цій хвилі в вихідні двері постукано.

Тепер злякалась дама. Жах перекривив їй обличчя.

— Ідіть мерщій сюди, — зашепотіла вона.

Явень узявся за гачок.

— Ідіть сюди, — з невимовним жахом пробелькотала жінчина.

Хтось дужою рукою сіпнув двері, аж ляснув гачок.

Явень навшпиньки підбіг до жінчини.

— Майте на оці, що в мене револьвер, — прошепотів він, увійшов у кімнату й зачинив двері. Стало темно мов у льоху — в кімнатці не було вікон.

Він чув (серце калаталось), як вона одчинила вихід і почала щось шепотіти.

Щось торкнуло його в ногу. Явень одскочив на два кроки й засвітив запальничку. Чоловік лежав нерухомо. На краю ліжка сидів кіт і облизував голу ногу мерця.

Серед шепоту Явень почув другий жіночий голос.

— Він умер, — сказала дама. — Через те я й прохала вас прийти.

— Де він, пустіть! — розтявся одчайний, пронизливий, знайомий Явневі голос.

Щось завовтузилося у сусідній кімнаті, двері розлетілись, і друга жінчина вдерлась у кімнатку.

Перед Явнем стояла його жінка, Люся Явень.

РАХУНОК

На «унтер ден Лінден» Василя Ганека штовхнула дівчина й прошелестіла сукнею повз нього.

Потім вона спинилась, повернулась до Василя й сказала:

— Вибачте, будь ласка.

І блиснула блакитними очима в бік Василя.

Ганек стояв здивований, не розуміючи, що робити.

Вона ніяк не скидалась на проститутку — до того ж було вдень.

Це була висока, русява жінка з дитячим обличчям, з доброю наївною усмішкою на соковитих губах.

З-під коротенької спіднички виглядали стрункі, сильні ноги в жовтих панчішках і трішки великуватих черевичках.

Вона вже повернулась і пішла, а Ганек ще дивився їй услід.

Коли він уже наважився йти далі, вона збочила й зайшла в двері кафе.

Тепер тільки Ганек утямив, що мігби з нею забалакати.

Це завжди так буває — на одну секунду запізно...

Та ще така хороша дівчина.

Ганек поміркував ще трохи й пішов за нею. Це було блискуче кафе, не галасливе, а чемне й величне, як годиться для місця, де буржуа заходить удень випити айс-кафе чи айсшоколаде¹.

Вона сиділа не коло вікна, а оддалік під стіною, розмальованою в міру пристойності кубістичним візерунком.

Ганек сів коло вікна, взяв «Фоссіше Цайтунг» і став з-за газети розглядати дівчину.

¹ Кава з льодом, що п'ють крізь соломинку. — *Прим. авт.*

Вона посмоктувала каву крізь соломинку й не примітила Василя.

Він почав уперто дивитись на її плече, закликаючи подивитись на нього.

Минула хвилина. Кельнер заступив Василеві дівчину; в цей самий момент вона глянула на нього й зараз же одвернулась.

Ганекові здалось, що вона почервоніла.

Кельнер одійшов. Тепер Ганек одклав газету й почав обдивлятися візерунки на стіні. Довівши очі до дівчини, він глянув на неї й знову спіткав її погляд.

Знову, наче її спіймано на чомусь лихому, вона втопила погляд у свою шклянку.

Ганек повагався трішки й знову взяв газету, але так, щоб вона могла його бачити.

Він був не поганий собі хлопець — ставний галичанин з великими виразними рисами засмаглого обличчя.

Сірий повстаний бриль від Вертгайма, на який Ганек покладав деякі надії, був коштував йому чималеньку, як на його командировочне утримання, суму.

Треба сказати, що Ганек був краще од свого берлінського бриля, але сам цього не знав. О, в Києві, куди він повернеться за два тижні, цей брилик чимало приверне до нього сердець. В Києві скромний кооператор Василь Ганек випередить якогось непевного поета. Але тут він сам почував себе трохи непевно...

Дівчина допила каву й покликала кельнера,

Ганек знову одклав газету. Вона шукала дрібних у маленькому лаковому ридикюлі.

Василь ледве сидів — він вирішав. Чи підійти, чи ні. Під ногами в нього почало загорятися. Він схопив газету, знову кинув і кінець кінцем почав дуже негарно двигтяти ногою — для чогось витяг носовичка, сховав його, поглянув на годинника й не побачив, котра година, з кожною секундою чимраз більше соромлячись своїх рухів.

Раптом він глянув на неї. Вона все ще сиділа, але на лиці її з'явився стурбований, переляканий вираз.

Вона висипала все з ридикюля на стіл і шукала грошей. Кельнер стояв перед нею, як мармурова статуя. Вона помітно навіть для Ганека почервоніла й похапцем длубалась серед коробочків і хусточок.

Ганека раптом пройняла рішучість; він враз охолов, наче вийшов на мороз.

Він підійшов до її столу.

— Ви мені повернете гроші, дозвольте мені пособи-ти вам! — сказав він одним духом, стискуючи в руці бу-мажника.

Дівчина подивилась на нього вдячними і враз переля-каними очима й нічого не сказала. Але Ганекові цей по-гляд додав духу, він уже добував гроші й платив.

— Дуже вам вдячна, — сказала вона. Василь удруге почув її голос. В ньому тепер було стільки щирої, дзвін-кої подяки...

— Скажіть мені вашу адресу й я пришлю вам гроші, — сказала вона.

— Чому так? — просичав Ганек, йому трішки стис-нуло горло.

Вона здивовано глянула на нього.

— Щоби не турбувати вас, — дзвінко відповіла вона. — Втім, коли ви мені не довіряєте, я вам скажу свою — до-дала вона з чарівною усмішкою.

Кельнер подався, вона підвелась.

— Ні, ні, я цілком покладаюсь, але... ні, так я цілком, цілком покладаюсь, вибачте мені, будь ласка, я зовсім не те хотів сказати... — забелькотів Василь.

Вони вийшли з кафе.

На вулиці вона спинилась на мить і рішуче сказала:

— Моя адреса: Вестен, Ансбахер-Штрассе, 32, Рейне-ке! Бувайте здорові! Ще раз дякую вам!

Вона повернулась і пішла.

Ганек постояв з секунду.

Рейнеке. Наче він чув десь це прізвище.

Він пройшов кварталів зо два, силкуючись пригадати щось, зв'язане з прізвищем Рейнеке.

«Рейнеке Лис» — Вольфганга Гетого — переклав який-то року такого-то. Накладом таким-то.

Ні — не те! Десь іще був Рейнеке...

Зненацька Василь втямкував. Він розгорнув записову книжку й подивився адреси. В другій шпальті ліворуч він знайшов:

Гаррі Рейнеке — голова правління кооперативу «Електра».

Ганек аж підстрибнув з радощів. Це його дочка або племінниця. О-го-го-го-го. — Він піде туди в справах ділових; завтра ж.

Другого дня Василь у чорній парі стояв перед табличкою Г. Рейнеке. Він уже подзвонив.

Невже ж вийде вона? Ох, нехай вона не виходить. Нехай не відразу... Двері одчинилися...

В дверях стояла стара в біленькому мережевому очілку, з окулярами на довгому носі.

— Скажіть, будь ласка, чи не можу я бачити радника комерції, пана Гаррі Рейнеке? Ось моя картка.

Стара взяла картку, прочитала й повела Василя крізь чепурненьку кімнату з хрестами й душеспасительними написами на стінках.

— Гаррі, — сказала вона, постукавши в двері...

Гаррі Рейнеке був звичайний німецький буржуа — кооператор, з якими Ганекові частенько доводилось зустрічатися.

Товстий, з гладко виголеним подвійним підборіддям, він угруз у зручне крісло перед письмовим столом.

«Це діло не страшне», — вирішив Василь і почав приготовану зараніше ділову розмову. Українська кооперативна спілка має такі-то й такі-то пропозиції сировини, ціни такі-то й такі-то, вигоди безсумнівні й полягають в таких-то подальших обставинах...

Василева промова лялася мов гірський струмінь.

Нарешті він змовк.

— Боюсь, що це нам не підходить, — одповів нарешті тоненьким голоском шановний Гаррі Рейнеке.

Василеві — байдуже. Він охоче згодився, що це для Гаррі Рейнеке не підходить, і зібрався тікати.

Але як тепер далі? Він уже залишив Рейнеке на всякий випадок свою адресу: не було вже про що балакати.

Треба було йти, але Василь не міг звестися на ноги.

В цей момент двері одчинилися й у щпарку просунулася знайома голівка. Побачивши Василя, вона негайно зникла.

Василь покрутився ще трохи й вийшов. Він пробував якось забратися у вітальню, але вона не з'являлась...

В неділю Василь одержав запрошення на обід. Це був лист від самого Рейнеке, де той розписував всякі подяки й щиро просив по-товариському пообідати разом з ним та його сім'єю.

Василеві не так хотілось обідати з сім'єю шановного Гаррі Рейнеке, як посидіти десь у садку віч-на-віч із дівчиною. Одначе він одягся й пішов.

В невеличкій їдальні з темного дерева Василя посаджено поруч з самим Рейнеке й напроти Ельзи.

Шановний розпитувався про Радянську Україну, казував, що він сам соціаліст, тобто наслідую заповіти фон-Лео фон-Толстої і раз на тиждень замість м'яса й усякої страви п'є саме молоко.

Втім, він уважає все ж таки, що:

«Большевизмус іст антисоціалізмус», але коли йому доведуть протилежне, то він охоче згодиться...

Василь слухав і одно зиркав на Ельзу. Та сиділа й ні пари з вуст. Де поділись блискавичні погляди й чарівна усмішка — все це діставалося тарілці.

Василеві здавалося, що вона трішки ніяковіє, коли фатер починав розводити теревені про «соціалізмус».

Він спробував сказати, що між Лео фон-Толстої та соціалізмом є принципіальна різниця, але старий враз перекинув його цитатою з Трейчке, що, мовляв, соціалізм властивий лише духові єврейської раси, а германська раса плекає здоровий індивідуалізм.

— Ми, німці — ті ж самі елліни, — закінчив пановитий кооператор і запалив сигару.

Василь, що не зник до Трейчке, трошки здивований глянув на «елліна» й закурив і собі.

Старий розводився ще з чверть години. Ельза тим часом зникла, й Василь, спіймавши облизня, пішов додому, вирішивши більше до Рейнеків не ходити.

Але за днів двоє він одержав ділову пропозицію в справі закупівлі української сировини.

Він прийшов ще раз і потрапив на сніданок. Рейнеке так запрошував сісти, що не можна було одмовитись. Ельзи за столом не було.

Проковтнувши якийсь шматок, обоє пішли до кабінету.

З ділової пропозиції нічого не вийшло. На цей раз Ганек не міг погодитися на Рейнекові умови. Він уже налагодився йти, коли німець раптом спитав:

— Ви знаєте, що в мене є доросла дочка?

Василь не найшовсь навіть, що одповісти.

Тоді німець підвівся, підійшов до дверей, замкнув їх ключем і поклав ключа собі в кишеню.

— Ви знаєте, що в мене є доросла дочка? — запитав він удруге.

— Знаю, — одповів Ганек.

— Ви маєте якісь наміри шлюбні? — спитав німець.

Думки блискавичним вихорцем закрутилися в Ганековій голові. Він подивився на Рейнеке, потім на вікно.

— Вікно зачинене, — запобігливо поінформував Рейнеке, спіймавши його погляд.

— Прошу вас негайно дати мені відповідь. Ви бачилися з моєю дочкою привселюдно в ресторані. Ви приходили обідати до мене для того, щоб із нею побачитися. Я жду вашої відповіді.

— Я не маю ніяких намірів, — сказав Василь рішуче.

— А, ви не маєте? — грізно спитав Рейнеке.

— Не маю. Одчиніть двері! — майже вигукнув Ганек.

— Стривайте! — гукнув Рейнеке і, різким жестом висмикнувши з столу шухлядку, почав нервово длубатись у ній.

Ганек схопився і кинувся на нього. В цей момент Рейнеке кинув на стіл якийсь папірець.

— Читайте, — наказав він рішучим голосом.

Ганекові враз полегшало — револьвер не з'явився на сцену. Він узяв папірець і став читати так, щоб йому видно було найменший рух Рейнеке.

На папірці стояло:

РАХУНОК

Голова Правління кооперативу «Електра»,
радник комерції Гаррі Рейнеке.

Виданий Васи́леві Гане́кові

Суп з клецками 1 порц.	80 пфен.
Фрикадельки 1½ порц.	1 м. 40 пфен.
Компот 1 порц	60 пфен.
Сигар 2 по 20 пфен. шт	40 пфен.
Пудинг 1 порц	80 пфен.

Всього 4 марк. в золоті.

Радн. Ком. Г. Рейнеке.

СІМНАДЦЯТЬ ХВИЛИН

(Новела)

В-квітні числа...
електрика загасла в Харкові
на 17 хвилин (факт).

Я вийшов з парадного в квітні в п'ятій годині вечора й озирнувся навколо. Я міркував, де піти. Вільний, вогкий вечір. Свято.

Я ще раз подивився навкруги й нічого не побачив. Потім поволі повернув і пішов на схід.

Купами йшли люди, парами дріботіли жінки, закликаючи оглянутись на них і спіткати сизоокий погляд цікавих очей.

Попереду шкандибав старикан у чорному пальто з оксамитовим комірчиком, на якому злидні виялозили з десяток років. На крилату, мов з грушевого коріння висічену, потилицю, на сиве наїжене волосся насунутий англійський військовий кашкет.

Я не люблю йти за старими, я випередив його й пішов спроквола далі.

Майнув трамвай — він мене обганяє, як я колись пішки обганяв конку. Блиснула вітрина з вовком і схрещеними рушницями, мигнули коробки з цукерками, й я дійшов до Університетської гірки.

Перед гіркою я вийняв цигарку й узяв у зуби. Зійшовши десять ступенів, на ганку, я дістав сірники й оглянувся назад.

Катеринославська простяглась синявою стрілкою на захід — на заході під вечірнім сонцем вона зійшлася вороненим жалом і вп'ялась у темно-сизу хмарку.

Я оглянувся назад і побачив старого в пальто з оксамитовим комірцем. Він дійшов до гірки, пересік трамвайну путь, дійшов до хлопців з одеським ванільним шоколадом і раптом став.

З гори я бачив: він оглянувся навколо невидючими очима...

Я відчув це по його постаті — він оглядався навколо, але нічого не бачив.

Ще раз він огледівсь. Зненацька він повернув і пішов назад по Катеринославській. Він нічого не забув — все було гаразд — він не зробив жодного похапливого жесту — він спокійно пішов назад, шкандибаючи кривими ногами, в тяжких американських бусах.

Це професор! Скоріше гімназійний учитель. Я знаю, як він живе. Він ліберал, але кляне Радянську Владу. Він читав трішки Шевченка, але й досі не вивчився української мови, хоч живе в Харкові з десяток — більше! — років. Він тягав на собі борошно зимою й стара пекла йому на залізній пічці хліб. Дітей у нього немає або вони десь поїхали — ага! — син його втік із Врангелем...

Все це було ясно, як квітневий вечір, коли навіть каламутна смердюча Лопань відсвічує аристократичним фіолетом.

Але чого він пішов назад? Він не гуляє, він швидко шкандибає кривими ногами в слошових американських бусах.

Я запалив цигарку й зійшов східцями вниз. Старий дочкавав уже до Лопанського мосту. Я додав ходи й пішов за ним на двадцять кроків позаду.

Старий невпинно шкандибає ревматичними ногами. Він зійшов з мосту й перейшов на лівий бік. Я пихнув димом — мені довгенько доведеться за ним іти. В коробочку було ще з півтора десятки папірос.

Раптом Старий спинився перед вітриною, де стояли піраміди жовтого, ясного вина й темних запіканок.

Що таке?

Я став — неймовірно здивований. Повз мене пройшла пара лакових черевичків поруч із жовтими чобітками. Виринав дядько й сказав, що він хоче їсти й якби

не посуха, то його не було б тут у городі. Але я не бачив, я дивився на старого. Знову він оглянувся невидючими очима. Я сховався за дядька й вигріб з коробка жменю цигарок. — Бачите, у мене нема грошей.

Старий ще постояв з півсекунди, повернув і пішов далі.

Я обійняв дядька за плечі й тихенько одвернув його від себе: — мені треба йти за старим.

Люди йшли назустріч і відставали по путі. Я дивився на жінок у модних пальто з прекрасними ніжками. Колись я так сильно хотів, щоб вони були мої, роздягались у мене в кімнаті й лягали взуті на ліжко. Я сильно хотів і вечорами блукав по вулицях, мов гидке каченя серед лебедів. Тепер я дивлюсь на них прихильно й зневажливо. Я знаю, що вони мене хочать не менше, аніж я їх, а багато навіть більше.

Я знаю дуже точно, скільки коштують лакові черевички на дамських ніжках, Я знаю, яка буде така ніжка, коли її роззути. Вона трішки менша за мою жиливу ногу пішохода, на ній скоцюрблені, намуляні пальці з коротко, аж над м'ясом обрізаними нігтями...

Але все ж таки цього вечора я прихильно дивлюсь на похитливий вигин підборів. І я знаю, що дівчинка в червоній хустці...

Вона штовхнула трішки старигана й він глянув на неї. Тепер мені не треба було придивлятися — я знав наперед, що він її не бачив і, наче спіткнувшись об дерево, зашкандибав далі.

Прошло ще двоє дівчат у червоних хустках, ще троє хлопців із ними — чого це їх так ясно?

Вони йдуть зі зборів, заклопотані й веселі.

Старий шкандибав далі.

Коло Ярославської він знову перейшов на другий бік. Сонце потемніло — коло пивної стояла вже проститутка. Слюсарі з електричної сказали їй щось — вона дзвінко й весело відповіла матернім словом. Але слюсарі пішли далі.

Старий проминув дві вулиці й спинився перед обшарпаними дверима, немов вагаючись.

Я став як стій — це була більярдна. Ага, я ж забув, що він не бачить — він може спинитися перед стовпом,

перед порожньою пивною пляшкою, перед молодим економістом, що обмірковує статтю про виробничі відносини в Китаї, перед жовтим кавказцем, що за п'ять копійок хоче наглянцювати його американські бутси.

Але зараз він стояв перед більярдною:

КАФЕ БІЛЛІАРДНАЯ.

Кафе. Я знаю, ні в одній більярдній зроду не пахло кофе. Там можна купити горілку й напувати нею в задній кімнаті наміченого фраера.

Старий пересмикнувся на обличчі й полапав клинцювату сиву борідку. Потім він узявся за клямку. Він увійшов до більярдної.

Тютюновий газ сивим серпанком сповивав спітнілі фігури з виряченими очима й тремтучими руками, що, здіймаючи вгору тонкі киї, сновигали в тумані навколо столів.

Навкруги на лавах сиділи жуки, одягнені під денді, під студента, під червоноармійця, під голодного заробітчанина, під наївного бухгалтера, під шикарного службовця Кожтреста.

Старий притулився спиною до напису

ИГРА НА ДЕНЬГИ СТРОГО ВОСПРЕЩАЕТСЯ

й дивився, як спійманий фраер виклав на зелене сукно червінці й висипав срібло.

Старий машинально помацав кишеню й, ніби злякавшись, вискочив з більярдної.

Стемніло. Зникли червоні хустки, робітники спішили додому, дядько ладнався спати коло ганку.

Поспішались дами, що продаються оптом на термін не менше двох тижнів, і ліниво ваги-переваги йшли дами, що продаються вроздріб на термін не менше півгодини й не більше, як на одну ніч.

Гімназійний учитель спішив — він віддав серце Керенському на ціле життя.

Він повернув на Усівську й вийшов над залізницю. З Києва пригуркотів потяг, що не привіз йому його сина.

Я прикурив у проститутки й став.

Старий дивився не на потяг, а на двері з табличкою лікаря.

Потім він повернув, зачепив мене полою свого пальта й пішов назад.

Ліхтар виблискував на оксамитовому комірцеві — він ішов правим боком назад, нічого не бачучи й спиняючись на секунду, коли ноги відмовлялися йти.

Я хотів наздогнати його й спитати про його сина, але дві проститутки ніби ненароком перепинили мені дорогу. «Дівочки, — сказав я ласкаво, — пустіть, не валяйте дурня, мені не скучно, бачите он того старого!»

— Тю, найшов на кого зьорати! — одповіла дівчина й дала мені дорогу.

Старий пересік вулицю, вийшов на площу Рози, завернув у завулок і пішов до електричної.

Перед мостом через Харків, немов здохлий кит, лежав старий нафтовий бак.

Старий опинився перед баком, оглянувся невидючими очима й подався до річки.

Крізь вікно станції мигтів дизель. Я задивився в вікно.

Здавалося, що сталевий гігант стоїть, і все двигить і ходить навколо; дизель тяжко дихав, женучи динамо за двох — його брат стояв нерухомий.

І раптом ліхтарі на вулиці згасли. Я оглянувся.

Старий зник.

Я не став його шукати. Я пригадав, як він спинявся перед вітриною з вином, перед більярдною. Я зрозумів його. Він шукав на вулиці весну сімнадцятого року, коли він віддав своє серце Керенському.

Ліхтарі згасли. Сімнадцять хвилин він не бачитиме столиці Радянської України. Сімнадцять хвилин він житиме своїм безрезневим натхненням. На Сімнадцять хвилин зникнуть більшовицькі вивіски без ятів, Сімнадцять хвилин він бачитиме невидючими очима червоно-білої смуги на тьмавому прапорі.

Сімнадцять хвилин він житиме в весні сімнадцятого року.

МАЙБОРОДА

Частина 1

I. Майборода й філософи

З-під вивіски «Механічний тоталізатор» вийшов чоловічок і став на тротуарі.

Це був Майборода. Філософ Майборода.

На обличчя Майборода зовсім не схожий на філософа.

Філософи мають великий лисий лоб і задумливі або й пронизливі очі. До того в них звичаєм буває борода.

Навпаки, Майбороді біляві патли, як вимочена конопля, звисають аж на самі очі — маленькі, підсліпуваті очі.

Під носом у Майбороди теж конопляна мичка — вуси. Майборода постояв на тротуарі. Він замислився.

II. Суєта

Все суєта! — вирішив Майборода й подався тротуаром по вулиці.

От жінки! Для чого вони одягають лакові черевички, підмащують губи й дивляться скоса на сміливих парубків?

Все одно вони помруть, зогниють і змішаються з землею. Суєта!

Все суєта! — остаточно постановив Майборода.

Посада, головбухгалтер, РКІ — все суєта!

А найперше — механічний тоталізатор!

Це вже суєта суєт.

Чи віграєм, чи ні — то ще хтозна, а що програєм, то напевне.

Майборода механічно помацав кишеньку.

Хоч як подумати добре — то й гроші суєта.
Що з того, що за гроші можна купити гарну жінчину.
Побудем з нею ніч, а там, дивись, і зачепив чого-небудь!
Майборода прискорив ходу.

III. Майборода і плавунець

— Все — суєта! — ще раз повторив Майборода і — спинився.

На тротуарі збилася купка — душ п'ять народу, і на щось дивились.

— От юрба! — сказав собі Майборода.

Досить того, щоб один спинився перед якоюсь дурницею, і зараз коло нього наб'ється народу.

Колись Майборода сам попавсь на гачок. Якийсь хлопчик став на вулиці Лібкнехта й почав непорушно дивитись на вікно в четвертім поверсі на другому боці.

Тоді Майборода теж приєднався до купи й усі дивились на вікно, аж поки хлопець не висолопив язика на глядачів і не вшився.

Майборода звів очі. Перед ним манячила якась широченна спина під кашкетом. Спина уважно дивилась у середину кільця.

— Запевне якась неймовірна дурниця!

Щоб перевірити свій висновок на фактах, Майборода присунувсь ближче і заглянув у середину, розсунувши трохи наївних глядачів.

На тротуарі горічерева лежала якась маленька штучка, завбільшки з карбованця.

Вона мала вигляд сочевичини і по краю обведена була жовтою стрічкою.

— Так і є!

Це просто собі жук-плавунець. Є на що дивитись!

Він залетів на вулицю з річки, кокнувсь об ліхтар і впав.

Спина в нього гладка, як дзеркало, і він вимахує чорними ногами, щоб встати.

«Він довго може так працювати», — подумав Майборода.

«І чим все скінчиться? Його або роздавлять перехожі, або він досунеться до краю тротуару, впаде на брук і його роздушить колесом».

— Це плавунець! — сказав Майборода вголос, щоб привнести якесь світло в голови наївних глядачів.

Ніхто не відповів.

Майборода звів очі й побачив, що нікого не було. Він стояв сам над плавунцем.

В цю мить хтось штовхнув його ліктем.

IV. Майборода і Степун

— Обережніше! — голосно засичав Майборода. Лікоть прийшовся йому в спину коло печінки.

Майборода терпіти не може, коли штовхаються.

Наче не люди, а скоти якісь. Є ж тобі місце обминути — так от треба зачепити стороннього чоловіка!

Над Майбородою залунав веселий сміх.

— Що ти тут стоїш, Майбородо! — спитав Степун. — Чи не придумав ще якоїсь теорії?

Майборода не відповів нічого. Цей Степун був його запеклий ворог.

Він служить розсильним в установі й ніколи не промине каси, щоб не поглузувати з Майбороди.

Якось він зустрів Майбороду, коли той виходив з церкви, і з того часу не дає йому жити.

Майборода щось із півгодини доводив йому, що без бога все одно не проживеш і що правда кривду переможе. Степун вислухав і сказав:

— Ти, Майборода, — дурень! І де вас, дурнів, так ото багато береться?

Майборода з Степуном од того часу не балакав.

Навпаки, Степун охоче балакає з Майбородою, але це тільки для того, щоб з нього насміятись.

Степун узяв Майбороду за плече.

— Кинь отого жука — ходім вип'ємо пива. Ти ж одержав гроші за місяць?

Майборода спробував висмикнутись з Степунової руки, але з того нічого не вийшло.

Степун — хлопець дужий, матрос і буденовець.

— Одчепіться од мене! — засичав Майборода.

Степун голосно зареготавсь.

— Чого ти комизишся? — сказав він. — Все одно розумніший не зробишся. Коли жалько тобі грошей, запла- тимо удвох, хоч я й бідніший!

— Я сказав уже вам, що не хочу з вами балакати! — заверещав Майборода.

Це вже було занадто! Він цьому Степунові не набива- ється й не заважає йому робити, як він хоче. Оці люди, що не звикли мислити, гірші від скотів.

Собаку вдариш, і він одчепиться, а отаке-о — ні.

В нього батьки померли, на селі вдома голод, пора б, здається, помислити як слід, яка цьому причина, а він ходить, наче йому карбованця подарували.

— Ну що ж? — спитав іще раз Степун і випустив Май- бородине плече.

Майборода повернувся і пішов.

— Дурень ти, Майбородо! — ласкаво сказав Степун навздогінці.

V. Майборода й п'яниці

У Майбороди серце аж кипіло. І так зле, а ще той скот причепився.

І що він знає? Чи розгорнув він хоч один раз якогось філософа чи святого?

Наслухавсь на мітингах усякої юринди й думає, що він усе розуміє. Ні, братіку, з такою наукою далеко не поїдеш!

Чому, скажемо, в одного дядька совка геть чисто все виїла, а в другого, поруч, хоч би торкнула?

Майборода йшов швидко. Очі йому блищали.

— Може, він скаже, що він знає, чого соняшник до сонця повертається? Ні, братіку, — не скаже! Хоч лус- не, а не скаже.

Майборода підійшов до пивної.

Треба якось заспокоїтись. Майборода увійшов, вибрав столика осторонь і сів.

Принесли пару пива. Майборода випив три шклянки й почав дивитись на публіку.

Оця юрба не знати для чого ходить до пивної.

П'ють як коні і хоч би одне сказали розумне слово.

Той про Катьку, цей про свою жінку. І через кожні три слова — матюк. А почнеш їм докоряти, і тебе вимають.

Ще й просто посеред якогось тексту з писання загне матюка.

Майборода спорожнив другу пляшку. Принесли ще.

Настрій в Майбороді значно погіршав. Його дратували оті п'яні пики навкруги за столами; он коло того бридючого рудого дядька вже ціла батарея порожніх пляшок, і він гикає на всю пивну...

Майборода закінчив п'яту пляшку і остаточно переконався, що нема для чого жити на світі. Ніхто його не любить, ніхто за ним не плакатиме, коли він сконає.

Як багато зостанеться на світі неприйнятих Майбородиною філософією людей! Ні, цього не буде! Він зараз же всім скаже, де правда.

Майборода стукнув кулаком по столу. Двоє сусідів обернулися до нього.

Майборода гикнув і сказав:

— Вибачте мені, що я так; ви думаєте: он білий дурень накачався, мов та свиня, пивом і чіпляється до незнайомих, викладати свої немовби ідеї та світогляди. І що тільки він знає правду, а більше ніхто правди не знає. Так скажу ж я вам, що я жив тридцять п'ять років на божім світі і скажу ж я вам, не маю для чого жити. Ніхто, мабуть, і не заплаче, коли я...

Майборода схилив голову на руки й заплакав. Сусіди давно вже дивились у своє пиво.

Чиясь м'яка рука лягла Майбороді на плече й перейшла, гладячи волосся, на голову.

Це була Катя.

VI. Майборода й Катя

Катя була розкішна жінчина і коштувала відносно недорого. Вона сіла поруч із Майбородою й вихилила шклянку пива, не спитавшись у нього дозволу.

Майборода був зворушений таким довір'ям і гаряче обійняв Катю.

«Найшлась-таки серед цієї п'яної сволоти одна щира людська душа», — подумав Майборода.

І в кого?

В продажної жінщини!

— Катю! — сказав Майборода і хлипнув. — Плюнь на цих скотів, що хотять тільки твого тіла! Поїдем зо мною!

Поїдем до Святої землі!

Катя згодилась.

— Поїдем, дурненький! — сказала вона. — Плати гроші й підемо звідси.

Майборода дістав бумажника й вийняв червінець. Офіціант приніс решту — це була жменька срібла.

Катя спробувала була взяти решту собі, але Майборода запротестував.

— Нащо тобі ця суета? — сказав він зворушливим голосом. — Всі мої гроші будуть твої.

Вони пішли до виходу.

По дорозі Майборода зачепив за стільця й поточився. Катя його піддержала.

Сила Майбородина не в ногах, а в голові.

Він це знає.

Є такі, що вип'є трішки й починає верзти дурниці.

Майборода ж завжди зберігає ясність і точність у думках.

Більше того — логіка його зростає! Думки плинуть легко й ясно, наче човен у прозорому океані.

Всі логічні труднощі розтають і зникають...

Катя й Майборода вийшли на вулицю. Повз них проторохтів автомобіль, так близько, що Майборода одсахнувся й погрозивсь на нього кулаком.

В автомобілі сиділа якась парочка.

VII. Майборода їде до Святої землі

— Так! — заплакав Майборода. — Вони думають, що мають право найжджати на якогось Майбороду, бо вони найняли автомобіля.

Але він знає краще від них, чим це скінчиться.
Вони найдуть на когось і їх заберуть у район.
А коли й не найдуть зараз, все одно на них знайдеться смерть.

Вони зотліють у тій землі, з якої вийшли.

Й то ще добре, як вони помруть тихо й мирно.

З чого б ото вони літали отут по вулицях!

Катя сіпнула Майбороду за рукав.

— Я тобі скажу, Катю! — урочисто вимовив Майборода. — Не сіпай мене, я тобі все про них скажу: він розтратив казенні гроші, і його просто з автомобіля вкинуть у в'язницю! Я знаю це!

Катя потягла Майбороду по тротуару.

— Іди, дурний! — сказала вона. — Диви, щоб тебе ще не заарештували тут.

— Не плач, Катю! — сказав Майборода. — Ми з тобою ще прийдемо дивитись, як вони сидітимуть у холодній! Ми зараз їх наздоженем і подивимось, як їх заарештують.

— Автомобіль! — гукнув Майборода рішуче.

Підкотив автомобіль.

Майборода забрався всередину. Катя сіла побіч його.

— Їдь за отим-о, що вкрав казенні гроші! — показав він суворо.

Шофер пустив автомобіль.

— Слухай, дорогий мій! — сказала Катя. — Заїдьмо спочатку до Марсельської гостиниці, одпочинем, а тоді вже наздоженемо злодіїв.

— Шофер! — гукнула вона. — До Марсельської!

«Не будемо ми їх ловити! — вирішив Майборода. — Одпочинем і поїдемо до Святої землі».

Шофер спинився перед гостиницею. Катя вийшла з автомобіля й пішла наймати номер.

Майбороді набридло ждати. Він рвався вперед. Для чого одпочивати, коли він може зараз же поїхати до Святої землі. Там його душа зазнає одпочинку. Він приложиться до святих мощей Ісуса Христа й бога-отця.

Все було так яено й радісно.

Для чого ждати? Для чого гаяти дорогоцінний, коштовний час?

Майборода торкнув шоферове плече.

— Вокзал! — сказав він радісним голосом.

Автомобіль покотив.

З ганку готелю вискочила Катя, щось закричала.

Майборода не дочув, що саме — він поспішав.

Перед вокзалом Майборода зліз, купив ковбаси й пляшку гіркої й одпустив шофера.

Він постановив дійхати до Севастополя й там попитати парохода до Святої землі.

VIII. Майборода й собака

Майборода пішов до каси й купив квитка до Севастополя.

Треба б уже й влазити в вагон, але Майборода згадав про горілку в кишені.

Горілка в дорозі потрібна про всякий випадок.

Але як її пити в вагоні?

То ж тільки якийсь одчайний п'янюга може насмілитись привселюдно смоктати горілку в вагоні.

Майборода вийшов на перон і почав шукати затишного куточка.

Нарешті він знайшов.

Це була халабуда з надписом: «Для мужчин».

Майборода увійшов, озирнувся, вибив з пляшки заличку й вихилив її за одним заходом.

Потім акуратно встромив порожню пляшку в чорне зявло.

Так! Усе гаразд.

Майборода вийшов. Коло убіральної лежав якийсь миршавий собака.

Побачивши Майбороду, він відстрибнув на п'ять кроків і став.

— Іди сюди, цуцику, — покликав Майборода, намащуючи хвостика від ковбаси.

Собака стояв і вагався.

Майборода одірвав хвостика й кинув собаці.

Той одстрибнув ще на два кроки. Зачував запах і став недовірливо наближатись до хвостика з ковбаси.

— Цю-цю-цю-цюшку! — ласкаво закликав Майборода.

Пес крадькома схопив хвостика, одбіг трохи й зжер.

Майборода одірвав ще шматок ковбаси й кинув собаці.

Собака трохи подумав, підійшов і з'їв.

Ще шматочок, ще один — і собака вже стояв коло Майбороди.

Тепер можна було його роздивитись: на рудій облізлій спині стриміла здоровенна болячка. Треба зробити операцію! — вирішив Майборода й витяг ножа, розігнув його і вхопив пса за вуха.

Пес заскімлив і смикнув. Але Майборода цупко тримав його за вуха.

— Стій, кодло собаче! — розсердився Майборода. — Тобі ж хочу допомогти.

Пес спробував схопити Майбороду за руку.

Справедливий гнів опанував Майбороду.

Він, що мав сили, вдарив пса ножем і випустив його. Пес заверещав мов скажений.

IX. Майборода і незнайомиць

В цей момент до Майбороди підійшов незнайомий чоловік.

Кашкет йому був насунутий на носа.

Майбороді здалося, що він його десь бачив.

А! це один із п'янюг, що сиділи сьогодні в пивній.

— Скажіть, будь ласка, ви громадянин Майборода? — спитав незнайомиць.

Майборода не мав ніякого бажання розмовляти з чужим чоловіком, ще й з п'янюгою.

Він спробував боком пролізти повз незнайомця. Але незнайомиць схопив його за руку.

— Стривайте! — сказав він. — Тепер я впізнав вас. Ви — Майборода! Учора ви забрали з каси Синдтресту гроші й з того часу не навертались до посади.

Я вас арештую!

Незнайомець свиснув.

З-за ріжка виникли двоє міліціонерів і повели Майбороду в район.

Частина 2

МАЙБОРОДА Й САТАНА

1. Октябрини в дяді Петра Григоровича

З самого початку було щось не те. Майборода прийшов до дяді Петра Григоровича на октябрини. Ясна річ, він зроду не пішов би на таке діло, коли б то не дядя Петро Григорович, а дядя Петро Григорович чоловік непоганий. З Майбороди він не сміється й жити йому не заважає...

А що в його октябрини, а не христини, то, ясна річ, його спортили комуністи на заводі. Дядя Петро Григорович слюсар на ВЕКу і, сказати правду, зроду в бога не вірив.

Що то Майборода не старався коло нього, нічого не виходило.

— Ти хоч у бога вір, хоч не вір, все одно тобі ворона з неба в рота не серне! — казав дядя. — Все одно робити треба.

Так і зоставсь невіра.

І нізащо Майборода на ті октябрини не був би прийшов, коли б не те, що дядя Петро Григорович чоловік веселий і чарки пролива.

Почалося все ніби й гаразд. Сіли до столу всі — Майборода, Петро Григорович, Довбиш — теж із ВЕКу, хазяйка, старша Петра Григоровича дочка, Маруся.

Майборода перехрестився, Довбиш сплюнув через ліве плече, й випили по першій.

Тут зразу й почалось. Довбиш узяв верзти щось таке, що є ще такі дурні, що хрестяться.

— На кого ти хрестися, дурна голово!

Майборода зиркнув у куток. Ікони нема. А на стінці коло покуття портрет Леніна висить.

Хотів Майборода щось сказати, та промовчав. Петро Григорович по другій наляв шклянці й сказав:

— Кинь його, Іване, то такий. Його покійниця тітка змалечку ще по голові рогачем оперішила, то він з того часу й хреститься.

Майборода випив шклянку й сказав:

— Як так, Петро Григоровичу, то я піду. Чого я тут буду сидіти, як ви мене зобіжаєте. Ось тільки тараню доім і піду.

II. Сатана

— Слухай, Майбородо, — сказав Петро Григорович. — Сиди вже, коли прийшов. Я думав, що ти, може, порозумнішав, поки в літа вбився. Ти ж таки не дитина й не стара баба.

Майбороду неначе щось торкнуло. Вже й Петро Григорович починає його вчити.

Майборода випив третю й сказав:

— Ви, Петре Григоровичу, не совайтесь там, де не треба. Що ви там знаєте? Хіба ви знаєте, що вам на тім світі за такі слова буде? Уже ж ви чоловік літній, вам і вмирати скоро пора. Почепили ось Леніна... — Сказавши це, Майборода трохи злякався. Петро Григорович потемнів весь, трахнув кулаком о стіл, та як не гукне:

— Мовчи вже, попівська помийнице! Я бачу, з тебе люди не будуть, так не чіпай людей, гнидо!

І звівся з-за столу.

Майборода наладився тікати; допив четверту й устав і собі.

Коли враз йому в очах пішло круга.

«Сатана! — подумав Майборода. — Ось він — сатана!»

III. Майборода бореться з сатаною

— Да воскреснет бог і да розточаться вразі його! — проказав уголос Майборода й перехрестився.

Петро Григорович ураз сів на місце.

Помогло!

Майборода почав раз у раз хреститись. Петро Григорович щось сказав Марусі і показав на Майбороду.

Маруся встала з-за столу й вийшла.

Тепер Майборода ясно побачив. Петра Григоровича не було, а був сатана. І Довбиш теж сатана. Тільки Маруся, чиста душа, втекла з-за столу.

Не дурно ж Петро Григорович став такий темний, а очі йому блищать як вугілля.

— Я бачу, ти вже спікся, — сказав Петро Григорович, і чудно якось прогукав його голос, неначе уві сні. І хоч не було в цьому голосі ні гніву, ні злості, та чимраз ясніше й ясніше Майборода почував: оце в піджачку Петра Григоровича, в засмальцьованім обличчі, в жилавих руках сидить сатана й чигає на Майбороду.

Так ні, цього не буде! Не дасться він сатані! — холодний піт пройняв Майбороду. Щоб зогрітись, він підсунув собі пляшку, налив горілки й вихилив. Руки йому трусились.

Майборода підійшов до Петра Григоровича й перехрестив його.

І враз і Петро Григорович, і Довбиш щезли. Майборода зоставсь сам у кімнаті. Його схопило страхом, мов обценьками. Щось підкотилось до горла.

— Марусю! — дико закричав Майборода.

Низенькі двері розчинилися, й на порозі стала Маруся. Вона була вся в білому. В руках у неї було щось, що скидалося на глек з водою.

Маруся йшла до Майбороди.

Але вона йшла не так, як усі люди ходять. Вона чудно якось ішла, не пересуваючи ногами. Наче хтось совав ззаду дерев'яну ляльку. Маруся все йшла та йшла до Майбороди.

«Сатана!» — зрозумів Майборода й почав хреститись. Але Маруся не зникала, а все йшла та йшла до Майбороди.

Майборода почав тікати круг столу. Маруся за ним. Вона підняла глечик угору.

«Ось воно! Кропитиме диявольським зіллям!» — зрозумів Майборода й, що мав сили, вдарив по глечику. Щось бризнуло, покотилось, і Маруся щезла з кімнати.

IV. Сатана перемагає Майбороду

В кімнату увійшов Петро Григорович. Він зробився такий товстий, що зразу було видно, що в ньому сатана. Він тихенько підійшов до Майбороди.

— Заспокійся, дурна голово, — сказав він хитро-ласкаво.

— Все одно, нічого не зробиш, поки хміль не вийде. Ось на тобі свитину, лягай і проспись.

Майборода подивився на Петра Григоровича.

Ззаду в матні йому ніби щось ворухилось.

Знов Майбороду обняв дикий страх. Він почав хрестити Петра Григоровича. Той стояв, наче чогось вичікував.

— Я піду звідси, Петре Григоровичу! — сказав Майборода рішуче.

— Нікуди ти не підеш. Чи, може, охота ночувати в районі? — сказав той якимсь хитрим голосом.

— Петре Григоровичу, ви — сатана! — сказав Майборода. — Що це ворухиться в вас у штанях?

— Що ворухиться? Зараз побачиш, — сказав сатана.

І ззаду з штанів поволі-поволі виліз довгий, волохатий, рудий хвіст...

— Ой, ой, ой... — загейкав Майборода й кинувся на втіки.

Але сатана схопив його за комір і брякнув об підлогу...

Майборода прокинувся. Він лежав на підлозі. Коло нього стояла якась лава. Згори настирно уп'ялась йому в вічі жовта електрична лампа.

Майборода звівся на ноги й почав пригадувати.

— Це район. Його привели сюди вчора ввечері. Його спіймали на вокзалі, коли він різав ножем собаку.

V. Ліричне intermezzo

Ах! І мені сняться сні! Мені сняться тяжкі, сумні сні про забитих і умерлих товаришів. Я ніколи так не любив жінок, як своїх товаришів. Я почуваю таку велику ніжність, таку синовню повагу до свого товариша, до його

рук, до його рішучого обличчя, до його розумних, ласкавих очей. Якби я міг, я брав би його з собою в кишеню й розглядав би, вибравши вільну хвилину, як дитина роздивляється нову, ще свіжу ляльку.

І от мені сняться товариші, що вмерли. Я бачу товариша перед собою, він балакає з Х. і сідає грати з ним у шахи. Він грає зле, й я бачу, що він зараз програє, але я мовчу з поваги до нього. Я боюсь сполохнути його любу для мене думку. Тури на шахівниці в нього стоять обіруч короля, як пара його хворих ніг.

Я бачу, що зараз одна з них пропаде, але нічого не кажу. Я тільки боязко кажу: «Здрастуй, Мартине!» Він холодно відповідає мені своїм низьким голосом: «Здрастуй!» і зараз же звертається знову до Х. Але я не ображаюсь, ні, я так радий, що бачу його. Я забув, що його розстріляли чехи в Казані, я тільки почуваю, що можу його втратити кожную хвилину, кожную секунду. Руки мені тремтять, я жду, коли він скінчить партію. Я жду, жду довго, нарешті я не можу, я вигукую:

— Це ти, це не сон, це ти, Мартине?

Він якось нахабно, не своїм голосом сміється, встає, повертає до мене обличчя, й я бачу, що це не він, а незносний, байдюватий франт Віктор Фененко, що вчився в нашому класі. Але я все-таки хапаю його за рукава й питаю:

— Де ж Мартин, де ж Мартин?

Він висмикує свою руку й нахабно сміється мені в вічі; я прокидаюсь, і мені здається, що я сам винний, що не вдержався й сполохнув дорогу тіль товариша.

VI. Чого Майборода програв гроші

Майборода сів на лаві. Так, це був сон. Сьогодні його, мабуть, поведуть на допит. Питатимуться, чого він узяв гроші з каси. Що казати?

Він хотів виграти на ці гроші в тоталізаторі й повернути назад у касу. Ворожка казала йому, що він виграє. А ця ворожка знає, що каже.

Так не повірять. І сказати не дадуть. Хіба є бог у цих людях? Не дурно ж йому в цім місці приснився сатана.

Хіба може що друге приснитись у такому місці, де немає хоча б маленької ікони?

Так що за причина, що він програв? Видно, що не ворожка.

Майборода почав пригадувати. Думки збивали одна одну. Чи молився ввечері, чи хрестився, ївши?.. Ні, все гаразд. Ага, коли виходив з дому ще того місяця, спіткнувся об поріг!

От і кажи тепер, що це дурниця. Місяць цілий проминув, а таки скоїлося лихо — програв казенні гроші.

VII. Майборода й міліціонер

Рипнули двері, і в камеру увійшов міліціонер. Майбороді трохи затрусилась жижки.

— Збирайся, — сказав міліціонер.

Майборода звівся й вийшов. Пройшли коритаром — у коритарі сновигали міліціонери, підрайонні. Майбороді було дуже негарно, його гнітило якесь смутне почуття.

«Наче я щось украв», — подумав Майборода. А він зроду нічого не крав. Що за революції торгував державним майном — то всі ж так робили! Но щоб він щось узяв чуже — крий Боже!

Перейшли дві вулиці — щось народу дуже багато.

«Що б воно таке було?»

Ага, хресний похід!

Так куди! І похід не той, що раніше. То було народу, як та хмара, а тепер так собі — є де й протовпитись. На перше травня більше буває народу.

«От! Довели!» — подумав Майборода.

Народу побільшало, міліціонер спинився. Майборода став теж дивитись на юрбу. Йшли мало не самі баби. Хоч ні, он крамар знайомий киває, он одставна генеральша Тинякова йде. Є ж іще на світі хороші люди.

Майборода оглянувсь. Міліціонер узявся купувати цигарки.

«Все одно пропадуть!» — подумав Майборода й стрибнув поміж баби. Враз генеральша накинула йому на голову хустку, крамар нап'яв ззаду свитину, й Майборода пройшов повз міліціонера.

Міліціонер оглянувся і кинувся шукати, та спіткнувся й упав. Майборода скинув хустку й подався у завулок.

VIII. Майборода й Пузанов

Майборода швиденько чимчикував завулком. Завулок був глухенький, нікого не було.

Раптом Майборода учув за собою чийсь похапливу ходу.

Він узявся бігти — серце йому калаталось, той іззаду теж побіг.

Майборода хотів уже вскочити в двір, коли чиясь важка рука брякнулась йому на плече. Майборода смикнув — друга рука схопила його за вухо.

Майборода повернувся од болю. Перед ним стояв крамар Пузанов.

— Як же ж моя свитина? — сказав Пузанов суворо. Потім він розвернувся і вдарив Майбороду в вухо. Майбороді враз полегшало.

— Ви не бійтесь, — сказав він. — Ми з вами зробимо діло. Я таки приховав грошей з половину.

— Приховав? — ласкаво спитав Пузанов. — Це справа інша! Натє ось мою шапку, ходім, зніміть вуса та гайда до мене. Знайдеться, де перебути. — Майборода ревно перехрестився. Є таки бог на землі і дбає своїми вірними! Є ще й чесні люди, спасибі їм.

Доведеться, правда, з Пузановим ділитись, то вже так.

— Ми вам паспортика обробимо, — сказав Пузанов, — та сипте собі деінде служити. І профсоюзна картка є: хлопці дістали для брата, так я вам її приставлю.

IX. Майборода й собака

Зайшли до цилюрника, й Майбороді зголено вуса.

Він поглянув у дзеркало — ну чистісінька баба. Якби ото раніше, так іди собі під хусткою й ніякий чортяка не зачепить.

— Оп'ять же панотець вам метрику зробить! — сказав Пузанов. — У них і печатка є, і все, що треба.

Вони вийшли. Перед дверима грівся на сонці собака. Майборода одразу впізнав його. Це був той самий, якого він різав на вокзалі.

— А, це ти, сатано! — прошепотів Майборода. Він міркував із секунду, чого б такого зробити.

— Дайте ножа, — пошепки сказав він Пузанову.

Пузанов витяг здоровий складний ніж. Майборода розчепірчив його, обережно нахилився до собаки й, що мав сили, встромив йому ножа в шию.

Собака дико зойкнув і помчав по вулиці.

Ніж стирчав у загривку.

— Здорово ви його! — засміявся Пузанов до Майбороди і взяв його під руку.

Майборода ще раз перехрестився, й вони пішли вниз по вулиці.

Частина 3

І. Ліричний пролог

О Майбородо! О маленька гнидо на засмаглім, жилавім тілі радянської країни! Я не можу сердитись на тебе, бо ти всього тільки маленька філософська гнида — а по спеченому сонцем, закуреному шляхами тілу повзають грубі, наляті кров'ю блощиці — серед них ти — дрібнесенька, плохенька цяточка!

Я розумію тебе — ти родивсь од воші, і от — ти гнида! Твій суворий папаша, що торгував мануфактурою коло собору, держав тебе прикро й не дозволяв тобі курити. Твої товариші сміялися з тебе й дратували тебе — й тоді ти плакав і скаржився батькові, й батько лаяв слюсарчуків поганими словами і не дозволяв тобі з ними гратись.

Папаша твій був членом Союзу руського народу й читав «Русское Знамя» — і ти почав читати «Русское Знамя». Там ти дізнався, що жиди гублять Росію і погублять її, коли руські люди не візьмуться за них. Папаша гуляли з мадмуазелями, а ти — тихенько займався онанізмом.

Ти виріс і став у магазині за касира. Ти пробував брати трохи грошей з каси, й папаша бив тебе ременем.

Я співчуваю тобі, о Майбородо! Все йшло на погане, й ти став філософом.

Але одна надія жевріла в твоєму затурканому серці — що папаша помруть і ти станеш хазяїном.

Та все йшло на погане, і сталося так, як пророкувало «Русское Знамя». Жиди одняли в папаші магазин і оддали його папашиним робочим, і ти, о Майбородо, оставсь касиром у папашиних прикажчиків. Тоді ти, о Майбородо, зробивсь філософом. Папаша вмерли, й ти зробивсь філософом. Ти ждав.

Ти ждав і діждавсь...

II. Майборода їде до Константинополя

Так мислив я, ідучи повз кооперативний магазин. Зненацька я спинивсь. Повз мене промчався Пузанов, розмахуючи руками. За ним ледве встигав послівати міліціонер. «Обікрали!» — репетував Пузанов і нісся до своєї крамниці.

«Хто ж обікрвав Пузанова?» — замисливсь я. Хвилину я пройшов, нічогісінько не тямлячи. Хто ж міг обікрати Пузанова? Адже ж його брат повсякчас сидить у крамниці, коли Пузанов ходить закупувати крам чи платити податки в фінвідділ.

На розі я налетів на газетяра й потрапив носом у свіжецьке число газети, що одгонило ще друкарню. Я одсахнувь, очі мої зустрілися з чорними рядками, й я прочитав одне слівце: «Константинопіль».

Я одразу відгадав усе. Неначе полуда спала з моїх очей.

— Константинопіль!

Майборода втік до Константинополя! Це він обікрвав Пузанова, коли той замкнув його в своїй кімнаті, загрожуючи видати його міліції й правлячи з нього всі гроші, що він узяв у кооперативній касі. Він обікрвав Пузанова, поки той ходив до панотця порадитись у справі

Майбородиних грошей. Він знайшов пузановські гроші під черінню в грубці, виліз у вікно, сів на візника... і зараз він уже сидить у потязі, що йде на Одесу. Поки Пузанов приведе міліцію, поки приведуть собак, Майборода без вусів і з голоною головою доїде до Одеси, сяде на турецький парусник і гайда до Константинополя!..

Я вже зовсім налагодився був іти до міліції й поради-ти дати телеграму до Одеси, але швидко скаменувся. Все одно не повірять! Звідки, скажуть, ви знаєте? І що, скажуть, ви, товаришу, взагалі знаєте в цій справі? Ні, це мені не підходить. Краще піду додому. Другого дня, саме коли я прокинувся, Майборода сховався паршивою мотузкою драбинкою на турецький парусник. Це була непевна-таки посудина. Турки називають її...

«То справа турків, як її називати!» — вирішив Майборода й ступив на палубу. Босий турок з одним-одні-сіньким оком провів його до мізерної комірочки — це була Майбородина каюта. Майборода сів на лаву й помацав калитку з грішми, що висіла йому на шиї під сорочкою. На палубі метушилися турки, смикали якесь мотуззя і готувались відпливати.

— Віддавай! — гукнув хтось із палуби.

III. Майборода на морі

«Усе гаразд!» — здалося Майбороді, бо причали трішки сколихнулись і поповзли в вікні Майбородиної каюти. Майборода дістав з чемодану ковдру, розіслав її на лаві й ліг... — йому дуже кортіло спати.

«Усе гаразд!» — пересвідчився Майборода, бо причали зникли з вікна, позначилася темна смуга води й за нею обриси портового міста. Повз вікно перебіг босий турок з одним оком. Майборода кліпнув очима й заснув.

...Проходили якісь вагони, на паровозі сидів Пузанов, збочив з колії й поїхав у ліс. У лісі було вогко, з листя сипались краплі й мочили Майбороді комір. Між двох дерев на мотузку теліпалася гойдалка. Пузанов роздвоївсь на себе й на брата, й вони узяти вдвох всаджувати

Майбороду на гойдалку. Майборода пручався, з дерев капотіло йому на голову, але Пузанови розгойдали його й беркиць! — він налетів спиною на дуб. Майборода хотів утекти, але ноги задубіли й не слухались. Гоц! Майборода знову налетів на дерево — й прокинувся.

Було якось дуже погано. Ніякої гойдалки не було, а Майборода лежав на підлозі.

Майборода звівсь на ноги й ступив уперед. В ту саму мить на нього налетіла стінка й ударила його по голові. Майборода одсахнувся, та друга стінка коцнула його в коліно. Майборода ухопивсь руками за клямку дверей; двері розчахнулись, і на Майбороду линуло водою.

Що там було! Скільки скинеш оком, було саме море, чорне, й по ньому кипіла якась жовта блювотина.

Це було до того огидно, що Майбороду потягло блювати. Він понад стінкою каюти вийшов на палубу, схилився, і пішло, і пішло! Парусник хилився то вправо, то вліво, за хвилию зносились хвиля, вода зливалася палубу й стрибала на неї знову, а Майборода блював і блював.

IV. Майборода й турки

Двоє турків підійшли до Майбороди, ухопили його під пахви й поволокли до каютки. Вони поклали його на лаву, причинили двері, затулили віконце й почали знімати з Майбороди сорочку. Вони розстібнули гудзики й побачили на шиї калитку. Калитку турки зняли і далі взялися стягати з Майбороди штани. Майборода огинався й копнув турка ногою в живіт. Турки розсердилися, стягли штани й зв'язали Майбороді руки й ноги. Потім вони знову взяли його під пахви й витягли на палубу.

«Топитимуть!» — утямив Майборода. Щось стягло йому пельку; раптом з горла вихопився одчайний, пронизливий вигук. Турки підтягли Майбороду до борта. Підбігло ще двоє, взяли Майбороду за руки й за ноги й розгойдали. Раз! Два!..

Перед Майбородиними очима майнула каса магазину, Стенун, бухгалтер правління, пивна, Катя, міліціонер, Пузанов і затанцювали коники тоталізатора. Він заплющив очі. Серце йому стало.

— Три! — колихнули його турки в бік каюти...

В цей момент до турків підійшов товстий чорний капітан. Він щось до них сказав, і вони поклали Майбороду на палубу. Йому враз стало так гаряче, наче його посаджено в теплу ванну. Стало так гаряче й прекрасно. Капітанове обличчя крізь чорну неголену щетину засяяло небесним світлом. Капітан знов розтулив рота й щось сказав. Кожне його слово було розкішне, прекрасне як майовий день, розумне й лагідне як сонячне вино — слова наче самі точилися з-під його губ і мов золотий горох падали на палубу... Майбороду однесли й укинули десь у трюм. Це був найкращий у світі трюм з дебелих темних дошок. Під Майбородою, збоку, над ним були тверді, певні дошки, піддержували, рятували його бідне, слабе тіло.

V. Майборода й капітан

Зненацька в трюмі посвітлішало. Вирізнилися з темряви якісь бочки, й здоровенний сувій линви обкручував їх своїм товстим хвостом. Майборода глянув угору — перед ним стояв жирний капітан.

Капітан причинив двері й сказав чистісінько російською мовою:

— Ну што, іспугались очень?

Майбороді язик зав'яз у щелепах і він нічого не відповів. Капітан мовчав.

— Відіте лі, — почав знову капітан, — ми вас висадім в Руминії, в Кюстенджі. Но еслі ви пікнете хоть слово о ваших деньгах, ілі што, то я вас застрелю как сабаку. Ви імеете дело с ротмістром русской армії — панятна?

Майборода лежав, як уві сні, і думав, що він не сповна розуму. Він хотів уже притягти язика зубами, щоб пересвідчитися, що не спить, але капітан йому допоміг.

Капітан копнув його ногою під ребро й вийшов.

VI. Майборода міркує

«Що за діло? — думав Майборода. — Що за „ротмістр русской армії?“ Значить, то не турок, а православний руський офіцер!»

Через це, значить, він і врятувався. Руський офіцер не дав туркам викинути його в море! Майборода розповість йому про себе й про бога, й офіцер віддасть йому хоч частину грошей. Це ж православний, не жид.

Жиди розіп'яли Христа, а телер розпинають Росію, скаже йому Майборода. Вони розпинають бога й хочять дати Росії свого бога.

О! Майборода знає, чого вони хочуть. Як ви думаєте, хто такий Маркс! Може, ви думаєте, що це той, що видавав «Ниву»? Є ще й такі дурні!

Маркс — це жидівський Єгова! От хто такий Маркс! І це велике відкриття зробив сам Майборода. Він пам'ятає навіть, як він цього дійшов. Це було на Великдень, коли коммольці йшли походом.

Але це не все. Майборода йшов глибше. От ви всі, Майбородині однодумці, професори, інженери, всі православні, що вчилися по університетах і читали в учених книжках, скажіть, хто спинив землю, коли вона одірвалася од сонця й летіла в простір? Хто примусив її обертатись круг сонця? Хто врятував землю, щоб вона не залетіла казна-куди?

Бог! Бог урятував Майбороду через свого слугу, бог урятує Росію!

Майборода не якийсь дурний мужик, він теж знає про науку. Майборода — філософ, і колись весь світ про нього знатиме. В Майбороди багато однодумців, але вони мислять непослідовно. Вони спиняються на півдорозі. Їх таки зачепила жидівська наука. В них немає сміливості, вони не дивляться правді в вічі. Тільки він, тільки Майборода додумав думку до кінця. Все — суєта! Один бог вічний!

Пити не гріх — сам Христос пив вино у Кані Галілейській. Сам Христос бесідував з блудницею Магдалі-

ною. Сам Христос проклянув жидів — і вони його розіп'яли.

Христос звелів подавати милостиню — а хто ж подаватиме, коли не буде багатих? Сам Христос звеличив митаря — а митар це все одно, що купець чи фабрикант. Христос любив Сімеона, а Сімеон був поміщик!

Христос сказав, що бідному легше увійти во царство небеснос. Як же тут бути? Ні один батюшка цього не скаже.

Тут мова йде про бідних духом! От у чім справа. Хіба бідні дають на церкву? Хіба не ця голода вбила православного царя?

Майборода поїде до Болгарії. Там є православні люди, там він скаже своє слово.

Майбороду взяла нетерплячка. Мерщій туди, до православних людей, до тих людей, що zostалися вірні цареві!

VII. Розмова Майбороди з ротмістром

Майборода гукнув, що мав сили. Ніхто не йшов. Майборода підждав з хвилину, гукнув удруге й утретє. Ляда звелася, й у трюм східцями спустився капітан.

— Єслі ви будете крічать тут, я вас научу! — сказав капітан. — Малчать! Краснозадая криса!

— Господін ротмістр! — сказав Майборода радісно. — Господін ротмістр, я не краснозадий. Я наоборот, вислушайте меня, господін капітан. Мой отец бил купец в Харкове.

Майборода розповів ротмістрові історію свого життя.

— Так значіт, ви убежали от советской сволочи? — спитав капітан. — І вам удалось взятъ с собой деньгі?

— Да, да, господін ротмістр, — радісно ствердив Майборода. — Вот пасматріте документи в кармане.

Ротмістр своеручно розв'язав бинду, що нею були скручені Майбороді руки, й витяг у нього з кишені документи.

Він довго й уважно на них роздивлявся.

— Значит, ви бежали нелегально? — ще раз спитав він.

— Ну да, ну да, ну да, господін ротмістр! — заторохтів Майборода. — Я хотів би просити вас насчет...

— Падаждіте! — буркнув ротмістр і вийшов з документами в рупі. Ляда важко впала й закрила трюм.

«Чого там іще треба?» — думав Майборода. З документів ясно, що він утік — там ще й вирізка з газети, що шукають касира кооперативної установи Майбороду. «Чого там іще треба?» — думав Майборода.

VIII. Філософія Майбороди

Це були останні думки філософа Майбороди. Після цього йому думати вже не доводилося — саме не було ніякої змоги мислити.

Од Майбородиної філософії не залишилося сліду в науковій літературі. І то шкода, бо він у своїй філософії був не сам. Це була ціла філософська школа — в ній були священики, професори, генеральші, інженери — люди поважного віку, що багато бачили в житті своєму. Це була велика філософія, хоч і протилежна Марксовій. І зараз ще й сьогодні мені доводиться зустрічати багато статечних людей, що мислять як Майборода в усіх подробицях, але ніхто з них ніколи не хотів признаватися, що вони позичили свій світогляд у скромного касира Майбороди. Вони цитували всяких чисто авторів — од блаженного Августина до Ллойд Джорджа, але ніхто з них ані слівцем не згадав філософа Майбороду.

А втім, ніхто з попередників Майбороди не формулював цієї філософії так просто, так коротко, так послідовно до кінця.

Але це ще не все — власним своїм життям Майборода дав небачений, славетний приклад своєї філософії.

IX. Майборода й господа офіцери

Ляда знову звелася вгору. У трюм увійшло троє... але це були не турки. На плечах у них блищали погони — сині з сріблом, зелені з сріблом.

За ними увійшов ротмістр — у погонах жовтих з сріблом.

— Ну дорогою! — сказав ротмістр. — Ми убедились, што ви дійствительно не большевик. Руминському правительству не гразят ніякіє неприя́тності ат вашева ісчезнавенія. Ви свабодни. Пажалуйте наверх!

Уперше за все життя Майбороду зрадив його філософський розум.

Він не зрозумів, що хотів сказати ротмістр. Але ротмістрові слова були такі ласкаві й привітні.

Майборода звівсь на ноги й виліз з трюму. За ним слідом вилізли ротмістр і трое офіцерів. Раптом Майборода відчув щось холодне на потилиці. Він хотів оглянутись, але вибухнув страшний крах, в очах замигтіли зелені кола, й Майборода повалився на палубу.

Господа офіцери підхопили тіло свого філософа, розгойдали його й викинули за борт...

Х. Епілог

— Врангелівці втікли на паруснику з Одеси в Румінію! — гукали хлопці, продаючи вечірню газету.

Я купив газету, прочитав і замислився. На цьому паруснику загинув Майборода! Загинув від рук послідовників своєї філософії!

Я побіг до професорів, до генеральщ, до Пузанова, до всіх послідовників Майбородиної філософії.

— Загинув Майборода! — гукав я їм. — Майборода загинув від вашої руки!

Але послідовники вороже-здивовано поглядали на мене.

— Какой Майборода?

Я оббігав всіх, кого знав, і ніхто не сказав ні слова в пам'ять Майбороди.

Вони не схотіли навіть балакати про нього.

Один тільки інженер (він казав мені раніше, що теорія Айнштейна спростувала марксизм і довела існування Боже) сказав:

— Майборода? Єто тот, што украв деньгі?

Украв гроші! Наче він украв їх у них, а не в ненависного їм радянського народу!

Я пішов од них геть.

— Бідний Майбородо!

Вони зреклися тебе, скромного касира, свого філософа.

Вони й надалі цитуватимуть Августина, Ллойд Джорджа, Розанова, Мережковського і Бем-Баверка.

Вони ні слівцем не згадають тебе, свого єдиного, справжнього, щирого, неприкрашеного філософа — філософа Майбороду.

ОПОВІДАННЯ ПРО МАЙКЛА ПАРКЕРА

Перша поява Майкла

Сонце світило дуже добре. Воно світило так весело й яскраво, наче то воно, сонце, а не Конні Стефен, прийшло у Мільвокі й устроїлось на посаду в конторі заводу з цілком конкретною, свідомою метою — бути поближче до Рут.

Воно загравало золотими локонами на стіні так недвозначно, що Конні упустив з рук провід і ізоляцію і відчув потребу негайно й солідно поміркувати.

Він цілком погоджувався з тим, що їхати з Нью-Йорку в Мільвокі на таку саму посаду було принаймні колосальною дурницею. Але про це було вже запізно думати. Конні Стефен обмірковував тепер куди важливіші справи.

— Чи могли б, приміром, ви, — звернувся Конні до сифона з-під содової води, — чи могли б ви одружитися з дурненьким дівчам на прізвище Паркер? Навіть коли б її звали Рут?

Сифон, що в ньому вода сягала вже до руки, легенько засичав, коли Конні взяв його за загривок, і обмежився цією короткою відповіддю.

Але Конні іншої відповіді й не чекав. Ясно було, що на такий вчинок ніхто, окрім нього, Конні, не зміг би спромогтися. Конні взяв з полицки пляшку й висисав недопитки. По цьому він шпурнув пляшку в куток.

На тім, одначе, філософські Коннієві вправи не припилися. Зоставалось іще одне — найсерйозніше питання.

Конні підійшов до дверей і постукав. Замість відповіді перед Конні з'явився неголений, скуйовджений суб'єкт

у нічній піжамі. Суб'єкт протирав собі очі. Упоравшись з цим ділом, суб'єкт ширше розтулив очі, й на обличчі його крізь намул двадцятигодинного сну позначився намір щось сказати. Неначе в згоді із золотавим прядивом на стіні, над дверима срібною дротинкою задзеленчав дзвоник.

— Швидше одягайтесь, — засичав Конні й притьмом вилетів з кімнати на східницю. Як і слід було чекати, перед дверима стояла Рут у сірім кашкеті й дивилась на гудзик на Коннієвім піджаку.

— Я дуже рада, м-р Стефен, — сказала Рут, — що ви вже встали. Не знаю, чи заходить мені до вас, чи ні.

Думка Конні на цей предмет була цілком ясна й певна, але він добирав потрібну фразеологію. Рут увійшла, Конні послішно прослідував за нею, позабувши причинити двері. Рут увійшла в кімнату, сіла коло вікна і зосередила всю увагу на панорамі заднього двору.

— Я думаю, що я все ж таки зайду, — сказала Рут, розглядаючи помпу для поливки вулиць, — я збираюсь послухати, як працюватиме ваша радіола. До речі, можна буде перевірити, чи дають ще нашу об'яву. Здається, я запізнилася з останнім внеском на три дні чи, може, на тиждень. Дад¹ сьогодні в дуже поганому настрої. Він сказав, між іншим, коли його люлька не знайдеться й сьогодні, він одішле мене на ферму до дяді Чаленджера. Хоч ви й набридли мені остаточно, але все ж таки я мусила влаштувати так, щоб люлька знайшлась. Справа в тому, що я не хочу розлучатися з мамою. Стан маминого здоров'я і досі незадовільний.

— Зараз ви почуєте, — сказав Конні й, подержавши в руці шнур, випустив його і почав шукати на підлозі ізоляцію. При цій нагоді він подивився на ноги Рут. Ізоляція лежала в двох футах од її ніг. Рут послішно підбрала ноги під стілець.

— Мені здавалося б, — сказала Рут, — що ви могли б це зробити дещо раніше. Коли моя пам'ять мене не зраджує,

¹ Тато.

ви повідомляли мене вчора, що ваша радіола установлена й працює.

Конні хотілось пояснити цій жінчині, що такі справи, як установлення апарата, не робляться притємом, без попередніх спроб, але це було б недоцільно. Говорити з нею про серйозні, наукові справи було абсолютно неможливо. Конні з такою ж ясністю почував свою інтелектуальну перевагу над цією жінчиною, з якою він бачив, що цей сонячний зайчик не може любити його, корявого клерка з контори машинного заводу. Конні дуже боявся, що вона просто дурненька цяцька і ніколи не зрозуміє його духовних інтересів. Вона розмовляла мовою такою саме банальною і канцелярською, як її прізвище. Але найголовніше — це те, що вона до всього ще й уважала себе за встократ розумнішу від нього, Константина Стефена. Зараз він випробує. Сьогодні настав його день. Сьогодні Конні покаже, що інтелект — сила, не менша за красу!

Конні так розвеселився, що, з'єднавши проводи, підійшов до Рут і ухопив її за ручку в ароматній рукавичці.

— Що з вами, м-р Стефен! — гукнула Рут і схопилася із стільця. Її блискучі очі дивились просто на Конні. Конні випустив її руку, одступив назад і стукнувся головою об полицю.

— Ви не хочете дати мені послухати об'яву, — гнівно заявила Рут, — добре, я піду, тобто я вислухаю об'яву й піду.

Рут підійшла до радіоли й повернула кнопку. З рупору виліз гугнявий чоловічий голос.

...Шукає свою дружину, тридцяти літ, на ім'я Норма, на щоді родимий знак; Муиро О'Коннел пропонує сто доларів тому, хто знайде його собаку — датський дог чорний, під хвостом велика біла пляма; всесвітня фірма «Кодак» нагадує, що назва «кодак» належить виключно цій фірмі й зловжиття цією назвою переслідується по закону; Джеймс Паркер, Люція Паркер і Рут Паркер, Мільвокі, Пітсбург-сквер, 12, одшукують свого сина й брата Майкла Пар...

Рипнули двері, й неголений суб'єкт увійшов у кімнату. Він легенько вклонився Рут, підійшов до вікна й сів на стільця, на якому вона сиділа дві хвилини тому.

Рут прикро повернула кнопку; гугнявий осікся, засичав і замовк; Конні подивився на неї: в її очах було сердите запитання.

— Цей верблюд, — пояснив Конні, — приїхав з Більшовизії: він не знає жадного слова по-англійському й навіть по-гано балакає по-руському. Він з якоїсь там їхньої республіки... екр... екреїнієн вона зветься. Ви можете поводитись так, наче його тут немає у кімнаті. Він у мене ночував — шукає тут своїх земляків, чи що.

При слові «верблюд» Рут кинула гнівний погляд на Конні й перевела очі на суб'єкта. Суб'єкт стоїчно дивився у вікно.

— Ви зробили це умисне, — заявила Рут, — якби я знала, нізащо в світі я не зайшла б до вас.

Вона дістала з ридикюля люстерко.

— Я почула те, що мені було треба, і я йду. До речі, я згадала, що мені зовсім і не треба було вашої прекрасної радіоли. Раз, що я могла послухати об'яву в Бетті, а по-друге — я думаю, що я зовсім не запізнилась платити за об'яву, я певна навіть, що заплатила за три дні до строку. Прощайте, містер Стефен. — Рут повернулася йти.

— Люба Рут, — спромігся Конні сипло, — прошу вас усім, що вам дороге, усім на землі, вашим братом, якого ви шукаєте, зостаньтесь тільки на півгодини, благаю вас, зостаньтесь тільки на півгодини, я хочу, щоб ви побалакали з оцим... з цим чужоземцем. Ви зостаньтесь! Зостаньтесь, дуже гаряче прошу вас.

Очі Рут насмішкувато блиснули. Вона повернулася і сіла на краєць стільця.

— Я слухаю, — сказала Рут, — але як же ви уявляєте собі мою розмову з цим, як ви сказали, «верблюдом», коли він ні слова не знає по-англійському. Я слухаю, що скаже цей неголений, неввічливий дикобраз.

Рут поклала ридикюль на стіл з радіолою, посунулась зручніше на стільці й приготувалась слухати.

— Бачите, Рут... міс Паркер... — сказав Конні, — він не знає ні слова по-англійському, це так, це правда, але я, я знаю трохи по-руському...

— Ви знаєте по-руському? Це новина! Де ж ви вивчилися? Чи не в конторі Баррімора?

Конні стало значно легше на душі. Вона застається. Якби вона знала, що вона остається для того, щоб побачити його тріумф.

— Я трохи знаю по-руському, я вивчивсь по-руському в... однієї дівчини, — бухнув Конні нахабно. — Колемесалемалейкум, — звернувся він до суб'єкта.

— Лапа ту кен сиратата, — з готовістю одповів суб'єкт, повертаючись на стільці до Конні.

— Він каже, що з охотою розповість вам про Більшовизію, — пояснив Конні швидко.

— Гайда Іван сані фюзеляж.

На обличчі Конні блищала сталева самовпевненість. Він безперечно дуже щасливо підібрав подібні слова. Суб'єкт одповів довгою промовою.

— Йому сподобалось у Більшовизії, — перекладав Конні. — Більшовики — бідні, але працюючі. Розстрілюють там, щонайбільше, розтратників. Він дуже хоче повернутись назад... — перекладав Конні, не зупиняючись ні на секунду.

— Стривайте, — сказала Рут, — спитайте в цього дикунна, чи це правда, що в їхній країні жінок видають по ордерах, як хліб, кукурудзу і все таке?

Конні залопотів знову. Чужинець щось гаряче й пристрасно доводив,

— Він каже, що то неправда. Жінки живуть з чоловіками так само, як і в нас. Там тільки немає таких ідіотських обмежень, як є, приміром, хоч би тут у Штатах, хоч би тут, у Мільвокі, хоч би тут у сім'ї Паркерів, де вважають, що дочка не може вийти заміж, поки не одшукається брат.

— Це він теж вам сказав? — спитала Рут. — Чи це вже ви придумали самі?

Конні хотів сказати щось, але спинивсь: чужинець звівся на ноги й шукав свого бриля.

— Good bye¹ — сказав чужинець.

Конні зирнув на Рут.

Рут підвелась і підійшла до чужинця.

— Ви прекрасно вимовляєте по-англійському! — сказала Рут.

— Непогано, — одповів чужинець добірною англійською мовою.

— Чи довго ви перебуваєте в Штатах? — запитала Рут.

— Я жив тут двадцять літ, я тут народився.

— Скажіть, — почала була Рут, але спинилась і повернулась до Конні. Конні душив сміх. Червоний, як парений рак, він схилився над столом і конвульсивно пересмикувався. Очі йому від натуги полізли рогом. Нарешті він не витримав і вибухнув гомеричним колосальним реготом. Він упав на стільця й молотив ногами по підлозі.

— Ідіот, верблюд, дикун, дикобраз, — повторював він, захлинаючись од сміху. — Ідіот, дикун, верблюд, дикобраз... Право ж, Рут, я думав, що ви розумніша все ж таки. — І Конні знову замолотив ногами по підлозі.

— Прощайте, Конні! — сказала Рут.

Конні опам'ятався і подивився на неї. Він так перелякався, що сміх йому враз пройшов. Він схопився й підбіг до неї.

Рут узяла чужинця під руку:

— Ходім додому, голубчику! — сказала вона.

Спочатку Конні не зрозумів. Тон її голосу був наче веселий і м'який, і страшний зміст її слів не дійшов до Конні; він стояв, як закам'янів. Раптом Конні добрав:

— Рут, — закричав він диким голосом, кинувся на чужинця, одступив назад і подивився на Рут. Вона усміхалась теплим, ласкавим сміхом.

¹ Прощайте.

— Я мушу попросити у вас вибачення, Конні, — серйозно сказав чужинець. — Я Майкл Паркер. Я приїхав учора в Мільвокі. Рут тоді ж розповіла мені, що ви не довіряєте її... її... ну, інтелектуальним здібностям, чи що. Отже, ми з нею виробили маленький план. Це дівча дуже хотіло переконати вас, що воно розумніше, ніж ви думаєте. А тепер ходім до старого Джемса Паркера.

І він узяв Конні під руку.

Майкл знайомиться з нечистою силою

— Я згадав одну історію, — сказав Майкл Паркер і скинув попіл із своєї сигаретки в кошинок. Він солодко востаннє потяг з неї запашний димок і упустив її на жемристе вугілля.

Ніхто не впізнав би в цьому чисто виголеному американцеві в сірому новенькому костюмі того голодранця, що місяць тому з'явився в Мільвокі до Конні Стефена. Тільки камінне підборіддя й опуклі лінії рук під рукавами піджака нагадували, що це був той самий Майкл Паркер Уоблі, бунтар, що він завтра може знову з'явитись у тім самім лахмітті, а позавтра випливити з Америки десь в Океанію.

— Я згадав одну історію, — знов сказав Майкл, одвертаючись від вогню. І знов ніхто йому не відповів. Конні сидів удвох з Рут у великому кріслі, а Марк Кедлі лежав на канапі, заклавши ноги на поручні.

— Це історія з демонами, — наче вагаючись, сказав Майкл. — Я голосую, — хто хоче слухати про демонів, підійміть руки, — звернувся він до Марка, бо Рут і Конні сиділи, як неживі.

Марк Кедлі примостився на канапі зручніше і підняв угору обидві ноги. — Я слухаю, — сказав Марк Кедлі.

— Це історія з демонами, — почав Майкл, — і трапилась вона на Україні. Я вже казав вам...

— На Україні? — сказав Марк Кедлі. — Хіба на Україні є демони? Нічого не читав про це в газетах. На Україні є козаки й мех... мехновці — теж щось на штиб козаків.

— Марк Кедлі — ти дурень. І треба сказати, що твої папа і мама тут ні при чому. Вони зробили все, що було в їхніх силах. Ти дурень, бо думаєш, що знаєш щось про Україну, бо читав «Нью-Йорк таймз» і інше. Думаю, що ти знаєш про Україну не більше, ніж про Сполучені Штати Північної Америки. Що ти знаєш про Сполучені Штати?

— Нічого, — одверто признався Марк Кедлі. — Я не завідую газетною інформацією... і не думаю, щоб мені колись доручили нею завідувати.

— Так, — сказав Майкл. — І ти так само не знаєш нічого про Україну. Ти можеш прочитати в книгах, що це житниця Радянського Союзу, що цей край багатий вугіллям і білою силою води, що люди, що живуть там, високі на зріст і похмурі, що в них не вистачало на всіх землі і вони виселялися на Канаду, до нас у штати, в Мехіко, в Бразилію. Ти можеш прочитати, що це дика бунтарська нація, що скрізь і всюди складає кадри комуністичних партій. Може, десь ти натрапиш на згадку про їхні пісні. Але ніде ти не прочитаєш, що Україна — це край художників.

Я ніколи не забуду того сумного болючого почуття, що опановує тебе, коли йдеш увечері вузькими вулицями українського міста. На розі стоїть художник і продає свій твір. З паперу й клею він зліпив зеленолісу гору, під горою криницю й на дахові хати посадив чорно-білу лелеку. Ти не можеш купити цієї гори, бо не знаєш, що з нею робити. Не знає цього і сам художник. Далі ти бачиш жінку, що продає коробочки з гіацинтами й трояндами на них. Квіти зроблені з морських раковин. Але коробочки ці ні до чого, і ти минаєш художницю. Далі ти бачиш старого діда, що навколо нього світяться й грають блудні вогники. Ти підходиш ближче й бачиш, що це гіпсові церкви, вікна заліплено кольоровим папером і всередині горить свічка. На одній з церков замість хреста зірчасте вікно, п'ятикутне, що світить червоним вогнем. Ти хотів би купити церкву, — але хто в ній буде молитись?

Але й українське місто американізується, і художник, що приходить з села, тікає в село назад, у свою хату. У тісних стінах української хати розлитий океан, повільно

мистецької фантастики. Ти увіходиш низькими дверима увігнутої монгольської кам'янобудівельної форми і ступаєш у пітьму, у темний вузький присінок.

Одчиняєш двері, замкнуті на той самий ключ, що ним колись римляни замикали свої вілли на скіфських узбережжях, і поринаєш у світло-блакитну затоку. Древні, як сумерійські примітивні коники, візерунки оточують чотири стіни. На полицях рядами чатує гончарний посуд з чорнофігурним і червонофігурним узором. Стіл застелений скатертиною з наївними птахами й химерними людьми, і десь на лутці вікна лежить забута череп'яна, мальована люлька. У такій хаті я вперше побачив Оксану. Я побачив її востаннє в той день, коли батько її Григорій Труш розповідав мені про демонів.

Це було восени, ясного осіннього дня, гострого й різкого, як кисле, міцне ароматне українське яблуко. Григорій Труш запрягав на дворі коня. Я стояв у хаті — проти мене біля вікна — Оксана.

У тих самих книжках ти міг прочитати, Марку, що українські дівчата — смагли й чорні, як усі південні жінки, з чорними блискучими очима. І дивно, — навіть пісні їхні співають про чорні або карі очі.

Але найвищий, найтонший, найчистіший тип української дівчини — це високе русяве дівча з темними бровами й яскосиніми очима. Ніяка прорафаєлівська картина не знайде тобі такої тонюнької, тонесенької струни чистої поезії, як ця українська дівчина. Висока, на голову вища од Рут — і вдвоє дужча од тебе, Конні; не знаю, чи є навіть у Марка Кедлі такі точені, налиті життям і нервовою снагою мускули, що піднімали круглі руки Оксани.

Григорій Труш увійшов знадвору і зняв з кілка свою берданку...

— Що таке берданка? — сказав Марк Кедлі.

— Це старовинна, з турецької війни рушниця. За часів громадянської війни зайці обложили Україну, як колись кролі обложили Австралію. Вони винищили гаї і кинулись на фруктові садки. Труш їхав зі мною, у мене були патрони, він хотів привезти додому пару зайців...

— Невже ж він хотів бити зайців з рушниці? — Рут опам'яталась з півсну й стала прислухатись.

— Україна не Англія, — оповідав Майкл. — Зайця легше вбити з берданки, ніж зацькувати собаками. Але слухайте далі.

— Ходім, — сказав Труш. Я одяг пальто й почав шукати кашкета. Оксана розкрила мальовану різьблену скриню й дістала звідти кошлатого шкіряного, вишиваного жовтим шовком по чорній шкірі кожуха. Вона мовчки підійшла до мене й накинула мені його позверх пальта на плечі.

— Для чого це? — сказав я. — Я не боюсь холоду. — Я зняв кожуха й поклав його на лаву. Якби я знав, що буде ввечері, я взяв би його з собою. Я й досі не можу цього собі простити.

Темні брови Оксани зсунулись — вона не сказала нічого й вийшла з хати. Труш одчинив двері, ми вийшли на двір. Через десять хвилин ми виїхали за село, підвода загуркотіла по сухій глині. Ми наближались до взлісся.

Труш любив розпитуватись у мене про далекі краї. Але сьогодні він чогось мовчав, зайнятий якоюсь настирною думкою. Ми в'їхали в дубовий ліс. Було надвечір, жовте листя потемніло при дорозі — дуби стояли нерухомо, узлісся скінчилось, високі чорні стовбури зносились до темно-зеленої вовни верховіття.

Труш повернувся до мене.

— Скажіть мені, — сказав він, — ви знаєте багато.

— Чимало, — відповів я. Я трішки був здивований з такого приступу.

— Як ви думаєте, чи є на світі... демони... словом — нечиста сила? — У тоні його голосу чути було, що він хоче розповідати.

— Не знаю, — сказав я. — Я не бачив.

— Ви думаєте, що демонів нема? — гостро сказав Труш. — Ви смієтеся з нашої релігії. Я вам розповім, і ви скажете мені, що то було, ви скажете мені — якщо ви знатимете.

— Гаразд, — сказав я, трішки роздратований. — Я скажу, якщо я знатиму.

— Я робив на паперовій фабриці — на папірні, — сказав Труш. — Мені було років із дванадцять, Я часто зостався на фабриці до пізньої ночі.

Одного разу, годині о десятій, я зійшов на горіще. Там лежали купи паперу — я хотів узяти трохи паперу, щоб купити собі тютюну. Я вже взяв чималий сувій, коли почув, що наді мною щось скавчить і плаче, немов маленьке собача. «Невже ж воно вибралось на дах?» — подумав я собі й підійшов до східців.

Тоді щось заверещало й заскиглило, немов пугач у лісі. Тепер я ясно почув, що це було внизу, аж під папірнею. Я збіг східцями вниз; на фабриці не було ні душі. Я чув, як останні люди вийшли з брами півгодини тому. Я спустивсь бігцем униз. Щось знову заскімлило й... серце мені впало, я упустив папір і задубів, як стояв. Щось затупотіло під папірнею, коло греблі, наче козинячі ноги бігали по дерев'яній підлозі. Потім щось брьохнуло у воду. Може, ви знаєте, що це було?

— Не знаю, — сказав я лїниво. — Може, це була видра. Є такий звір, у нас в Америці його багато. Вона живе на річках.

— Видра? — сказав Труш іронічно. Видно було, що він мені не поїняв віри ні на йоту. — Тоді скажіть мені, що я бачив згодом, на десять років пізніше.

Я вже великий був парубок, мати моя ще були живі. Якось батько поїхав у місто продавати муку. Поїхав волами, сказав, що повернеться в суботу ж увечері — і не повернувся. Ждали ми його весь вечір і добрали: батько попав до шинку.

Мати стали плакати. Ждали до десятої, ждали до одинадцятої години — нема. Мати так і не лягали спати.

Годині о третій уночі мати мене збудили. «Запрягай коня, Грицьку. Поїдеш по батька».

Я встав, запряг коня й поїхав. Було це вдосвіта. Їхав я оцим самим лісом, оцею самою дорогою...

— Дивіться, Григорію Семеновичу, то не заєць побіг отам ліщиною? — сказав я.

Труш сердито подивився на мене і змовк. Десь далеко попереду щось промигтіло попід ліщиною і зникло

в гущавині. Було надвечір. Зеленого вже не було, навколо здіймалась сама чорна каламутна маса стовбурів, ліщини, широких кущів. Кінь ішов помалу. Тільки вгорі, поміж тьмаво-синього верховіття, витикались розірвані, пошматані плями зеленавого неба, рожеві позаду й фіолетові попереду. Ліс був, мов сад, немов десь близько чорні дуби розгалужувались у широкі платани, колосальні араукарії і стриміли чорними свічками в небо Єгови, й гігантова папороть стелилась оксамитовим ложем.

— ...Я їхав тим самим лісом, уночі, — сказав Труш. — Я думав про те, що батько пиячить у шинку, пропиває хліб, що ми з матір'ю своїм горбом робили, і зроду вперше лише подумав на батька. Адже ж він знав, що нам ні з чого буде жити, він знав, що виганяє мене на заробітки в місто, що менші копатимуть коло річки коріння рогози й їстимуть, бо немає хліба. Отже я казав вам — в папірні був я украв трохи бумага, а тепер я подумав лише на отця. Може, ви смієтеся, нехай, смійтеся, я кажу вам — нечиста сила жде коло вас, щоб ви помислили лише. Зроду не думав я такого, а тепер і далі думки запливли. Почав я думати, чи ж є бог на небі, що допускає таке. Чи ж може бог дозволити, щоб батько пропивав кров дітей своїх, щоб, як той лютий упир, упивався їхньою кров'ю. І от я подумав, страшно мені тєє слово вимовити, що нема, значить, над нами бога...

Не знаю, чи я посміхнувся, чи ні, було темно, і Труш не міг цього побачити. Він повернувся до мене — мені видні були тільки його блискучі очі.

— Не вірите? — похмуро запитав Труш. — Що ви мені ще скажете, коли докажу до кінця. Кажу вам, подумав я — хоч на одну-однісіньку мить, та все ж подумав, що немає над нами... бога.

І як тільки я оте подумав, стало мені враз холодно на душі, наче лід навалили мені на серце. Хотів я перехреститися й одігнати од себе ті думки, так ні, таке зло мене на батька взяло, що й не перехрестився я й думок тих не покинув. Уже й розвиднілось трішки — отак на світ було, як оце зараз увечері. Виїхав я з цього місця,

де ми тепер ідемо, далі на луки. А тут далі, ось скоро побачите, кінчається ліс і виходить лукою до річки — тут коліно й затока. І що більше на світ кладеться, то дужче думаю я лихе на батька й на бога. От-от не покляну рідного отця вголос останнім словом...

(У лісі зробилося зовсім темно, тільки вгорі ще сіріло небо. Немов наляті чорним вином колосальні пляшки, товпились стовбури, дорога стала вузчча, ліс уже не стояв, він ішов тисячами дерев, біг мільйонами тіней, кружляв безмежний, мов п'яний, чорний океан, і замикав нас у незламне залізне кільце. Кінь ледве йшов. Труш говорив сиплим голосом, чимраз знижуючи тон, він уже зовсім повернувся до мене й уп'явся в мене невидними очима. Прямо переді мною блиснула сіра смуга, мов коротка сторчова блискавка, і знову потопла в чорному кільці).

— ...Я виїхав з лісу на луку, — хрипів Труш, — і під'їхав до ріки. Стояв туман — такий, як сьогодні. На березі річки щось чорне. Ударив по коневі, під'їхав ближче.

Воно сиділо, чорне, волохате як баран, тільки велике, як здоровенна чорна купа. Я охляв, випустив з рук віжки. Тоді воно повернулося до мене...

(Сіра смуга знов виблиснула попереду й зосталася стояти сторч перед очима).

— ...І я побачив його лице, гидке й страшне, як я зроду нічого не бачив, чорні патли скуйовдилились, звисали з його голови, і весь він був кошлатий, як баран...

Сіра смуга — то була річка. Кризь білий туман я побачив на березі якусь величезну кошлату купу.

Я не знаю, що зі мною сталося, я хопився револьвера. Але Труш мене випередив. Він навів берданку, конвульсивно перехрестив замок і раніше, ніж я встиг опам'ятатись, він вистрелив у чорну купу. Розлігся пал у вечірньому тумані, й зараз же берегом розтявся нестямний, скажений верескливий жіночий зойк. Труш тремтючими скаженими руками викинув з берданки гільзу й закладав другий набій. Я злетів з воза й кинувся до річки...

Паркер спинився. Рут схопилася з крісла й підбігла до нього. Марк Кедлі звівся й сів просто. Стефен пробелькотів якусь невиразну фразу.

— На березі лежав вивернутий догори міхом чорний кожух, а коло нього билася в передсмертній конвульсії Оксана. Парубок, що був з нею під кожухом, припав до землі й затулив лице руками. Дробом їй пробило шию...

Паркер замовк. Він теж звівся й випростався на весь зріст перед камином. Потім він не поспішаючи вийшов з кімнати.

— Майкл! — гукнула Рут, але він уже стояв біля дверей. У руках у нього було щось велике, чорне. Він кинув кожуха на підлогу. По чорній матовій шкірі жовто-золоті нитки поповзли тонесеньким геометричним візерунком, немов стовіка старовина лягла на підлогу напівтемної кімнати. Коло коміру була вирвана наче сотнею пазурів діра, і навколо неї бурим ореолом засохла кров. Марк Кедлі звівся на ноги, підійшов до ключа й виключив усі лампи, що були в кімнаті. Усі мовчали.

— Рут, — сказав Паркер несподівано і різко. Рут звела на брата перелякані очі.

— Скажеш старому, що я завтра їду, — коротко сказав Паркер і вийшов з кімнати.

Кінець Майкла Паркера

Комбайнів було три. Майкл Паркер і Марк Кедлі везли їх у подарунок від Айвіві¹ сільгоспкомуні «Зоря» в степах. Паркер допомагав установляти скрині з частинами на ваговіз, а Марк Кедлі їв очима лєнінградський порт, людей, човни й галок над адміралтейським шпіцем.

Пароплав причалював недалеко; «стоп, садні кот», кричав старий фін-капітан, і над Невою уже постелялися тумани. Зненацька увагу Марка Кедлі привернула

¹ Айвіві (Industrial Workers of the World) — один з найреволюційніших профсоюзів в Америці.

невисока фігура, вся в міху, у волохатій шапці з дубельтівкою на плечі — фігура стояла на містку пароплава.

— Садні коті! Стоп, — скомандував фін; фігура не поспішаючи вибралася на сходні і пішла берегом.

— Я бачу, — сказав Марк Кедлі, однією рукою схопивши Паркера за комір, знявши з вагоза, поставивши на землю і повернувши в той бік, куди подалася фігура, — я бачу — сказав Марк Кедлі, — що ти, Майкл, не точно поінформував мене про справу, як казав один батько, коли його син, купивши для нього пляшку портера, віддав йому десять центів решти з п'ятидоларового папірця. Ти казав, що маси тутешнього населення полюють з однодульною старовинною рушницею тартарської марки бардань, а тим часом поглянь на отого в антисезонній одежі. Коли в його за плечима не двадцятидоларовий Стівенс, то я готовий негайно з'їсти свою голову з грибним соусом.

— Я б не радив тобі поспішати з цим, — одповів Паркер. — Але поки що ти міг би допомогти з тими скринями. У вагоні ми встигнемо побалакати про полювання й про тартарські системи рушниць. Відпусти коміра, а то я тобі продемонструю млинка і ти будеш два місяці морочитись з переламаною кистю.

— Отож, — почав Паркер, коли Марк, підклавши під голову пневматичну подушку, задер ноги на чемадана і став зі свистом продувати люльку, — я казав, що українці в масі своїй полюють з берданками. Але ще перед тим, як пояснювати тобі про цю зброю, умовмося, що таке полювання й що таке мисливець.

У Франції мисливцем зветься жирний, подагричний рантє, колишній банкір, фабрикант чи адвокат. Це людина, вже не здатна до фізичного напруження, черево, що не може ходити, золотий мішок, що купив собі маєток «з полюванням» або купує право полювати так само, як він купує шантанних актрис. При ньому є кілька лакеїв, що зветься егерами — один із них ще до того й кухар, другий веде собак, третій несе патрони, четвертий тягає на собі рушницю з вензелями його мосці.

Полює такий мисливець, скажемо, на куріпок чи фазанів, купованих або випліджених в інкубаторах. Він не ходить на місце полювання, а під'їздить автомобілем, він не закладає патрони, а бере набиту рушницю з рук єгерів, він не полює, а мордує свійську, нелякану довірливу птицю. Він тільки надушує на спуск — як рекламна міс фірми «Кодак» — ви надушуєте кнопку — а ми робимо все інше.

Англійський мисливець людина трохи інакша. Це, правда, той самий банкір, фабрикант чи адвокат, той самий золотий мішок, те саме тріумфальне черево. Але він їздить верхи на коні і великою компанією; з десятком єгерів і з кількома десятками фокс-гаундів заганяє на слизке зацьковану лисицю. Власне, лисицю женуть собаки, хвоста їй, що зветься урочисто «щітка», одрубують єгер, мисливець тільки їде верхи на коні, пильнуючи, щоб не дуже відстати, але й щоб, крий боже, не перетяти лисиці дорогу.

Людина, що виходить десятки кілометрів, шукаючи дичини, що скрадається до неї на чотирьох, що цілий день не їсть і цілу ніч не спить, полюючи, що мерзне на вітру і мокне в болоті, що вміє стріляти в усяких умовах і стріляє нехибно й точно, — така людина у Франції і в Англії зветься — бракон'єр, інакше й простіше сказати — злодій...

— Стривай, — раптом сказав Марк, вийнявши з рота люльку, — збуди мене, коли ти почнеш промовляти на тему.

Він поклав люльку в кишеню і демонстративно захропів. З сусіднього купе виткнулась злякана, розпатлана голова і, обережно обдивившись ситуацію, знову зникла за переділкою.

— Дорогий друже, — сказав Майкл Паркер, — тема нашої розмови остільки важлива й серйозна, що я не можу обійтися без вступного слова. Як ти побачиш небавом, ця невдосконала рушниця часто стає за знаряддя класової боротьби на Україні, тієї боротьби, що в ній ми їдемо брати участь вільну чи невольну. Отже, не можна гребувати

ніякими знаннями. Смерть приходить, як контролер вагона, збуджує тебе й висаджує на якійсь третьорядній станції.

— Зроду я не боявся контролерів, ні тим паче смерті, — одказав Марк Кедлі, — єдине, чого я боюся, це блощиць — й вони це знають. Але розповідай далі про смерть. Я вірю в передчуття, а вчора вранці я бачив у готелі блощицю — значить, вони все одно не дадуть мені спати.

— Отже, справжні мисливці, — вів далі Паркер, — у буржуазному світі звуться просто злодіями. Інша справа в Радянському Союзі. У Росії в кожному нормальному селі є один чи два мисливці. Такий мисливець має цілком осібне становище серед селян. Це вже не селянин, але ще й не глитай, не інтелігент і не піп. Можливо, що він походить з роду панських колишніх єгерів, а може, він і просто займає те місце. В його ізбі¹ на дерев'яній стіні висить бездарно намальована олійною фарбою картина на мисливську тему. Він має самовара і п'є чай з цукром уприкуску. В його є собака веймовірної породи, предки якого ночували недалеко від панського пойнтера. Він зневажає селян, бо він мисливець, а селяни зважають його, — бо він мисливець.

У нього, нарешті, є рушниця з дамасковими дулами, про яку на селі циркулюють різноманітні антинаукові легенди. Правда, подекуди на тім самим селі є в когось ще шомполка, а може, й берданка, але це не характерно — це виїмки, що стверджують правило.

Трохи інакше буває на Україні. По-перше, дорогий друже, Україна це не Росія. Отже, й лєнінградський порт — це не українське місто, хоч українці й претендують на нього, бо він, мовляв, побудований на їхніх кістках — претензія безпідставна, бо Лєнінград, відома річ, стоїть просто на торф'яному болоті. Але найбільша різниця між українцями та росіянами таїться не в способі варити борщ, смажити ковбасу чи пити горілку. Найкардинальніша різниця між Росією та Україною криється

¹ «Ізба» — російський котедж.

знову в тім-таки ж полюванні. Українець купує рушницю з таких серйозних міркувань:

По-перше він, у протилежність пацифістськи на-строєному російському селянинові, страшенний ама-тор до всякої зброї. Навіть ідучи через вулицю до кума¹, він озброюється ціпком², смушковою шапкою і грішми на колективну закупівлю горілки. Тим більше він хоче, щоб у його хаті³ повсякчас стояла в кутку рушниця, задовольняючи його лицарські емоції. По-друге, він хоче мати зброю, щоб оборонятись від основного методу вирішати спірні питання — від підпалу. Підпал — це, так би мовити, селянська дуель. Замість багато балакати, замість цитувати наукові авторитети, замість відкладати диспут на другий день, диспутант уночі просто підпалює хлів, хату й клюню свого опонента, справедливо сподіваючись, що, вигнавши його, голого й голодного, з сім'єю на вулицю, він тим самим наочно доведе справедливість своїх тезисів. Тоді й собі опонент добирає слушної хвилини, щоб тим самим способом переконати диспутанта в правильності своєї теорії.

Таким чином, восени українське село часто являє веселу, жваву картину. Скрізь палають хати, клуні, стоги, ху-доба реве, діти плачуть, жінки, мов божевільні, дивлять-ся, як гине їхнє добро, як горить єдиний захист від холо-ду й голоду зимою... Отже, щоб хоч як-небудь оберегти себе від цих методів критики, селянин купує рушницю. А що куркулям на Україні заборонено бути мисливцями, то саме бідний селянин має деяку змогу обороняти своє злиденне майно від куркульської ненависті.

Третє міркування, яке спонукає селянина на купівлю рушниці, це той факт, що заєць із жовтою плямою пра-воруч від хвоста (якого зайця позаторік цілком надійні свідки бачили в риллі, як їхати на станцію), що цей заєць має взимку з'явитись саме на його капусту. Отже, пер-спектива мисливських радіощів, доброго шматка м'яса,

¹ «Кум» — український кузен.

² «Ціпок» — мужицький стек.

³ «Хата» — селянська вілла на Україні.

сірої шкурки, сімейного свята, оздобленого інтелектуальною розвагою, запечатаною в склянім посуді, перехляють важницю, і селянин купує блискучу берданку, пересвердлену з казенної гвинтівки епохи турецьких воєн. Цей факт, сам по собі, вимагав дружького свята, на якому гості, розпалені натхненною розмовою, купую йдуть дивитися рушницю. На виробничій нараді під головуванням найпершого технічного авторитету села, коваля¹ Мусія, обговорюються хиби й переваги новопридбаного інструменту. Після гарячих дебатів, пересипаних рясно технічною термінологією, нарада вирішає прикоротити дуло рушниці точно, рівно й нестемно на довжину ковалевого Мусієвого щиколотка, який щиколоток під час наради був разів із десять обслідуваний і зрівняний зі щиколотками пальців інших членів наради. Другого дня дуло прикорочують і рушницю становлять у куток, де вона, поливана борщем² і поприскана окропом, тихо береться ржавіти. Тільки пацани час від часу, коли нікого немає в хаті, клацають затвором, аж доки болтик, що з'єднує бойову личинку із затвором, не вистрибне долі і наймолодший пацан не ковтне цей болтик у своїх нескінченних мандрівках, шукаючи поживи в безплідних просторах хати.

Коли настане зима, заєць із жовтою плямою праворуч від хвоста вибере собі в капустянім королівстві якийсь один район, де качани соковитіші, а собаки соннівіші. Той щасливець, на кого припаде зайців вибір, негайно починає готуватися до полювання.

Передусім, він дістає порох, завинутий в обмуслену ганчірку. Можливо, що цей порох зберігався як дискусійний аргумент ще з часів підпальних диспутів — тоді хобоття ганчірки, як ґніт, підпалювалось сірником і весь жмут укидалося під скирту, проходячи повз опонентову хату. Але думаймо, що заєць на цю зиму обрав город чесного середняка чи незаможника і що порох,

¹ «Коваль» — селянський інженер-металург.

² «Борщ» — українське консому з капустою.

отже, зберігався в ганчірці тільки через те, що іншого герметичного посуду не знайшлося в мисливцевім майні.

З-посеред куплених при берданці чотирьох мідних гільз мисливець вибирає одну, що йому показується найбільш зайцевбивча своїм виглядом. Тримаючи щасливу обранку межи колін, він заганяє в неї «підстона» обухом сокири. Два-три пістони вибухають, пшикають і з великими труднощами вибиваються назад семидюймовим гвіздком. Четвертий, скажемо, пістон сідає добре, гільза перекидається вниз головою й до половини насипається порохом. Більше пороху — дужче вдарить, міркує мисливець і, одірвавши шматок тієї ж таки ганчірки, тим же таки обухом заганяє її в гільзу намість клейтуха. Згори він, скільки є місця, досипає шротом розмаїтих нумерів і, не шкодуючи нічого задля високої ідеї полювання, вкладає туди ж ще гудзика¹ від штанів², котрий гудзик, без сумніву, найтяжчого зайцеві завдасть удару. Нарешті, на шріт і на гудзик заганяється корок з пивної пляшки, тієї самої, що допомагала одсвяткувати день народження рушниці. Цей корок усе сімейство довго шукає по закапелках, бо ж він, як і всякий утиль, становить цілком серйозний і конкретний пункт господарського інвентаря і ніяким способом не може просто «пропасти», бо це не палац американського мільярдера, де такі речі викидають, а українська селянська хата. Висловлюються здогади, що отець сімейства сам ужив цей корок на поплавці, але, кінець кінцем, він знаходиться в кишені самого отця сімейства, поруч із двома сірниками, притрушеними тютюною потертю...

Захопившись деталями стрілецької справи, Паркер не помітив, що Марка Кедлі не було на лаві проти нього. Грізне передчуття біди опанувало його. Крізь вікно лунко одгукали два дзвінки — з перону долітав приглушений гамір — щось коїлося на станції. Паркер рвонув угору раму — оточений стурбованою, кричущою юрбою, по перону котився якийсь невизначний жмут з людських тіл.

¹ «Гудзик» — оздоба селянського костюму.

² «Штани» — селянське галіфе.

Над жмутом манячила спітніла, скуйовджена голова Марка Кедлі. У руках він ніс череватого чоловічка, обвішаного ягдташами, патронташами, сітками, свистками. З-поза спини йому витикалися два блискучі дула мисливської рушниці. Дерево коло залізничної буди зрушило й тихо попливло. У жмуті знявся ураган — люди посипались як горох по перону — Марк Кедлі зник і за секунду вже сидів на лаві і стуляв клапани величезної дірки на коліні.

— Я хотів показати тобі мисливця на французький манір, — сказав Марк Кедлі, — щоб ти не дуже захоплювався лірикою справжнього героїчного полювання в цій країні. Але він дуже бився ногами і розірвав мені штани.

— Бухгалтери, — сказав Паркер, — зави кооперативних крамниць і зубні лікарі теж мають право полювати в цій країні. У міру сил своїх вони намагаються скидатись на європейських «мисливців». Але з-посеред сотень тисяч пролетарських і селянських мисливців вони невеликий становлять відсоток і невелику роблять шкоду дичині.

Що ж до мого мисливця, то він зайця вб'є, хоча й не відразу. Для цього йому треба три ночі.

Під ніч першу він одягає кожуха, шапку й чоботи. Кожуха він обгортає рядном¹, щоб не так було видно проти снігу, на шапку навине рушник² з тих самих міркувань, а чоботи обгорне ганчір'ям, щоб не холодно було сидіти і щоб ходити нечутно. Він викопує яму в снігу в трьох ступнях від заячого місця і ще перед захід сонця сідає в тій ямі. Коли сонце вже зайшло, з далеких лісів з'являється заєць. Він не дуже поспішає — зводячись на лапки, він удиhaє аромат морозного повітря й, до речі, перевіряє, чи не пахне тее повітря українським селянином. Пострибуючи, манівцями, не кваплячись, він добивається до капущи і перед вечерею ще раз аналізує розмаїті запахи, що на крилах вітрових долинають до його делікатного носа. У цю мить мисливець надушує на спуск.

¹ «Рядно» — універсальний плед, що служить за простирадло, скатертину, килим і демісезонне пальто.

² «Рушник» — подовгий шмат матерії, вишиваний старовинним орнаментом. Править за гобелен.

Він вицілів з математичною точністю — він не французький фабрикант, щоб розкидатись набоями, і ні в нього, ні в його батьків немає порохових заводів. Але цієї ночі не народжується вистріл — заіржавілий затвор не працює; коли ж мисливець (збагативши одноманітність зимової снігової ночі кількома яскравими новотворами) рукою подає затвора вперед і назад, заєць, не гаючись, зникає з поля його зору.

Під ніч другу мисливець старанно одчищає затвор від іржі і, добравши хвилинку, коли баби¹ немає в хаті, рясно змазує його олією з лампадки. Так само сідає він у яму, так само скніє до західсонця, але вже куди довше чекає на появу зайця. Заєць для моціону робить не менш як десять чи двадцять гаків, аж поки знову підходить до капусти. Знову добре вицілює мисливець, слухняний спуск легко звільняє ударника, і перед здивованими, враженими очима мисливця ударник поволі, як гусінь, повзе в місячному сяєві до пістона, бо замерзла олія не дає йому проявити в усьому блискві його ударні здатності.

Під ніч третю мисливець дбайливо витирає із затвору олію і чекає ще значно довше, ніж у ніч другу. Заєць цієї ночі взагалі не певний, що він ще раз прийде на цю неспокійну капусту, коло якої клацають металевими речами. Але якийсь містичний потяг, якесь невиразне почуття, що в цім місці качани нібито соковитіші й смачніші за всі інші качани в його королівстві, примушує його ще раз навідатись (так собі, між іншим, прогулюючись недалечко) і до цього району.

Знову гаразд поцілів мисливець, спуск віддав затвор, і розтявся вистріл. Правда, не стримуваний болтом коло бойової личинки, затвор силою віддачі вилетів назад, розколупав мисливцеві праву щоку й вибив два добрі зуби. Але капустяний король убитий лежить коло качанів — у смертнім сні йому здається, що він тікає від душогубного шроту в Бретань своїх борів — і він конвульсивно меле лапками в морознім небі. Мисливець же й не подивився

¹ «Баба» — українська селянська леді.

на нього, він знає: раз був вистріл, значить, заєць є; він шукає в снігу затвор від бердані — сніг м'яко рипить, хропе під його ногами...

Майкл Паркер і справді почув, як злегка рипить сніг крізь гуркіт поїзду, крізь тисячі ударів частин об виступи рейок. Він протер очі — рипіло й хропло десь поблизу його — Марк Кедлі спав на спині, задерши ноги на чомодана.

Високо на скринях із частинами комбайнів Паркер і Кедлі проїхали селом до сільгоспкомуни «Зоря». Терешко з перев'язаною пикою наганяв пару добрих коней.

Коло того місця, де виливали нову хату, Марк Кедлі став сіпати Терешка за рукав. Терешко спинив коней.

— Соломобетон, — пояснив Терешко. — Щоб збудувати цілу хату, треба три десятки дошок. Межи дошки напихують соломи, заллють глиною, баби потанцюють, глина підсохне. Тоді дошки підіймуть вище і оп'ять заливатимуть тим самим маніром.

Марк Кедлі схопився з воза, підійшов до будови і став уважно роздивлятися. Мов колосальний циркуль, розкарячив він свої довгі ноги. На вулиці збилася невелика купка народу, що вже вилупила баньки на строкаті гамаші Марка Кедлі. Двоє чорнявих молодців у лискучих чоботях, із фасонними паличками стояли оддалік і похмуро дивилися на підводи. Тепер уже Терешко сіпнув за рукав Марка Кедлі.

— Он, — сказав Терешко, — Гнат і Іпат. Тут жив жандарм; добре жив і багато. Оце його сини. Їдьмо вже, годі дивитись.

Підводи знову потягнулися вулицею.

— Що ж вони тут роблять? — спитав Паркер.

— Так що й нічого не робитимуть, — одказав Терешко. — Сьогодні постанова єсть: забиратися їм геть із села, як вредний елемент по куркульській лінії. Так що сьогодні їм точка.

У сільгоспкомуні Паркерові й Кедлі влаштували урочисту зустріч. Голова комуни, коваль Мусій Корінь виголосив урочисту промову, в якій торкнувся

міжнародного становища так елегантно й культурно, що Терешко не витримав і став енергійно чухати батогом ліву, не перев'язану шпоку. Після промови всі сіли до столу, бо був сніданок, а Марк Кедлі й Мусій Корінь навіть трохи поборюкалися без результату — зломили одну тільки лаву — й обоє покотилися під стіл.

З величезних, чорних уже глеків насипано, як білими хмарами, добрий кисляк, і кожен випарену взяв лищову ложку. Старанно досипав додочі Мусій Маркові Кедлі, аж поки той не зітхнув на всі груди й не замотав руками. Паркера вже не було, він одчійняв скрині з частинами.

Попід руку взявши Марка Кедлі, Мусій Корінь повів його до Паркера. Десь коло клуні знову виринув Терешко, несучи в руках рушницю; побачивши це, Марк покинув руку Мусієву й схопився за жовтий приклад. Він надушив на спуска й виїняв затвор, потім він став тикати себе затвором у праву шпоку, демонструючи Терешкові, що він усе розуміє. Далі він підніс затвор до Терешкового носа й показав йому дірочку в бойовій личинці, нарешті, він узяв його вільною рукою за ремінь і галоном потяг до Паркера. З свого чемодана Паркер добув шруборіза й нарізав болта до личинки.

До пізнього вечора Паркер з Кедлі працювали коло комбайнів.

— Швидко йде життя, — сказав Паркер, коли вони вертались до Мусія. — За два роки ти не впізнаєш ні села, ні метод його роботи, ні людей. Я вже зараз не впізнаю їх. Візьми хоч би коваля Мусія. Від Каліфорнії до Кароляйни я не зустрічав фермера, що міг би вистояти проти нього в політичній свідомості. За які-небудь два роки робочі бригади так вплинули на село, що годі його впізнати, та й технічна умілість, універсальна, а не вузько факхова, шириться із швидкістю дивовижною.

Навіть цей Терешко, якому я сьогодні нарізав болта для рушниці, завтра прийде розпитуватись, скільки коштує шруборіз і де його можна купити. А поки що він моїм шруборізом понарізає болти для всіх берданок, що є в членів комуни. До речі, де його берданка? Ти там грався з нею в перерві?

— Я — я, здається, поклав її десь там, у траві, — сказав Марк Кедлі. — Завтра заберемо.

— Ні, ми заберемо її сьогодні. Під час війни — а зараз на селі класова війна — рушниць не кидають у траві поблизу клуні з комбайнами. Наліво кругом марш.

Місяць вплив з-поза горбів, і на ньому, як масло на розпеченій сковороді, розтавали хмари. Важко переступаючи намуляними ногами, Марк нишпорив у траві, проклинаючи примітивні системи рушниць і чекаючи, поки вирине місяць. М'яко розтопивши хмари, він увесь викотився на гребінь горбів. Щось блиснуло і ворухнулося коло задньої стіни клуні — дві темні однакові постаті на білій стіні. «Хто...» — почав був Кедлі і не докінчив. Величезними стрибками Паркер мчав до клуні. Розлігся вистріл, і він упав на траву. Постаті зникли в бур'янах. Не втямивши добре, що сталося, Марк Кедлі стояв коло заюшеного кров'ю Паркера. У трьох кроках від нього лежала берданка, на яку він удень нарізав болта.

Як уві сні, Марк Кедлі підібрав берданку, узяв Паркера на руки й поніс у хату до Мусія. Його оточили напіводягнені хлопці — Паркер уже не дихав, шротовим стовпом йому розшматало горло.

Мовчки стояли дядьки в Мусієвій хаті, коли Марк складав товаришеве тіло на лаву. Він узяв у руки берданку.

— Brothers, — сказав він, — we shall avenge his death. We shall break them, as I break this here bloody rod!

Він кинув берданку об коліно і зломив її надвое.

— Правильно сказав омарканець, — потвердив Тершко.

— Не дамо насміятися з чоловіка...

І як вовки, вони кинулися в ніч.

СПИСАНА СПИНА

Прикро на межі лісів і степів з часу вікопомного було село Дубці. Уже дубців не було в селі й навколо — дубчани повирубували все, що росло, й дубці струхлими крок-вами підтримують очеретяні покрівлі,

Щодо землепису свого село Дубці поділяється на шпиль та поділ, а як на людознавство, то ті, що живуть на шпилі, звуться горяни, а ті, що на подолі, — подоляни. Подоляни ловлять рибу сітьми й волоком, у них найсоковитіші луки й найчорніша земля, на яку горяни споконвіку заздрісно поглядали з вікон.

Горян же було більше, а землі в них було менше. Хати в них не плетені, як у подолян, а вилівані. Боріщ горянський проти подолянського куди рідкіший, у ньому менше плаває риби, та й уся страва горянська має більш дієтичний і вегетаріанський характер. Так само люди з сіл околишніх спостерігали, що горяни частіше ходять пішки для моціону, а подоляни їздять кіньми, не дбаючи своїм здоров'ям. На шкірі горяни чорніші, а подоляни біліші, на зачіску ж горяни вусатіші, а подоляни бордатіші.

Таку різницю споконвіку знали люди, тільки не могли добрати слів, щоб точно її висловити, причини ж тієї розбіжності заїжджі землезнавці шукали в різниці гірського й подільського підсоння. Після революції вияснилося, що справа не так у сонці і розмаїтих вітрах, як у тому, скільки в кого землі і яка та земля. Словом сказати, купка подолян стали з певного часу взиватись куркулями, а шпиль мало не весь згуртувався коло комнезаму, хоч і на шпилі, й на подолі zostалися середняцькі елементи. Що далі, то дужче заорювалася межа, аж поки одного вечора горянин Андрій Дюдя, вертаючись

додому, не сплюнув сильно і не налагодився щось сказати, але як нікого не було, то промовчав і сплюнув ще раз і ще сильніше. Цей плювок розпочав собою низку великих подій, що розмах їхній перейшов далеко за межі села Дубці, й хвиля тих подій досягла навіть до слюсаря Шарабана.

Справа в тому, що горянин Андрій Дюдя націляв плюнути в город сусіди свого, подолянина Іпата Потаповича Перепічки, але влучив саме над перелаз, що становив межу подолу й шпиля і сполучав територію горянина Андрія Дюді із садибою найбагатшого подолянина Іпата Потаповича Перепічки. Сам Андрій Дюдя з того перелазу не користувався вже із років десять, але жінка його Марта Дюдиха мало не щовечора забігала до шановного й статечного сімейства Перепічок.

Отож, коли горянин Андрій Дюдя сплюнув сильно в напрямі перепічанського городу, він улучив саме межі очі жінці своїй Марті, що, вертаючись від Перепічок, поставила на перелаз праву ногу й замислилася над проблемою індивідуального та колективного господарювання. Плювок так здивував і вразив Дюдиху, що вона не знайшла й слів, щоб вилаяться.

— А щоб тебе хиндя поподержала, нічник тебе уплодив. Гей, шануйся, коли хоч, бо далєбі колись тму-мноздо-тло спишу на спині, пам'ятатимеш до нових віників і до судної дошки, покіль аж пороху на очі насиплють, — тільки й управилася коротко й неповно сказати Дюдиха.

— Не лайся, жінко, — спокійно моргнув горянин Андрій Дюдя. — Ходімо до хати, побалакаємо, — кивнув він далі.

Але Марта не відразу заспокоїлася. У неї була та хороба, що в місті зветься неврастенією, а в селі за браком академічних словників узивається просто вредною язикастістю. «Так це ти, чоловіче? — певнішим голосом сказала Марта. — Так це ти ото витріщив сліпні, а нічого не бачиш, бодай тобі очі повилазили, щоб тебе пекло та варило, щоб ти не знав ні день, ні вночі спокою плювати жінці своїй межі очі!»

Та Дюдя вже підійшов до хати й діставав ключа з-під каменя, що лежав коло приспи. Не поспішаючи, він одімкнув замка, сховав його в кишеню, одчинив двері і ввійшов у хату. Далі він одшукав лампу, похувкав у скло і засвітив гніт.

Востаннє з темряви перед ним народилася його хата. Серед низької закіпченої стелі звисала бантина, на кілку висів висхлий вінчик часнику. Коло розбитого, заклеєного газетою віконця стояв покарбований стіл, і на столі виблиснула бляшана коновка з одкрученим вухом. Зі стіни роззявив рота веселий, чистенький піонер і сказав: «Безо всяких промедлений расставайся с пятаком, прочитай, что думал Ленин о союзе с бедняком».

— Так як же ти, чоловіче, — знову завела Марта. — Чи ти вже зовсім будеш не як люди. Чи ти вже навчився від своїх гольтіпак жінці межі очі плювати, чи ти, може, тепер у їхній колектив уписався? От не думала, не гадала, двадцять років із чоловіком живши, що в мене чоловік не як у людей.

Горянин Андрій Дюдя сів на лаві й чекав. Це значило, приблизно, от що: «Пожди, жінко. Ще не так мене лаятимеш. Що плюнув, то плюнув, бо ж ти не кооператив і тебе поночі не видно. Сідай, побалакаймо». Так зрозуміла його Марта.

Чоловік Марчин, горянин Андрій Дюдя вславився в селі Дубцях тим, що в місті зветься флегматичністю, а на периферії, за браком інформації наукової, зветься рахманною вдачею. Це був чолов'яга високий і рукою діставав стріхи. На довгій шпіі йому спала невелика голова із сонними очима й сонливими вусами. Балакав він дуже рідко й, головним чином тоді, як давав у сільраді анкетні відомості про своє господарство. Коли в нього питалися закурити, він виймав кісета і або натрушував на долоню співбесідникові самосаду, або ж демонстрував, що кісет порожній. Він ніколи не спорився з жінкою і за двадцять років шлюбного життя ні разу її не вдарив. Марта сперечалася з ним так, що сама висувала якесь твердження і сама ж від його імені заперечувала

його — Дюдя терпеливо очікував, — аж поки, зваживши за й проти, вона сама не приходила до потрібного висновку.

Та цей сонливий чоловік мав повагу всіх горян на селі. Він усе вмів робити, а в час громадянської війни якось так вийшло, що він командував дядьками проти денікінців і петлюрівців. Дядьки виносили це на карб того, що Дюдя не балакав. Він тільки слухав усе, що казали люди, і от вони, пересварившись, зненацька вирішали, що правильно скаже Дюдя. По тому Дюдя закурював і висловлювався, головне, плювом, кивом, моргом і небагатьма примітивними звуками, скупі процідженіми крізь ніс або крізь зуби. Але випадало завжди так, що можна було сповіритися певно на Дюдю, і все виходило на краще. Дюдя нехитно вгадував, коли треба було коритися денікінцям, віддавати коні й фураж, і коли можна було їх бити й забирати в них фураж і коні.

Коли скінчилася війна, Дюдя став орати землю. Але якось так вийшло, що він мовчав і йому земля випала найгірша. Якось так виходило, що хто більше балакав, той найкращу мав землю, а Дюдя відійшов на задній план, і так було аж до того часу, як на селі з новою силою запалала класова війна, подоляни розпочали шалену агітацію й пропаганду і сільрада замакітрилася. Довго очікував Дюдя і, кінець кінцем, як сказано, сплюнув сильно в напрямі подолянського городу.

Тим-то, коли Марта добрала, що він хоче балакати, вона мало не скотилася з лави, й язик заскнів їй у роті. Вона відчула, що розпочалися великі події. На всяк випадок, вона уперлася руками в боки, і в голові їй заснувались розмаїті образні вислови, стримувані бойовим вицікуванням.

Але горянин Андрій Дюдя мовчав і тільки дивився на неї сонливим блакитним поглядом. Стало ясно, що він сказав уже так багато, що тепер випадало промовляти Марті.

— То як же, чоловіче, — почала Марта низьким, рівним, жалібним тоном. — Уже ти до мене й слова не хочеш

сказати. Мало тобі того, що я б із голоду пропала, якби не Перепічки, спасибі їм, добрим людям, що дають коли яечко, коли сметанки, а коли й печенею почастують, що й не забуваєш, який смак у м'яса.

Бачу я, бачу, що вже тобі закортіло в голодрабську комунію. Будете там спати по сорок душ під одним покривалом та їсти руками з корита як, прости господи, свині. Будете дітей штемпелювати й замісто християнського ймення нумери їм на задниці випалювати. Чи не так, чоловіче?

Але Дюдя мовчав, тільки очі йому прокинулися й спалахнули блакитними вогниками. Він добув кисета й, не зводячи з жінки очей, скрутив цигарку.

— Знаю, вже знаю, що ти скажеш, чоловіче, — віддала сама собі Марта. — Скажеш, що будемо жити, як і жили, і з своєї миски борщ їстимемо, у своїй хаті спатимемо, тільки землю будемо гуртом орати. Скажеш, що й покривало те на сорок душ перепіччина брехня, і що діти штемпелювані їдовита куркульська вигадка, й про корито свиняче для людей куркулі по злобі розказують. Скажеш, що легше гуртом робити й веселіше. Скажеш, що в місті люди гуртом на фабриці роблять, а краще за нас живуть та книги читають і від нас розумніші й кантлети кушають.

Дюдя поворухнувся, наче вставати, Марта змовкла на мить, але Дюдя видобув із кишені сірники й запалив цигарку, не зводячи з жінки очей. Очі йому зовсім стали блискучі блакитні блискавки, під ними жевріла цигарка, й дим сповивав чоло й чубату голову.

— Кажи ще, кажи ще, чоловіче. Ти бачиш, я сіла й тебе слухаю, бо моє слово ще попереду. Ще скажи, що ти вже насправді забувсь бога й забувсь добрих людей, що на подолі живуть, і вже в той колектив уписався. Ще скажи, що тебе в тому колективі вже вибрано за голову. Ще скажи, що ти тепер у тих нехристів за головного!

Дюдя коротко кивнув головою. Марта враз затулила лице руками й заголосила. «Лишенько ж моє, і коли я така нещаслива на світ народилася? Ох, не думала ж я,

не гадала, коли заміж виходила, коли в церкві вінець приймала, що з колективним чоловіком житиму. Лишенько ж моє необхідне, біда моя страшная, як же я людям в вічі дивитимусь. Так ні, не може ж того бути, брешеш ти, чоловіче, лякаєш мене, нерви мої забурюєш. Та не може того бути, чи ти справді в колектив уписався, чи тебе справді хочуть на голову вибрати?»

Дюдя ще сухіше кивнув головою. Вираз його очей був такий, що Марта знов затулила обличчя руками й почала голосити. Горянин Андрій Дюдя докурив цигарку, сплюнув сильно, одягся й пішов із хати. Услід йому Марта висипала півкоша лайок, і коли кроки його вшухли в м'якому снігові передвесення, вона все ще вигукувала в ніч страшні слова й прокльони.

На зборах горян, людей високих і засмаглих, годованих картоплею із сіллю й напоених чистою водою з криниці, виступав Андрій Дюдя. Недовгий був виступ його — він вийшов наперед і оглянув збори блискавичним блакитним поглядом — і враз загомоніли горяни. Голова сільради запитливо глянув на Дюдю, Дюдя кивнув головою, і той почав доповідь про колектив. Довго радилися горяни й глибокої ночі, потомлені всмерть, прокурєнні, нарешті зітхнули легко й стали писатися на аркуш паперу, що приніс голова сільради. Від самого берега паперу і аж угору закручувався кожен підпис, трудний і грубий, і за ним так само йшов дальший від берега вгору. Голова вчетверо склав папір, поклав собі в кашкета, і горяни вийшли на зоряну вулицю — вже зорі світилися повним світом.

— Так, — сказав голова. — Но це ще не все. Нас тут душ два десятки, а ще із сотню треба взяти до нас. Трудне це діло — в хатах, на колодах, на полі гуде куркульня й упадає коло баб і дідів. Як воно буде, й що ти скажеш, Андрію?

Довгий і темний стояв Дюдя серед снігу. Він звів угору правицю, наче щось мав у жмені. Тоді він кинув з розмаху об сніг і розтер ногою, і горяни згадали, як вони шестеро забрали в денкінців гармат, нагнавши їх у ліс

уночі — так само світилися зорі крізь осніжене гілля повним світом. Ще трохи постояв Дюдя коло горян, а тоді пішов додому спати.

Сонний і млосний, через цілий день не ївши нічого, дійшов Дюдя до своєї хати й постукав у вікно. У хаті було темно, наче вимерло, й ні один звук не прокинувся всередині. Дюдя опам'ятався й постукав знову. Ніщо не рипнуло, ніщо не зачовгало в хаті, й Дюдя заснув навстоячки.

Йому привиділася чудна машина — комбайн. Комбайн косив, молотив і віяв, — Дюдя прокинувся, і його гіркий узяв жаль, що він старий, і трохи шкода свого спітнілого гарячого життя. Горянин Андрій Дюдя схопився й енергійно стуконув об рами. Ніщо не рипнуло, ніщо не зачовгало в хаті, але притлумлений голос сказав:

— Хто там стукає серед ночі?

Дюдя мовчав, і голос замовк. Він став терпеливо чекати, але було тихо. Він знову відчув, що засинає й хилиться на стінку, уже коліна його вдарилися об приспу, він отямився і сильно застукав кулаком у вікно. Ніщо не рипнуло, ніщо не зачовгало в хаті. Дюдя став бити часто й рівно в рами. У хаті немов загусла тиша й темрява. Раптом Дюдя зчувся, що стук не допомагає. Хата хотіла послухати його голосу. Він сів на приспу й узявся думати, зборюючи сон.

Жінка щодня сварилася з ним, шпетила його на всю губу, та він на те не зважав. Він знав, що хоч вона й бігає щодня до Перепічок поласувати сметанкою та м'ясцем, хоч вона плачеться на свою бідність і на свого чоловіка, хоч вона й каже щодня, що їй світ зав'язав, але й досі не пішла від нього — вона ж його жінка, і він за двадцять років ні разу не скинув оком на другу. Йому здалося, що, може, він і справді замало з нею балакав, може, вона хоче домогтися його голосу.

— Одчини, жінко, це я, — сказав горянин Андрій Дюдя і устав із приспи.

— Кому я одчинятиму? — одповів холодний, злий голос. — У мене нема чоловіка. Ідть собі геть!

Горянин Андрій Дюдя нерішуче оглянувся на приспу. Уже примерзало, й на ранок добрий буде мороз, він був у латаній свитині, й йому сильно хотілося спати. Він підійшов до вікна, зачепив рами двома пальцями, обачно, по-хазяйському виїняв їх і поклав на приспу. По тому він вліз вікном у хату й звичними вигорбинами долівки намацав путь до печі. Та перед піччю щось забілішало, як сонний спомин. Він ступнув ще раз і налетів головою на якесь залізо, якого не було в хаті, упав, і Марта ще двічі вдарила його кочергою по грудях. Він звівся на ноги й штовхнув її так, що вона одлетіла на сажинь. У ту ж мить пронизливий зойк спалахнув по хаті й замовк.

Дюдя запалив сірника. Коло печі лежала Марта в сорочці, боса, лоб їй був заюшений кров'ю — вона убилася об гострий ріг печі. Дюдя засвітив лампу, приніс води, облив голову Марті, вона звелася на лікті й дивилася на нього, мов оторопіла. Дюдя ще раз придивився до рани, розшукав чисту ганчірку, перев'язав жінці голову — їй тільки роздерло шкіру — й ліг спати.

Уранці другого дня Марта лежала на пружиннім ліжку в просторій хаті Перепічки між грамофоном і швацькою машиною марки Зінгер. На Марті була чиста сорочка з тонкого полотна, на голові вишиваний рушник, руки вона склала хрестом на грудях, і коло неї метушилися Перепеччиха з дочками. На столі, новою накритому скатертиною, були крашанки й білий хліб, а поруч того йод і флакончик з якоюсь ароматичною есенцією. Заплющивши очі й зітхаючи легко, лежала Марта, і їй здавалося, що вона вже вмерла і душа їй у раю. Баби й дівчата, подолянські а й горянські, навшпиньках заходили до хати, й Перепеччиха тихесенько, пошепки розповідала їм, як чоловік хотів забити Марту, та вона не далася, й тоді він розпеченою кочергою випалив їй на спині: «Записуйсь у колектив!».

Чимраз більше приходило бабів, чимраз трагічніший шамрив шепіт, чимраз глибше зітхала Марта, й дві великі сльози покотилися їй з очей. Вона підняла руку — і всі в хаті завмерли. «Дітоньки мої, голубоньки, — сказала

Марта, — молитесь за мене, і я за вас молитимусь, щоб не попустив господь записати вас у колектив», — і рука знову безсило впала на груди.

Ширився шепіт і йшов по селу. Подоляни йшли на шпиль, і коло них збивалися купки горян, слухаючи страшних вістей. Ще тихі точилися розмови, але по-де-не-де хтось лаявся в голос, а коли проходив голова, усі змовкали й дивилися вбік, не бачивши його. О дев'ятій годині ранку голова покликав міліціонера, і вони пішли вдвох арештувати Андрія Дюдю.

Довго спав Андрій Дюдя тієї ночі, й коли прокинувся, то побачив у хаті замість жінки голову й міліціонера Григорія.

— Здоров, Андрію! — сказав голова. — Прости мені подрузькому, но тільки мені треба тебе арештувати. Куркульня розперезалася категорично, і я не дам селу ради. Отже, вдягайся, й підемо в буцегарню.

Коли горянина Андрія Дюдю привели до сільради, перед ганком на вулиці він побачив підводу, на якій сидить високий, русявий, снігом припалий чоловік у замусленому кашкеті. Це й був слюсар Шарабан, і коли Дюдю завели в комору при сільраді й замкнули на замок, слюсар Шарабан вибрався з воза й увійшов у сільраду.

— Товариші, — сказав слюсар Шарабан. — Я приїхав до вас, як у вас колективізація, й чи куркулі не підвозять візка нашій великій справі, а конкретно, хто в вас голова сільради?

Порадившись з головою й дізнавшись про події останнього дня, слюсар Шарабан довго розпитувався про Андрія Дюдю, що він за чоловік. І розпитавшись, дав слюсар Шарабан пораду: Андрія Дюдю випустити, а до Марти придивитись, чи вона на вмерті, а чи, мабуть, видужає.

— Боюся я, товаришу Шарабане! — сказав голова. — Як випустити його, то куркульня категорично впаде в імперіалізм, достукається до району і підірве авторитет влади. Хай би посидів трохи, поки воно вщухне, нічого йому не зробиться, а ми з району викликаємо самі доктора і вирвемо медичне лікування з кігтів озвірілої куркульні.

Але слюсар Шарабан не погодився. «Ти, — сказав слюсар Шарабан, — голову, неправильну взяв лінію і кози-ряеш престижем у напрямі правого ухилу. Раз чоловіка ви всі, в здоровому розумі й радившись довго, висували на голову колективу, то не можеш ти його гноїти в буце-гарні, поки не з'ясував, чи він жінку вбив, а чи вона просто коники показує. Давай ключа».

Коли вони одімкнули комору й випустили Андрія Дюдю на світ, він довго стояв, утопивши очі в землю, а тоді повернувся й пішов. Слюсар Шарабан був пробував із ним побалакати, та Дюдя ніби й слухав, але не сказав ні слова. Він повернув за рижок і зник за хатами, слюсар же Шарабан, голова й душ троє з активу почали радити про критичне становище й чи викликати лікаря, чи просто готуватися до бою.

Тим часом горянин Андрій Дюдя йшов просто в поле. Уже під сонцем танув сніг і хлюпав під чобітьми. Але на цей раз горянин Андрій Дюдя не зміг оцінити навіть сільськогосподарського значення сонця й снігу. Він невідступно думав про своє шлюбне життя, про двадцяти-річне подружжя. Ніколи він не думав, що жінка одштовхне його від себе. Поволі за звичним обличчям її, за тупими губами, за солом'яним волоссям, убачив він якусь систему ідей, завжди чужу, а тепер і просто ворожу. Через усе життя своє він ні разу не вдарив її, ні разу не вимовив прикрого слова. Він просто мовчав і давав їй вибалакатись і виплакаться. Тепер він ударив її. Чи треба було її бити? Кого треба бити? Чи треба бити і вбивати людей? Дюдя як спав, ідучи. У снігові перед ним виснувалася легенда про червоноармійця.

Червоноармієць з батьком балакав у сні,
Про колгоспи споривсь, про посів у весні,
Про майбутнє, про світлі прийдешні дні.

— Ви помиляєтесь, батьку, — сказав червоний солдат.

Укупі сіяти, сіяти в лад
Селянських комун, неможливих бригад
У поле вийшов потужний ряд.

І батько кивав головою: так.

— Я жив дуже довго, я бачив, як
Мінялась земля, зацвітав мак,
Як жито й пшениця буйніше росли
На вільній, на спільній, на нашій землі.

— Мій батьку, мій друже, так нащо ж ви
Явились до мене тепер, неживий?
Мій батьку, мій друже, так де ж ви були,
Коли ще жили на оцій землі?

Я хочу вас бачити, батьку мій,
У новім, у щасливім, у нашім селі,
Але ви умерли, з-під ваших вій
Дві мертві, холодні сльози потекли.
Що ж ви стоїте коло мене у сні!..
Ви мертвий, ви мертвий — ви не батько мені!

— Схаменися, сину, аж ось рука
Мозоляста моя, мужицька рука.
І я б до згоди з тобою дожив,
Коли б мене вночі куркуль не убив.

І все далі вперед простягалась рука,
Син за руку схопив — дерев'яна, суха
Не стулялась, не гнулась батьківська рука.
Червоноармієць прокинувся пітний,
На лаві прокинувся коло стіни.

Задеревеніла, негнучка
Приклад рушниці стискала рука.

Горянин Андрій Дюдя стояв на сніжнім пагорбі й крізь сніг він побачив землю. Це та була земля, що мала йти під колектив. Дюдя повернувся й пішов до сільради. Мовчки увійшов він у хату, голова й слюсар Шарабан теж замовкли й пробували вгадати, що він скаже.

— Так ти кажеш, Андрію, не треба посилати до району? — спитав голова. — А як же ми тут будемо з куркульнею? Уже й горян зачепило, уже й середнячки збиваються коло Перепіччиної хати.

— Голово, — сказав Андрій Дюдя; голова й слюсар Шарабан аж здригнулися, почувши його голос, наче во-вік не сподівались, що він заговорить. «Голово, — сказав Андрій Дюдя, — пиши мені розвід із жінкою».

Голова й слюсар Шарабан сиділи мов соляні стовпи. Потім одразу, удвох почали намовляти Андрія, щоб не робив цього, щоб подождав, хоч поки все влаштується, що він же ж двадцять років прожив із своєю жінкою в добрій злагоді, що як йому дати розвід, то куркульня без сумніву абсолютно забере гору й провалить справу колективізації. Але Андрій Дюдя мовчки стояв на своєму й не рухався з місця. Слюсар Шарабан замовк, а голова казав далі, й слова його неначе розтавали, як сніг на сонці.

— Годі, голово, — сказав, кінець кінцем, слюсар Шарабан. — Не можеш ти силувати його жити з жінкою. Чоловік не півень, і не можеш ти йому підсувати курку. Двадцять років жив, а тепер жити не хоче. У гречку він не скакає, але куркульської ідеології не хоче. Посилай по Марту.

Довго й дбайливо вдягали Марту подоляни. На голові їй перемінили пов'язку, Перепеччиха найкращу свою дала сатинову кофту, спідницю нову принесено з скрині, ту, що їй вдягати на Великдень. На це вдягли їй осіннє пальто Перепіччиної дочки, а позверх пальта нового натягли кожууха, вишиваного червоним і жовтим зі смушковим коміром, щоб не замерзла мучениця, їдучи до сільради. У руки дали їй іконку святої діви Марії з непорочним сином, і Перепічка добрі застріг коні. Немов свята великомучениця, піддержувана дівчатами подолянськими, вийшла Марта з хати, й обачно й гарненько її посаджено в сані. Чистої свіжої соломи наклав у сані Перепічка, й соломою вкрито їй ноги. Поволі й побожно охрестилася Марта й уклонилася низько народові.

— Голубоньки мої, братіки сизокрилі, батечки мої й ти, мати моя рідная. Викликають мене недолужну грішницю у сільраду. Не знаю я, чи витерпить серденько моє, чи вже лусне з болю. Моліться за мене богові

всемогутньому й усім святим, а я, мабуть, швидко, ой швидко за вас, за всіх помолитимусь.

Якось дівчина розчулилася й зойкнула вголос. Іще дехто заплакали з бабів, дивлячися на мученицю, на сумирне обличчя її, на заплющені очі, на схрещені руки.

— Не знаю, ясочки мої, безневинні птапата, що мені буде в сільраді. Може, то вмисне кличуть мене, щоб віку мені вкоротити, може, в кайдани мене закують і посадять у льох, щоб я там умирала, світу божого не бачивши. Розлучать мене з вами люди звірі, недолюдки й погублять мене недоругу. Не кидайте ж мене, доченьки мої, не попустіть глумитись із грішного тіла мого, а я за вас перед святим богом помолитимусь.

— Не попустимо. Не покинемо! — глухо загули подояни, і над злими басами тонко засвічувались жіночі крики. — Не покинемо!

І вся юрба посунула за саньми.

Селом з подолу на шпиль ішла процесія. Попереду повагом вів коні сам Перепічка, на санях, заплющивши очі, горілиць напівлежала Марта, баби й дівчата подолянські ішли за нею як на похорон, далі йшли всякі люди й спосеред горян непевні, а то й просто цікаві, у хвості ж поїзду йшли подолянські парубки та хазяї — лавами, як у військовім поході.

Селом проходив поїзд із подолу на шпиль. Люди з шпилью приставали до поїзду, йдучи збоку чи вливаючись у серце походу. Одчинялися вікна, й столітні бабусі дивилися на поїзд і хрестили зморшкувате чоло, діди хмикали, стоячи коло воріт, і діти гасали обіруч людського струму. І над походом бубнів шепіт про страшний плакат, випалений на спині розпеченою кочергою.

Перед сільрадою став поїзд, і Марта, мов нежива, увійшла в хату. Сиділи голова й слюсар Шарабан, стояв Андрій Дюдя й просто подивився їй у вічі. Перепеччи-ха й ще одна статечна подолянка ввели Марту в кімнату.

— Ви, громадянки, вийдіть, — сказав голова. — Тут діло сімейне, а не міжнародня конференція ворожих держав.

Марта безпомічно мученицьким поглядом оглянулася на своїх мирноносців. Усі стояли, мов укопані, немов не до них казалося.

— Я ж вам сказав, громадянки, що це діло сімейне. Спитайте от у чоловіка — він бере розвід. Так що вам тут не випадає проїдатись. Ваше діло буде попереду.

Марта враз ожила. На лиці їй змінився раптом вираз, вона широко розплющила очі. «Вийдіть, голубоньки, — сказала вона до мирноносців. — Либонь, мене тут не з'їдять одразу».

Мирноносиці перекинулись оком і вийшли. Ззовні на майдані виріс гуд, хитнувся високо в повітрі, ущух і пішов ушир. Ширився гуд і дуже поволі знову ріс, яснішав крізь зачинені вікна сільради.

— Так от, громадянко, — сказав слюсар Шарабан, — цей товариш, горянин Андрій Дюдя хоче з вами розлучитись.

Слюсар Шарабан устав і, ніби щось оце тільки обміркувавши, дивився Марті в вічі. Лице їй мінилося й темнішало, наче небо перед грозою. «Так що, громадянко, — сказав слюсар Шарабан уже зовсім інакшим, несподівано веселим голосом, — по закону він має на це право. Ось тут розпишіться», — і слюсар Шарабан підсунув Марті кварталний відчит фінансової частини сільради, схопивши його швидко зі столу.

Але Марта одштовхнула руку слюсареву з папером і кинулася до чоловіка. Дюдя дивився просто крізь неї на стіну, наче її не було в кімнаті.

— Це правда, Андрію? — спитала вона сиплим голосом. Дюдя коротко кивнув головою.

— За що? — захрипіла Марта. Дюдя мовчав.

— Ні за що, — зовсім уже весело й люб'язно одповів слюсар Шарабан. — Горянин Андрій Дюдя просто не може жити з підголосками куркульських елементів. Ви розповідаєте куркульні, що він вам випалив на спині кочергою візитну карточку, щоб ви записувалися в колектив.

— Що випалив? Що ви верзете! — зойкнула Марта. — Побійтеся бога за такі ваші слова!

— Бога вашого я зроду не боявся, — сказав слюсар Шарабан, — а втім, спитайте людей, що ви привезли сюди, що в вас випалено на спині. У вас, бачите, написано розпеченим залізом: «Записуйтеся у колектив».

— І ти, чоловіче, цьому повірив, щоб я таке про тебе говорила?

Дюдя мовчав і спокійно дивився поверх Марти на стіну. «Так не діждуть вони», — гукнула Марта й, розпанахавши двері, вилетіла на ганок. Слюсар Шарабан схопив голову за рукава, і вони вийшли вслід.

Коли Марта з'явилася, мов буря, на ганку, глухий гуд стрепенувся й ураз задзвенів сотнями яскравих голосів. Юрба хитнулась, передні витягали шиї, позаду подоляни стояли нерухомо, ховаючи руку під кожухом. Десь між кожухами виблиснула сокира і зникла.

— Дякую вам, — почала Марта низьким урочистим голосом і, скрестивши руки, уклонилася народові в пояс. — Дякую вам, добрі люди, що ви мене, недолужну й поранену, в свій дім приймали. Ще дякую вам, хазяї домовиті, що ви крапанками й масличком і молочком мене, бідну, голодну частували. Ще дякую вам, що ви мене рушником, кофтою, пальтом, кожухом опим одягали, щоб не замерзла я, осюди їхавши. Ще дякую вам, що ви коні добрі запрягали, мене в сані садовили й сюди везли, щоб я, немічна, по дорозі не впала. Ще дякую вам, що ви мене сюди проваджали, щоб тут не зобиджемо мене від лихих людей.

А найбільше дякую вам за те, що ви від людей правди не ховали і нищечком усім про мою спину розказували!

Перепічка пересмикнувся й знітився за спинами передніх. Мироносиці теж непомітно зникли з переднього плану.

— Дивіться ж, брехуни їдовиті! — раптом на весь голос дико закричала Марта. — Дивіться, правдолюбці смердючі, дивіться, чорні дияволи, дивіться, гадюки плазовиті, дивіться, кровопивці люті, дивіться, буржуї прокляті, вам би тільки глумитися, звірям, з нас бідних, трудящих, дивіться ж, що в мене випалено на спині!

Вона рвонула кожуха, й гудзики, як листя, посипались в сніг. Вона зірвала з себе кожуха й кинула під ноги юрбі. Зверху донизу вона розпанахала пальто, й воно, як спідниця, упало з тіла. На шмаття вона подерла сатинову кофту, обома руками схопилася за сорочку й розшматувала на тілі — аж по живіт гола стала вона на сніговім ганку перед натовпом.

Усе замовкло, чути було, як дихали люди. Якийсь парубок хихикнув у юрбі, і зараз же глухий ляпас затулив йому рота. Марта повернулася до юрби голою мускулястою селянською спиною. Із задніх рядів за хати, у завулки тікали подоляни.

Тієї ж ночі кілька десятків куркулів на підводах, мандрівцями, втекли з села.

ЖИТТЯ ГАЯ СЕРГІЙОВИЧА ШАЙБИ

I

Димніші домни. І в присмерку палючим
Доми дивніші на горі вечірній,
І кавпери стоять, мов капітани,
Над естакадами зіпершись на обручі
Повітродувних труб, і в рупори покірні
Скликають газ:

Цео!

Цео!

Цео!

Це образи, це одгуки, це од світання
Веде завод за води неминучі,
За дони шлакові, де домни-дромадери
Бредуть крізь ночі, крізь кошмари мідні
В неімовірним сном загрузені печери.

Гай Сергійович Шайба сміявся. Ще зроду свого він не сміявся так. Не срібні дзвоники вибігали й котилися по небу між хмар, не срібні квіти сміху засівали землю між трав — ні! — грубі крики гуркотіли з його грудей, захлаючись, спиняючи один одного, шибачучи один одного в спину, вони виринали з його веселих грудей. Уперше зроду свого сміявся Гай Сергійович Шайба.

Гай Сергійович Шайба сотав руками, ніби намотуючи на них усе мереживо довколишнього і сонячного світу. Він викидав ногами, ніби знов скидаючи з себе довшолишне сонячне мереживо світу. Він летів уперед, вимірюючи ширник просторів, в одну невимірну невмирущу мить облітав навколо світу і знов летів на тім самім місці. Гай Сергійович сміявся на руках у своєї матері.

Невідомо з чого сміявся Гай Сергійович Шайба, випинаючись і випростуючися з рук своєї матері. Бо перед ним саме стояв завод.

Через весь день працювавши, зайшов завод у вечір. Через увесь день палавши, зайшло над заводом сонце. На той час сонце ще циркулювало над Російською Імперією в її Малоросійській частині. Серед білі піскуваті баранці хмар сонце виливало з себе розплавлений чавун. Далі воно байдуже перекинулося за крейдяні гори, і завод засвітився своїм світлом.

Немов трое марсіян на триногих стативах, стояли три домни, і коло них, як п'ять круглих куль, стриміли п'ятеро кавперів. Колінкуватий удав газочисних труб сповивав тіло доменного цеху. Три градирні, мов жирні черниці, крапали слізьми в содові озера під собою.

Увесь же завод був, як ялина. Кругом горіли свічі. Безліччю вогнів горів невикористаний газ — це були свічі. Під темною брамою заводу виходили сумні, чорні, закурені, задимлені люди. Смішного не було нічого — і все ж таки Гай Сергійович реготався, як ніколи в своїм короткім житті.

Навпаки, мати його плакала. Бо Сергія Шайбу мали одвести на станцію двоє жандарів. Жандарі — це люди в синіх мундирах з білими шнурками, в блискучих шеврових чоботях, добре виголені й чистенькі. Жандарі настирно закликали Сергія Шайбу прогулятись на станцію — а зі станції в Сибір. Сергій же Шайба дуже не хотів розлучатися з молодого жінкою і з симпатичним Гаєм Сергійовичем Шайбою. Гаєві Сергійовичу Шайбі здавалося, що блискучі сині жандарі дуже смішно граються із Сергієм Шайбою, сіпаючи його за руки, зв'язуючи добрим англійським поясом. Отже, він роззявив рота і сміявся так, як зроду свого ще не сміявся. Найбільше його смішила невідповідність між зусиллями жандарів і стремлінням Сергія Шайби. Вони сіпали його назад, а він рвався наперед, ніби силкуючись узяти Гая Сергійовича на руки — а після цього він мав клацати пальцями і всякою іншою манірою постачати Гаєві Сергійовичу інтелектуальну розвагу.

Нарешті жандарі сіпнули Сергія Шайбу так, що товариш Сергій Шайба упав на спину. Це вже було так смішно, що не можна цього собі уявити, не бачивши. Гай Сергійович зовсім захлинався від сміху. Руками, ногами, головою, всім пружним розкішним тільцем він летів до батька, що так прекрасно смішив його, і сміявся, сміявся, сміявся.

II

І раптом свист несамопитий.
В смертельнім цеху труби клепані тремтять —
реве залізо,
Рве хуга ферми,
Сопла дико виють,
Гудуть залізні ферми естакад,
І на пісочок у дитячі ферми
Копмарний хобот обережно лізе.

— То молочком чавунним напуває
Спітніла домна свої любі діти.
Сопе й парує
Череву тасмне,
Ще повне плоду, і не спочиває
Бездомна мати ще дітей родити.

У легку мжичку Гай Сергійович Шайба ішов поважний і замислений. У жмені він добре мав царську копійку і лініями життя, смерті й щастя відчував на копійці орла і кінного дядю з дрюком, котрий дядя з невідомих причин звався рештою. На ту царську копійку мама радила його купити дві царські цукерки — коли почистити таку цукерку від паперу, вона скидалася на канатну вагонетку — тільки замість крейди в ній було повидло — солодкий дьоготь цукеркової вагонетки.

Гай Сергійович Шайба свої плакав думки щодо царської копійки. Влучно кинута об стіну коксового цеху, ця копійка могла породити другу копійку — або ж загинути сама в цупких лапах Кроня.

З погляду Гая Сергійовича Шайби, так само, як і з погляду інших його віку пролетарів, Кронь, син майстра, був герой. Передовсім, Кронь був на голову, на велику незграбну банькувату голову, вищий від інших. Він був старший віком, і батько його був старший рангом. Його батько був дослужився до майстра силою хитрої механіки, яка звалася на заводі — бути за нічного сторожа. Кронів батько, прагнучи командних гір в індустрії, оженився з дівчиною, що викликала естетичне почуття в головного інженера. Могутній порив до краси зблизив серце інженера і Кроневого батька — Кронів батько став майстром нічної зміни для невідповідальних робіт і заслужив на назву «нічного сторожа». Вночі майстер Кронь не бував удома, з чим охоче мирився його друг інженер.

Отже, син майстра Кронь був герой. Він вищого був походження, був вищий на зріст, був дужчий і мав багато копійок. Окрім того, він мав чимало монет на дві, три й п'ять копійок, як і належить сльиве дорослій людині. Син майстра Кронь був сльиве доросла людина. Подекуди він замикався сам у кльозеті і за півгодини виходив звідти з ще товаришами, з ще червонішими губами і з розпаленими, заспанними очима.

Але найбільше дивувало інших, тої ж епохи пролетарів, те, що Кронь завжди вигравав. Він міг програти вісім, десять, одинадцять копійок, але наприкінці все одно вигравав усі гроші назад і забирав при цьому чимало прибутку.

Це саме і обмірковував Гай Сергійович Шайба, застискуючи в руці царську копійку на дві царські цукерки ринковою вартістю. Шахрувати не було як — суворі вікодавні правила гри не давали ніякої змоги шахрувати. І все ж таки, ні разу не було, щоб Кронь, кінець кінцем, програв.

У цей день Гай Сергійович Шайба уперше встановив, що дрібний капітал безсилий боротися з великим капіталом. Не карбованець народжується з копійок, вирішив він, а карбованець ковтає копійки. Економічна боротьба між карбованцем і копійкою — нерівна боротьба.

Чи є яка-небудь боротьба окроме економічної? — подумав Гай Сергійович Шайба і підійшов до кутка коксового цеху — а там уже дзвеніли копійки об стіну.

Уже бій ущухав. На розтуленій долоні Кронь уже мав цілу конічну купу пролетарських копійок. У цю саму мить хтось з товаришів програв останню копійку. «Клади сюди», — скомандував Кронь, і остання копійка зникла в горі акумуляції капіталу. Гай Сергійович Шайба болюче відчував у своїй руці лініями життя, смерті і щастя мідний еквівалент двох царських цукерок. Він розтулив долоню. Дзень! — мала полетіти копійка і розчинитися в Кроневім багатстві.

Але копійка не полетіла. Гай Сергійович Шайба одійшов од стінки і акуратно поклав копійку на витягнуту Кроневу долоню. Кронь остовпів, а Гай Сергійович Шайба звернувся до товаришів з короткою промовою.

— Товариші, — сказав Гай Сергійович Шайба. — Для чого боротися економічно. Все одно його карбованці з'їдять мою копійку. Спробуємо боротися інакше. Пролетарі всіх країн, єднайтеся.

Гай Сергійович Шайба розмахнувся і вдарив знизу по Кроневій руці. Вгору бризнув фонтан копійок, і вони розсипались у коксовому штибі. Бій був довший, ніж на те сподівався Кронь. Від першого ж штурхана Гай Сергійович Шайба одлетів до стінки і притулився до неї спиною.

Попереду в нього над усе панувало враження, ніби весь Кронь обрис болючими кістками зібганих кулаків. Ніби він, Гай Сергійович Шайба, голіруч мусив бити вугілля, що засипають у коксову піч. Кронь був як дреднот — усе м'яке і живе десь сховалося, наче його не було. Довгими залізними вдарами Кронь націляв між Гаєві ребра, і Гай ледве управлявся підставляти руки.

Надзвичайні райдужні потойбічні ландшафти побачив Гай Сергійович Шайба. З чорної оксамитної темряви викотилось зелене світозоре мерехтливе гасло, ніби молоде листя всіх весен всесвіту сплилося, спаялося в одній щасливій кулі. Але щастя було недовго, і куля

розлетілася на мільярд зелених зернин, — а темрява з чорної зробилася оксамитно-фіалковою. Зелені зерна зникли, і оксамитно-фіалкова хмара набрякла фіолетовими берегами. Вона надималася чимраз дужче, і крізь неї просвічував захід сонця. Жовтогаряче проміння пропало хмару, і Гай побачив свято сонячного заходу. Це була така рубінова оркестра кармінів, крапаків, оранжевих охр, кіноварів і пурпурів, що око не могло витримати її і осліпло.

У ту ж мить Гай Сергійович Шайба забув про око. Тепер йому здавалося, що обличчя йому тихо опустилося в миску з теплою, теплою водою. Напруження губ і зубів ураз розпустилося в заспокійливому теплому морі. Море пливло по лицю, по шиї і втішно охолоджувало гарячу сорочку. Це другий Кронів удар розкрояв йому стиснуті губи.

З глибокою щирістю і серйозністю, з розміреною спокійною увагою Гай Сергійович Шайба опустив непотрібні руки. Переможний Кронь насунув на нього, добираючи місця, щоб завдати останнього удару. Він бовванів величезний і розкарячений, немов огидний допотопний рак, затуляючи Гаєві завод. Коротким ударом, вклавши в нього всю свою любов і майстерність, Гай Сергійович Шайба влучив ногою Кроневі в те місце, за яке Кронь мав звичку триматися руками. На хвилинку Кронь застиг, потім хитнувся і впав навznak, odkриваючи перед Гаєм коксовий цех.

Вражене око й досі коливалось по зелено-золотих океанах, уперше побачених у недовгій житті. Але й видюще око вперше в недовгій житті побачило коксовий цех.

Як гренадери на наївній лубковій картині, витяглась у диму, вогні й крові батарея коксових печей. Як гарматний гніт, над одною горіла свіча, і от вона поволі звелася вгору і odkрила вогненне серце коксового гренадера. Палаючи, серце нахилилося вперед і розпукло посередині, як жахлива рубана рана. Хитнувся спосень, і вогонь почав падати вниз. Колосальними коцюбами двоє вигрібали кокс, і дві жінки з шланг поливали його сльозами.

Хмарами радився дим і сповивав мовчазний шерет ще цілих гренадерів. Сичала вода в огні, нагорі горіла свіча. Шкварчав, загасав і чорнішав кокс коло самих ніг відважних жінок, що воювали з коксом, бо чоловіки воювали з німцями. Була війна, і коло коксового цеху виріс новий, бензольний завод.

Великий інженер, знаменитий професор, патріотичний учений будував цей завод, щоб христоролюбне воїнство білого царя могло стріляти в німців набоями, незгіршими від німецьких. На той завод нікого не пускали. І тепер на варті перед ним стояв дядя з широкою бородою і з хрестом на кашкеті, а з дядею балакав якийсь чоловік. Цей чоловік повернувся до місця орлянки і глянув на нього орлячим оком.

Гай Сергійович Шайба знов повернувся на землю. На купі металоблискуватого коксу, немов убитий шуліка, лежав Кронь — навколо метушилися хлопці, збираючи монету.

З великою серйозністю й деяким жалем Гай Сергійович Шайба споглядав бойовище. Йому не шкода було Кроня і йому не смішна була ефектна поза Кроневого тіла, але творчою хлоп'ячою душею своєю він не полюбляв деструкції. Ненависть не ночувала ще ні одної ночі в його душі. Він стояв серйозний і замислений. Зненацька йому здалося, що Кронь ожив і знов бовванів перед ним, немов огидний допотопний рак, куди більший, куди дужчий, старіший, куди п'яніший Кронь. Гай Сергійович Шайба хотів звести руки, щоб ще раз подолати Кроня — і не міг. Руки йому стягав добрий англійський ремінь. Перед ним стояв батько Кронь, «нічний сторож», друг естетного інженера. Хлопці розлетілись, мов липове клиннє в столярнім цехові, а Кронь-син уже звівся на ноги і націляв здоровенним шматком коксу в ціле око Гая Сергійовича Шайби. Кронь-батько обома руками тримав пояса навколо невеликого тіла Гая Сергійовича Шайби. Він зробив останнє одчайне зусилля, щоб зволитись, і застиг. На лиці йому мимоволі, помалу розливалася усмішка.

Його вразила колосальна, монструозна невідповідність між його силою й силами його ворогів. Це було, наче хтось пускав у хід увесь ливарний цех, щоб одлити одного гудзика для інженерових штанів, гудзика, що загинув в естетичному екстазі, це було, наче мартен загрузжали новими плугами, букерами, снопов'язалками і сівалками для того, щоб одлити сталеву англійську шпильку замість того-таки в естетному екстазі загибло го гудзика. Гай Сергійович Шайба відчув, що кумеднішої ситуації він за недовгого свого життя ще не управився спостерігати.

Затулина на коксовій печі затулилась, і піч, змекла, змовкла. Навпаки, рот Гая Сергійовича Шайби розтягся до самих вух — розкрився як діафрагма і утопив Кронів, бензолний цех і ті, що навколо стояли, ландшафти в мужньому здоровому сміхові.

III

Ах, життя моє дороге,
Хто мені дав тебе, тепле й сильне?
Бігти берегом, бігти геть,
Бігти блискучою вогкою рінню.

Занести руку з-за хмар,
Занести за небесну спину.
Розмах. В удар
Тіло, голову, душу вкинути.

Ах, життя моє, кругле, як м'яч,
Пружне й палоче, як любов.
Падай. Злітай. Смійся. Плач.
Цілуй дужче, знов і знов.

До кінця цілуй. До зубів,
До холодного цілуй поту.
Так ніхто тебе не любив,
Не пив слину з крепкого рота.

Ах, життя моє, кругле, як м'яч,
Ти з яких зірвалось шківів?
Души мене. Кров'ю моєю пияч.
Так ніхто тебе не любив.

Коли інші комуністи одступили з червоною армією, Гай Сергійович Шайба залишився в заводі — до скорого побачення.

Другого дня потяглися дорогою підводи. Бурі сумні мужики везли закурених солдатів — навхрест кашкета в них була біла стрічка; це й були денікінці. Вони були стомлені, ввічливі й просили молока — за молоко вони не платили. З ними було багато офіцерів — офіцери були стомлені, злі й вимагали м'яса — і за м'ясо вони не платили.

Третього ж дня виявилось, що всі вони куроцапи.

Кожен солдат виходив з квартири діставати курку — й діставав. Вони ж були яйцехвати — кожен солдат увечері збивав собі гоголь-моголь. Вони ж були вошопруди — кожен солдат увечері скидав штани й бив нужу.

Гай Сергійович Шайба — до скорого побачення — працював коло другої домни за каталя. Він навалював повну козу руди — це було п'ятдесят два пуди — й котив козу до домни. Була станція — децимальна вага. Коза котилася по чавунних плитах. Подекуди Гай Сергійович Шайба вибирався на естакаду й допомагав викидати руду з вагонів. З естакади він оглядав денікінські панцерники й оцінював денікінські позиції. Він заранше складав план повстання.

Після роботи Гай Сергійович Шайба приходив додому й скидав сорочку. Поки він надворі мив своє залізне тіло з цинкового тазу, мати різала хліб. Гай Сергійович Шайба споліскував цинкований таз чистою водою і ніс у хату. Поки він обтирався, мати насипала йому в той самий таз кулішу, і Гай Сергійович Шайба задумливо виїдав повний таз.

Потім він одягав чисту сорочку, штани з кльошем і підперізувався добрим ременем. Закурював цигарку і легкою елегантною ходою йшов до Тасі.

Як Гай Сергійович Шайба був найкращий хлопець, так Тася була найкраща дівчина. Вони були як передпара в балеті, як дві найкращі книги в бібліотеці, як сонячний день і зоряна ніч.

Розмаїтоколірні мільйони легенд написано в книгах про кохання, і всі ті легенди в належний час і в нормальному порядку пережив Гай Сергійович Шайба. Він спиняв свій погляд на весняних хмарах, і це не здавалось йому недоцільним марнуванням дорогоцінного часу. Він читав з Тасею Енгельса — і це здавалось йому пропагандою марксизму. Він показував Тасі, як він може котити дві кози одразу — і це вони розглядали як фізкультурну вправу. Він ходив гуляти по третій поперечній вулиці і випадково стрівав Тасю — а після цього зовсім природно було, що вони йшли гуляти вдвох. Потім з математичною точністю було встановлено, що вони створені один для одного в цілому світі. Далі з'ясувалося, що хмари, Енгельс і кози стали нецікаві, і хмари, і Енгельс, і кози в колосальному розмірі знайшлися в їхніх тілах, а крім того, в тих тілах відкрилися зовсім небувалі поняття, краєвиди, нові слова, філософські обрії, поперечні вулиці і фізкультурні вправи.

Тепер Гай Сергійович Шайба ішов дуже замислений. Післязавтра мало бути повстання, і він тепер ходив з Тасею, щоб не викликати до себе підозри. Він так замислився, що й не побачив по той бік елегантного гусарського корнета в синьому доломані з жовтим шитвом і в червоних бриджах. Зате ж корнета побачила Тася і зовсім трошки, непомітно сама для себе, скосила очі потойбіч вулиці життя. Довівши Тасю до садка, Гай Сергійович Шайба спішно попрощав її — завтра вони не побачаться — хіба що позавтра ввечері — і хай їде додому. Гай Сергійович Шайба оглянувсь навколо і зник у кущах жовтої акації. Зникнувши з очей, Гай Сергійович Шайба згадав, що не розповів їй, як часто вони бачитимуться за кілька днів, як вони житимуть просто вкупі. Це можна, звичайно, розповісти й потім, але слід розповідати одразу — така

любов! — не рушиться від вулканового вибуху — але за-
валюється від малої шпаринки.

О! Вранці, коли Гай Сергійович Шайба, через усю ніч
радившись з товаришами, ішов на роботу, він побачив:
Тася балакала з якимсь корнетом — і це був Кронь.

О! Звичайно, Гай Сергійович Шайба не міг мати за-
здрощів — Кронь не був того вартий. Він міг би, взяв-
ши по Кроневі в кожну руку, навчати ще десяток Кро-
нів політичної економії, фізики, хімії й механіки. Йому
довелося б довго стукати Кроневою головою об Кроневу
голову, щоб забити в ті голови основні підвалини науко-
вого світорозуміння. Що ж до синього доломану і черво-
них штанів, то ця красива картина обтягла фізичні да-
ні, на які жаль було дивитись Гаєві Сергійовичу Шайбі.
Тася — можна за це ручитися — одною рукою управила-
ся б задушити ці фізичні дані.

Гай Сергійович Шайба катав по чавунній підлозі ру-
ду і мало не всміхався, але не настав ще час усміхатися.
Бо коли Гай Сергійович Шайба повісив бляху на цвяшок,
до нього підійшов старий Кронь, «нічний сторож», і по-
кликав його в контору. У конторі було порожньо, і това-
риші всі вже повиходили з заводу — сутеніло, — і в конто-
ру ввійшов корнет Кронь з чотирма солдатами. Сутеніло,
і корнет Кронь повів Гаєя Сергійовича під стінку повітро-
дудки розстрілювати, — завтра мало бути повстання —
це з'ясував корнет Кронь з допомогою «нічного сторо-
жа», старого Кроня.

Коло першого кавпера Гай Сергійович Шайба, що
йшов попереду всіх, обміркував, як можна втекти у лісі
газоочисних труб і кавперів. Отже, він зігнувся — і в ту
ж мить старий Кронь оперезав його поверх рук ремнем.
Солдатські руки підхопили ремінь і затягли його на спи-
ні Гаєя Сергійовича Шайби.

Як пахне газок! Як шерестить під ногами кокс! І ди-
кучий несамовитий свист запав у вуха, як ватою прочи-
щаючи слух, лоскочучи тіло, запиваючись під шкіру —
випуск чавуна. Чавун! Чавун!

Гай Сергійович Шайба зрозумів, що він помре як майстер ливарного цеху, старий майстер вагранник. Був голод, і робітники одливали сковороди, чавунки, робили запалки й міняли на хліб. Але він, старий майстер, щодня, ні на мить не спізнившись, приходив у цех, роздивлявся на чавунні цурпалки і командував коло вагранки. Він був знаменитий майстер — це про нього зложилась легенда з одливкою. Ще давно, перед війною, його звільнили з заводу за неблагонадійність. Цех став, одливка не виходила. Інженери, майстри і директор прийшли в цех і наглядали за формами, за чавуном, за температурою, за шихтою. Одна одливка за другою провалювалась. Цех став — і назавтра знову з уклонами й чемними словами покликали майстра.

Крізь дикучий несамопитий свист громадянської війни, через голод і холод старий майстер стояв над вагранкою. Кінець кінцем, жінка його не стерпіла і стала віддаватись солдатам за мірку картоплі. Але старий майстер не знав і не хотів знати про це. Щоранку він приходив у цех, роздивлявся цурпалки чавуну, бракував, визначав шихту і командував над вагранкою.

І от одного дня випало так, що в цехові ніхто не хотів робити. Він сам вибрав чавун, загрузив шихту і став угорі над вічком. Коли ж чавун був готовий, він кинув вниз у вогненне молоко.

Недовго стояли робітники, як заkostenіли. Треба було поховати старого майстра. Вони зробили з дощок і глини форму людського тіла, підвели ківш, узяли чавун і одлили чавунного майстра. Коли прохололо чавунне тіло, вони одвезли його на цвинтар і поставили на могилі.

Гай Сергійович Шайба отямивсь крізь дикучий несамопитий свист, коли випускали чавун. Свист умер, а він усе ще був живий.

— По краснозодому мерзавцу па-аль...

Деся, з-поза далеких меж газового запаху і шересту коксового, зародився голос Кроня. Високі тополі за заводським муром вросли в огненне вікно неба. Голос Кронів умер, а Гай Сергійович Шайба все ще був живий.

Завтра має бути повстання, а він через химерний, ідіотський випадок має умерти сьогодні. Невідповідність була така разюча, така неймовірна, що Гай Сергійович Шайба не витримав. Він стиха засміявся, стоячи коло стіни повітродувки. Було поночі — хто сміє сміятись — схопився Кронь і кинувся повертати до себе солдатів, вдивляючись їм у зуби. Але їм зуби не сміялись, а цокотіли — од свічок ходором ходили колосальні тіні по землі.

— По краснозадому мерзавцу па-аль... — затремтів Кронів голос. Солдати повернулися до стінки. Пахло газом, і шерестів кокс під чобітьми. Коло стінки вже нічого не було.

IV

Ось іду по рейці і хитаюсь,
Чи дійду до краю, чи впаду.
Ліс ліворуч, мов зелений заєць,
Задивився на мою ходу.

Скільки днів любилося з ночами,
Пропадало вранці у вікні.
Скільки птиць летіло над полями,
Не верталось до мене уві сні.

Десь далеко одинокий коник
Пісню травам і лісам згадав,
Наче гасне дерев'яний дзвоник,
Наче спить і падає вода.

Я іду по рейці і хитаюсь,
Чи дійду до віку, чи впаду.
Ліс спинивсь. Ліс, мов зелений заєць,
Задивився на мою ходу.

Гай Сергійович Шайба сидів на коні. Це було теж любиме тіло — бачкувате, гаряче і послухливе. Варт було трохи стиснути його ногами, і воно бралось гойдати ритмічно Гая Сергійовича Шайбу. Варт було трохи натягти вуздечку — і тіло починало капризно вигравати дрібним

вимахом. Варт було вколоти тіло, і воно одривалось од землі й летіло над шляхом, — а земля робилася морем і бралася хвилями — долів! горів! долів! горів! — перекочувались, вандрували хвилі.

Напередодні, наступаючи з великою помпезністю, з кіннотою, гарматою й піхотою, денікінці вибили роту Гая Сергійовича Шайби зі станції Конотоп. Власне, Гай Сергійович Шайба був би тримався на шляху за тополями коло станції — проти кінноти, гармати й піхоти, коли б з панцерника не влучили в лівий фланг стрілецької лінії й не положили б одинадцять рядком у рівчачку над шляхом. Гай Сергійович Шайба одступив, а денікінські гусари ринулися на одинадцять мертвих і постягали з них сорочки, пояси й чоботи.

Коли стемніло, Гай Сергійович Шайба взяв з собою агітпропа, і вони поїхали вдвох у роз'їзд. Агітпроп у Гая Сергійовича Шайби був з акторів і дрейфив. Обіруч чорної дороги росли темні декорації кущів — просто попереду на переїзді була денікінська застава. У кущах щось шаруділо — вітер наввипередки з зайцями, — і агітпроп остаточно ліг у дрейф. Він почав агітувати й пропагувати ідею, що далі їхати нема для чого. «Підождіть тут, — сказав Гай Сергійович Шайба, — друже Аркадію, не говоріть так красиво, вас ніхто не чує». Агітпроп став, а Гай Сергійович Шайба поїхав далі. І от він почув тихий виплеск копит по дорозі — той виплеск голоснішав, але віддалявся, частішав, але тікав геть. То агітпроп, не перенісши темних кущів при дорозі, галопом подався додому. Та не було тихо — інші копита сплеснули попереду — вони тихішали, але наближались, рідшали, але були на голос від нього. «Какова полка», — кричав тенорок — немужній, прокурений, пропитий, авторитетний, переляканий тенорок. Гай Сергійович Шайба не відповідав і їхав поволі вперед. У прокатнім цехові було куди небезпечніше — треба було стрибати між смертельних штаб, що вистрибували як блискавки з допель-дуо, снувались коло ніг, зоставляли півсантиметра безпечного місця. Денікінці почали стріляти — вночі, з коней. Це було вже зовсім

смільно. Може статися, що Гай Сергійович Шайба стиха розсміявся вночі, бо після німої хвилини денікінці повернулися, й коні подались назад.

За півгодини Гай Сергійович Шайба, уникаючи застав, як штаб, смуг і кутніх штанг, провів роту на станцію Конотоп і з-поза станції, з тилу, почав стріляти. Ніякого вночі бою не було — не було ніякої небезпеки; куроцапи, яйцехвати і мордобой світ-за-очі тікали через ріллю, через соняшники, через кущі, сіяли рушниці, погони й кокарди, а вранці Гай Сергійович Шайба вже наступав на них зі станції Конотоп обабіч залізничної колії. З лівого флангу, де були кущі, Гай Сергійович Шайба вивів свою кінноту верхи — це був агітпроп і ще скільки душ на конях, забраних у станції, — од кущів праворуч лежала його стрілецька лінія. Сам він виїхав трохи за кущі й став. З шанобливої обережної дистанції стріляли денікінці.

Ясний теплий день. З гаю в міжвогневій зоні вихопився вовк і побіг удовж стрілецької лінії. Наляканий розмаїтими громами серед ясного дня, сірий чухрав, підібгавши хвоста, просто на станцію. Гай Сергійович Шайба мало не вискочив із стремен — бий, хлопці, вовка, — і мовчазна лінія, запалена мисливським шалом, затріскотіла напередими аж до кінця по той бік колії.

Ясний, світлий день! Як хилило сонце на соні! Як скліпував теплий вітер вії. Як перед заплющеними очима маршували незчисленні неспані ночі, сипалися темні села — в селах було сіно, був хліб, було молоко — не було тільки сну. Варт було сісти до столу й покласти на руки голову, як прокидалися воші. Вошей було стільки, скільки є на світі секунд — одні швидкі й яскравіші, другі ситі й сонливі.

Ночі, ночі й ночі. Ночі, повні нужі — ні спати, ні бити нужу. Незліченні села, що простяглися аж туди, до заводу. На заводі зараз яйцехвати уже вивозили верстати, псували мартени, забирали електромотори. Незліченні, безсонні, по вінця повні нужею й думками, села.

Гай Сергійович Шайба розплющив очі. Просто перед ним у соняшниках двигонило якесь невелике повісмо

людей. Агітпроп і інша кавалерія позлазили з коней і щось гукали до нього, Гая Сергійовича Шайби.

Гай Сергійович Шайба глибоко зітхнув, розстібнув штани й узявся бити вошей. Насамперед, він вигріб їх кілька жмень і висипав долі. Потім він почав нищити їх поодиноці. З лютою ненавистю він душив темні безсонні ночі, силкуючись почути між пальцями соковите чвакання ворогів. Але нічого не було чути — пролинула блискавична черга вистрілів, і перед ногами коня виприснуло п'ять фонтанів куряви. Гай Сергійович Шайба подивився перед собою в соняшники. Десь із правої руки, ярком, денікінці підвели кулемета, випустили по ньому чергу, і кулемет застрайкував.

Це вже скидалося на дрововий верстат прокатного цеху. З-під дровових вальців мало хто виходив на пенсію цілий — дріт перепалював ноги і перетикав тіло з кулеметною швидкістю. Варт було йому засотатись і запутатись на одну сьому частину секунди, як уже з цеху виносили майбутнього шарманщика або ж продавця газет та журналів. Гай Сергійович Шайба колись стояв біля останнього верстату перед мотовилом, де дріт пролітав сім метрів на секунду. Дріт затуплявся навколо нього, коли він саме успів схопитися за штангу й підлетіти вгору, а вогненне коло закрутилося гадюкою долі.

Отже, Гай Сергійович Шайба поважав кулемет. Шрапнель, ударні й рушниці він вважав за театральну стрілянину для слабонервних, але кулемет у компетентних руках — машина ділова. Гай Сергійович Шайба з деякою поспішністю упорядкував штани. Бризнула в кур друга черга з кулемета, і він знову застопорив. Бризнула третя черга уже в порожнє місце — понад куцями вів свого коня Гай Сергійович Шайба, і кінь шкультигав на праву передню. Кожен конів крок крапав кров'ю. «Давай сюди кулемета — інтелігенти, не управляються коло свого — мало каші їли», — і Гай Сергійович Шайба за дві хвилини скосив соняшники, кулемета й добровільних реставраторів російської імперії.

У цей ясний, теплий день денікінців покотили на південь. З хутора Михайлівського прийшли ешелони

латишів. Червоне козацтво доскочило вже до самого Харкова, Гай Сергійович Шайба підійшов до соняшників і знайшов одного живого. Немужній, пропитий, прокурений, авторитетний, переляканий тенорок просив жити. Це був поручик Кронь, виплід естетичних поривань головного інженера. «Візьміть його, — можете позабирати речі, тільки англійський пояс мені, на спомин — але... щоб був живий — він мені ще придасться для вияснення на заводі». Надвечір стих і теплий вітер — над станцією сівся дощик, — і Гай Сергійович Шайба спав, поклавши руки на стіл, а голову на руки.

Незчисленні пережиті села, темні хати, що їх ніколи більше не побачиш, журавлі над криницями, сховані кури співають на горищі. Незчисленні ночі крізь села, нужда без кінця і краю — і от станція. Покотом сплять червоні солдати, агітпроп лежить на столі і вгруз носом у каламар — з кожним сопом з каламаря фонтаном присне чорнило — воші перебито, розчавлено з тріском, як вистріли, — і Гай Сергійович спав, поклавши голову на руки.

V

Ах, згляньтеся, — благатимете ви
І поцілуєте бійцям запилені халяви,
І кульбаба гойдатиме в траві
Без голови стебло — укошене в отаві.

Ах, згляньтеся. О, жаль! О, жаль! О, жаль!
Все віддамо — лиш подаруйте волю!
— Ю бет ай шел! — погодиться коваль
І розстріляє вас на гольфовому полі.

З машинами ж управимось самі,
Самі зробили — самі пустимо у хід.
— Машини радо нас послухають, і ми
Новий обточимо і вишліфуюм світ.

Гай Сергійович Шайба підвів голову зі схрещених рук і глянув перед собою. Величезне море стола, немов парусами, усіяне було паперами. Це були малі торговельні

бриги з замовленням на залізні штаби, поштові фрегати з негайними наказами, корвети з воєнізаційними намірами, театральні баржі, загружені мандрівними трупами, рибальські шкуни з оселедцями й судаками в маринаді для робітничої кооперації — це був неоглядний флот паперових парусів, що приплив у порт завкомівського стола, над яким високо маячив Гай Сергійович Шайба.

Ще було півтемно, але вже набилося людей. Майстер другої домни зарівав шихту — в коксі процент попільності — в збірному цехові монтер Іллін пустив англійський стругальний верстат — спеціальна комісія з спеціалістів дурно два місяці проїдалася коло того верстату; — дайте мені довідку, що працював слюсарем другого розряду! — як живеш, Шайбо? Приходь сьогодні, буде що й до чого! — Котись, Гришко, не заважай, а то викину під три чорти за вікно — в третій годині повертається культбригада з села, щоб була трибуна — оркестра, — щоб сповістили по цехах — мітинг — там же щоб доповідач про папу римського, — як не буде трибуни за чверть на третю... словом, щоб, баста — літучу нараду про культкерівництво в електричному цехові — сідайте, браття, і нате вам десять хвилин — вигрібай факти — хто говорить — голова робкоопу? — Шайба! — коли ти будеш підувати робочих шрапнеллю і возити хліб на м'ясних підводах, я тобі розкажу в деталях, куди ти завтра поїдеш і яким поїздом. — Убиральниця Кроніха Олена прохає заплатити за надурочні — виплатити, — твого чоловіка й сина я розстріляв тут на заводі — але ти, бабо, робітниця, і працюєш чесно.

О! У механічному, у револьверному верстаті знайшли шабер між шестернями — братця, обміркуйте культкерівництво в електричному без мене — ша, козацтво, зараз повернуся — на кого думаєте; — ні, це не він — стривай, кого позавчора викинули по розкуркуленню — це той Юда хотів змолоти револьверний — він сам себе змолот у кашу — нехай хоч зараз вішається — хто перший побачив шабер? — поклич його сюди — стій, це що, як ти ріжеш, чи тобі повилазило — таблиця в тебе є? — про справу

з шабером сьогодні вночі в пів до дванадцятої нарада — щоб був директор і громадяни інженери, — здоров, Іллін, вітаю тебе з стругальним, ти художник, но про тебе ніхто не знатиме, ніхто не влаштує виставку того, що ти повершив — і тебе не виберуть на академіка — ти по-мреш у своїй хаті — але ми тебе не забудемо! — компресор скінчили збирати? — Браття, нам пишуть, ніхто в Союзі не робить таких компресорів — і хоч би який цуцик гавкнув у газеті. — Дощик, — але мітинга одкриваю — товариші, наша культбригада повернулася з села, — повстаньте, гнані і голодні, пролетарі усіх країн — їздили робочі, культробітники, окрестра, пролетарський поет і так далі, — в'їздили в хутори, виїздили з колгоспів — дядьки накидали три підводи ікон, — возили бабів автотом у зразкові колгоспи, — виявили, як живуть люди, чи штемпелюють дітей, чи сплять по сорок душ під однією ковдрою. — Товаришу дядько, ваше слово — тільки не розвозьте плужанської лірики, — кажіть просто і прямо, що бачили, — виявляйте, чи були заскоки, — повстаньте, гнані і голодні, — тепер, товариші, я скажу. Ви пам'ятаєте, як ми робили на бельгійців? Як горіли свічки, як пропадав газ. Як коксувальним вугіллям топили паровики. Як виганяли на вулицю з вовчим білетом за те, що читав Маркса. Як видавали двадцять п'ять рублів за одрізану дротом руку, як видавали двадцять п'ять рублів за одрізану дротом ногу.

Товариші! Ми будували новий електричний цех. Ми топимо штибом, товариші. Із шлаку ми робимо цеглу. Ми збудували нову повітродувку, і вона йде в нас на газу, товариші.

Но, товариші, не електричний цех ми збудували. Не повітродувку ми поставили. Не нову домну ми пускаємо післязавтра, а старе бельгійське барахло розвалюємо. Ми збудували нових людей. Ми поставили нову історію. Ми пускаємо в хід нове життя, товариші. Кому не цікаво, вийди геть. Товариші, ви підняли ваші чорні руки. Не опускайте їх, у ваших чорних руках ніжна доля всіх людей світу. Ви отці нового світу — не упустіть

дитя — воно в ваших чорних руках. Товариші, я закриваю мітинг; — ні, ще про римську папу, вилазь із доповіддю, хто там! — Товариші, папа римський є головний римсько-католицький зверхіп, — но цікавиться православними церквами з недавнього часу, — саме чогось тоді, коли в нас пущено всі шківи, коли ми повертаємо життя, коли ми двигонули вперед. — Повстаньте, гнані і голонні! — Хто за? — Учасникам культбригади зібратися о дванадцятій годині ночі в клубі для звіту. — Не спали шість діб — не поспиш іще й сьогодні, — на завтра звільняю на день від роботи — одіспиш за все. — Диктую, стучай відповідь силікаттрестові! — Де мій чоловік, поїхав у колгосп і досі нема, де ви діли мого чоловіка, що я довіку сама спатиму, — все одно не вийду, подай сюди мого чоловіка.

Гай Сергійович Шайба вийшов з-за столу і підійшов до баби.

— Листа послали, но людина не янгол і не може весь вік спати з однією бабою — якщо не вернеться, то з міліцією його тягти не будемо.

Гай Сергійович Шайба бабу поцілував дружньо, повернув за плечі, і вона вже була за дверима. — Що тобі, жінко? — Навіщо ти сюди притягла пацана? — Чи ти повернешся колись додому, чоловіче, третій день спиш на столі в завкомі! — Завтра в обід, може, прийду, наготуй мені цинкований таз помитись. — Одпливай додому, нема коли — до силікаттресту — у відповідь на вашого листа, сповіщаємо. — Що тобі, пацан — пояса? — На тобі пояс, грайся, но тільки тікай додому. — Пацан узяв, — о! це був добрий англійський пояс.

— Товариші, — сказав небавом по цьому Гай Сергійович Шайба. — Часу в нас небагато — і в тижні ми знайшли п'ять день, а в п'ятиріччі ми дозволяємо собі лише чотири роки, але все ж таки, ви маєте почекати п'ять хвилин, бо насупротив мого вікна, в ідальні я нап'юсь чаю.

Як тепер, блукавши по подолах Дагестану і дійшовши горяного струменя, заллявшись потом, як градирня, як звір, він пив чай. Гарячою парою прикро промивався

потужний котел його тіла — аж у кінчиках пальців, здригаючись болючою насолодою, він пив чай, склянку за склянкою, розплавляючи згляблі жмути нескінченних думок, розпарюючи затужавілу шкаралущу невдоволенних питань. На мить він поклав голову на руки і в ту ж мить він став під трансмісією механічного цеху.

Мов океанський пароплав, механічний цех плів в Електриду. Кожний атом цегляної підлоги просякав дрібний двигіт невидимих хвиль, що на них гоїдався механічний цех. Сичали ремені з шківів на шківів — і з циркулем добрий шкіпер стояв над покопирсаною мапою земного валу — розміряючи пильно кругосвітну подорож валу — під ногами не було землі, він стояв над трюмом — звідти йшов таємничий двигіт.

Як маятник, міряв час брус на стругальнім верстаті — вперед-назад-вперед-назад, і кучерявою піною завивалась стружка в минуле, у чадну чагар перевойованих воєн, у давненезні доводи старої історії, у липучий літопис князів, королів, кошових, в десятитисячолітню костогризу людей, у смерть полотняних спантеличених смердів, у загибель незаних, незаписаних героїв, у те, як Пилипи й лакузи скакали в гречку і вистрибували з конопель міністрами й великими воеводами.

А навколо сверещали свердла. Серед мила й без мила, не вмер Данило, болячка задавила, вони вдушувались у деталі великого мотора майбутності. Вони готували простір для свіжих лав юних болтів, нових бійців. Для нових нарізані віків у математичному факультеті револьверного верстату, вони увійдуть у товщ сталеві маси — і кожен з них свою стріне гайку, прошиє її і з нею з'єднається навіки.

Аж от Гай Сергійович Шайба відчув, що він — фрез. Витвір тисячолітніх математичних зусиль темних геніїв підсвіту, він, гіперболічний і блискучий, вийшов на поверхню і в металевих верствах людства, в сталі, в залізі, в чавуні в дуплинах, у жуках окалин, у перегартованій плівці, у потяжнім ферумі, у ванадії, молібдені і мангані прорізає парадоксальну, але ясну й круглу

лінію до вселюдського щастя. Фрез фрезів, він сам нарізав фрези, полегшуючи роботу майбутнім вікам. Википілий в тиглі самогарт, він сталеву вів лінію ні на мікрон праворуч, ні на мікрон ліворуч.

Важку, мов болт, голову він звів зі схрещених рук. Мов тать, підкрався дощ і заходив по дахові дитячими пальцями. Круглими скляними іскрами дощ цілував вікно — і от дощ утік у кущі — перед Гаєм Сергійовичем Шайбою стояв пацан і плакав круглими, літніми краплями. Об добрий англійський пояс, пристібуючи батька до стільця, об застіжку він порізав пальця, і палець теж заплакав круглою краплею крові. «Стривай, — сказав Гай Сергійович Шайба і, взявши пацана навколінь, став видушувати з пучки кров, — боляче на одну мить, а далі буде краще», — він із страхом дивився на пацанове обличчя. Але пацан уже задивився на пучку, як з обріїв, з ярів пальцевої пскури нове зіходило ще кривавіше сонце. Гай Сергійович Шайба зовсім збентежився, але давив дужче і глянув у вічі. Сльози висихали йому на зацікавлених очах, і рот розійшовся осонням осміху.

СИТТУНГА

Манже убил жаворонка

А. Чехов.

Навчитель географії й зоології в Мецівському колежі мсьє Дьедон Мва Келькшоз-а-Манже вийшов полковати жайворонків у повному мисливському рихтованні. Була неділя в місяці квітні, крізь середньовічні вікна колежа сонце щодня прогрівало аж до серця чорний сурдут учителя, навіть зацвілі мури ставали теплі, він, виходячи з класу, торкався їх схвильованою рукою. Надходила велика пора полювання, і кожного разу дзвінок на перерву нагадував йому дзенькіт жайворонка.

Кров войовничих предків, лицарів та ловців, пульсувала в жилах Дьедона Мва Келькшоз-а-Манже. Прадід його і однойменець сеньйор Дьедон був грозою свого власного егоїстичного, авторитарного, антигромадського роду Мва. Він полював вовків, у нього знаменитий був смик волохатих бретонських псів, і околишні селяни ховалися в тремтливих лісах Де Во і Дез Оньон, зачувши звук великопанського рогу.

Ще старовинніший був рід його прабаби. Келькшози, вигнані Олівером Кромвелем з вікодавніх горяних сідал своїх навколо Лох Ломонду, оселилися поблизу Меца в Мезьєрах і з достоєменно кельтицькою жадобою, збройно і грошовно ограбували навколишнє населення. Як Мва були лицарі-ловці, так ці були лицарі-лихварі і добиралися вже до горлянки самим безпечним сеньйорам роду Мва. Коли несподівана шлюбна унія страшного Дьедона з блискучою Аделіною Келькшоз поклала краї ворожнечі

і з'єднала силу і багатство двох наймогутніших родів. Далі три революції підірвали добробут фамілії, і мисливське рихтовання останнього Дьедона Мва Келькшоз-а-Манже було вже зовсім не аристократичне.

В числі того рихтовання навіть порізана на акуратні клаптики газета була не зовсім аристократична. Це був «Petit Parisien», бульварна катеринка, повна неймовірних авантур і імовірних пліток.

Але саме ці клаптики були повні правди, на цей раз ефектнішої від усякої брехні, правди про гітлерівський терор у Німеччині, про єврейські погроми, яких ще не бачив світ, про винищення робітництва, якого ще не знала історія.

З двоїстим почуттям навчитель учора читав цю газету. З одного боку, він був патріот і боявся німецьких націоналістів, боявся реваншу за Версальський мир. З другого боку, він був патріот — і ненавидів євреїв і боявся робітників, боявся, щоб безбатченки, інтернаціоналісти, комуністи не позбавили його і його країну славних родових традицій.

Слабий фізично, книгочий і буквогриз, навчитель любив своє мисливське рихтовання. З рушницею в руці, з ременями навхрест пліч, він почував себе ловцем, сливе лицарем. Ще будши малим, він палицею збивав голови німцям, мусульманам, євреям, неграм у буйних бур'янах колись розкішного Шато Мва, де тепер був колеж. Цей небоєздатний викладач через усе своє життя мріяв про бої — з мільйонів таких людей складаються кадри, на які спирається націоналізм.

І тепер він любовно стискав у руках рушницю з дамасковими дулами роботи Вернея і Карона, єдиний спадок колишніх велелюбних днів — це була добра зброя. Дьедон хотів би за честь свого краю бити з неї німців, євреїв, комуністів, як куріпок. У нього була навіть своя теорія, що легше боротися з революціями, озброївши армію і жандармів дробовими рушницями.

У лівій кишені його мисливського жакета був сенегальський табак у гумовому кисеті і папір в яскравій

обкладинці — там намальована була сцена розстрілу комунарів біля стіни цвинтаря Пер Лашез; браві, елегантні драгуни в червоних штанах розстрілювали обірваних, скоцюрблених пролетарів — як дичину, як жайворонків; улюблений герой Дьедонів, генерал Галіфе командував, спершися на ясну кавалерійську шаблю — двадцять п'ять років посполу навчитель купував цю саму папірку в яскравій обкладинці — малюнок збуджував у ньому героїчну кров його славних предків.

У правій кишені того ж сірого жакета було кругле дзеркальце вабити жайворонків. Умонтоване в спеціальну машинку, воно могло крутитися під променем сонця, принаджуючи спраглого жайворонка як на воду. У рюкзакові на спині були харчі на цілий день, похідна сковорода, скільки цибулин, провансальська олія і навіть книжка, щоб читати, якщо полювання буде не дуже жваве.

Книжка та була найменш аристократична річ у мисливському рихтованні навчителя географії та зоології, бо це був подарунок від парвеню, професора зоології Лоранса, славетного вченого, друга Анатолія Франса, атеїста, зв'язаного з комуністами, сина єврейки і тіонвільського коваля, того самого Лоранса, що колись був учнем Дьедона Мва Келькшоз-а-Манже, а тепер був покійник, і труп його зогнив не в Пантеоні, адесь у диких метрах під час африканської експедиції. При ньому знайшли нескінчений рукопис.

Але мисливець уже перестав думати про своє рихтовання, ідучи рівним гудроном тіонвільської дороги. Він ступав поквапливо, весняне сонце робило йому реверанси з чисто вимитого, як класна дошка, неба, на вишнях пав білий цвіт, ідесь згори він уже чув скляний дзенькіт далекого жайворонка. Він був задоволений з поведінки природи, він поставив їй найвищий бал.

Він і надіявся й боявся. Забагато розвелосся мисливців останнім часом. Уже не раз він вертався додому без єдиного жайворонка, несучи якусь собі жовтогрудку, горобця або ластівку. Його предки більше полювали вепрів, ніж він — жайворонків.

Підстібуваний страхом і заспокоєний надією, Дьедон почав запарюватись під щораз гарячішим квітневим сонцем. Уже був південь, і пора було починати. Ще він не дійшов Ст. Пріва-де-Монтань, але високочолі дуби Марі-о-Шен уже ясно виднілися праворуч дороги, тут були лани орендарів з Ст. Пріва, фермер у деревляних пантофлях наганяв коня, впряженого в сівалку — це був великий лан далеко від Меца. Сюди мало хто добідав з мисливців, і, вибравши кущик край бічної дороги, Дьедон став лаштуватися.

Під кущиком він поскладав свої речі, розстелив дощовичка, щоб сидіти на сируватій ще землі, і відійшов на десять кроків накручувати дзеркальце-принаду. Годинникового механізма, що поволі повертав дзеркальце, ваблячи жайворонка виблиском чистої води, вистачало на п'ятнадцять хвилин. У далекі старі часи, коли мало ще було мисливців, Дьедонові щастило убивати по п'яти-шість жайворонків на день з допомогою цієї нескладної машинки. І тепер у нього було з собою півсотні патронів, але він з острахом думав, що може не доведеться вистрелити й одного: мисливців побільшало, дичини порідшало, а яка була, стала хитра і сторожка, як ніколи. Дьедон накрутив механізма і повернувся до кущика. Нарубавши великим ножем гілля, він повтикав його в землю, дбаючи, щоб листя нависало і над головою. Зеленого фетрового бриля свого він теж замаскував листям і сів чекати з рушницею наготові, немов викликавши учня, що не вивчив загаданого урока.

Поволі плив день над ріллею, фермер у деревляниках уже вп'яте повертав коня, механізм уже накручувано кілька разів, а все ще ні один жайворін не підлетів до дзеркальця, десь вони були: зрідка чути було прозоре цвирготіння, десь у блакитній повені стояв невидимий птах з розпростертими крильми, але нічого не було видно, і навіть дзвеніння те часом уцухало, розтавало в синій порожнечі, немов десь на задній лаві шкідливий учень дзвенів обережно і потайно сталевим пером. Треба було чекати до вечора, і Дьедон, зітхнувши, одіклав рушницю

так, щоб була напихвати. Уже дуже кортіло курити, він зчувся, що він не в класі, звичним рухом він добув табак і акуратно скрутив цигарку так, щоб трохи грубша була на тім кінці, де запалювати. Закуривши, він підсунув під спину рюкзака, витяг затерплі ноги і розгорнув книжку Лоранса.

«...Ми продали ослів у Тете, соннивому, тихому португальському містечку при великій річці Замбезі.

Ми переправилися через Замбезі і за 160 миль від португальського містечка Тете ступили на територію північно-східної Родезії близько міста Міссала. У форті Джеймсон 20 липня я найняв ще 26 носіїв мало не виключно з племена Авамба, бо між ними і іншими племенами точиться смертельна боротьба і такий караван, у якому є і Авіза, і Авамба, рідко гаразд завершує свою путь. Все ж таки мені не пощастило мати людей одного племена, мій головний ловець Том був з племена Ягуа, з попередніх носіїв було кілька душ з племена Авіза.

Люте й войовниче племено Авамба було підкорило собі всі околиці народи, і Авіза зберегли свою територію тільки в однім місці на норд-захід-норд від М'Піка. Авамба — це високі ставні люди, вони татуюють собі лоба і лице, виголюють волосся, залишаючи чілку серед лоба. Одрізання вух, вирізування повік, ховання живих жінок з тілом ватажка є звичайні в них речі, і мені розповідали, що ватаг Лучемба буквально покритив своє шатро грудьми жінок.

Ми посувалися стежкою від форта Джеймсон у напрямі М'Піка, скрайнього посту, де є англійці. На п'ятий день ми переправилися через велику ріку Луангва і дійшли горяного пасма Мучінга помежи двох рік, які вливаються в Луангва і назов яких я не міг знайти ні на одній карті. Саме бо річище Луангви вище від певної точки позначається на карті пунктиром і тільки коло кордону Танганайка знову стає відома її путь.

Носії мені коштували недорого — кожен з них одержував півтора шилінги на місяць в англійській монеті, але я мусив їх годувати, і ми відійшли від ріки, ідучи

слідами слонів. Треба було перейти високе межиріччя, сухе й палюче, отже двадцять носіїв несли калабаші з водою.

Напившись, слони часто відходять за тридцять-сорок кілометрів від річки, але іншого виходу для мене не було — я мусив спробувати вбити слона на м'ясо для своїх тридцятьох носіїв.

Том, мій головний ловець, зломив тростину і зміряв слід найбільшої слонової ноги. Він похитував головою — слід був не досить великий і не дуже свіжий, слони були тут удосвіта і могли пройти вже з півсотні кілометрів углиб межиріччя. Усе ж таки ми вирушили в путь; попереду Том, за ним я з біноклем, далі двоє найдужчих носіїв з рушницями, а далі ішли Авамба з водою.

Надвечір ми натрапили слонів. Том повернувся до мене і, взявши за руку, повів уперед, ведучи так, щоб ні на мить не відко було нас між кущами і щоб ні одна суха гілочка не потрапила під ноги. Ми скрадалися так метрів з чотириста, і, нарешті, нижче від себе, на схилку, я побачив слонів. Вони паслися, швидко посуваючись уперед, ламали віти з невисоких дерев і один по одному зникали в буйному гіллі. Я спинився на мить, вибираючи більшого самця, але запалені очі погано бачили проти сонця, я забарився, і тоді якийсь з слонів засурмив у хобот, очевидно зачувши небезпеку — я не управився поцілити, як слони раптом усі зникли в хащах.

Доводилося ночувати на полонині, при цьому виявилось, що з двадцятьох калабашів з водою залишилося тільки п'ять. Троє носіїв були відстали, лігши в тінь — у них почалися загрозливі симптоми сонячного удару. Десять калабашів випито дорогою. З тих сімох водоносів, що зоставалися, двоє дезертували — вони були з племена Авіза і боялись залишатись серед Авамба; катовані спрагою, ці могли дуже просто убити їх, щоб напиться крові.

Треба було берегти воду, і я і мій асистент Де-Круз лягли спати, не напившись.

Я не спав ні однієї хвилини, а Де-Круз одразу почав марити вголос. Вода! — був головний, сливе єдиний мотив

його верзінь. Він то кричав голосно і пронизливо, вимагаючи пити в когось, то раптом фальшиво-спокійним тоном перераховував офіціантові, що той має йому подати: чай, вино, каву — три шклянки кави без молока, лимонад, пиво, портер, знову пиво, пляшку мінеральної води Віші, воду, просту холодну воду — тут голос йому підвищувався — так воду, просту воду, нехай некипілу, просто з-під крана, але швидше, бо він має поспішати на експрес; отже, швидше шклянку простої води, води! — уже знову кричав він, то жалібно, як капризна жінка, то сипло і грізно: води! та голос йому знову вщухав, і він починав спокійно перераховувати всілякі напої.

На ранок виявилось, що з п'ятьох калабашів з водою залишився один. Двоє водоносів лежали задушені, а двоє пристали до дезертирів і втекли з ними. Люті від спраги Авемба не наважилися зайняти тільки того водоноса, що лежав поруч із Томом. Але не всі Авемба дезертували. Троє повернулися до мене — ці троє були язичники, не християнські перевертні, отже для них дане мені слово важило більше, ніж бог для розбецених попами адептів католицької релігії. Взагалі я гадаю, що попи і пастори самі не уявляють собі, яку участь їм готує в руках негрів релігія, що на ній вони заробляють гроші. У фантазії негрів Авемба білий чоловік, розіп'ятий на хресті є, мабуть, непогана вказівка на те, що треба зробити при першій змові з попами і пасторами. Цей образ розіп'ятої людини цілком у дусі їхніх власних звичок та методів.

Так чи інакше, але треба було йти слідом слонів, і ми вирушили. Я мусив не тільки напоїти Де-Круза, але ще й обмити йому дорогоцінною водою скроні й шия...»

Дьедон відчув сухоту в пельці і хопивея похідної пляшки — там була вода з вином. Він поволі з насолодою погурготів кисленьким питвом у горлянці і проковтнув, трохи приберігаючи на вечір. Він знову накрутив машинку з дзеркальцем і знову сів; до вечора ще було далеко, він перекинув кілька сторінок книги.

«...останній постріл поклав слона на спину. Я негайно вирядив двох носіїв до Луангви по воду, бо ні я, ні

Де-Круз не могли більше йти, а комусь треба було стергати м'ясо від хижаків.

Носії не поверталися два дні. Раніше од них повернулись дезертири Авемба, якимось способом пронюхавши про убитого слона. Я і досі не знаю, як негри дізнаються про події на відстані: Авемба не могли зустріти носіїв, бо йшли від М'Шіка з протилежного боку.

Я вже не міг рухатись, затеж Де-Круз раптом устав. Він голосно сміявся, герготів, показуючи на Авемба, що вовтузилися, білуючи слона. Він явно уже збожеволів, але якось зрозумів, що в слоновім шлункові повно питва — (я не наважився б назвати те питво водою!). Я пробував намовляти його, але даремно, він підбіг до огидного скривавленого пухира і почав пити смердючу рідину. Напившись, він упав назем і заснув.

Я не пам'ятаю, як минули ті два дні, поки не було води. Я не пригадую також, коли саме, чи вдень, чи вночі, я воював у своїй уяві з тїонвільським мером, бакалійником Ленуаром за те, що він не дає води людям, які не сплатили податків. Я пам'ятаю тільки, що лежав зв'язаний на підлозі в мерії, наді мною стояв як барило пузатий Ленуар і я кричав йому, що він сигарний курець, огидний мундштук із Куби, смердючий куб, так куб, з циліндричним пузом, повний тифозної води, благав людей — а вони стояли смутні й німі, — щоб мені розв'язано руки і тоді я присиплю цей куб вапном, щоб ніхто не смів пити тифозної зарази.

Коли носії принесли калабаші з водою, вони не полегшили мук бідоласі Де-Крузові — він умер, не прийшовши до тями, так і не побачивши антилопу ситтутунга, за яку ми перетерпіли вкупі стільки лиха. Тепер я мусив її шукати сам. Я напився води. Авемба одрубали слонові голову, пекли, їли, запасалися м'ясом.

М'Шіка було останнє місце, де я бачив білих. Ні страху, ні жалю я, правда, не почував від того, що відтепер не стрічатиму одношкірих зі мною людей, радше навпаки. Мене не лякали також труднощі й небезпека лісових стежок, на які ще не ступав чобіт білого начальника.

Я тільки з острахом розраховував свої сили, дещо підрізані пригодою останніх днів. Я твердо постановив витратити їх усі, аби добути антилопу ситтутунга, дивну амфібію, що половину свого життя вікує занурена в воду, ту ситтутунга, якої ще не бачило око білої людини.

Не думаю, щоб уся наука зоології у розділі „Антилопи“ варта була таких нелюдських зусиль, але я вже не міг спинитися. Смерть Де-Круза крижем стояла наді мною; бодай заради пам'яті бідного мого товариша, я мусив одшукати ситтутунга.

Путь мені лежала переправами через допливи і затоки ріки Чембезі, до великих боліт Бангвеоло. Ми йшли лісовими стежками, переходили болота і ріки, води було досить, але так само дуже вистачало єгипетських мук і тортур над тими ріками.

Ми мусили раз чекати півдня, поки перейде похід мурашів. Том затримав мене за рукав в останню мить, коли я хотів йти далі — мураші ті за кілька хвилин можуть убити буйвола. Москіти всякого роду, п'явки; вони повзли сухопуттям, забиралися у панчохи, під білизну, в черевки, і їх треба було відривати від лиця, від шиї, викидати з кашкета. Білі, жирні паразитні гробаки з убитих антилоп залазили в ніздрі і вуха. Після однієї ночі поруч з шкірою антилопи гартебісте я став глухий на праве вухо — барабанну перетинку проточив мені такий гробак.

Паразитів трохи поменшало, коли ми знов ступили на велику суху прерію поміж Чембезі і болотами Бангвеоло, але затеж знову почалася спрага. З обсохлим, мов перегорілим, горлом ми дісталися до перших очеретів Бангвеоло.

Том посадив мене на деяку відстань від очеретів і почав з іншими заходити півколом у болото. Це було полювання на людину. Без негра з племена Ва-Унга не можна дістатися до середовинного озера Тумбва, оточеного десятима милями очеретів. Але негри Ва-Унга у звичках своїх подібні до таємничої антилопи, яка живе в тих болотах Бангвеоло — побачити їх не можна — вони здавна звикли світ-за-очі тікати від інших людей і селитися тільки в неприступних неминучих трясовинах серед болота.

Томові пощастило — найпершим же заходом упіймано живцем одного Ва-Унга; жорстокі Авемба управилися тільки трохи пошарпати його. Знайдено з його допомогою човни, і переднім човном я з Ва-Унга випхалися на стежку до середовинного озера Тумбва.

Кілька годин, мабуть, над сім англійських миль, ми то пливли стежками в очереті, то пхали човна через трясовини, то виходили на круглу якусь чистинку, то знову занурювалися у височенні очерети. Десь надвечір стало видко звідусіль — розляглася широка вода — це було озеро Тумбва. На березі супроти мого човна знітилися мізерні курінці Ва-Унга, а на кілках просихало ще мізерніше рибальське знаряддя. Тут нам треба було ночувати.

Другого ранку, виснажений безсонною ніччю і безнастанною борнею проти паразитів, я почав полювати на ситтутунга. Мені боляче було звести руку, і кожен крок заляклих ніг одбивався як постріл у скронях, але я на це не важив. Я був, нарешті, в Бангвеоло, де мені, першому з білих, судилося побачити ситтутунга, я був навіть веселий і схвилюваний.

У неймовірних очеретах, де не було навіть ні стежок, ні чистин, а самий зрадливий, безодній, зибучий мул, мене покинуто в засідці. Безодня під тонкою плівкою намулу не лякала мене — рясні корневища очерету давали змогу урятуватися, лігши плазма — аби попередити не провалитися з руками і плечима. Том і ловці Авемба були далеко, треба було охопити кілька миль півколом ловців, щоб сторожка ситтутунга не втекла стороною.

Я перейшов кілька метрів, щоб випробувати ґрунт. Ступаючи на вузлуваті прикорні трави, можна було поволі пересуватися. Переді мною щось білішало крізь стебла, я ступив ще двічі й побачив екваторіальний шолом білого чоловіка. Об'їдений череп закалатався в шоломі, коли я штовхнув його ногою, і від черепа шийний окіст вів крізь усохлу траву в чорну безодню болота. Щось тихо дзвеніло в безвітряній тиші — великі мухи, схожі на оводів, знялися з стеблів навколо. То були мухи тсе-тсе, і я догадався, що білий умер від сонної хвороби — заснувши в очеретах.

Я наламавав очеретиння і влаштував собі сідало... Чека-ти треба було довго, а ноги ломило вже так, що я не міг стояти. Далеко спереду галасували й ламали очерета ловці Авемба, силкуючись не лише вигонити ситтутунга з хашців, а й не дати їй сховатися у воді. Бо часто буває, що сполохана ситтутунга не тікає геть, а занурюється у воду і, зіклавши назад роги, висуває самі ніздрі, отже тільки ступивши їй на голову, удається її знайти. Але й тоді ця химерна тварина часом ринає у воду, щоб знову виставити ніздрі десь в іншому, ще затишнішому місці.

Сонце гріло мені голову крізь солом'яного бриля, і мені дуже схотілося спати. Ноги, солодко витягнуті на очеретинні, не боліли, не існували. Я вже починав засина-ти, коли почув недалеко в комиші шерест і швидко лопотіння, плюск і хлюп.

Я звівся і наготував рушницю, десь хитнулося верхів'я очерету й застигло — то пробігла повз мене ситтутунга. Сторонами обіруч мене пройшли мої ловці Авемба, але я не гукав. Мені здавалося, що я матиму більше шансів, сидівши тихо і нерухомо. Крім того, мені хотілося спати.

Я уявляв собі просте дерев'яне ліжко, на якому я спав у дитинстві. Через стінку була кузня, і батько гунав у ній молотом день-у-день. Я так звик до ритмічних ударів об ковадло, до дзвону заліза, що міг спати під цю музику. Тепер же не було чути й цих ударів. Тільки луна від них тихо дзвеніла у вухах, не ударами, а неперервним гудущим дзвоном, і спати було так прекрасно, ще легше, ніж під двотактні удари молота.

Я вже засинав, коли я почув ці удари, раз-два! раз-два і — ні, це були не удари, це були постріли, за ними роз-твся одчайдушний, дикучий вереск людини, і я пізнав голос Тома. Я легко зрозумів, що Авемба убили його, щоб заволодіти рушницею, і тепер шукатимуть мене, але мене це не стурбувало.

Я дуже хотів спати. Луна від пострілів, як відгал двотактних ударів молота, все ще тихо дзвеніла у ву-хах, а я вже знов засинав. Мені снилося, що я сплю, що я натягаю шорстку, гарячу ковдру, вона шерестить

на ребрах ліжка, мені чимраз виразніше і солодше снилося, що я сплю.

І от, як завжди перед повним засинанням, крізь голову пройшли легкі і рішучі шерехи надзвичайних думок — прості, ясні й вірні, вони породили б геніальні поеми, небосаяжні винаходи, вернигорні відкриття — якби вони йшли бодай на півхвилини раніше, коли людина ще має силу струсонутися сон, підвестись і нігтем записати їх коло себе на стіні.

З дивною ясністю я зрозумів, що надаремно витратив своє життя, борючись проти жульманів і служмистр із Академії за справжню ідеальну зоологію, неможливу і непотрібну в тому суспільстві, де керували служмани і жульмистри. Я зрозумів також, просто і без жалю, що не знайду, не побачу, не покажу світові амфібійну антилопу ситтутунга і що від того ніщо не зміниться на світі. За цією другою ясністю прийшла третя, і, засинаючи, я зрозумів, що захворів на сонну хворобу і що сконаю в очеретах, як сконав невідомий чоловік в екваторіальному шоломі — тільки мій череп буде калататися в солом'яному брилі. Я тихо посміхнувся крізь сон і, прощаючись, спокійно перевів очі туди, де лежав мій попередник.

Крізь сонниве дрімуче мереживо очеретів я побачив — стояла висока антилопа. Майже чорна, блискуча шкіра її була гладка від води, і струмки ще збігали вздовж колін. Сливе прями, довгі — довгі, як промені, гострі на кінцях, роги уп'ялися в сухе небо, і сонце вузьким скляним струменем збігало по них до високого лоба. Широкі чорні ніздрі, немов у коня, ледь роздуваючись, дихали тихо. На мене дивились надзвичайні очі, які я бачив тільки на стародавніх малюнках, трохи косі з явно видним білком, людські, апокаліптичні очі фаустівських фантазм середньовіччя.

На мить я віджив, і пальці зімкнулись навколо металу рушниці. Але гарячий метал задзвенів у вухах, як у ковадлі, голосно, грізно, владно, я перестав бачити, на обличчя мені натягали хлороформну маску. Мені бракувало

повітря, я не міг дихати, дзвін, як тупоти тисяч копит, роздирав мою голову, я скрючився, а скоцюрбився, я задихався, я вмер...»

Дьедон Мва Келькшоз-а-Манже раптом зчувся, що сталося щось надзвичайне, те, чого не було, те, на що він чекав через цілий день. Він тихо звів голову, і пальці зімкнулися навколо гарячого металу рушниці. Від сонця йому злегка дзвеніло у вухах. Біля нерухомої дзеркальної машинки стояв малесенький птах і дивився на нього, схиливши голову. Це не був жайворонок, тільки мала жовтогрудка, але вона була так близько, що здавалася незгірша від найжирнішого жайворонка.

Дьедон звів рушницю і, коли блискуча мушка зрівнялася з блискучим оком жовтогрудки, він надушив спуска. Ще не вигримів одгал, Дьедон уже біг до птиці. Тремтливою від благородного мисливського шаленства рукою він підняв пташку.

Близький постріл розбив жовтогрудку в шмаття. Цілі снопи дробин вбили мізерне пір'ячко в криваві маси потрошеного тільця. Інші дробини одірвали їй ніжки, ще інші геть віднесли і десь вбили в землю півголівки і одне око. Друге око, дивним способом ясне й живе, жалько і довірливо дивилося на Дьедона Мва Келькшоз-а-Манже.

ПОВІСТІ

ПРИГОДИ МАК-ЛЕЙСТОНА, ГАРРІ РУПЕРТА ТА ІНШИХ

Переднє слово

Віллі Вецеліус (Willy Wetzelius) — псевдонім Антона Райнке, що народився р. 1893 в німецьких колоністів у Запоріжжі (на Хортиці). Речі свої, написані в легкому жанрі авантюрних романів, він зачитував на вечірках у колонії. Цей його роман перекладений нами з рукопису, що дістався до Видавництва після смерті самого Антона Райнке.

Для того, щоби можна було його надрукувати, довелося змінити й зм'ягчити деякі місця його книги, написаної трошки вільно, — бо вона не призначалася до друку. Окрім того, довелося скоротити деякі вставні епізоди (напр., історію Камілли), бо роман справляв враження не зовсім закінченого й ці епізоди мали занадто малий зв'язок з ходом дії.

Антон Райнке не повернувся з Німеччини, куди він поїхав з Представництвом. Його застрелив німецький офіцер у випадковій сутичці, що Райнке мав з двома фашистами. Тому, хто пише ці рядки, довелося, перекладаючи, дописувати останню главу — початок її (історію Лейнів) написав сам Вецеліус. Без ніяких змін у стилі Вецеліуса зоставлений III розд.

В особі Дюваля Вецеліус дав деякі риси свого характеру. «Der Mensch ist der mächtigste!» було улюбленим прислів'ям Вецеліуса.

М. К.

Розділ 1

ДАМА В ЧОРНОМУ

Африканська пантера. Політ на аероплані. Міс Древінс — економка. Згадка про баладу Е. По «Еннебель Лі». Голод у Росії й на Україні. Бухгалтерів палець. Бетсі, Мод і Дженні. Дама в чорному. Доктор Ріпс. Транспорт «Вікторія». Чоловік з птицею. Гаррі Руперт. Знов міс Древінс — економка. Вибух на морі. Сигарета на водорості. Що подумав би альбатрос, коли б умів курити.

Рівно за хвилину по тому, як палець з виплеканими пазурами, що не тільки ніколи не торкався верстату, а й не пришив своїй власниці ні одного гудзика¹, двері спальні тихо розчинилися й у кімнату легеньким стрибком впуркнула пантера.

Зелені очі молодого, ще не зовсім ізформованого звіря зустрілись із сонними очима дівчини.

Вона вистригнула з ліжка й, розпалена сном, почала вовтузитися й бавитись з своєю улюбленицею, що більше була б підходила до хащів центральної Африки, ніж до комфортабельної кімнати доньки м-ра Мак-Лейстона.

В Південній Америці є ягуари, та було віддано кілька сот тисяч пудів хліба, щоби дістати справжню африканську пантеру.

Що таке прозаїчний хліб — адже голод не в Америці, а в Радянській Росії. В Америці долари, долари в містера Мак-Лейстона — в Мак-Лейстона є єдина дочка, отже, в дочки м-ра Мак-Лейстона долари.

Тим часом дочці м-ра Мак-Лейстона набридло бавитись з Еннебель, як вона взивала свою іграшку за баладою Е. По, й, швиденько підбігши до письменного стола, вона написала швидкою недбалою рукою: «Доброго ранку, папа! Пришли мені сьогодні Herald».

¹ Пропуск у оригіналі. — Упоряд.

По тому вона пришпилила свій телеграм до нашійнику Еннебель і, доручивши її прислузі, почала ждати відповіді, роздивляючись у люстру через усю стіну своє личко, оточене пасмами золотавого волосся... Спочатку далі було написано: наївний аромат 18-літньої не зовсім розквітлої істоти світився в кожній жилці цієї молоді... і т. ін.

Але, розміркувавши добре, автор вирішив цього не писати, а запропонувати читачеві самому уявити собі гарненьку 18-літню дівчину, виплекану за всіма правилами мистецтва, зразкове звірятко, без єдиної хиби, що його виховати коштує тисяч людських туберкульозів, тисяч рахітичних дітей... словом сказати, дуже багато доларів. Допіру сказано, що звірятко було без єдиної хиби.

Та це не зовсім точно.

У вихованої мільярдерової дочки була одна хиба — вона звикла читати газети.

Бувають такі випадки в історії, коли навіть крізь грубезну шкіру буржуазного лаку продирається в газеті щось зовсім не передбачене й дуже незручне.

Це було вчора. Міс Древінс, головна керівниця палацу м-ра Лейстона на Avenue, була кисла й нудна, на вираз Едіт, мов старий оселедець; щоби її трохи розсердити, Едіт узяла вечірне число газети «Herald» і почала читати, навмисне роблячи неправильні наголоси й читаючи слова на зразок вимови нью-йоркських пацанів: «New-Jork, число, місяць. Чутки про жахливу голоднечу в Росії справджуються. Голод нечуваний ще досі винищує цілі місцевості. Голодні жінки їдять своїх дітей. Випадки людоїдства зареєстровано...».

Раптом вона прочитала щось, що примусило її моментально покинути газету й почервоніти від зусилля не виявити почуття жаху, що її охопило.

Сьогодні, сидючи на килимі перед люстрою, Едіт так замислилась, що навіть скрикнула від несподіванки, коли Еннебель, низько несучи важку голову, торкнула Едіт своїм великим котячим носом.

Зненацька обличчя Едіт зблідло од гніву; замість очікуваної газети на нашійникові пантери була записка,

на якій було написано: *«Моя маленька фея не повинна бентежити своїй голівки тим, що примушує її замислюватись. Мак»*.

Цього ранку Едіт сердилася на своїх покоївок і, купаючись, навіть шпурнула в одну з них губкою. Губка, на щастя, влучила тій просто в обличчя, й бризки від ароматної води допомогли їй схвати сльози, що виступили на зачервонілих очах.

Едіт не пішла снідати з батьком, а під час прогулянки в авто різко спинила його перед кіоском із газетами. Обмінявши кілька монет на стос часописів, Едіт ніби заспокоїлася, бо почувала, що задовольнила свою примху. Вона вважала це за примху, бо м-р Лейстон узивав капризами всі її бажання.

Втім, щодо цього я би погодився з м-ром Лейстоном. У міліардерової дочки співчуття до голодних — це дійсно каприз, садистична розвага. Протягом цілого тижня Едіт вбирала в себе газетні відомості, добуваючи їх то під час поїздок на авто, то підкупаючи прислугу. Жахливий голод, що, не шкодуючи фарб, малювали американські газети, притягав молоду дівчину, як метелика на вогонь.

Вона не могла відірватись від цього нового непережитого почування, схожого на гіпноз, яке спричиняли в ній оповідання про цар-голод.

За три дні до фатального дня, м-р Лейстон це добре пам'ятав, вони, сидючи поруч у кабінці аероплана, спостерігали розстелені далеко внизу шахмати різнокольорових піль. Нью-Йорк по тому сховався в фіолетово-жовтому тумані, й синя смуга океанова ласкаво вабила до себе виховану на сангументальних віршах дівчину. Зненацька Едіт (м-р Лейстон пам'ятав це також добре) повернулася до нього й спитала: «Папа, а чого це в Росії голод?» М-р Лейстон трошки здивувався. — «Голод... Голод в Росії наробили більшовики, вони забрали в селян хліб».

— А чого в одній газеті я читала, що якби європейські держави не піддержували війни серед Росії, то такого голоду не було б.

— Я бачу, ти забагато читаєш, — сердито сказав Мак-Лейстон і замовк.

Як він шкодував про це згодом!

— Значить, нема чого їм допомагати? — сказала Едіт.

— Я постачаю для АРА — тисячі банок з жиром, — сказав Лейстон. — Ми повинні допомагати навіть язичникові й митареві, сказав господь наш Ісус Христос.

Лейстон змовк і зручніше сів у кріслі, так що його тіло розпливалось над поручні, над спинку, над усе крісло.

Виявлялося, що постачати продукти для АРА дуже вигідна справа. Вона давала не менш як 35 відсотків чистого прибутку. Ввесь попсований товар ішов туди. Голодний не свиня — все з'їсть.

Крім того, все правління АРА було в руках у благодійника людства, короля хімічної промисловості м-ра Мак-Лейстона. А поза всім цим це дуже непогано виглядало — допомога голодним жертвам більшовизму...

— Он «Вікторія», — перебив його думки механік, указуючи на північ-схід.

— Де? — схопилася Едіт.

— Аж ось біла цятка праворуч від статуї Свободи. На рейді.

Едіт уп'ялася очима в білу цятку; «Вікторія» — це був арійський транспорт до Росії. З ним мав їхати, окрім штату шпionів з міністерства справ закордонних, секретар хімічного тресту д-р хімії Джим Ріпс, найближчий помічник Лейстонів.

В уяві Лейстонові постав баланс головної книги хімічного тресту. В головного бухгалтера був голомозий вигнутий палець. Коли він іскінчив свої пояснення й указав їм на графу «чистий прибуток», то під цифрою залишився темний пітний слід. «Чи є в його жінка?» — подумав Лейстон і вийшов з Едіт з кабінки.

Бетсі, Дженні і Мод служили на органо-хімічній фабриці хімічного тресту.

Сьогодні, йдучи з роботи, вони всі троє стали перед плакатом:

American Relief Administration (ARA)

Купуй квиток в кіно «HYPPODROME»

1. Голодні йдуть.
2. Вимерле село й трупи голодних.
3. Мати, що їсть свою дитину.
4. Божевільний од голоду.

— Треба піти ввечері, — сказала Дженні.

Вони почали підраховувати гроші. Є ще й п'ять пенсів лишку.

Всі троє пішли до Мод: їй треба було щось справити в одежі.

Треба було затягти ниткою дірочки на панчохах. Дірочок було багато — довелося замазати деякі цятки чорнилом. Нема рації все зашивати, однаково все розлізеться, коли почнеш прати.

В кіно їх трохи розчарували. Треба було скидати пальто в роздягальні.

А залишати ще пенси в бородатого камердинера — це було вже занадто.

Бетсі і Дженні намовляли Мод піти все-таки подивитись. Та вона прекрасно знала, що треба зробити. Вона байдужим голосом запропонувала свого квитка якомусь клеркові, що стояв у черзі.

Той закліпав білявими віями й був, здається мені, дуже задоволений з того, що може побачити страхіття ХХ віку, не стоявши в черзі. Бетсі й Дженні роздяглись, мов леді, в вестибюлі, а Мод пішла додому.

Коло плакату стояв якийсь чоловік і роздивлявся малянки.

Коли Мод ізрівнялася з ним, вона його пізнала. Це був немолодий уже робітник, що недавно поступив до фабрики.

— Знаєте, я не пішла сьогодні, — сказала Мод.

— І то добре зробили, — сказав старий. — Вони хотять нагодувати голодних за кошт наших копійок. На цих копійках Лейстон заробить мільйони. Найдеться досить дурних і без вас.

«Уже знайшлися», — подумала Мод і попростувала додому.

За півгодини вона вже сиділа на ліжку й розглядала свої цятковані чорнимом ноги. Боліло в грудях і хотілося спати.

«Добре, що так вийшло», — подумала Мод, і, накрившись пальтом, пробувала заснути. Боліло в грудях і не давало заснути...

Молода жінка в чорному костюмі, загорнута в чорний креп настільки, що не можна було пізнати її лиця, з руками, в яких почувалась збалувана життям натура, одшукувала будинок № 34 в одній з феценебельних вулиць Нью-Йорку. Нарешті вона спинилась на мить перед табличкою, на якій було написано 34.

На передній двері прибито другу табличку:

Д-р Дж. Ріпс.

Секретар правління хімічного тресту.

Вдома від... до...

Вона рішуче надала кнопку.

У відповідь на цей рух з-поза ріжки котеджа викотився фіолетовий шматок, що був очевидячки колись білісіньким шпідом, і взявся гавкати мов скажений.

Дама в чорному чекала терпеливо далі.

Здавалося, що в котеджі жили глухі або мертві.

Щось клацнуло, наче стукнули чийсь залізні зуби, й фіртка саду поволі одійшла, а слідом за нею перед здивованими очима чорної дами тихенько одсунулися важкі двері котеджа.

Собака зник у фіртці, а незнакомка пішла довгим коридором без вікон, освітленим сильною електричною лампою.

Далі холодний передпокій, просякнутий пахощами хімічної лабораторії, й нарешті таємнича одвідувачка опинилася в просторій кімнаті, що вражала своєю обстановою. Ця кімната здавалася якимось складом якнайрізноманітніших річей, нагадувала аукціонний зал,

де поношували рештки розкошів збіднілі аристократи й погорілі буржуа.

Не видко було хазайської руки, що ніби придає життя обстановці.

Усе було вкрито грубим шаром пилу.

Та незнакомка не встигла одняти свого пальця від якоїсь вати, що на ній од цього дотику залишилась еліптична пята, як у кімнату увійшов господар котеджу, д-р хімії Джим Ріпс.

— М-р Джим Ріпс?

— Цілком слушно, міледі. Чим я можу бути вам корисним?

— Покляніться мені, Джиме Ріпсе, що ніколи й нікому ви не скажете моєї таємниці.

Ріпс намагався розгледіти риси обличчя незнакомки, старанно сховані серпанком, і скоріше відчув, ніж побачив, що лице її набрало строгого й рішучого виразу.

Погляд його перейшов на прекрасно виплекану молоду фігуру.

Думки калейдоскопом завертілися в його голові. Він мовчки вклонився.

— Ви знаєте, що транспорт АРА за два дні одпливає до Росії.

— О, інакше я не був би їхав на ньому сам з доручення тресту.

— В мене немає грошей. Ось єдине, що мені зосталось, — сказала незнакомка, граційно простягаючи йому окрасць серпанкового шарфу.

— Але як я можу стати вам у пригоді?

— В мене є чоловік. Втім, може слушніше було б сказати: в мене був чоловік. Він поїхав до Європи, й ось уже одинадцять місяців, як я не маю од нього звісток і не маю про нього ніяких відомостей... М-р Ріпс, невже ж ви не зрозумієте, що цього досить для того, щоби примусити нещасну жінку просити, благати вас... — вона простягла до його руки.

Д-р хімії Джим Ріпс дуже хотів сказати, що немає для чого їхати так далеко, щоби знайти собі чоловіка — що, приміром, він сам...

Але в тоні й усій постаті незнакомки було щось таке, що не дозволяло сподіватись на успіх від такої пропозиції. У Ріпса майнув у голові зарідок плану...

Тонем, в якому відчувалося скоріше наказ, ніж прохання, сувора й гарна, мов древнегрецька римлянка, вона сказала, мало не пошепки:

— Ви повинні мене взяти з собою, Джиме Ріпсе.

Чути було, як такав годинник у жилетній кишені д-ра хімії.

Нарешті д-р сказав:

— Але куди він поїхав?

— До Росії.

— Як він міг залишити вас саму?

— Його закликала повинність.

— Вибачте — я вас не розумію.

— Він покинув мене, щоби стати в лави армії, що мала відновити законний порядок у його рідній країні. Він поступив до Білої армії.

Ріпс поспішив стиснути незнакомці руку. Раптом він засуетився.

— Ах я старий осел! Що ж ви стоїте? Сідайте, ради бога.

Й він присунув їй крісло.

— Я повинна бути в Росії, — сказала вона, сівши. — Це рація мого існування.

Ріпс уважав, що це з його точки зору зовсім не було рацією її існування. Щодо цього, авторові доведеться, мабуть, з ним ізгодитись. Але Ріпс не посмів висловити вголос свої погляди на рацію існування незнакомки.

— Як ваше ім'я? — спитав він.

— Марта Лорен, — одповіла незнакомка.

Вирішено, що m-me Марта Лорен поїде з транспортом, яко сестра-жалібниця.

Окрім того, вона попередила м-ра Ріпса, що аж до прибуття їхнього до Англії сидітиме в каюті.

Йї треба сховати від'їзд від деяких близьких людей — з мотивів, що Ріпс напевне ухвалив би, якби він їх знав.

М-р Ріпс мовчки ухвалив ці мотиви, хоча й не знав їх.

— На все добре, — сказала незнакомка. Ріпс проводив її до дверей, копнув ногою фіолетового шпиця, що спробував був загавкати, так, що той одлетів і вдарився об стінку, й закрив за незнакомкою двері.

Потім він повернувся назад, але не сідав.

Розставивши ноги, він стояв посеред кімнати й посміхався до якоїсь думки, що захоплювала йому уяву. На лиці його, з яскраво виявленими слідами венеричної хвороби, з'явився раптом якийсь солоденький вираз...

За день до фатального дня — містер Лейстон це добре тямив — пантера Едіт принесла йому од неї записку: *«Я люблю тебе за те, що ти допомагаєш голодним. Едіт»*.

М-р Лейстон посміхнувся, розірвав записку й почав думати. Тіло його розливалось по ліжку, але ліжко м'ягко уступило його вазі й приймало жирні хвилі Лейстонового тіла в свої береги.

Лейстон підраховував несподівані вигоди від операцій з АРА. Цей голод був для нього цілком несподіваним подарунком. АРА збирала гроші дуже добре й не насмілилась би брати крам в іншого, як у Лейстона.

Якщо так буде й далі, міркував благодійник голодних, то можна буде здійснити деякі невеличкі проекти.

«Благодійник голодних» — ах, так.

Сама Едіт дякувала йому за голодних. Перед обличчям м-ра Лейстона з'явилась величезна графа Головної Книги, й він заснув на восьмій цифрі зверху.

Величезний вантажний транспорт «Вікторія» ось уже три дні плыв в рейсі Америка — Європа.

На борту було безлюдно й спокійно. Важкий ніс невтомно колов зелене багно хвиль, що пружавою масою розходилися обіруч корпусу корабля, одливали далі й зникали в крайнебі.

Уже два дні суцільний круг неба без перерви держав корабель в синіх обценьках. Кожного вечора Марта Лорен виходила на палубу дихати свіжим повітрям.

Після дня в задущній каюті, хоч як не комфортабельно її спорудив Ріпс, треба було набратися свіжого вітру.

До сього часу д-р Ріпс не утрудняв Марту Лорен своїми одвідинами. Тій це здавалося цілком природнім, але читачеві, що випадково ознайомився з деякими думками шановного доктора, це ледве чи здаватиметься природнім. Причина цього з'явища, як вияснено з рецепта, відданого в корабельну аптечку, та, що доктор хімії заслабував на шлунок, в такий спосіб, що почував себе абсолютно нездатним вести розмову з дамою на протязі години. Допіру сьгодні йому полегшало трохи, але він не приходив з візитом до Марти Лорен.

В описуваний вечір погода дуже змінилася, ясний спочатку захід засотався сивими хмарами, море надулося, стемніло й глухо гарчало.

Марта довго гуляла по палубі, заглиблена в свої думки...

Була вже темна ніч, коли вона опам'яталась від своєї задумливості.

Вона підійшла до дверей, що вели униз у каюту, двері не піддавалися; вона штовхнула дужче — вони були замкнені.

Вона постояла з хвилину й підійшла до дверей, що вели в машиновий відділ пароплаву.

Ці двері також були замкнені — це було ще зрозуміло — але чому ж ті?

Вона не знала, що й думати. Важке передчуття охопило все її тіло.

Вона зробила кілька кроків до борту. Власні її кроки дзвінко пролунали крізь рівномірне гудіння машини.

Вона оглянулась. На палубі нікого не було.

Нарешті вона сіла на купу тросів, що лежали коло поручнів, і схилила голову на поручні борту. Раптом вона скопилась мов ужалена: її щока прийшлась на чийсь палець, що здавлювали поручні. Інстинктивно вона почала подаватись до середини пароплаву. З сутіні виділилась якась постать. Марта скрикнула, й у тій же хвили чиясь рука схопила її за лікоть.

Мартинові було 45 літ. Ніхто не знав, звідки він узявся. Деякі вважали, що він ірландець, ґрунтуючись на його акценті, але інколи ті, що його бачили частіше в корчмі, спостерігали, як він, схиливши голову на руки, вимовляв перед себе якісь зовсім незрозумілі слова з горловими звуками, якимсь свистом.

— Знову забалакав старий по-мавпячому, — зауважував хтось пошепки, бо вголос ніхто не наслідювався глузувати з нього. Всі знали його вже моряком, але за два місяці до відплиття «Вікторії» він зник з корчем і ніхто його не бачив. Ходили чутки, що він працює десь на фабриці, інші казали, що його посаджено у в'язницю. На руках його були смуги, що наливалися кров'ю, коли його охоплював гнів, так само як широкий шрам через усе обличчя.

За день до відплиття «Вікторії» він знову з'явився на очі. Його бачили в конторі, де наймалися матроси.

Мартина з охотою прийнято на транспорт старшим матросом. Його посвідки вказували, що він бував боцманом на тихоокеанських шкунах, знову деякі казали, що він бував капітаном корсара, посилаючись на дику птицю, витатуїровану серед двох круглих м'язів на грудях.

На кораблі його товариші помітили, що він очевидно чогось цікавився доктором хімії м-ром Джимом Ріпсом.

Дж. Ріпс наблизив своє обличчя до зляканої дівчини й прошепотів: «Не бійтесь — ви зо мною — я вас люблю».

Рука його не випускала її ліктя.

— Ідіть геть! — сказала вона задихуючись і пробуючи визволити руку.

Але доктор схопив її ще за другу руку й сказав:

— Не пручайтесь, це річ абсолютно безнадійна. Тут нікого нема. Вислухайте мене спокійно. Вам все одно доведеться мене вислухати. Ну, не будьте ж дурною, заспокійтеся.

— Кажіть, ради бога, й пустіть мене, — прошепотіла вона.

— Я не Дж. Ріпс, — сказав той. — Та хто б я не був, а я вас люблю. Вам нема чого їхати шукати чоловіка, я маю долари, дуже багато доларів, скільки вам і не снилося.

— Що ж вам треба від мене? — простогнала вона.

— Ви знаєте, чого мені од вас треба. Рішайте швидше, бо я не люблю, коли мене дратують. Ви почали дратувати мене з тої секунди, як прийшли до мене. Так чи інакше, але ви зробіть те, чого я хочу від вас.

— Хто ви такий? — сказала вона, щоб виграти час. — Я не маю охоти зв'язуватися з каторжником.

Ріпс настоював, його слова ставали чимраз загрозливіші. Він охмелів і став гладити її рукою по грудях, по животу. Марта почала відчувати, що їй робиться млосно. Ще хвилину, й він робитиме з нею, що схоче.

Вона кинула йому в обличчя кілька грубих лайок, але він, немов не чувши їх, казав своє, й щораз сміливіші ставали його руки.

Раптом вона одкинула з обличчя серпанок і крикнула:

— Подивіться на мене!

Перед Ріпсом була Едіт Лейстон.

На секунду звикле почуття рабської підлоти опанувало Ріпсом. Він випустив її руки. Вона кинулась бігти, але в тій же хвилі він знов спіймав її за руку.

— Це не міняє справи, — сказав він хрипко. — Я маю доручення від Лейстона заправляти транспортом. Вам ніхто не повірить.

— Пустіть! — зойкнула Едіт. — Ви поплатитесь за це.

Ріпс витяг з кишені якусь чорну річ.

— Мовчіть, коли не хочете опинитись за бортом. Я застрелю Марту Лорен, як кішку, й мене виправдає кожний суд, я маю долари. Ви це розумієте. Я плював на всі суди.

Й він перевів кнопку на бравнінгу.

— В останній раз питаюся в вас — ви зробіть те, що я від вас вимагаю?

— Ні! — скрикнула істерично Едіт. Ріпс підняв дуло револьвера.

В цій хвилі револьвер вилетів з його руки й дзвінко ляснув об двері. Над Ріпсом мов хмара стояла якась постать — минула сота частка секунди, й д-р хімії лежав долі, хряснули кістки.

— Не вбивайте! — інстинктивно вигукнула дівчина й кинулася до двох чоловіків.

Напівмертва від страху і здивування, вона почула якесь ніби звіряче бурмотіння, якийсь горловий свист, наче на Ріпса напала гігантова мавпа.

Вона одсахнулася, але в цій хвилі два тіла докотились до неї й руки її торкнулись якась груба тканина.

«Людина», — промайнула в голові її гадка, й вона закричала знову:

— Не вбивайте, ради бога!

Але постать не збиралась вбивати Ріпса. Натомість вона щось вовтузилася коло його очей. На смерть перелякана дівчина думала, що доктора осліплюють. Вся тремтячи, як осиковий лист, вона глянула на руки невідомого чоловіка. Руки методично зав'язували очі докторові хімії Дж. Ріпсові.

Потім чоловік взяв доктора одною рукою під пахву, одімкнув двері й зник сходами машинового відділу.

Едіт хотіла бігти за ним, але він рукою наказав їй зоставатися.

Знесилена дівчина сіла на стос мотуззя. Через хвилину чоловік вернувся.

— Знаєте, що я вам скажу? — сказав він по-англійськи. — Стережіться отого д-ра та не виходьте краще з своєї каюти. Крім усього іншого він венерик, і ви ризикуєте спіймати хворобу.

Мілардерова дочка хотіла образитися, але швидко втямила, що це тут буде не до речі.

— Ви знаєте, хто я? Я — Едіт Мак-Лейстон, — сказала вона. — Мак-Лейстон зуміє нагородити вас.

Чоловік витягнув ліхтарика й подивився на Едіт. В одбитому світлі вона побачила кремезну фігуру з розстібнутим по-матроському коміром. На грудях виблискувала синім якась татуїровка.

При імені Мак-Лейстона чоловік якось невиразно захрипів.

— Мені не треба Лейстонової нагороди. Робіть так, як я вам сказав. Прощайте! — і він повернувся, щоб йти.

— Стривайте, — скрикнула Едіт, — скажіть, хто ви. Вам загрожує небезпека. Ріпс зітре вас з лиця землі.

— Ріпс не зітре мене з лиця землі, бо він не знає, хто перebив йому справу. Він і не дізнається цього, бо вахтенний удвічі менший за мене на зріст: спить зараз як мертвий.

А що до того, хто я такий, то вам немає до цього діла. Я не маю найменшого бажання бути з вами знайомим. І стережіться, бо такий випадок, як сьогодні, буде не кожного разу. Прощайте.

Й матрос зник у дверях.

Едіт повагалась ще з хвилину й зійшла теж униз.

На поручнях сходів вона раптом відчула щось липке. З огидою прибравши руку, вона піднесла її до лампового світла. На пальцях залишилися цятки крові.

Не знаю, чим пояснити той факт, що Гаррі Руперт ні разу не зустрівся на транспорті з Мартином. Обое вони були робітники хімічного виробництва, коли вірять чуткам, що поширювалися навколо Мартина.

Гаррі ж був робітник з хімічної лабораторії славного професора Двела й їхав у Європу за якимсь ділом, суть якого ще не з'ясована.

Та на транспорті Мартин був старший матрос, а Гаррі випадковий пасажир.

Мартин не цікавився пасажирами, а Гаррі сидів через всі дні з якимись книжками.

Ані першому, ані другому й на думку не спадало, як їх може зв'язати пізніше доля.

Едіт, опинившись в каюті, не могла спати. Що робити? Як далі бути?

Вона не намагалася знайти щось утішного в тім становищі, в якому вона опинилася. Вона не ховала голову

під крило, мов казуар. Дійсність була жахлива з її точки погляду.

Потрапивши в лапи докторові Ріпсові, захворіти на жахливу хворобу, від якої немає рятунку. Як вона шкодувала, що втекла з Нью-Йорку потайки. Вона могла якось намовити м-ра Мак-Лейстона, зрештою могла б хоч залишити йому свою адресу. Грошей не було. Вона взяла з собою всі свої коштовні речі — це була чимала сума, але ховала в собі небезпеку. Втома звала до сну, й по-малу Едіт заснула. Заснула, як була, не роздягшись, навіть не розстібнувши вузького коміру, який носили в 192... році. Щось не давало їй заснути, щось настирно кружляло за її спиною. Вона старанно оглядалась, обшукувала всі закутки своєї кімнати, кликала міс Древінс, і вони починали шукати вдвох. Ніде нічого не було, й міс Древінс збиралася йти, але за спиною все щось кружляло. Міс Древінс нарешті пішла. Стало душно. Нічим було дихати. Вона хотіла скрикнути й не могла. Нарешті вона пересилила себе й оглянулася. З-за поручнів борта показується обличчя, простягається волохата рука. Вона росте, росте, росте, досягає гігантських розмірів. Це не людське лице. Величезний висунутий наперед щелеп це показує — це лице гігантової людиноподібної мавпи. Мавпа хапає Едіт за руку й зриває з неї кільце. Едіт дико скрикує й прокидається вся в холоднім поті...

Д-р Джим Ріпс більше не турбував Едіт своїми одвідинами. Шановний учений знову не виходив на світ цілий день, а другого дня вийшов з перев'язаною фізіономією.

— Наслідки занадто гострої бритви, — сказав доктор у відповідь на запитання помічника капітана.

— Вони не стануть нам на перешкоді, щоб роздушити шклянку грогу, — додав він, і обоє подалися до їдальні.

В цей день Едіт дістала від Ріпса записку. Спочатку вона хотіла її викинути не читаючи, але обережність підказала їй не гребати ніяким засобом боротьби.

Насамперед дозвольте висловити Вам подяку за те співчуття Ваше, що допомогло мені врятуватися з рук злочинця.

Злочинець уже знайдений, і його вже законна кара. Я більше не турбуватиму Вас своєю присутністю й, коли дозволите, зроблю все, що можу, щоби допомогти Вам вернутися додому.

Д-р хімії Дж. Ріпс.

Додому?

«Коли й вернуся додому, то не з Вашою допомогою, — подумала Едіт, — грошей стане».

Але невже ж він пише правду й матроса знайдено.

Вона бачила Мартина на палубі. Очевидно, його не заарештовано. Може, д-р Ріпс не збирається його арештувати й віддавати під суд, а хоче розправитися з ним по способу Ку-клукс-клан, тобто наймоднішим культурним американсько-капіталістичним самосудом.

Його шпики, мабуть, стежать за Мартином і, вибравши зручну хвилину, вирядять його на той світ. При одній думці про це кров захолола в жилах Едіт — він її врятував.

Вона зібралася бігти шукати Мартина, щоби якось попередити небезпеку. Але в цій хвилі вона підстрибнула, мов м'ячик, на ліжку. Вона встала знову. Але новий удар повалив її долі.

Вона підвелася вдруге й вибігла в коридор. Щось тріщало, весь транспорт ходив ходором. Хапаючись за сходи, вона вибігла на палубу. Було повно народу. Фок-брамстеняга (чи щось вроді того) повалилась вздовж і задавила насмерть кілька душ.

Не знаючи, що робить, Едіт кинулась тікати, але в цій хвилі щось схопило її за ногу, вона подивилась і зойкнула. Погляд її уперся в витріщені шкляні очі. Неприродна поза зламала постать чоловіка навмерті, по щоках його опливав сірий мозок, ноги Едіт замekli. Вона подивилась вниз — вона стояла в калюжі крові.

Величезний ахтерштевень висів, мов ганчірка, з корми транспорта. Люди, давлячи, б'ючись одне з одним, добували шлюпки.

Раптом, щораз зростаючи, почався тихий непреривний рип. Наче хтось одчиняв заіржавілі двері.

Зростаючи, мов хвиля, він досяг сили громового вдару, й центр транспорту з димарями, вікнами й мачтами провалився з гуркотом вниз. Якась мотузка вдарила Едіт по шиї, й вона знепритомніла...

Дув пасат. Проти пасату боровся білий альбатрос, ідучи в 100 метрах над поверхнею води, і вдивлявся гострим мов голка оком, шукаючи риби серед зелених водоростей. За якусь гілочку зачепилася біла цятка.

Якби альбатрос був умів курити табак, він рішив би, що це сигарета. На цім місті півгодини тому спинився транспорт «Вікторія».

Розділ 2

КАФЕ СИНЬОЇ МАВПИ

«Ліберія» одпливає з Марселю. Про Мак-Лейстона, міс Древінс і кретина Сіднея Лейстона. Розшукове бюро Пінкертона. Молодий чоловік з загадковим обличчям. Молодий чоловік з рисаком. Париж. Кафе Синьої Мавпи. Замах на міліардера. Перша загадка про Пуанкаре. Іван у Парижі. Таємничий англієць. П'ять голворізів із Танжеру. «Чоловік за бортом». Почуття Камілли. Камілла молиться. «Ви прикупили до дев'ятки». Про двадцять одно й про шмен-де-фер. Білявий матрос на «Ліберії».

Був ясний сонячний день. На зверхній палубі пароплаву «Ліберія», що одплив з Марселю і мав обійти західний берег Африки, походжали два молодих чоловіки. Франсуа, молодший, видобув єгипетську папіроску, постукав об коробочок з пірамідою й пальмою і нервозно закурив. Потім він сплонував через борт, поворушив губами, ніби хотів щось сказати, але змовчав. Ще за хвилину він і його старший товариш, низенький на зріст блондин, ходили мовчки навколо гори з фанери й дощок. «От робота, — сказав нарешті Франсуа. — Ходім униз, все одно нічого не вигадаш», — додав він з прикрістю. Білявий Вінсент витяг із кишені товариша коробок і закурив теж. Потім

обидва мовчки зійшли на нижню палубу... В корабельних паперах за № 117 лежав такий документ:

«НАКЛАДНА № 368914, Від Ш. Дювер'є.

Адреса відрядчика: Париж, Кафе Сильної Мавпи.

Місце відрядження — Лібервіль.

Предмет: скринь, запакованих фанерою — 13.

Вага brutto: 1/2 тонни».

Мак-Лейстон поставив на ноги всі розшукові бюро. Сам Пінкертон, діставши синенький чек на кругленьку суму, віддавав розпорядження й для цієї справи навіть передав завідування страйкбрехерським бюро своєму головному заступникові. Зроблено таємні труси ві всіх молодих людей, що разом з Едіт були їздили на гоночних авто, але ніяких слідів її перебування не знайдено. Одного з тих молодих людей Мак-Лейстон навіть запрохав до себе в кабінет і благав сказати щиро, чи не знає він чого про його дочку. Молодий чоловік зробив спочатку загадкове обличчя, та коли Мак витяг блискучу чорненьку штучку на вісім персон і недвозначно став перекладати її в руках — молодий чоловік здрейфив і признався, що він нічого не знає.

Зав. віллою Лейстона стара Древінс повторювала в сотий раз те, що вона сказала на другий день по зникненню Едіт. Вона нічого не знає. Напередодні Едіт була дуже весела і обідала з великим апетитом. Вони їздили з Бобом Дочерті (молодий чоловік з загадковим виразом обличчя) у місто на жовтому «Бенці», і вона понакупувала якихось речей повний лімузин. Потім Боб відрекомендувався, а Едіт пішла спати в призначений колегією лікарів час. Вона прийняла перед сном таблетки як завше. Ніхто не міг би сказати, щоб вона хвилювалась, чи що. Вона навіть підійшла до неї, до міс Древінс, і сказала їй на добраніч. Ніхто не міг би вгадати, що на ранок її кімната буде порожня. Кретин Сідней Лейстон, брат молодій леді, посилав «к чортовій матері» всіх, хто пробував в нього розпитуватись. Коли вдалось йому втовкмачити, що Едіт немає, що вона десь поїхала, він тричі послав всіх

«к чортової матері», потім «к лихій мамі» і нарешті розплакався гіркими слізьми. Втім, він швидко втішився, коли його поведено в кімнату Едіт і zostавлено самого. Там цей благородний нащадок роду Лейстонів переодягся в бальний костюм сестри, замкнув двері й не виходив до вечора. Більше од нього нічого не добилися.

Опівдні четвертого дня по зникненню Едіт Лейстонові, що почав уже втрачати апетит, телефоном передано, що якийсь суб'єкт бажає його бачити в справі міс Едіт. За хвилину в кабінет увійшов бездоганно зодягнений молодий чоловік, сів на крісло, простяг ноги й почав розповідати. Він мав щастя зазнайомитись з міс Лейстон на бігах, де взяв приз його рисак Континент. Рисак дуже сподобався міс Лейстон — це чорний метис без єдиного білого волоска. Його, рисака, батьки були... при цих словах Мак-Лейстон випалив непристойну лайку й запропонував молодому чоловіку перейти ближче до справи. Молодий чоловік охоче згодився перейти ближче до справи й розповів, що не далі, як п'ять день тому міс Лейстон запитувала його телефоном, чи не згодиться він продати їй Континента. Він довго вагався, бо Континент — це найкращий рисак в штаті Нью-Йорк, і він сподівався, що міс Лейстон, як зацікавлена в цій справі особа, вестиме з ним дальші розмови, але ось уже п'ять день минуло й міс Лейстон мовчить. Отже, йому інтересно було б знати думку міс Лейстон в справі... він не доказав. Мак-Лейстон схопив його за комір і виштовхав з кабінету власноручно, стусонувши його на прощання ногою нижче спини.

Потім він, як розлютований звір, почав ходити по кабінету. Вийшов у залу і знову вернувся до кабінету.

— Ало, Пінкертон, — говорить Лейстон. Ви скоро знайдете сліди? Ви за організацією страйкбрехерів і провокаторів чи не втерляли здатність виконувати інші доручення. Прошу вас поспішити. В цій хвилі я звертаюсь до іншого бюро, і ви не одержите премії.

На дзвінок увійшов лакей. «Пошліть по радіо. Диктую: „Негайно затримати Джима Ріпса, в якому б порту

він не був, привезти його сюди під суворою охороною. *Лейстон*».

Був травень. Зелене листя лісів ще не вкрилося курявою од авто і кебів, що проносилися по шосе. Американська згоя, виблискуючи всіма кольорами райдуги, перелітала шосе й, сідаючи на зелених верхів'ях, звиклими американськими очима дивилася на нескінчений натовп кебів та авто. Час од часу їй щастило підібрати викинені з лімузинку рештки сніданку, й вона стоїчно дзьобала їх у трьох кроках від дороги. Її уваги не привернув на себе чорний мов жук бензиномотор, що пролетів безшумно, знявши хмари куряви. Вона навіть не подивилася на товстого чоловіка з виряченими очима, що, вдивляючись уперед, покинув нерозрізаний роман і нервово совався на подушках у шклянному купе.

Лейстон прямував до Нью-Йорку. За годину перед тим розшукове бюро Пінкертона повідомило, що Едіт, без сумніву, поїхала пароплавом з Ріпсом. Добуто відомості, що вона цікавилася паризькими адресами за тиждень перед зникненням. За місяць, пригадав Лейстон, він мав розмови з Едіт, але йому вдалося небагатьма аргументами переконати її підіждати з подоріжжю в Париж, до зими, коли власне тільки й є рація їздити туди. Едіт так швидко й легко згодилася тоді, що Мак-Лейстонові й на думку не спадало, що вона може все-таки передумати й поїхати в Париж сама. Для нього тепер жодного не було сумніву, що вона поїхала в Париж. Уже в день її зникнення дізналися, що вона забрала свої гроші з біжучого рахунку в банкові. Лейстон вирішив сам поїхати в Париж і миром вернути її назад, або хоч дізнатися, де вона є, й, коли схоче, побути з нею в Парижі.

«Ліберія» огинала Танжер. В Танжері Франсуа Дені й Вінсент Поль найняли п'ять душ головорізів із мароканських дезертирів. Капітанові сплачено грубі гроші, щоби він узяв їх на борт. Вінсент — старий досвідчений охотник — обмацав біцепси на руках у кожного з них, лікар у Танжері обдивився стан їх здоров'я. Військові посвідки

їхні показували неабияке уміння стріляти з гвинтовки. Тепер ця шляхетна компанія, їдучи в третьому класі, через увесь день грала в шмен-де-фер. Вінсент і Франсуа держалися осторонь. Франсуа проклинав себе й цілий світ, що він ув'язався в цю дурацьку експедицію, й, витягаючи з кишені фотографічну картку Камілли, в думці порівнював елегантну танцівницю з волохатою дамою із горил, спльовував за борт і курих цигарку за цигаркою. Вінсент уперто мовчав, щоби ще більше не налякати Франсуа — в його був великий досвід у цих справах.

Ввечері вони знову стояли на палубі. Пройдисвіти різались у шмен-де-фер. Ліворуч синів лівий берег Африки й розпливався туманом. Була тиха година.

Тоді Франсуа раптом звернувся до Вінсента й сказав глухо:

— Я почуваю, Вінсенте, що не вернуся з цієї чортової подорожі.

Вінсент не одповів ані слова.

Обоє вони не помітили, як повз них пройшов поволі молодий матрос з «Ліберії», білявий хлопець з маленькими гострими вочима. Він ніби спинився коло них, потім пройшов повз п'ять пройдисвітів, придивлявся до них з хвилину. Пройдисвіти вже знайшли якусь проститутку на палубі, й вона грала з ними за шосту. Матрос іще раз окинув оком компанію й двох молодих людей і зійшов східцями вниз.

«МІС ЕДІТ ЛЕЙСТОН закликається прийти в близькій їй справі RUE HONORE HOTEL PALACE, 14» — об'ява з'явилася в «Matin», «Petit Parisien», «Temps» і менших часописах Парижа. В розкішному номері готелю на ліжку лежав Лейстон, що не встиг ще замовити собі кotedжа й чекав на прихід викликаних з розшукового бюро агентів. За чверть години увійшло в кімнату трое суб'єктів — два типових офіцери французької піхоти, з войовничим виглядом і підпилими обличчями. Третій був надзвичайно гарний брונет з невеличкими чорними вусами, вогким глибоким поглядом і соковитими

губами. Мак-Лейстон коротко схарактеризував зовнішність міс Едіт: вона блондинка, їй вісімнадцять літ, блакитні очі, рудо-жовте волосся — особливих прикмет немає. Потім він дістав кілька її фотографій і віддав брюнетові. Той уклінно взяв карти, пильно подивився на них і, сховавши одну до себе в кишеню, роздав дві другі товаришам.

Легким жестом Мак-Лейстон вислав агентів і подзвонив лакесві одягатись. Метр-д'отель. Надавив він кнопку. Явився ставний чоловік, схожий на адвоката чи міністра, у фракці. «Найдіть мені чоловіка, що показав би мені Париж».

Через півгодини Мак-Лейстон з панком, що його прізвища він ніяк не міг запам'ятати, називаючи його то Бероном, то Бриманом, їхав в авто, що віз їх у кафе «Синьої Мавпи». Панок був раніше депутатом соціал-угодовської партії в парламенті, а тепер робив що завгодно за невеликі гроші. Він вирішив насамперед показати великому чужоземцеві кафе — єдине в своєму роді на світі. Дювер'є — великий майстер свого діла. Навіть у Парижі давно були б прикрили його кафе, якби не те, що він доводиться родичем самому Пуанкаре. І, нахилившись до мільярдерового вуха, панок почав йому шепотіти подробиці про кафе Синьої Мавпи. Лейстон недовірливо похитував головою, ніби хотів сказати, що ледві такі штуки до чогось придатні. Але оповідання його зацікавило. Авто спинився перед під'їздом, яскраво освітленим синім світлом. Панок вистрибнув перший, а Лейстон, важко похитуючись, пішов услід. В одну мить панок добув столика, й не встигнув Лейстон дійти до нього, як панок уже стояв коло столу й, низько вклоняючись, указував мільярдерові на крісло, підбите синім оксамитом. Лейстон вгруз у подушки й став дивитися на невеличку сцену. По тоненькому дровотів ходила, тримаючи жертинку, струнка гола дівчина. Лейстон, що багато бачив на своїм віку гарних жінок, одразу оцінив струнке напруге тіло танцівниці, її тугі груди й круглу, мов виточену ногу. Вона була велика на зріст, з круглими, трохи безумними очима.

Вона ще раз перейшла дріт і, зробивши останній пірует, зникла. З півдесятка молодих людей і слинявих стариганів мляво заплескали в долоні.

До Лейстона підійшов сивий артист у комірці з мереживом. Це був сам Дювер'є. Жестом руки він запропонував мільярдерові податись до сусідньої кімнати. Це була спальня, вся в блакитних та рожевих стрічках з білими ковдрами на ліжку, як спальня молодих. Він указав на крісло коло стіни. Лейстон сів. Надавивши на кнопку, Дювер'є одкрив невеличке віконце й, привітно всміхнувшись Лейстонові, вийшов з кімнати. Кілька хвилин Лейстон сидів непорушно, вдивляючись у отвір у стіні. Кам'яне обличчя його не виражало нічого, губи залишались зневажливо зімкнуті. За деякий час, одначе, в його погляді з'явилася цікавість, він поворушив губами, вдивлявся пильніше, зробив жест рукою. Спідня товста губа його обличчя одвисла, й по ній потік струмінчик слини. Він почав соватись у кріслі, змахнув рукою й, не одриваючись очима від віконця, зашарудив рукою навколо, шукаючи якоїсь кнопки. Нетерпляче мацаючи навкруги, він здибав другу кнопку на поручнях крісла, надавив її й, не відриваючись ні на мить від віконця, зручніше умостився на кріслі.

Через кілька секунд двері рипнули злегка й увійшла під серпанковим покривалом якась постать. Безшумно підійшла вона до крісла, серпанок згорнувся й упав долі й з-під нього вийшла танцівниця, що допіру танцювала на дроті. На обличчі її була маска, маска людиноподібної мавпи. Лейстон закликав її жестом. Вона повернулася, підійшла до дверей і закинула гачок...

Вулиця була мов буря. В широкому річищі посередині мчалися кеби й авто; мов кільце величезного гусня, зсовуючись і витягаючись, повзли один за одним вагони трамваю, велосипедисти лавірували між екіпажами, обіруб бруку сунули нечисленні натовпи циліндрів, брилів, кепі, очі, бороди, галстуки, дами в неможливих туалетах. Зрідка пробігав чорнявий, замузаний хлопчик

із годинникової майстерні з червоними втомленими очима, замученими працею й абсентом. Якийсь циліндр переслідував двох жінок. Якби Іванові довелось опинитись у юрбі, він остовпів би, як Лотова жінка, — його обтікають хвилі, штовхають жінки, запаморочують голову їхні пахощі, сигарний дим, лякають сердиті вигуки незрозумілою мовою, штовхають, притискають до скляної стінки магазину. Якийсь чорнявий панок, схожий на погруддя в вітрині парикмахерої, з кокетливими вусами й соковитими губами спиняється коло тої ж вітрини й дивиться на середину вулиці. Проліта авто, чорнявий суб'єкт підходить до таксомотору, зникає всередині; таксомотор зашкварчав й кинувся навздогін автові.

В авто сидить стомлений і розімлілий Лейстон, губи пожадливо ссуть сигару, живіт і ноги охляли, він простяг їх, упер в планку й раює. В десятьох кроках за ним біжить таксомотор. Брюнет у таксомоторі тримає перед очима газету, час од часу одривається од рядків і стежить Лейстоновим авто. Вони переїжджають вулиці, широкі площі, знову вулиці, раптом Лейстонове авто спиняється, він виходить з нього перевальцем, заходить до якогось магазину. Брюнет дає знак шоферові, таксомотор проїжджає повз Лейстонове авто й зникає за поворотом. Брюнет вискакує з таксомотору, одпускає шофера, жде за ріжком. Коли знову показується Лейстонове авто, брюнет сідає в другий таксомотор, синій на колір, і знову їде за Лейстоном. Вулицями, майданами, знову вулицями, бульварами, знову вулицями й вулицями, — синій таксомотор невідступно їде за Лейстоном. Брюнет уже покинув газету й дивиться тільки вперед...

«Ліберія» вже проминула Канарські острови й наближається до Сен-Луї в Сенегамбії. «Пора говорити з нашими шановними дезертирами», — промовляє Франсуа, вийшовши сотий раз із Вінсентом на палубу. Вінсент не покидає його ані на хвилину. «Розмова буде не тут і не в Лібервілі, а за рікою Конго», — відповідає спокійно Вінсент. «Вони здатні втікти від нас в Лібервілі», — додає

він через хвилину. «Розмова буде на Конго», — додав він і раптом змовк, запримітивши білявого матроса, що майстрував щось над якоюсь лінвою в трьох кроках од них. Потім він узяв Франсуа під руку й повів його вниз. «Мені не подобається отой хлопець, — сказав він пошепки до Франсуа, коли вони сходили східцями. — Я вдруге вже бачу його коло нас, коли ми виходимо на палубу. Ні слова при ньому, чуєш, про щось, що має відношення до нашої подорожі». Вони спустилися в їдальню. Білявий матрос, діждавшись, поки вони зникли, покинув зараз свою працю, поглянув пильним оком на п'ять головорізів, що грали в карти, й пішов.

Франсуа не докінчив обідати й подався до каюти. Він ліг горілиць на ліжку й дивився на стелю. За секунду увійшов Вінсент і, не промовивши слова, ліг на свою койку. Минуло з чверть години.

— За три місяці ти повернешся до своєї красуні, — сказав нарешті Вінсент. — Все буде гаразд. Ти зможеш взяти її до себе, коли одержиш гроші. Не падай же духом. Все буде пречудово.

Франсуа мовчав і дивився вгору.

Раптом коло ілюмінатора пронеслася якась тінь і щось сплеснуло. «Риба», — сказав Вінсент, указуючи пальцем на ілюмінатор. З палуби донеслися якісь вигуки, гамір, затупало над головами. «Ні, це не риба», — схопився Франсуа й вискочив з каюти. За ним повільніше пішов Вінсент. На палубі спускали шлюпку. Пароплав уповільнив ходу й гойдався на розлогуватих зелених хвилях. Коло головорізів купкою стояли матроси й кілька пасажирів і щось кричали. Швидким кроком Франсуа підійшов, підбіг до борту. Головорізи щойно викинули одного з-поміж себе за борт. Їх заарештовано й одведено вниз. Шлюпка сіла на воду й розмашними ударами весел одходила від пароплаву. З шлюпки висунувся матрос, виглядаючи викиненого чоловіка. Рішучими рухами він скинув з себе взуття й упірнув у воду.

Головоріза одкачувано на палубі. Це був тридцятилітній чоловік, зарослий неголеною бородою, з квадративим підборіддям і пощербленими зубами.

Ритмічні рухи, що робили його руками двоє матросів, підіймали його волохаті груди. До Франсуа й Вінсента підійшов капітан і, вказуючи на чоловіка, сказав: «Я висаджую вас у першому ж порті». Вінсент одвів його вбік і почав щось розважно та спокійно доводити. Капітан не слухав резонів і хитав головою з упертим, нахабним виразом обличчя.

Чоловік зітхнув і ожив. Його понесено вниз. З'явився урядовий агент і пішов за ним робити допит. Капітан різким рухом обірвав розмову з Вінсентом і одійшов. Той знизав плечима.

— Він виграв у них всі гроші, що вони дістали авансом, — сказав Вінсент до Франсуа. — Вони викинули його за борт — вони всі накачалися ромом.

— Це коштуватиме нам половини нашого заробітку, — сказав Франсуа прикро. Вінсент знизав плечима.

— Там, на місці, я їх приберу до рук, — одказав він трохи згодом.

— Доведеться просити, щоби їм не видавали рому.

— Гроші я од них відберу й переділю між усіма рівно.

Внизу агент робив допит бородатому й писав протокол.

Жестом він пропонував обом молодим чоловікам сісти.

Закінчивши допит, він відіслав бородатого, зачинив двері й почав допитувати Дені й Поля.

— «Ваше ім'я?» — «Франсуа Дені». — «Вінсент Поль».
— «Професія». — «Франсуа Дені, раніше цирковий артист, тепер на службі в Дювер'є, Париж, Кафе Синьої Мавпи». — «Вінсент Поль, офіцер резерву, іду з доручення Дювер'є, Париж, Кафе Синьої Мавпи, в Лібервіль».

— Мега подорожі?

Франсуа глянув на Вінсента. Вінсент підвівся й зашепотів щось на вухо агентові. Потім агент попрохав Франсуа вийти. Небавом вийшов і Вінсент.

— Скільки? — похмуро спитав Франсуа.

— Тисяча франків, — одповів спокійно Вінсент.

— Sacré¹, — вигукнув той нестримано.

¹ Дідько.

— Цить, цим діла не поправиш. Ти хотів би, щоб нас висаджено в Сен-Луї зі скринями. Ти забув, які папери в руках у Дювер'є. Ти хочеш повернутися в Париж, чи ти не хочеш цього?

Франсуа мовчав. Повз них, насвистуючи, пройшов білявий матрос.

Брюнет простежив Мак-Лейстона до вілли, що міліардер найняв за містом. Не спиняючи таксомотора, він проскочив повз віллу і, зробивши коло в десяток льє, повернувся манівцями до Парижа.

Міліардер пройшов вестибюль, підійшов до телефону й викликав розшукове бюро. Ніяких наслідків не було. Едіт не могли знайти й досі. Потім він поздвонив у «Кафе Синьої Мавпи».

— Адреса міс Камілли! Добре, більш нічого... Міс Камілла? — говорить Лейстон. Завтра я буду в кафе о дев'ятій годині вечору. Сподіваюсь знайти Вас там. До побачення.

Лейстон повісив рурку.

— Екстрений додаток до «Matin». Екстрений додаток до «Petit Parisien»! Замах на міліардера Мак-Лейстона! Убивцю спіймано! Портрет убивці! Портрет Мак-Лейстона!

15 травня на міліардера Мак-Лейстона зроблено замах. Коли король хімічних фабрик Америки виходив з авто перед дверима своєї вілли, шофер, добувши револьвера, намірювався вбити американського гостя. Міс Камілла з кафе «Синьої Мавпи», що була в авто з міліардером, вибила револьвер з рук злочинця. Злочинця затримано. Це бувший співробітник розшукового бюро департаменту поліції Креве. Злочинець високий на зріст, гарний брюнет. Він одмовився назвати мотиви свого злочину. З чуток відомо, що він був коханцем міс Камілли. Допит продовжується!

Замах на міліардера МАК-ЛЕЙСТОНА. Екстрений додаток до «Petit Parisien». 10 см.

ПОДРОБИЦІ ЗАВТРА В ГАЗЕТИ!

Репортер «Petit Parisien» не знав тільки того, що напередодні приїзду Мак-Лейстона до Парижа Креве мав розмову з якимось чоловіком, що говорив по-французьки з легким англійським акцентом. На обличчі в його був якийсь чиряк, наче слід якоїсь хвороби. Англієць указав йому заранше отель, де мешкатиме Мак-Лейстон, і найняв його за чималу суму грошей застрелити мільярдера. Для Креве був приготований закордонний паспорт з усіма візами. Крім того, незнайомиць запропонував йому вигідну посаду за кордоном. Він не дав йому ні шага грошей авансу, пропонуючи повірити, що така справа як убивство Мак-Лейстона має під собою досить поважний ґрунт, щоб можна було цілком покластися на контрагента.

Несподіване для Креве втручання Камілли було для нього вигідне з того боку, що замах набирив вигляду убивства з ревнощів. Він ні на хвилину не сумнівався, що англієць зуміє його визволити й візьме до себе. В тоні його почувалося щось таке, що не спиниться ні перед якими перешкодами. В інтересах англійця було визволити найманого вбивцю, щоби не навести на свій слід поліцію, й Креве йшов, посвистуючи, в тюрму.

Ввечері того ж таки дня Мак-Лейстон сидів перед віконцем спальні кафе Синьої Мавпи і дивився в сусідню кімнату. Сьогодні його обличчя було не байдуже, як напередодні. Яскрава хіть переходила від масних очей до ніздрів, що надималися немов у жеребця, спускалася до спідньої губи й стікала з неї струмочком слини. Беззуба паща напівроззявлено дивилась у віконце. За дверима на сторожі стояв агент, що його Лейстон узяв охороняти свою особу після замаху коло вілли. Роздратувавшись вкрай, Лейстон подзвонив. У кімнату ввійшла Камілла з маскою людиноподібної мавпи на обличчі...

Раптом Камілла здригнула й почала прислухатися. Їй щось почулося. Та нічого не було. Вони продовжували своє діло. Минулось ще кілька хвилин. Зненацька Камілла схопилася знову. Тепер уже вона виразно почула легенький рип. Лейстон не чув нічого і, розлютований

на перерву, покликав її жестом до себе. Вагаючись — і вся тремтячи мов осінній лист, вона підійшла до нього. «В вас очевидно нахил до істеричності, — злосливо прошепотів Лейстон. — Доведеться мені пошукати когось іншого. Я не люблю, коли мені перешкоджають».

Камілла покірно лягла на ліжку поруч з пузатим розпутником.

Вона пригадала: сьогодні вранці, встаючи з ліжка, вона не могла позбутися думки, через що Креве хотів застрелити міліардера. Оглянувши в свічадо своє струнке тіло, вона запримітила на руках червоначі сліди від Лейстонових пазурів, вона взялася старанно вигладжувати шкіру на руках, протираючи придавлене місце мазю, проводячи по ньому масажним апаратиком, розгинаючи й згинаючи руку в ритмічному русі. Лягаючи на килим робити вранішню гімнастику мускулів тіла, вона ще раз згадала про Креве. Невже ж він справді зробив це з ревностів, як то було написано в екстреному додаткові до «Petit Parisien». Ні, цього не могло бути. Інше діло, якби це був Франсуа. Миючись холодною водою, вона ще раз оглянула своє прекрасне тіло і зітхнула. Вона ненавиділа життя, цю мавп'ячу маску, слинявих кнурів, що брали її щовечору. Та Дювер'є мав в руках її розписки, вона йому винна так багато грошей. До того він ще збільшив мало не втричі цю суму, й вона нічого не могла зробити — Дювер'є мав зв'язки з французьким урядом. Сам Пуанкаре завітав до кафе Синьої Мавпи й ходив довго, приязно балакаючи з Дювер'є. Треба відкупитися на волю, інакше Дювер'є її не відпустить.

Франсуа мусив заробити гроші на цій жахливій експедиції. Забобонна, як дитина, вона стала навколішки й почала молитись. Її трохи безумні очі з одчаєм і вірою зануралися у розмальоване розп'яття. Вона благала бога зберегти його й привезти його цілим, здоровим і з грішми. Нехай приїде здоровий і багатий, благала вона в дерев'яної постаті. Вона згадала своє дитинство: вони з Франсуа — підлітки з Прованса, захоплені ласощами й обіцянками директора бродячого цирку, пристали до його трупи. Їм набридло возити гній, напувати корови,

істи картоплю з сіллю, побратись у бруді й засинати мертво щовечора, щоби вставати вдосвіта на роботу. Вони були дужі й гарні. Не потрапили б на Дювер'є — і все було б гаразд. Він одразу оцінив фігуру танцівниці, обіцяв їй золоті гори, взяв її в кафе. Тепер вона мусить щовечору віддаватись огидним кабанам на взірєць того, що лежить зараз поруч із нею.

Згадка промайнула перед Каміллою як тінь, в одну секунду вона забула свій страх і почувала тільки огиду. Але через кілька секунд двері рипнули знов. Тепер уже й Лейстон почув цей звук. Похапливими руками він почав шукати в одіжі револьвера. Все його жирне тіло колихалось од нервового напруження. Разом він покинув шукати, ніби щось пригадавши, й повалився назад на ліжку.

— За дверима стоїть мій агент, — промовив він заспокоєно. — Доведеться його прогнати за неприпустимо непристойне поведження, — додав серйозно.

Двері рипнули ще раз і почали тихо-тихесенько розчинятись.

Камілла зблідла і закам'яніла. Лейстон схопився з ліжка й, сховавшись за стільця, знову нервово почав длубатись в одіжі.

Його трусило, мов у лихоманці. І раптом в цілковитій тиші м'якої глухої кімнати щось голосно заклацало. Лейстон не міг опанувати собою й голосно клацав зубами...

Двері розчинялись тихесенько з швидкістю минутної стрілки. Лейстон нарешті здивав револьвера і, наводячи його на двері, силкувався щось сказати. Нарешті він переміг себе надлюдським зусиллям і хрипко пробелькотів: «Зачиніть двері — я стріляю». Двері розчинилися ще на міліметр і залякли.

Раптом Камілла дико, верескливо зойкнула й повалилася навznak. Крізь шпарку між дверима й одвірком просувалася волохата мавп'яча рука...

Головорізів звільнено від арешту. Вінсент дав агентові його тисячу франків. Дювер'є був дав Полку й Дені

багато грошей, знаючи, що Франсуа не втече, що він міцно прив'язаний до кафе Синьої Мавпи.

В каюту двох молодих чоловіків увійшов один із проїдисвітів; його покликав Вінсент.

— Ви прикупили до дев'ятки? — спитав спокійно Вінсент.

— Відки ви?.. Так, я прикупив до дев'ятки, — одказав проїдисвіт.

— Ви прикупили до дев'ятки й, коли ви побачили, що бородатий не побив карти, ви викинули його за борт. Майте на увазі, що це так вам не мине. Коли ви ще раз зробите щось подібне, я вас викину на берег в найближчому порті. Затямте це собі. Ідіть.

Кілька хвилин молоді люди лежали мовчки. Нарешті Франсуа запитав:

— Що це значить, що він прикупив до дев'ятки? І відки ти це знаєш?

— Друже мій, я бачу, що ти нічого не розумієш в житті. Ти знаєш, що таке шмен-де-фер?

— Чудне запитання. Знаю.

— Значить, не знаєш, коли питаєшся, чого він купляв до дев'ятки. Як ти собі уявляєш цю гру?

— Я уявляю, дається кожному по дві карти, в кого набралось дев'ять або вісім, odkриває і забирає гроші з кошу. Ніхто й ніде зроду не прикупував до дев'ятки.

— Так, ніхто зроду не прикупував до дев'ятки. Слухай, я тобі розповім про цю гру, що за неї ти знаєш не більше, ніж за порівнявчу філологію. «Шмен-де-фер», або залізка, є скрізь. Це, здається, найпоширеніша серед азартних ігр. В Росії під час війни дуже поширилася гра в 21-очку в очко. Принцип цієї гри той же самий, що і в шмен-де-феру. Король — чотири; краля — три; хвилька — два. Туз в очко — одинадцять, десятка — десять. В шмен-де-фер туз — один, десятка — нуль.

— Це я прекрасно знаю, — перебив йому Франсуа.

— Знаєш, та не все. Слухай краще. Банкомет дає кожному по одній карті, й кожний з партнерів грає поодиноці з банкометом. Треба набрати двадцять одно очко, або

двадцять, або взагалі більш ніж у партнера. Для цього доводиться брати мінімум одну карту, але буває, що беруть дві, три, чотири, п'ять, більше... Ти бачиш, що ця гра не така швидка й не така азартна, як шмен-де-фер. Коли граєш спокійно й знаєш своїх партнерів, ти можеш виграти хоч би тим, що не зариваєшся й не ризикуєш перебрати. Бо як тільки ти перебрав більше, ніж двадцять одно, ти програвав... Я бачив як один солдат — я стояв за його спиною, коли на кону стояли всі гроші, стояла здорова сума грошей — як той солдат спинився на п'ятнадцяти. Його лице було спокійне й веселе. Він поклав свої карти так, що партнер думав, що в його не менше як двадцять. Партнер занервувався й перебрав. Солдат виграв ставку через те, що не загубив спокою й через те, що партнер загубив спокій. Навпаки, коли в тебе дев'ятнадцять і ти маєш, отже, багато шансів виграти, ти придбаваєш ще один шанс тим, що ти, замість весело й спокійно покласти карти, удаєш, ніби вагаєшся, ніби хочеш ще прикупити, — словом сказати, удаєш, ніби у тебе очок чотирнадцять чи п'ятнадцять. Партнер має, припустим, п'ятнадцять, шістнадцять, нехай він має сімнадцять, вісімнадцять — він спиняється, бо думає, що в тебе все одно мало! Він програє через те, що ти піддурив його своїм поведженням.

Ти бачиш тепер, що в двадцять одно дуже багато залежить від уміння грати, від витриманості, від сили волі. Той солдат був спокійніший, міцніший, тверезіший від своїх партнерів і він виграв, виграв стільки, скільки зроду йому й не снилось грошей. Це був селянин, у якого вдома навіть не було коня, а він виграв стільки, що міг би купити собі сотні зо дві коней.

— Добре, — сказав Франсуа, — але шмен-де-фер? Чого він прикупив до дев'ятки? Ти поясни мені, чого він прикупив до дев'ятки і як ти про це взнав.

— Не поспішай, то й дізнаєшся. У шмен-де-фер ти можеш прикупити лише одну карту, перебрати не можеш, бо, як ти добре знаєш, все, що зверх десяти, рахується знов спочатку. Отже, купивши карту, ти або збільшив

свої шанси, або зменшив їх, але ти ще не програв. Ніяке вміння грати з боку партнерового йому не допоможе — процес гри значно простіший, ніж у двадцять одно, розмах шансів куди менший. Отже, в шмен-де-фер ти можеш виграти тільки коли тобі дуже щастить або коли ти...

— Коли ти шахраюєш, догадуюсь, — перебив Франсуа.

— Так, коли ти шахраюєш, цілком слушно. Бо що процес гри значно простіший, ніж у двадцять одно, ти легше можеш підталювати карти, розікласти їх заранше так, щоби тобі потрапляли дев'ятки. Приготувавши таку колоду карт, ти підмінюєш ту, якою граєтьса.

— Все-таки я не розумію, до чого тут прикуп до дев'ятки, адже ж прикупив не бородач, не шахрай, а прикупив його партнер.

— Так, прикупив партнер. Коли він побачив, що бородач виграє, коли бородач виграв усі гроші, партнер його, досвідчений в цих справах, попавши дев'ятку (а бородач підталював так, щоби вигравати не поспіль, а скажемо, так, щоби подекуди й партнери діставали дев'ятку — тоді він грав на невеличкі суми). Коли, кажу, партнер дістав дев'ятку, він замість того, щоби одразу забрати свою ставку з кону, взяв і прикупив навмисне до дев'ятки — тобто навмисне програв ставку, але водночас перебив всі розрахунки бородачеві. Після цього бородач звичайно побив кілька раз карти, вони побачили, що він шахраює, вони викинули бородача за борт.

— Слухай, але як же той бородач міг замінити колоду. Адже ж вони могли його обшукати й знайти її.

— Цього я не знаю. Але я думаю, що він не підмінював колоди, а підталював карти, користуючись тим, що всі були п'яні. Вони нічого не запитали! Він був певний своєї справи. Для того, щоби викрити його шахрайство, треба було прикупити до дев'ятки.

— Так, — одказав зацікавлений Франсуа, — слухай, скажи мені, що ото був за солдат, про якого ти розповідав. Що він зробив з тими грішми?

— Він більше після того не грав. На нього вплинув якийсь товариш, і він покинув грати зовсім. Гроші ті

пішли на якусь громадську справу. Це був чоловік колосальної енергії й дуже принципіальний. На моїх очах він покинув ґрати в карти й пити горілку. Не знаю, що з ним пізніше сталося...

В цій хвилині Вінсент почув чийсь швидкі кроки по коридору. Якесь невиразне почуття страху охопило його, він підвівся й раптом розчинив двері в коридор. Але він побачив тільки чийсь спину. На мить його напало інстинктивне бажання побігти велід і дізнатись, хто це такий. Але одразу перемогли логічні міркування, культурні звички подолали інстинкт охотника, й він повернувся до каюти.

Розділ 3

МАКЕКЕМБЕ-ЛА-МОТУ-МА-МЕ

Розмова з головоюрізом. Франсуа нудьгується. Білявий матрос з'являється. Подорож по саваннах. Казка про келепа та собаку. Чоловік, прив'язаний до дерева. Білявий щезає. Камілла прив'язана до дерева. Тропічний ліс. Гінопотам. Макекембе-ла-моту-ма-ме. Головорізи вирішують подорожувати самі. Смерть Франсуа. Хлібне дерево. Чоловік, що лежав долілиць. Носороги. Смерть старого. Хто застрелив Вінсента. Смерть французького унтера. Воскресіння Вінсента.

Франсуа й Вінсент розташувались на пару днів у номері якогось лібервільського готелю.

Франсуа просто з корабельної койки перекочував на ліжко в номері й лежав цілими днями горілиць, не кажучи ні слова. Вінсент бігав, наймав хури для тринадцятьох кліток, що вони вивантажили з пароплаву, купував набой для гвинтовок і додому приходив пізно ввечері.

— Куди ми найперше поїдемо? — запитав нарешті Франсуа, коли вони вже з півгодини мовчки лежали ввечері. Нестерпна духота не давала йому заснути, він перевалювався з боку на бік.

— З Лібервілью ми поїдемо по шосе на Елундо, — одповів Вінсент. — Далі на Сандію, Ліму, Піконду понад

екватором і просто до Екваторіальної станції на Конго. З Екваторіальної станції ми звернемо навскоси, на північ; поїдемо катером по Конго. Висядемо коло Бакомбі й підемо тропічними лісами до...

— Годі, — перебив Франсуа. — Мені ніякого немає діла до отих Бакомбі, Пікомбі чи як їх там. Ти скажи мені, чи ми повернемось до Парижа, чи ні?

Вінсент ізвизав плечима.

— Якщо ти будеш киснути так, як оце весь час киснув, то, може, й не повернемось. Треба вірити в успіх, і все буде гаразд. Ти знаєш, я був скрізь, де може бути авантюрист. Ніякий автор авантюрного роману не має жодної уяви про те, скільки може пережити мандрівник. З температурою 40,2 я продирався крізь ліси Амазонки, — перед ними ці ліси — дурниця! До речі, треба купити хини. Хто це може бути?

Хтось постукав у двері і, не чекаючи на дозвіл увійти, ввалився знайомий нам пройдисвіт, що прикупав до дев'ятки. На лиці в його була написана нахабна певність, і хитра посмішка ніби казала: мене не піддуриш!

— Чого вам треба? — запитав Вінсент.

— Я й мої товариші хочемо знати, куди ви нас везете, нам набридло вже на пароплаві удавати з себе якихось баранів, чи що. (На цьому місці він ригнув). Будьте ласкаві повідомити нас, що ви збираєтесь робити. Бо нам уже все це набридло вкрай. Ви скажете нам, нарешті, куди ми їдемо, чи ні? — пройдисвіт ригнув знов.

— Дорогий друже, — сказав спокійно Вінсент, — не завдавайте собі зайвого клопоту. Ви поїдете туди, де вам скажуть, і робитимете те, що вам накажуть. Чи, може, в вас є охота зазнайомитися з військовою службою в Конго? Затямте собі, мій прекрасний, що коли ви ще раз прийдете до мене з подібними заявами в подібному тоні, то ви на другий день будете марширувати по шосе й обтісувати каміння. Ясно?.. Ідіть!

Пройдисвіт люто подивився на Вінсента, але, зустрівши його холодний погляд, осікся.

— Дайте нам принаймні хоч трохи грошей, — сказав він стиха.

— Вам дано на харч, й того досить. Чи ви одержите більше, чи ні, то буде залежати від вашої роботи. Забирайтеся звідси в цій хвили.

Дезертир постояв ще секунду й, раптом повернувшись, похапливо вийшов.

— Так от, Франсуа, мій друже. Не падати духом, і все буде гаразд. Поїж-но зараз хини, дорогий мій, а то щоб тебе не вхопила трясця! Тут під екватором лихоманка висить у повітрі... Хто там? Невже ж це той халамидник таки справді хоче спробувати нагаїв? Увійдіть, сто чортів!

Але в цій хвили Вінсент мов опшарений схопився з ліжка. В кімнату увійшов і стояв нерухомо білявий матрос із «Ліберії». Франсуа й собі підвівся й, мов уражений громом, дивився на невеличку кремезну постать матросову.

— Мсьє Вінсент Поль, — почав той повільною карбованою мовою, — я прийшов до вас із проханням, візьміть мене з собою. Мені треба заробити гроші. Мсьє Дювер'є дав вам чималі суми. Я можу вам стати в пригоді. На ваших головорізів ви покластися не можете. Вам потрібний такий чоловік, як я!

Вінсент не міг опанувати собою. Матрос стежив за ними через увесь час, поки вони були на «Ліберії». В його голосі, манерах він почував щось давно знайоме. Він його колись бачив. Якийсь містичний страх, якийсь ловецький інстинкт одштовхував його від цього чоловіка.

— Ви стежили за нами на «Ліберії», — вимовив він кінцем кінцем. — Я вас не знаю. Ви нам не потрібні... Нарешті, що вам за діло до нашої подорожі? Будь ласка, турбуйтеся про свої справи, дайте нам спокій!

— Мсьє Вінсент Поль! — я пропоную вам свої послуги цілком щиро й одверто. Я стежив за вами, бо я шукав нагоди втікти з «Ліберії». Я знайшов цю нагоду, і я звертаюсь до вас. Моє прізвище — Дюваль. Мої папери при мені. Я знаю, — підкреслив він, — що я вам буду потрібний у цій подорожі!

Уперше за всю подоріж Вінсент запитливо подивився на Франсуа; їм був потрібний хоч один певний чоловік,

не можна було здатися на отих п'ять головорізів. Це дуже витриманий чоловік. Він розмовляє із якимось чудним акцентом...

Вінсент іще раз подивився на матроса. Той стояв, спокійнісінько поклавши руки в кишені парусових штанів, і ждав відповіді. Видко було, що він певний своєї справи.

— Ви не все сказали мені, мсьє Дюваль, — сказав Вінсент. — У вас є ще якась мета. Вас не цікавлять гроші, тут є щось інше.

— Так, ви вгадали. Мене мало цікавлять гроші. Мені просто треба з вами поїхати. Вам нема чого боятися мене. Дювер'є може не боятися за вас. Ви у французькій колонії, і ім'я Дювер'є одчинить вам усі двері. Ви можете завтра ж пошити мене в солдати. Всі вигоди на вашому боці. Вам абсолютно нема чого боятися. Кінчайте! Згода?

— Ви не скажете, чого вам треба з нами їхати?

— Я не скажу нічого понад те, що сказав. Ваша справа тепер погодитись на мою пропозицію чи піддатись якимось дитячим почуттям.

Те, як матрос вимовив слово «п р о п о з и ц і я», знов щось нагадало Вінсентові. «Невже ж це той?.. Ні, — дурниця, цього не може бути!»

— Покажіть ваші папери.

Матрос видобув з кисету, що висів на грудях, папери та й подав Вінсентові.

Кілька хвилин той уважно продивлявся посвідки.

— Гаразд, — сказав нарешті Вінсент. — Ми беремо вас. Завтра вам треба прийти сюди в сьомій годині ранку. Завтра ми вирушаємо.

Матрос кивнув головою і вийшов.

— Нащо ти згодився взяти його? — запитав Франсуа, коли зачинилися двері. — Ти ж сам казав, що він стежив за нами на «Ліберії»?

Вінсент підійшов до дверей і, переконавшись, що ніхто не підслухує, сказав пошепки:

— Боятися його нам нічого. Уряд не може за нами стежити. Уряд — це Дювер'є, Пуанкаре й К^о. Коли б це навіть був шпиг від Дювер'є, то нам і тоді нема чого боятися.

Адже ж ми не збираємось тікати з грішми. А це чоловік дужий та витриманий. Ти бачив, які в його м'язи? Ти звернув увагу на те, що він уже знає, від кого ми ідемо й чого нам треба. Краще здатися на отакого Дюваль, ніж на наших пройдисвітів.

— Я ладен заставити свою голову, що він не Дюваль, — одказав Франсуа. — В його якийсь чужий акцент!

— Його папери в порядку! — одповів Вінсент. Згадка про акцент ізнову збентежила його. Він силкувався щось пригадати, але не міг...

Під гарячим вогневим сонцем екваторіальної Африки брукованою дорогою посувається валка. Матрос іде на одній із фур зі скринями. Пройдисвіти сплять у фурах. Колоніальні солдати-негри — голі до пояса і в коротеньких штанях, сандаліях, із багнетом на паску — доглядають жовтих замучених людей, що лагодять шосе. Араби, російські солдати, французькі каторжники, суданські негри обтісують каміння. Розширені од малярії очі вдивляються у валку. Час од часу унтер довгим нагаєм оперізує голі спини робітників. Жалібний зойк — і руки швидше заходжуються коло каміння. Матрос пильно придивляється до обличчя білих рабів. Раптом його ніби судомить, якісь корчі пробігають його лицем, він одвертається й гукає на коні.

На козлах екіпажу, що в ньому їдуть Франсуа й Вінсент, сидить похнюпившися старенький негр із Камеруна.

Ламаною кострубатою французькою мовою він звертається до «місте», що сидять в екіпажі. Обіруч шосе розстелюються тропічні саванни, вони нагадують Франсуа булонські галявини; скільки сягає око, гаї та лісочки, круглі мов басейни озерця, окремі дерева здаля мов підстрижені, галявини, гаї, лісочки, озерця — скільки сягає око. Колись по цих парках табунами бігали строкаті зебри. Їх винищено, саванна збідніла на звірі. Хіба десь під гаєм показувалась антилопа й зникала на узліссі.

Негр-візник повернувся до Франсуа й Вінсента й, показуючи на степ, сказав:

— Зебра нема, жираф нема. Нічого нема. Там, — він указав батогом на північ, — є жираф, француз приїздить полювати (chasser) жираф. Там є жираф. Та й там мало жираф.

— Відки ти, старче? — запитав Вінсент.

— Я з Камерун, з Дуали, — жваво одповів негр. — Там німець (German), француз немає. Я тікав з Дуали, мій приятель забив німця, й я тікав з Дуали до Конго. Ти, — він указав на Франсуа, — друг йому. Ти знаєш, коли друг заб'є кого-небудь, треба його рятувати. Я рятував, ми тікали з Камеруну.

— Де ж твій друг тепер?

— Друг умер, я сам зостався. Був добрий друг, мене рятував, і я його рятував. Треба рятувати друга, як собака рятував келепа¹. Вони крали горіхи, й собака рятував келепа.

— Де вони крали горіхи? Хіба собака їсть горіхи?

— Стривай, — сказав Вінсент, — слухай, старче, розкажи, як це було. В кого вони крали горіхи? Чи не в тебе часом?

— Ні, не в мене крали горіхи, крали в леопарда. Був собі колись леопард. В його садку було дуже велике горіхове дерево, на ньому росли дуже смачні горіхи. А що леопард був дуже скупий, то він оголосив усім звірятам, що ніхто не сміє брати тих горіхів під страхом смертної кари. Про це оголошення прочув і келеп, та як він був трохи товстошкірий, то подумав собі: «Яке мені до того діло!»

Коли настав час, що горіхи поспіли, він одвідав свого доброго приятеля собаку. Погомонівши вони проміж себе якусь часинку про годину та про лихі часи, сказав келеп: «Любий друже, горіхи леопардові поспіли, чи немає в тебе охоти їх покуштувати?»

— Я тобі признаюсь одверто, — одказав собака, — що я давно вже маю до того охоту, і якщо ти підеш зі мною, то я готовий піти хоч зараз.

— Добре, — одповів келеп, — то підемо завтра вранці, але треба нам дуже рано вирушати, а що я не дуже

¹ Келеп — черепаха

швидкий уставати раненько, то найкраще буде, як ти прийдеш і мене збудиш».

З тим пішов він додому.

Другого ранку в призначений час постукано в його двері. «Я йду!» — гукнув келеп. Узняв свою стару торбу під пахву й пішов. Якийся час вони йшли мовчки поруч одне одного.

По тому келеп сказав: «Одне ще хотів би я сказати: буває так подекуди, що впаде тобі на голову горіх; од цього буває так боляче. Так от, ти мусиш мені кріпко обіцяти не верещати і не скавчати, а зціпити зуби, хіба сказати стиха: „Гм! Гм! Гм! Макекембе-ла-моту-ма — моту-ма!“»

— З чого ж я скавчатиму! Думаєш, я не знаю, що в леопарда є вуха? Він би не став баритися й забив би нас обох.

— Так, — сказав келеп, — ти ще, може, і врятувався був би, бо ти здорово вчений бігати, а я, бідолаха, зі своїми короткими ногами не можу швидко бігати, мене він, без сумніву, спіймає».

— Не турбуйся, — сказав собака. — Я цілком певний, що не скавчатиму.

Отак вони підійшли до горіхового дерева. Там лежала сила чудових горіхів, і келеп щиро взявся ховати їх до торбинки. Собака збирав також і аж стрибав з радощів, знаходячи ще і ще. Мов навіжений гасав він навколо дерева, й келепові нелегко було його придержувати.

Оце він знову біг до келепа, показати йому новий запас горіхів, коли зашелестіло в гіллі і — гоц! упав горіх на спину келепові, та той не покинув збирати, а сказав спокійненько: «Гм! Гм! Гм! Макекембе-ла-моту — ламоту — ма! Бач, — сказав він до собаки, — тепер ти чув, як це робиться, це дуже легко перетерпіти».

— Звичайно! — одповів собака й пострибав далі. За часинку знову шелеснуло в гіллі й знову впав горіх з дерева. На цей раз він потрапив акурат на голову собаці. «Гай, гай, гай», — заскавчав собака й подався геть.

— Ти помічаєш, як він став гладко говорити, — заважив Франсуа, — ніби весь вік розмовляв по-французькому, — додав він сміючись.

— Бач, цю казку він тисячу раз розповідав уже подорожнім і виробив собі певний стиль. Тю — що це таке?

Матрос ізліз із фури, пустив коні плентатись у валці за передньою фурою й підійшов до купки робітників. Він пройшов близесенько до одного з білих рабів, так що мало не зачепив його рукою. Франсуа почув, як він щось сказав, але він навіть не подивився на робітника, сказав ніби розмовляючи сам із собою. Потім він наздігнав фуру та знову заліз туди. Робітник, повз якого він пройшов, стояв із хвилину мов остовпілий, поки нагай солдата зі свистом не оперезав йому спину. Тоді він узявся похапцем працювати знову. Солдат не звернув ніякісінької уваги на матроса та придивлявся тільки до екіпажу, що в ньому їхали Франсуа й Вінсент.

Вінсент, побачивши, що Дюваль знову пішов до фури, підштовхнув негра легенько під бік.

— Ну розповідай же, старче, далі. Собака подався геть, і що далі?

Негр кахикнув і забелькотів далі:

... «Гай! Гай! Гай!» — заверещав собака, шпурнув свою торбину й побіг геть. «Ах ти ж, лиха година», — сказав келеп злякано, бо вже він чув, що йде леопард. Він мав, на щастя, ще стільки глузду, щоб сховатися під посохлим листям. Леопард прийшов: запримітив ураз собакову торбинку. «Еге-ге — крадуть горіхи! — сказав він люто, — вам це так не мине». Він почав отож шукати, але не міг нічого знайти й хотів уже вертати додому; тоді прилетіла чорно-біла пташка, сіла на горіхове дерево і заспівала: «Під листям, леопарде, під листям!»

Келепові аж мороз побіг по шкурі, і він заривався чимраз глибше, та птах співав усе голосніше: «Під листям, леопарде, під листям!» Леопарда дуже роздратувало даремне шукання. Він подумав, що птах хоче просто його піддурити, він схопив поліно й шпурнув у птаха. Та той перестрибнув швиденько на другу гілочку, поліно тільки збило декілька горіхів й упало долі, тим часом келеп доповз аж до коріння й думав, що він уже врятувався, коли птах ізнову почав співати: «Під корінням, леопарде, під

корінням!» Коли леопард це почув, він пішов простісінько до горіхового дерева, обережно розгорнув посохле листя, подивився під заголене коріння і просто в вічі келепові: «Так це ти, злодіюго!» — гукнув леопард, узяв торбинку — а в його висіло дві торбини через плече — й хотів оце сховати туди келепа, коли той сказав: «Дорогий друже, не клади мене в гарну нову торбу, краще поклади в другу — вона старіша й не така вже гарна; подивись, який я брудний, я тільки попсую тобі торбину». — «Ти маєш рацію», — зауважив леопард, поклав келепа в стару торбу й побіг з нею геть. Та келеп схитрував, порадивши леопарда на це діло, він добре знав, що стара торбина в кутку вже дуже була трухлява і що він легко зможе розсунути бамбукові соломини в куточку.

Він, не гаючи часу, взявся до роботи і був дуже радий, коли опинився на м'якій траві; та перед тим він наклав у торбину, і гайно там зосталося. «Щоб леопард не почув відразу, що торба полегшала», — сказав, сміючись, келеп і пішов додому, спинився на хвилину, щоб спочинути від страху, і пішов до свого приятеля висловити йому свою думку про його поведження.

Леопард також прийшов додому та звелів негайно зогріти води.

Одного з-поміж своїх синів він послав, наказавши йому кликати всіх приятелів та знайомих на бенкет.

— Скажи їм, що я спіймав келепа, коли він крав горіхи, і ми його всі разом з'їмо.

Син пішов, і гості посходилися...

В цій хвилині Вінсент штовхнув старикана вбік і велів йому замовкнути. З лівого боку з-за невеличкого гаю нісся стогін.

Тихий і жалібний, він розлягався з правильними інтервалами, екіпаж посувався далі, стогін голоснішав, валка завершила на коліні дороги, й у ста кроках від бруку розійшовсь гай і вирізьбилась постать голого чоловіка, прип'ята до дерева. Міріади мух, бджіл, ос кружляли хмарами навколо дерева, сідали на цятковане кривавими рубцями тіло, на червоні смуги, що рясно вкривали

обличчя, руки, груди, на велику рану в стегні, — вкривали всього чоловіка, мов чорним серпанком. Навколо стояли унтер і декілька колоніальних солдатів. Унтер покурював люльку і давав якісь інструкції напівголим солдатам.

Мов скажений вискочив Франсуа з екіпажу й побіг до дерева.

Одночасно вистрибнув і Дюваль та й собі побіг до дерева. Але вони не добігли ще й півдороги, як Франсуа почув, що немов залізні обцецьки схопили його руку вище ліктя.

За ним стояв захеканий Вінсент. Важко дихаючи, одрубуючи кожне слово, він проговорив:

— Назад, у цій хвилині назад! Назад, кажу тобі!

Франсуа завагався. Поруч стояв матрос; його кремезне, обвітрене лице раптом пересмикнулося, примружилось ліве око, він різко повернув і пішов рішучою ходою до фури. Франсуа постояв ще з півсекунди й пішов і собі. Вінсентова рука ще здавлювала його біцепс.

— Ти сказився, чи що, — прошепотів Вінсент.

Голий чоловік, побачивши трьох, застогнав дужче. Незрозумілою мовою він вигукував якісь слова, благаючи звільнити від несамовитої муки. Тільки тепер подорожні побачили, що він стояв у мурашинім гнізді. Франсуа відчув, як рука дужче здавила його лікоть.

Матрос не оглядаючись поспішав до фури.

— Запам'ятай собі, друже, — сказав уже спокійніше Вінсент, — ти можеш застрелити десяток негрів, згвалтувати дюжину жінок, але вся наша справа пропала, коли ти викинеш щось подібне до того, що хотів зробити оце допіру.

Колоніальне врядування жартів не полюбляє. Приїхавши в Париж, ти можеш, коли хочеш попсувати собі кар'єру, писати в газеті, але коли ти тут скажеш хоч слово — все пропало! Вже те, що ти подікавився тут судовою розправою місцевої влади, може коштувати нам горла. Пристрелять зненацька десь на дорозі, і в газетах буде, що дезертири з робіт забили двох подорожніх, та й по тому!..

Ось уже третій день валка продирається тропічним лісом. Всі йдуть пішки, на кількох конях навантажено пару кліток. Решта зосталася на Екваторіальній станції. Дювала нема. Він щез ще перед приходом на станцію. Франсуа зовсім занепає духом. Нестерпуча спека. Одіж щільно прилягає до тіла, бо кожну шпарку одшукують москити й не дають і хвилини спокою. Малесенькі п'явки швиденько пробираються крізь фланель і жалать не гірше від москитів.

Над головою, спереду, ззаду суцільна плутанина гілля, листя, стовбурів.

Гайд-парки, саванни зосталися в пам'яті, як ясний сон, як далека згадка.

Франсуа трусить лихоманка. Нема чим дихати, а треба йти, розгинаючи гілля, вгрузаючи по живіт у багні, одганяючи москитів, здіймаючи п'явок.

Повітря парке, як перед грозою ві Франції, але в тисячу разів важче. В добу перед дощовою полозою духота доходить найвищої точки. Щохвилини в очах зеленіє, гасають різноколірні кола, коліна згинаються. Вінсент хапає друга за руку, становить на ноги, й вони йдуть, плентаються далі й далі. Щохвилини треба спинятися. Величезне багно, скільки сягає око, виблискує своїм суцільним дзеркалом. У нього вросли, звисли тисячоруким корінням дерева. Ні пройти, ні пропливти. Шукають, обминули, переходять рукави річки, канали без кінця й краю та знову опиняються перед мангровим озером. Усередині спливає якась чорна скиба і зануряється знову. Це бегемот — він не страшний у цьому жахливому лісі, де на кожному кроці змії, муха цеце, малярія.

Вінсент не каже ні слова. Він сам, досвідчений, бувалий мандрівник, страждає безмежно. Він давно покинув розважати Франсуа і стежить тільки, щоб той не впав.

Головорізи йдуть мовчки, в них немає зброї. Озброєні тільки Вінсент і хворий Франсуа. Ті йдуть попереду, і люта ненависть їхніх поглядів зануряється, не бачивши двох французів, в зелені хащі тропічного лісу.

Вистрибують дві зелені папури і — мов уманські дурні — починають щось белькотіти. Франсуа не бачить

і не чує. Він починає забуватись. Чимраз частіше він буває в Парижі — в Булонськiм лісі — ні, це саванни, а посеред них голий чоловік, обліплений мухами — це не чоловік, а жінка, це Камілла — вона дико верещить, простягає руки до Франсуа. «Де ти був так довго, я вмираю!» Франсуа почуває, як у його охляли коліна, він сідає, він лягає спати.

Сильним рухом руки Вінсент iще раз підняв Франсуа, він намочує йому лоба водою, пробує влити крізь зціплені зуби трошки коньяку. Але зуби клацають, мов кулемет, дикий зір блукає у простороні.

— Стривай, — гукає Вінсент. Валка спинається. Скидають одну з кліток, вона важко хлюпає в bagno, і на спину коневі прив'язують Франсуа. Вінсент затягає вузли. Старий із Камеруна вовтузиться навколо Франсуа, тре йому потилицю, стукає десь по спині. Останній вузол зав'язано, валка рушає. Коло непритомного Франсуа, піддержуючи його, глядячи по голові, iде старий негр і розповідає йому казку:

— ...Посходилися гості.

Коли окріп уже кипів і клекотів — леопард поважно розв'язав торбину. Та який же був його жах, коли там не було келепа! Збентежений, він почав похапцем длубатись у горіхах і в листю. Тоді й кізяки покотилися долі, і він дізнався, як келеп од нього втік. Усі закликані звірі сміялися з нього, дехто казали навіть, що леопард хотів їх просто піддурити. Кепкуючи та глузуючи з нього, вони пішли всі геть. Леопард почував себе дуже кепсько, заліз на своє ліжко, й сини думали, що він хоче переспати свій гнів. Та вони помилялися, бо леопард тільки заплющив очі, щоб спокійно обмислити, як йому певніше помститись.

Приязнь собаки й келепа од того не зменшилася; вони ходили одне до одного, як і раніше, й розмовляли частенько про свою невдалу пригоду. При цій нагоді собака говорив довгі промови про «переляк» і одного разу він сказав: «Коли б мені, приміром, сьогодні був би впав горіх на голову, то б я не подав ні звуку, а просто сказав би: «Гм! гм! гм! Макекембе-ла-моту-ла-моту-ма!»

— Коли ти певно кажеш, — одповів келеп, — то можу тобі тільки сказати, що я чималу маю охоту ще раз спробувати це діло, коли б я знав напевно, що ти не закришиш — на цей раз ніякі хитрощі не допоможуть — леопард заб'є нас обох напевне...

— Це жорстоко, що ти не ймеш мені віри, — сказав собака й зажурився. Келепові жаль стало його, він дав йому руку й обіцяв завтра ж уранці ще раз спробувати з ним це діло. І справді, вже перше сонячне проміння побачило обох друзів, що йшли поруч до горіхового дерева. На цей раз келеп позичив в одного знайомого здоровенну торбину, вони туди обоє мали ховати горіхи. Вони знайшли досить горіхів, і келеп оце трохи спинився, щоб відпочинути, коли в горіховому дереві раптом щось зашаруділо в гіллі...

Раптом щось зашаруділо в гіллі, щось свиснуло в повітрі і з хрястом увійшло в тіло. «Карлики! — несамовито скрикнув Вінсент, — пропав Франсуа», — кинувся до друга, вирвав защерблену стрілу. Потім він вихопив ножа й тремтучими руками почав швидко вирізати м'ясо навколо трьохкутньої рани.

Щось зашаруділо знову в зелених хащах. Вінсент хотів уже покинути Франсуа й вхопився за зброю, але в тій хвилі в десятьох кроках від нього з'явився Дюваль.

Дюваль підніс револьвера й не переводячи духу випустив всі шість куль в те місце, де шелеснуло гілля.

Щось зашаруділо ще раз, хлюпнула вода, і вищгло. Не спиняючись ні на хвилину, мов робітник коло верстату, Дюваль вийняв нову пачку і ввігнав її в револьвер. На цей раз він націлив в головорізів. Минуло кілька секунд — століть. Поволі він знизив револьвера і раптом спокійно заховав його в кобуру.

Тим часом Вінсент, стримуючи те, що підкотилось йому до горла, видобув з торбинки пакет вати, висмикнув шматок з кулак завбільшки, покрутив його в руках і застромив в жахливу дірку на грудях Франсуа.

— Не виживе! — похмуро й рішуче сказав, підійшовши, Дюваль. — Коли ви навіть вирізали отруєну тканину, він все одно помре від рани.

— Вперед! — гукнув Вінсент несамовито, й семеро потюпали далі.

Надвечір Франсуа привезено в оселю. Кілька одвічних баобабів, величезні банани над бамбуковими хижками... Коли наблизилися до першої халабуду, Вінсент увійшов. Було порожньо — ніби вимерло. Він послав старигана шукати людей. За чверть години той повернувся, розмахуючи руками.

— Негр не хоче давати їсти. Каже, нема чого їсти, — розповідав він.

Тоді Вінсент, припоручивши Франсуа й негра Дювалеві, пішов сам. Він проминув кілька халабуд, зайшов у скрайню з протилежного боку. Вона була порожня, недогризки бананів валялись долі. Увійшовши в халабуду, він ліг долі, розсунув трішки тростини в стінці і зустрівся очима з якимись чорними блискучими баньками.

Справою одної секунди було просунути крізь шпарку револьвера.

— Іди сюди, собако, — наказав Вінсент коротко.

Негр виліз з-під бананового листу та з'явився в халабуді. Не кажучи ні слова, Вінсент оперезав його нагаєм, ще раз, ще раз. Негр заскавчав, мов побитий собака.

— Щоб зараз-таки всі були тут! — наказав Вінсент і для ясності ще раз свиснув перед носом бідолахи нагаєм...

У першій халабуді на покошеній траві лежав Франсуа й марив. Червоно-гарячі плями на щоках змінилися на жовті жахливі смуги.

Він почав кричати, качався по траві, схоплювався на ноги. Довелося його зв'язати. Тіло його було гаряче й сухе. Вінсент лежав коло нього. Негр сидів долі, схрестивши під собою ноги. В кутку мертвим сном спав Дюваль. Негр стиха продовжував розповідати казку.

— Щось зашаруділо в гіллі, й горіх упав і просто на голову собаці. Собака заскавчав і подався геть, а келепа в тій самій хвилі ухопив леопард. Він просто чи не сказився з радості й, не давши келепові сказати слова, — кинувся прямцем додому і прибіг, аж захекався.

Собака не встиг одбігти далеко й побачив, як леопард заховав келепа в свою нову торбину.

Його мучила совість, і він міркував, як би йому направити діло на добре. Треба було хоч що, а врятувати келепа, це було ясно, та як це зробити, тут собака не міг собі дати ради. «Піду я до чарівника», — подумав він собі й пішов. Чарівник був удома й дав йому раду. Він приніс кілька довгих ланцюгів з нанизаних черепашок, силу великих і малих дзвоників і всяке приладдя, що дзвенить і дзеленчить. Цим ділом він обвішав собаку так, що його не можна було і впізнати. Потім він оперезав його ще бубном і дав йому паличку до рук. Коли він його так устроїв, він сказав: «Тепер сідай і слухай мене уважно. Ти підеш зараз, такий як ти є, до річки, і сховаєшся тамечки. Швидко вони прийдуть по воду, бо я знаю, що в леопарда вдома нема води. Коли ти їх здала побачиш, то приготуєшся стрибнути, і коли підійдуть ближче — вистрибнеш, почнеш гавкати, труситись і стрибати, мов скажений. Тоді ніхто не відважиться, ані сам лев, набрати води, і твій приятель матиме нагоду втікти».

Це собаці дуже сподобалося, він так зрадів, що хотів обійняти чарівника. Та той, сміючись, відштовхнув його й підігнав, щоб мерщій біг до річки.

Тим часом леопард зі своїм в'язнем прибув додому. Бідолашний келеп, переляканий украй, ще раз спробував перехитрити леопарда й просив знову покласти його в стару торбину, щоб не попсувати доброї нової. «Зав'язи добре дірку, — казав келеп леопардові, — я вже не думаю тікати, в мене такий поганий настрій, що я нічого не зможу вигадати».

— Роби що хочеш, — одповів леопард, — за нову торбину я певний, а що ти не хочеш утікти, тому я не вірю; дозволь мені потурбуватись, щоб ти й не міг утікти.

Отже, справа келепова була зовсім погана, і він почув з жахом, як леопард доручив гінцям закликати тепер усіх приятелів, не забути і слона й лева. Сам леопард стеріг келепа якнайпильніше, не вийшов навіть

зустрічати гостей, а підіждав, поки вони всі зібралися. Тепер з'ясувалося, що в глеках не було зовсім води.

— Нехай сини мерщій підуть і наберуть води, — сказав леопард. Він також подбав, щоб розпалити добре вогонь. Келеп мандрував з рук у руки, кожне хотіло його бачити. Все розпитувано в леопарда, як він його спіймав. Оце він налагодився ще раз якнайпишніше розповісти цю історію, коли його сини, галасуючи, вдерлися до хати. Вони ніяк не могли заспокоїтись, а кричали чимраз голосніше, що в річці було щось таке жахливе, що вони замалим не померли од переляку.

— Що за нісенітниця, — сказав леопард, не звернув уваги на галас і попросив кількох своїх найближчих друзів піти й набрати води.

Та не довгий минув час, як повернулися і ті, перелякані вкрай, і підтвердили те, що розповідали леопардові сини. Тоді підвівся лев і сказав гордовито: «То я піду по воду». Потім він кивнув на зайця й велів йому прив'язати собі пляшки й глеки. Та швидко повернувся й він. І він тремтів усім тілом, і грива стояла йому сторчака.

Коли всі його такого здаля побачили, то злякалися здорово, надто ж коли почули те, що він розповідав. «Через ціле моє життя мені нічого такого не траплялося бачити, — розповідав лев. — Це, мабуть, чи не нечиста сила, бо те, що я бачив і чув, це був не звір і не звірячий був у його голос, це було щось жахливе — і воно посунулось на мене, аж я впав долі, та я схопився одразу на ноги й утік щасливо, хоча тая мара довго ще за мною гналася».

— Та прошу тебе, — сказав слон, — що ж воно має бути? Я ще зроду нічого не боявся та й тепер не боюсь, і ніхто не міг мене намовити не ходити на річку.

— То йди, — одказав гнівливо лев, і заєць підскочив нав'язувати на слона глеки. Та коли він їх хотів узяти в лева, то цей загарчав і повернувся до нього спиною, бо він усі їх, тікаючи, порозбивав. Але слон сказав, сміючись, зайцеві: «На біса мені ті глеки, в мене ж є мій хобот». І він спокійно потюпцював до річки.

Ті, що zostалися, чекали напружено, поки він повернеться. Так, він повернувся, але так трубив уже здаля, що видно було, що він розгніваний украй, і коли він став перед ними, то аж страшно було на нього дивитись, і всі упевнились остаточно, що їм загрожує смерть і загибель на річці, коли вони ще раз наважаться піти туди.

Але леопард дуже розхвилювався. Всі розмовляли тепер проміж себе про жахливу мару, кожен розповідав, яка вона, як він її бачив — тільки леопард один нічого не бачив. Він вирішив будь-що-будь і собі піти на річку. Якби ж він не боявся так! Та ось йому щось спало на думку. Він підійшов до своїх гостей і сказав їм таке: «Любі друзі, я дякую вам, що ви прийшли і що ви всі готові мені допомогти; я вірю також, що там у річці невідомий звір, на якого страх навіть подивитись, вірю, що він на вас, мої друзі, такого нагнав переляку, але я гадаю, тепер ви всі його знаєте й готові його побачити, отже, я хотів вам запропонувати, щоб нам усім піти до річки й спробувати гуртом уловити й забити того звіря». Після цієї довгої промови почали звірі перешіптуватись; вони міркували, чи можна ще раз відважитись піти на річку; кінець кінцем, деякі постановили йти, інші пішли, вагаючись, слідом, і скоро все товариство посунуло до річки; поперед йшов слон, по ньому лев, за ними, ховаючися скільки мога, плентався леопард. Забули про келепа й про нову торбину. Тільки одна думка була у всіх: «Що з нами скоїться на річці?» Коли останній звір вийшов з дому, келеп теж подався собі дорогою, та не туди — йому було байдуже до цього діла, він давно підозрював, що собака вигадав якусь штуку, щоб його врятувати. Коли він так спроквола йшов собі, він згадував занепокоєно про свого приятеля, бо міркував слушно, що коли собаці й легко було поодинокі налякати й прогнати всіх, то не так легко буде піддурити весь гурт — і біда йому, коли його впізнають. Та всі ці турботи були ні до чого, бо коли келеп завернув на лісову дорогу до своєї хати, собака вже йшов йому назустріч. Він, коли побачив, що вони йдуть всі разом, не гаючи часу втік, бо гадав, що келеп либонь

уже мав добру нагоду втікти. Коли вони так обоє зустрілися, то дуже зраділи. Собака промовив стиха: «Вибач, мій дядечку!» Та келеп сказав: «Залиш же, ти показав, що ти добрий товариш, та тільки з тобою я вже не піду красти горіхи».

Леопард із товариством були дуже здивовані, коли все на річці було тихо й спокійно; вони повернулися дуже збентежені, а леопард ще й сміявся. Та він покинув сміятися, коли знайшов удома порожню торбину. Так товариство розійшлося в дуже кепському настрої, і вони признавалися одне одному, що більше либонь не підуть до леопарда гостювати...

...Серед ночі Вінсент прокинувся. Негр мацав його рукою... Різким рухом Вінсент одштовхнув старого так, що той докотився до Дюваля. Дюваль схопився на ноги.

— Чого тобі, собако? — закричав Вінсент.

— Місте, місте Франса... — пробелькотів негр.

Вінсент кинувся до Франсуа. Той лежав нерухомо. Груди його здіймалися високо, він зі свистом дихав крізь ніздрі.

— Умирає, — сказав Дюваль.

Вінсент не промовив ані слова. Він добре знав цей свист. Сподіватися не було на що. За чверть години Франсуа сконає. Вінсент підійшов до нього, взяв його руку й сів.

Минуло десять хвилин. Свист поволі слабшав, груди здіймалися менше. Ще п'ять хвилин, і Франсуа не стане. Вінсент схилив перше голову на руки. За цей час він так полюбив гарячого, щирого Франсуа. Він загодя радів з його щастя в Парижі з Каміллою.

Хвилини тяглися одна по одній мов роки. Щораз тихший, глухіший ставав свист, щораз менше здіймалися груди. Зоставалося три, дві з половиною, дві, півтори хвилини...

Раптом Дюваль, що оце досі стояв нерухомо коло Вінсента, підняв голову й став прислухатись. Минуло декілька секунд. Дюваль зірвався й вискочив із хижі. Вінсент почув, як його швидкі кроки відбилися у тому

напрямокві, звідки вони прийшли. Йому й на думку не спало, що Дюваль може втікти, настільки він був певний, що це добрий товариш.

Уже з тої хвилини, як Вінсент прокинувся, він почув якусь млявість і байдужість до всього. Коліна йому охляли; він підвівся й придивлявся до Франсуа...

Через хвилину в хижу увійшов нервовим кроком Дюваль.

— Головорізи наші втекли з кіньми й з багажем. Я почув, як кінь іржав за чверть верстви звідси. Немає ніякої змоги їх наздогнати. Треба вертати до Екваторіальної станції.

Вінсент не відповідав. Він притулився до стіни й стояв нерухомо. Дюваль підійшов до нього й засвітив сірника. Вінсентові очі розширилися і блукали в безвісті. Його трусила пропасниця. На купі посохлої трави лежав мертвий Франсуа, в кутку вовтузився негр і белькотів щось безглузде. Дюваль стояв нерухомо...

— Макекембе-ла-моту-ма-ме, — дико вигукнув негр.

Тою ж дорогою йшло троє людей. Спираючись на плече старого негра, йшов ще не зовсім здоровий Вінсент, попереду рішучим кроком ступав Дюваль. Про те, щоб зараз виконувати завдання Дювер'є, годі було й думати. Треба було якнайшвидше дотягтися до Екваторіальної станції.

Подорожні йшли вже третій день тропічними лісами. Попереду ступав рішучим кроком Дюваль. Цілковиту тишу лісу перебивало тільки герготання зелених пауків і шелест та хряск гілля й рослин під ногами. Бананів, що взяли з собою вони з негрівської оселі, уже не було; їх поїли.

Дюваль сподівався здібати десь баобаб і підживитися його листям. Поки що ламав зелені гілочки й, прожувавши їх, випльовував, його мучив голод і спрага. Він майже нічого не їв, оддаючи банани Вінсентові й негрові.

Вони трошки спочили, шукаючи баобаба на сушім місці. На пригорку ріс велетень із мавп'ячим хлібом

на гіллі. Дюваль прискорив кроки; йому страшенно хотілося їсти. Баобабове листя, взагалі річ їстівна, тепер було бажанішим за пишний обід у ресторані. Але, не дійшовши кількох кроків, він спинився. Коло дерева спиною до нього лежав якийсь чоловік. Дюваль вийняв револьвера й обережно почав підходити до дерева. «Гей, друже», — гукнув він. Чоловік не озирався. Дюваль вистрелив. Куля з соковитим ляском увійшла в дерево. Чоловік і не поворушився. Тоді Дюваль швидко наблизився до нього, копнув його ногою, й чоловік перекоотився на другий бік. Обличчя йому було вкрите комахами; сотнями повзли вони з очей, з носа, з вух, — обличчя було наполовину з'їдене.

— Бородач! — закричав, підійшовши, Вінсент.

— Вони таки його вбили, — сказав Дюваль. — Вони всі загинуть у цім лісі без компасу і з конякою, — додав він спокійно. Під одіжжю, на животі в мерця щось завотузилося. Дюваль ножем покрав куртку, і з живота поліз цілий легіон строкатих жуків.

— Їсти, — сказав Вінсент. Дюваль зліз на дерево й, ламаючи гілки з листям, кидав їх Вінсентові й негрові, жадбно ковтаючи сам у перервах.

Наївшиися, негр пообривав листя з гілок, зібрав його і набив ним торбину. Вони вирушили вперед. Знову Дюваль спинився й став прислухатися. З півдня доносилося якесь глухе гудіння; наче гуло море, час од часу хвилі з крахом розбивалися об скелі. Вони пройшли ще декілька кроків, гудіння яснішало й наближалось. «Назад до дерева», — раптом гукнув Дюваль, схопив руку Вінсента й бігцем подався до баобабу. Як кіт, вдряпався він на гілку, підтянув Вінсента й почав допомагати негрові. «Невже ж це слони? — сказав Вінсент. — Їх вибито тут, зосталося обмаль».

— Ні, місте, то не слони, — злякано вставив негр. Гудіння наближалось, тепер це був один суцільний тріск, хряск і крах. Наче буря неслася тропічним лісом. Гудіння наближалось, чути було, як ламалося гілля, падали дерева. Повз баобаб пронеслися зайці мішма із шакалами.

Вони плигали безперестану, не звертаючи уваги одне на одного і ніби не помічаючи трупа. Гудіння зросло в шторм. Дюваль продерся вище й підтягнув негра й Вінсента. Зненацька з хащів викотився темний шматок і поїсся повз дерево, за ними неслися другий, третій, десятки, сотні. В одну мить на місці хащів, молодняка, чималих дерев зробилася рівнина. По ній неслися, обганяючи одне одного, зрівнюючи все на своїм шляху — величезні темні шматки.

— Носорогі! — пробелькотів негр. Він трусився на всім тілі. Ще хвилина, і маса промчала вперед. Замість плутанини гілок, ліан, хащів, трави, наперед і назад стелилася широка просіка, по ній де-не-де самотно сторчали одвічні баобаби, що вціліли перед жахливою навалюю. Кілька льє тяглася страшна просіка. По дорозі коло зваленого дерева валялися втопані в землю шматки одіжи, одірвані руки, нога стирчала пальцями з землі, розчавлені, пошматовані конче трупи. Головорізи попали під натовп оскраженілих звірів. Даремно Дюваль і негр шукали якихось їстівних річей, усе було затоптано в землю, розчавлено, знищено.

На другий день у хащах загинув негр. Було це так: з гілля вистромилось щось довге, чорне, вхопило старигана й усмоктало його в зілля.

— Удав, — закричав Вінсент, але в тій самій хвилі якась чорна, волохата потвора перелетіла з одного дерева на друге ближче до Вінсента. Дюваль був у кількох кроках попереду. Він підняв револьвера, але зненацька опустив його й кинувся до Вінсента. Горила спинивсь на одну мить, вагаючись між двома ворогами. В цій хвилі Вінсент вистрелив. Поранений звір з диким ревом кинувся на нього. Та в той мент Дюваль стрибнув, мов кішка, до нього й розрядив усі п'ять куль йому в голову. Звір змахнув лапами й важко гепнувся долі. Вінсент, діставши від нього стусана, лежав непритомний. За хвилину він опам'ятався та звівсь на ноги. Величезний звір конав, пересмикуючись усім тілом. У кількох сажнях од нього лежав негр з перерваним горлом.

Голодний, знесилений Вінсент не міг перебороти цікавості й підійшов до звіря. Той затих і лежав, мов передісторичний чоловік, розкинувши руки, горілиць. На голій долоні щось виблискувало. Вінсент підійшов ближче. На один з пальців лісового велетня було насунуто золоте кільце. Якийсь час Вінсент і матрос дивились один на одного з невимовним здивуванням. Нарешті матрос підійшов до горили, одтяв йому ножем пальця і зняв кільце. Це була старовинна золота каблучка з вирізьбленою літерою «L»...

Зостався тиждень іти до Екваторіальної станції. Знеможені Вінсент і Дюваль ледве пересували ногами, падали на кожному кроці, засинали в багні. Вінсента знову трусила пропасниця. Одного вечора, коли вони лежали, обійнявшись, у багні, Дюваль несподівано почав говорити. Через увесь той час вони йшли мовчки. «Ми, мабуть, не дійдемо до станції, Вінсенте, — сказав Дюваль, і його хрипкий голос прозвучав м'якко й ніжно. — Я не Дюваль! Я не француз. Мое ім'я — Андрій Вовк».

Вінсент голосно клацав зубами. Заледве він розібрав, що каже Дюваль, і зробив знак головою, що слухає.

— Я пішов з вами з доручення своєї організації. Той чоловік, прип'ятий до стовпа коло дороги — мій земляк! — Вінсент повернувся до Дюваля, він пригадав тепер, хто був Дюваль. Так, це був він, це був той солдат, про нього він розповідав Франсуа.

— Як ви потрапили сюди? — пробелькотів він, перемагаючи слабкість.

— Я приїхав сюди з доручення товаришів задля тих нещасних, що працюють коло дороги, задля білих рабів з України, що обтісують каміння в Конго. Матрос Дюваль, що в мене його документи, мій партійний товариш із Франції. Я стежив за вами весь час, поки ви були на «Ліберії». Ви пригадуєте, що хтось підслухав вашу розмову з головорізом у каюті. Це був я.

Ви не помилилися. Після того виграшу я віддав усі гроші на організацію, я покинув ґрати й пити.

Тепер ви розумієте, чого я зникав невдовзі перед Екваторіальною станцією. Децю мені пощастило зробити для білих рабів — я дав їм деякі адреси, залишив кілька листівок. Я сподівався розпочати роботу як слід на повороті до Лібервілю. Але судилося інакше, ми звідси не вийдемо. Ви офіцер французької армії. Ви служили протилежній стороні. Якби був попав вас в інших обставинах, я, не вагаючись, застрелив би вас як собаку.

Але тепер ми обоє все одно загинемо. Ми не пройдемо й трьох льє. А до станції ще сотні. Завтра чи позавтра ми загинемо тут. Усе скінчено. Ми товариші перед смертю. Ану попрощайтесь, товаришу!

І Дюваль кріпко поцілував Вінсента в губи. Потім він видобув з кобури револьвера...

Пролунав вистріл. Куля влучила Вінсентові в голову. Але то стріляв не Дюваль. В одну мить він опанував собою і одкотився, хапаючись руками за траву, в кущі. Мов кішка, перевернувся він на живіт і став ждати. Пролунав другий вистріл — куля свиснула в нього над головою. Дюваль голосно й жалібно заскавчав. З хачів висунулося дві голови і вийшло двоє-троє колоніальних солдатів-негрів — за ними йшов обережно білий унтер-француз. Негри схопили Вінсента за ноги й піднесли до унтера. Унтер почав похапливо розстібувати куртку Вінсента.

В цій хвилі Дюваль, націливши унтера, звалив його з ніг. Другим вистрілом він положив негра й, вискочивши з кущів, приставив другому до грудей револьвера. «Кидай гвинтовки», — скомандував він коротко. «Лягай!» — скомандував удруге. Потім він підійшов до унтера, витяг у його з кишені пакет з хіною й жадібно ковтнув раз, два, три. «Кроком руш!» — скомандував він утретє...

Через два тижні по дорозі їхав в екіпажі до Лібервіля білявий чоловік. На станціях він пред'являв бумажки на ім'я офіцера запасу Вінсента Поля. Розсипаючи направо й наліво гроші, він балакав з унтерами й цікавився становищем робітників, що брукували дорогу.

Розділ 4

КАВАЛЕРГАРДСЬКОГО ПОЛКУ РОТМІСТР

Маятникові розмови. Мурашод. Каблучка, за яку читач щось чує у розділі 3. Напад більшовиків. Полку Її Величності ротмістр. Танець серед шістьох свічок. Настрій Дювер'є чимраз гіршає. Кров на лакових черевиках. Едіт нарешті погодилася на пропозицію д-ра Рінса.

Двері тихо розчинилися, й у кімнату встромився довгий, цікавий ніс.

Усе було тихо. З-під задрипаної завіси над ліжком доходило рівне дихання. Птиця в кутку в клітці чистила дзьоба, м'ята в малесеньких горшечках на вікні сповнювала кімнату болотяною свіжістю.

Все було гаразд, отже, ніс, пересмикнувши кілька разів ніздрями, сховався. Маятник теліпає мідним животом, а стіл, безногі каліки стільці й зайлозена шаховка стрижуть вухами й слухають. Раптом йойкнув дзигар, захрипів і приготувався дзвонити. Тоді з-під завіси щось заворушилось. Годинник пробив, злякався й змовк. Речі теж знітилися й більше не слухали — вони були вже неживі. Тепер слухала, як цокає годинник, Едіт.

Едіт хотіла підвестися й не могла. Спиною була мов луб'яна й намість руки величезний пакунок з бинди. Вона з цікавістю повела очима по кімнаті. Пригадувала: в шлюпці було холодно й мокро. Зуби цокали, як цей дзигар — тільки частіше. Ще промінь свідомості — Рінсове обличчя — гострий біль у руці, хтось схиляється над рукою й робить перев'язку. Перед цим руку згинають — сніг зелених блискавок і сивий спокій.

Потім довго їхали на чомусь, і щосекунди біль оддавався в руці. Тепер рука опинилася в цій кімнаті на ліжку поруч із Едіт.

Ніколи ще цій руці, коли вона була струнка й чиста, а не незграбний кужіль із полотна й марлі, не доводилося

прокидатись у такій жебрацькій кімнаті. В романах, що їхні сторінки вона недбало перегортала, героїні мали звичку прокидатись у будуарах, подібних до будуару Едіт в Нью-Йорку. А коли якась героїня й народжувалася під димною стелею підвалу, то сторінок за 200–300 вона міняла сумну долю на те, щоб топтати ногами килими, тигровий міх і загортатися в серпанкове мереживо. Хотілося їсти, було дуже вогко й неприємно...

Рипнули двері, і знову просунувся цікавий ніс. Він почув, що не все гаразд, бо за ним просунулося довгасте обличчя, схоже на мурашюїда — над ним блищали двоє сіреньких очей мов кнопки.

— Хто ви? — питає Едіт.

Замість відповіді знову рипнули двері, й ніс мурашюїда сховався.

Едіт почула, як хтось пошепки радився в сусідній кімнаті. Один голос був чоловічий.

Зате коли мурашюїд — він же хазяйка — повернувся до кімнати, Едіт довідалась, що вона взивалася міс Вуд. Вона називала Едіт Мартою. Едіт із обережності не сказала свого справжнього імення.

— Ви залишитесь у мене, поки видужаєте. Один ваш добрий друг учора привіз вас сюди й прохав мене потурбуватись за вас.

— Хто такий?

— Його ім'я Джим Ріпс!

Далі міс Вуд розповіла про погоду, про квартиру плати, про вогкість, про ціну на м'ясо, про свій ревматизм, про те, де треба ходити в убиральню, і ще багато інтересних речей...

Величезна площа була затоплена народом. Над приглушеним гудінням юрби гасав світовий промінь і малював на екрані подробиці загибелі транспорту «Вікторія».

Портрети капітана, помічника капітана, дежурного по вахті, міліардера Мак-Лейстона, кому належав пароплав, і наймолодшого юнги, хлопця десятиох років.

Вибух. Рясні хмари диму — більше нічого. Корма пароходу: люди й пацюки стрибають у воду, вовтузяться коло лодок. Навколо воронка води, що вирує і вже затягла ніс корабля. Люди на шлюпках. Здаля стирчить корпус «Вікторії»...

Далі довгі стовпці тих, що загинули, й тих, що врятувалися. Деякі з портретами.

Гаррі протискався ближче до екрану, він був близькозорий — йому хотілося дізнатись, чи не потрапив хтось із американських товаришів в цю історію. Стомленими очима пробігав він імення людей, яких ніколи не знав і ніколи не знатиме.

Раптом він здригнувся. Не ймучи віри своїм очам, він ухопив за плече свого сусіда. Той, не розуміючи, подивився на молодого робітника і ввічливо вилаявся.

— Марта Лорен! — прочитав Гаррі в спискові тяжко поранених. Завтра ж він почне її шукати.

На другий день свого перебування на вулиці такій-то Едіт послала своєму батькові телеграму. Потім ще і це. Відповіді не було.

Міс Вуд ізнижувала плечима, і її ніздрі роздувалися. Вона щиро була здивована.

Едіт довелося віддати їй два свої персні: міс Вуд була така бідна, а Едіт мусила ж врешті колись дістати відповідь од Лейстона.

Одного персня свого вона не віддала. Це була старовинна каблучка з вирізьбленою літерою «L». Лейстон подарував їй цю каблучку в день конфірмації. Це був широкий чоловічий перстень, і Едіт носила його на великому пальцеві. Це був якийсь сувенір Лейстонової молодості. Але вона не знала, що було з ним ізв'язано.

Щодня тривога Едіт зростала.

Міс Вуд говорила про ціну на м'ясо, про свій ревматизм, про вогкість у кімнатах, про найкращі способи виводити блощиці й про голод у Росії й на Україні.

Голод навмисне зробили більшовики. Едіт пригадувала, як Лейстон запевняв її, що більшовики зруйнували

країну своїм невмінням господарювати. Та міс Вуд стояла на тім, що голод більшовики інсценізували навмисне.

Кожного ранку Едіт, прокидаючись від гудків, бачила у вікно, як проходили на роботу робітники. Ці люди дуже рідко з'являлися їй на очі в Америці — вони малокультурні, й їх не пускають у пристойні дома.

Вона бачила жовті обличчя з блискучими очима, зашкарублі руки, худі тіла в дешевих тканинах і почувала себе як дікенсівська героїня, що хотіла б допомагати бідним людям, але сама не має грошей.

Поруч із її кімнатою жили дві робітниці з текстильної. Втім, одна з них була безробітна: її звільнено за те, що її брат брав участь у робітничих заколотах.

Вона приходила до міс Вуд прибирати кімнату. Не кажучи ні слова, вона змивала підлогу, стирала куряву з речей, виносила цебра з помями і скриньки зі сміттям...

Одного дня ввечері в кімнату ввійшла міс Вуд. Вона мала в руках запечатану телеграму. Едіт кинулася назустріч і здоровою рукою розпечатала телеграму: «*NEW-YORK 20/5 — 22, LONDON-STREET, Мак-Лейстон віднині НЕ МАЄ ДОЧКИ. Мак-Лейстон*».

Робітниця мила підлогу. Побачивши, що Едіт одкинулася назад, бліда мов смерть, вона хутко підійшла до неї й піддержала їй голову. Міс Вуд була оце вийшла, її покликав хтось із квартирантів.

— Що з вами, міс? — спитала Кет.

Едіт розповіла, яка вона нещасна. Як вона хотіла допомогти тим голодним робітникам і як вона, — о Боже! — сама, мабуть, скоро голодуватиме. Що це з її батьком? Адже ж він сам постачає продукти для АРА, як він міг кинути її голодною!

Кет слухала — обличчя її дедалі суворішало.

— Що з вами, Кет? — спитала тепер Едіт. Вона вперше побачила її зараз. Раніше то була якась механічна істота, щоби чистити й мити кімнату. Тепер це була дівчина з рудим волоссям, худорлява, але гарненька. Тонкі, щільно стулені губи. Блискучі очі, як у тих людей, що століття тому штурмували Бастілію, що п'ять літ

тому перевернули догори ногами Росію й Україну, втворили грізну армію й написали багато прекрасних поем, та серед них одну найкращу зробили своїми жилавими руками в своїй країні...

— Що з вами, хто ви така? — спитала Едіт.

— Я безробітня! — одповіла та. — За те, що я прибираю чужі кімнати, ваша знайома міс Вуд не виганяє поки що мене з моеї.

— Але з чого ви живете?

— Я безробітня! — одповіла та. — Мені не видають допомоги з каси, бо мій брат пішов проти союзів.

— Проти робітничих союзів? — спитала Едіт. — Тоді він страйкбрехер! Це ті сміливі люди, яких так ненавидять робітники, за те, що вони більше дбають за всю державу, ніж за робітників.

— Ні, він не страйкбрехер. І страйкбрехери не сміливі люди, а погань! Мій брат більшовик!

Едіт зробила жест одчаю. Вона хотіла щось сказати, але робітниця суворо казала далі. Це була вже не Едіт Мак-Лейстон, що її пальця боялися більш, ніж блискавки. Не горда напівбогиня, а слаба нікчемна дівчина. Без чеків і без паперів вона нагадувала рибу, викинену на землю.

— Доги не буде ладу в нас, доки не порозстрілюють отаких, як ваш батько, — сказала Кет. — І розстріляємо їх *ми!*

— Але...

— Ви хочете сказати, що вони дають нам роботу й допомагають голодним. Так! Завтра чи позавтра мені доведеться продаватись на вулиці. Ви знаєте, чого звільнено робітників? Для того, щоб виробляти менше товару, щоб він став дорожчий! Розумієте ви це? Роблять менше товару, щоб він був дорожчий — ви це знаєте, але ви цього не розумієте. Ви зрозумієте, що це таке, коли вийдете на вулицю продаватись.

— Я хотіла допомогти голодним, — сказала Едіт тихо. — За що ви на мене накинулись?

— Так, ви хотіли допомогти голодним. Вам, бачите, все одно не зрозуміти, в чому діло... Ну сидіть! — Кет

погладила Едіт по голові. — Зараз прийде Вудиха; ви її, до речі сказати, стережіться, вам од неї добра буде небагато, може, колись знайдемо роботу.

І Кет вийшла...

...Справи чимраз гіршали. Білизни не було, й Едіт уже не дивувалася на брудних робітничих дітей. Вона почала ходити шукати роботи. На неї дивилися, ніби вона впала з місяця. Не знає ніякого діла й хоче дістати роботи, коли навколо голодують досвідчені старі робітники.

Якийсь середній буржуа запропонував їй виховувати його дітей; та коли вона виходила, він її обняв. В неї аж захололо на серці. Вона почувала, що до вулиці їй уже недалеко.

Вибігши з ганку, вона нашттовхнулася на якусь фігуру. Це був Ріпс.

— Куди це ви? — сказав він ласкаво.

— Я... я йду додому! — сказала Едіт.

— Дозвольте вас проводити! — Ріпс, не чекаючи відповіді, просунув свою руку під її руку й пішов з нею поруч.

— Як ви себе почуваете у міс Вуд?

— Дякую вам, дуже добре!

— Коли ж ви збираєтесь їхати до Нью-Йорку?

В Едіт зомліло серце.

— Я не збираюсь! — одказала вона.

— То ви хочете їхати все-таки в Росію!

— Так! — одповіла вона механічно.

— Так!.. — повторив Ріпс. Після цього він спинився, випустив руку Едіт і сказав:

— Слушайте, дорога моя! Я знаю все. Міс Вуд мені розповіла про те, яку телеграму ви дістали од містера Мак-Лейстона. Не морочте голови. Я вам пропоную вийти за мене заміж.

Едіт глянула на сліди хвороби на його обличчі. Кет розповідала їй, що кавалери, які зводять дівчат, обіцяють їм женитись з ними.

Вона іще раз подивилася на сліди жахливої хвороби й увяла їх собі на своїм тілі.

— Не турбуйтеся, д-р Ріпс, — сказала вона, — й дайте мені спокій. — Ріпс хотів щось сказати. — Не турбуйтеся, д-р Ріпс, і дайте мені спокій — я згоджуюсь! А тепер ідіть і сьогодні до мене не заходьте.

Попошукавши довгенький час по лікарнях та готелях Лондону, Гаррі пішов до розшукового бюро — бо в адресованому бюрі він не міг добитися діла й довелося, отже, йти до легавих.

Бласне кажучи, Гаррі не дуже-то сподівався за якийсь два шилінги знайти собаку, що допоміг би йому відшукати Марту Лорен, та в передній кімнаті бюро собака сам звернувся до нього і згодився за шилінг і два пенси...

Була субота. У корчмі було повно народу, матроси, портова шпана, обмаль робітників. Гаррі заходив туди, бо сподівався зустріти когось з американців.

У двері увійшов атлетично збудований чоловік з диким виразом у маленьких чорних очах. Він підійшов до якогось столика; за ним сиділо душ четверо вже дуже під банкою. Він став коло столика, раптом балачка вщухла, четверо встали як по команді й пішли до іншого столу. Атлет сів за стіл, згріб недоїдки разом з тарілками на підлогу і стукнув кулаком.

Підбігла дівчина на високих підборах, нафарбована й набілена. Він щось буркнув. Вона постояла ще з секунду й підняла спідницю. Але той не звернув ніякісінької уваги на цей маневр і, стукнувши ще раз кулаком об стіл, зажадав пити.

Четверо, що спочатку з острахом і з ненавистю поглядали на атлета, узялися знову пити. Один з них накачався, здавалось, до останнього ступня можливого. Він говорив про німців, про французів, про армійські чоботи, про якийсь свій винахід. Електрична сітка ловити міни в океані. Він розмахував у повітрі руками й бив себе кулаком у груди.

— Лорди, міледі, джентельмени й вельмишановна шпана, зверніть увагу на... — ось тут сидить чоловік,

що може перекинути догори ногами всю підводну політику ворожих держав!

Він почав, гикаючи й заправляючи свою промову цензурними виразами, викладати докази важливості й потрібності свого винаходу, але раптом окивнув головою і змовк.

— Здається, легше спіймати його самого на пляшку віски, ніж міну в його сітку, — сказав Гаррі до сусідів.

Чоловік очунав, підвів голову й диким пронизливим зором поглянув на Гаррі. Потім рот його розтулився в широку посмішку, й він, добувши з кишені якогось папірця, передав його Гаррі. Гаррі заховав папірця в кишеню і вийшов. «London-street, 31, Wood. Miss Martha Logan» ...Ось вона. Собака знайшов дичину. Зоставалося одне. Чи не було за цим ще чогось іншого? Гаррі привик не дуже-то покладатися на детективів. Але треба було знайти її будь-що-будь. Гаррі йшов швидко; він пересік сквер, завернув праворуч у вузьку вуличку Вайтчепла. 71 — 69 — 67 — 65 — 53 — 51 — 49 — 37 — 35 — 33.

Другого дня після зустрічі з Ріпсом Едіт підвелася дуже рано. З її прохання Джим Ріпс мусив повезти її о восьмій годині вечора з цього будинку, де вона пережила стільки важких годин. Попередивши міс Вуд, що повернеться небавом, Едіт вийшла на вулицю. Її очі шукали трьох золотих куль над дверима. Кінець кінцем вона знайшла те, чого їй було треба.

Під трьома золотими кулями були двері. Там біднота могла заставляти своє лахміття й дістати півпенса, щоб купити хліба. Товстий, мов кнур, молодий чоловік з переннями на пальцях і підвісками у вухах звичним жестом узяв з рук Едіт персня й кинув його на дошку.

— Продаєте, заставляєте? — спитав він байдужим голосом.

— Скільки ви дасте? — спитала Едіт. — Це старовинна каблучка...

— Не варто розповідати, міс! Беремо на вагу. Можемо дати два шилінги. Заставляєте?

Едіт узяла перстень і вийшла. Перед дверима вона зупинилася. Вона не знала, що робити.

— Ви загубили свою хусточку, міс! — сказав хтось. Вона побачила чоловіка, що розмахував хусткою, немов офіціант із ресторану серветкою.

Едіт прочитала в його очах щире співчуття. Вона спитала:

— Будьте ласкаві, скажіть, де я можу продати цей перстень?

— Перстень? — дивувався чоловік. — Дозвольте подивитися.

Він довго розглядав каблучку, переводячи очі з неї на Едіт та назад.

Якби Едіт не так хотілося їсти, вона, мабуть, яскраво відчувала б своє становище з останнім засобом до життя в руках, коли не рахувати дев'ятнадцятилітнього тіла, що, виплекане доларами, й зараз ще не втратило своєї вартості.

Але їй хотілося передусім їсти.

— Ходім! — приязно сказав нарешті чоловік. — Я допоможу вам у цій справі.

Вони пішли вздовж вулиці.

Це була крамничка, де продавалися всякі речі споживання, — але все було вкрито пилом; неначе тут ніхто й не торгував уже два тижні. В крамничці за прилавком стояла товста жінка.

— Міс хоче спродати персня! — сказав чоловік. Товста взяла каблучку й почала її роздивлятися. Чоловік підійшов до неї ближче й сказав щось, пошепки вказуючи на перстень.

«Знову дадуть два шилінги, — гірко подумала Едіт. — І цей такий, як і всі».

— Скільки ви хочете за каблучку? — спитала товста.

— Фунт! — відповіла Едіт із одчаєм.

— Я купую у вас її, — сказала товста. Едіт одержала гроші й вийшла. Вона прямувала додому. Недалеко від дверей міс Вуд вона помітила, що якийсь напідпитку чоловік її наздоганяє. Едіт прискорила кроки і збігла, захекана, сходами вгору.

Дочекавшись, поки вийшла міс Вуд, вона збрала свої речі, сховала мізерний пакуночок під ліжку, щоб не було видно, й почала обмислювати план. Вона дивилася у вікно.

Перед дверима стояла якась жінка у величезнім капелюсі, дорого й негарно одягнена. Побачивши Едіт, вона запитала:

— Скажіть, чи це не 31 число будинку?

— 31-е, — одповіла Едіт.

— Чи не тут живе міс, що дає лекції дітям?

Думки блискавично засоталися в мізку Едіт. Вона шукає виховательки своїм дітям. Треба рішатись.

— Це я! — одповіла Едіт. Голос її пролунав хрипко.

Дама затупала по сходах, зіткнулася з міс Вуд, і вони вкупі ввійшли в кімнату.

Едіт попрохала міс Вуд залишити її на хвилинку з дамою. Міс Вуд скривилась і вийшла; вона мала інструкції від доктора Ріпса.

Втім, ніс її недалеко відійшов; ноги тупали на однім місці, а ніс притулився до щілини між дверима й одвірком.

— Говоріть тихше, — сказала Едіт, — на ліжку хвора дитина!

— Це ваша дитина? — спитала дама. В тоні її не було ніякого здивовання. Це приємно вразило Едіт.

— Ні, не моя, — сказала вона на всякий випадок (виховательок з дітьми беруть дуже неохоче!).

— Так от, — сказала дама, — мені треба вчительки для двох дівчат 8-ми й 10 літ. Ви можете від'їхати?

— З радістю, — відповіла Едіт.

Ніс за дверима роздув ніздрі. Нічого не було чути.

— Ви будете діставати фунт на місяць. Харч, білизна й помешкання мої.

— Я згоджуюсь, — сказала Едіт, ледве заховуючи радість. — Я хотіла б переїхати до вас сьогодні ж.

Дама згодилася кивком голови.

Едіт трохи здивувалася з того, що дама на все погоджується. Крім того, її обличчя було ніби трохи знайоме.

Мабуть, вона зустрічала її на вулиці. Це, може, одна з тих пишних міщанок, що ходять, мов пави, і зневажливо дивляться на бідно одягнених людей. Де вона її бачила?

Але Едіт перетерпить усе, аби не потрапити до рук вельмишановному докторові.

Шofer з деяким здивуванням почув, що він їде до Вайтчепла. Які могли бути справи в елегантного панка у Вайтчеплі?..

Панок посмоктував люльку й посміхався. Йому щастило. Він уявляв собі, як рука об руку із урятованою Едіт з'явиться перед очі містера Лейстона.

— Добри вечір, міс Вуд! — сказав доктор, заходячи у кімнату.

— Містер Ріпс, я тут ні при чому! — забелькотіла шановна пані. — Та й для чого я стала б це робити?! Я абсолютно ні при чому!

— Заспокойтеся, будь ласка, і кажіть просто. В чім справа? Грошей вам треба, чи що?

— О, містер Ріпс, Едіт утікла!

— Як? — важко проковтнув д-р слину. — Для чого ж ви тут були? Куди вона втікла? Куди вона втікла? Кажіть швидше, goddam!

— Години за три тому. Вона забрала свої речі. До неї приходила якась дама!

— Дама? — перепитав Ріпс і вийшов з кімнати, відібравши в міс Вуд надію вилікувати колись свій ревматизм. Виходячи з дверей, він побачив молодого чоловіка, що розмовляв з якоюсь рудою жінкою. Чоловік цей кинувся до Ріпса. Доктор ускочив в авто, закрив дверцята. Шofer одштовхнув молодого чоловіка з підніжок, той упав, авто понісся бруком.

За чверть години кілька розшукових собак обшукували всі закутки Вайтчепла.

Але Едіт зникла, мов корова язиком злизала, немов якісь духи занесли її на небо. У всякім разі янголи, що зробили це діло, працювали чисто, незгірше від розшукових собак. Ставка на Едіт була бита. Доводилося шукати інших шляхів.

В цей мент докторові потрапив на очі газетний допис про засідання Комісії при Вищому Королівському Інституті.

Коло п'яти годин вечора паризька юрба на площах, вулицях, бульварах захвилювалася. Десятки тисяч примірників екстреного випуску «Petit Parisien» розпливлися по фіакрах, омнібусах, трамваях, авто, по руках піших.

Вихоплювали з рук газети. Попит перевищив тираж. Дивувались, жестикулювали, кричали.

До екрану редакції «Petit Parisien» спливалася юрба, чекаючи на подробиці.

А втім, усе було так просто.

Всі: візники, франти, перекупки, майстри, робітники, крамарчуки, проститутки, буржуа, хлопчак, професори схвилювалися, загули бджолиним роєм, і скрізь перегукувалось те ж саме: «Більшовики! Напад! Напад! Напад! На поліцію! Задушливі гази! Отруєння! Отруєння!»

...В поліцейському районному управлінні все було тихо й спокійно. На вулицях гнітила спека, що й мухи принишкли. Дежурні куняли. О третій годині приведено заарештованих. Їх розміщено по камерах на якусь часинку перед допитом. Було тихо, каштани заглядали у вікна. Потім прийшло двоє агентів із якогось відлеглого району. Вони передали якісь папери й пішли. Все було тихо. Каштани заглядали у вікна.

Зненацька лица урядовців зблідли. Один хотів покликати другого на поміч, а другий кликав першого. Очі вилізли з орбіт. Всі кинулися до виходу. По дорозі деякі падали, інші спотикалися об них, вилазили рачки, спиналися на секунду спочити й падали обличчям на підлогу. Від незамкнених ще камер тікали вартові і з ними заарештовані. По підлозі, на сходах, скрізь лежали люди з посинілими обличчями, нерухомі — тільки час од часу зводило судою ногу. Якийсь поліцейський офіцер з посинілим обличчям не пускав зі сходів. Раптом він захропів, змахнув руками, й через нього перевалилось, переповзло, перекотилось кілька душ...

Окрім 4-х трупів, урядовець, що складав протокола, занотував ще якісь невеличкі капсули: «Капсул — 6, трупів — 4, тяжко отруєних — 12, золотий дамський медальйон — 1».

— При чому тут медальйон? — міркував агент. В медальйоні була картка голої до пояса жінки. Картку негайно перезнято й розіслано в розшукові бюро. Деякі камери були порожні. В інших лежали отруєні заарештовані...

Звичним рухом пальців Камілла вкривала обличчя й шию «загальним тоном». Електролампа в 100 свічок кидала різке ясне коло на крісло, в якому сиділа Камілла.

Плавав запах «Coty». Вона мала танцювати на руках між свічок. «Франсуа», — зітхнула Камілла. Вона трохи нездужала, через це почувала себе саентиментальною. Потім вона схопилась і почала розгладжувати литки на своїх дужих ногах танцівниці. Промайнули спогади — село, де вона жила дитиною в одній хаті з Франсуа. Директор цирку. Перший покупець з квадративим пенсне на опецькуватому носі і з короткими слизькими пальцями. Короткі слизькі пальці пробували її ноги й підіймалися вище. Вона хотіла закричати — але не можна було. Потім Дювер'є й огидна роль в кафе Синьої Мавпи. Вони сподівалися заробити грошей. Але Дювер'є позабирав у них векселі, й довелося Франсуа їхати по мавпи до Африки. Він плакав у неї в кімнаті, він щось передчував — та треба було їхати, щоб визволитися від Дювер'є. Судитися з ним не можна було; він був приятелем Пуанкаре й розважав панів із «Action française», що заправляє цілою Францією.

— Дювер'є! — подумала Камілла. — Він зараз мов звір, — щез Креве, партнер Камілли в її огидній ролі, немає звісток про експедицію.

З залі донеслися звуки тамтаму. Камілла випросталась і пішла. Сьогодні вона має танцювати на руках посеред шістьох свічок.

У дверях її спіткав Дювер'є — як завжди в оксамитовому піджачку, в мережевому комірі, з кучерявим сивим волоссям — артист своєї справи.

— За півгодини я вам щось скажу. Тепер ідіть!

За півгодини! Значить, він дістав телеграму і не хоче їй показувати через щось. Ох, що трапилось? Камілла похитнулась, постояла з хвилину й вийшла в залу. Слинняві з обвислими губами й кадиками старигани засовались на кріслах — це були пани Франції, некороновані королі, члени «Action française». Кожного з них вона знала, знала кожну цятку на роздутих животах, закритих зараз білосніжними пластронами. Вона незчулася, як скінчила танець і опинилася в своїй кімнаті. На носі щось пекло, вона опеклася об свічку. Треба щось зробити, намастити, але руки не підіймаються.

Франсуа! Вона почувала себе зле й робилась чимраз сентиментальнішою.

Тихенько здригнулись двері. Камілла підвелася, сперлася на руку й чекала напружено. Що за штука. Чого Дювер'є не заходить? Двері тихесенько рипнули й поволі стали розчинятись. Холодний піт проступив на чолі в Каміллі. Вона пригадала історію з мавпою, що вдерлася в кімнату, де вона була з Лейстоном.

— Хто там? — вигукнула вона несприродно дзвінким напруженим голосом.

Двері розчинилися, й виглянув чорний, мов парикмахерська лялька, брюнет з соковитими повними губами.

— Креве, — зойкнула Камілла. — Ти перелякав мене на смерть, підлота! Де ти був? Дювер'є шукає тебе й розлютувався вкрай.

— Мовчи, жінчино! Плював я на твого Дювер'є тепер.

Креве витяг бравнінга, підійшов ближче до Каміллі, поцілував їй ногу й сів на ослінчик обличчям до дверей.

— Ти чула про те, що більшовики отруїли поліцію? Так от, це не більшовики, а мій патрон. Ми їдемо завтра до Росії. У них грошей більше, ніж у Дювер'є. Хочеш, поїдемо з нами.

— Іди геть! — сказала Камілла.

Креве здавив їй ногу — вона вдарила його в обличчя.

— Іди геть! — прошепотіла вона, — я закричу, й тебе заберуть.

Креве люто подивився на неї і, скрадаючись, вийшов.

Камілла одкинулась на канапу — вона почувала себе погано насмерть. Франсуа! Як давно вони не були з ним в Булонським лісі — там зараз присмерк коло гайка — але чого такий туман. Франсуа ще не прийшов. Порожньо.

Пробігла якась коняка без хазяїна. Але чого вона така смугаста, наче нафарбована? Вона бачила таких десь у книжці. Парить. Туман.

Ось і Франсуа: він іде важко, наче ноги йому вгрузають у землю. Він спинився, вона хоче кинутись до нього й не може — вона прив'язана до дерева. На носі щось пече, — вона бачить, як величезна невидна муха жалить її в ногу, ще одна, десятки, сотні. Вони обсіли руки, груди, обличчя...

Що ж Франсуа? — Він простягає руки, іде чимраз повільніше, чимраз глибше вгрузають йому ноги в землю. Він близько, на обличчі жахливий вираз смертельної нудьги, він простягає руку, вгрузає чимраз глибше в bagno, по коліна, по плечі. Дикий зойк, і все зникає в bagno...

В кімнату увійшов Дювер'є. Камілла билася на ліжку в лихоманці. Зуби цокали безперестанку, мов кулемет.

— Слухайте! — сказав Дювер'є. — Слухайте, — повторив Дювер'є. — Я одержав телеграму з Лібервілю!

— Що таке? — верескливо вигукнула Камілла, — де Франсуа?..

Креве йшов загорнутий у широке манто вулицею. Не хоче ця повія з ним їхати, — то й не треба. Знайдуться кращі.

Він іде до Радянської Росії з паспортом на чуже ім'я, із хазяїном, в якого незліченні гроші й ще більше грошей.

Йому таки набридла його роль в Дювер'є. Спочатку не було нічого. Він пригадує, як він, кавалергардський офіцер, полку Її Величності Імператриці Марії Федорівни ротмістр, тинявся по Парижу, не маючи шматка хліба, не маючи франка на жінчину.

Дювер'є запропонував йому тоді вигідні умови. Він мусив роздягнений робити комбінацію з мавпою, а панки з «Action» дивилися на це у віконце, роздратувавшися вкрай, брали Каміллу. Робота була для кавалергардського офіцера не важка й навіть приємна.

— В цьому єсть якась екзотика! — хвалився він в ресторанах.

Платили добре. Офіцерські потреби задовольнялися — все було гаразд.

Та тепер було ще краще. Просто йому щастило. На біса йому ті мавпи, коли він матиме жінок досхочу.

Крім того, він їде до Росії. Він подивиться на розбишак, що відняли в нього маєток і загнали його в кафе Сильної Мавпи. Він подивиться, як вони подихають з голоду. «Що там не казати, а бог їх карає», — філософічно міркував Креве, йдучи до доктора Ріпса. Перехожі жінки з цікавістю поглядали на гарного брюнета із соковитими губами.

Дювер'є був розлючений вкрай. Креве щез, експедиція не привезла мавп. Тих, що були, Креве позаражав сифілісом; новий, найнятий замість Креве, кавалергард не хотів починати роботу. Дювер'є щось підозрював Вінсента Поля. Він розіслав уже за ласкавою допомогою департаменту поліції інструкцію задержати його в першій же порту. Тепер іще ця історія з Каміллою. Ця істеричка — з неї станеться — ще викине якийсь фортель. Дювер'є сказав м'яко:

— Але заспокойтеся, дівчинко!

— Заспокоюйтесь самі, підла тварюко! — закричала Камілла. — Що ви зробили з Франсуа?

— Франсуа не приїде, — сказав розважно Дювер'є. — Франсуа загинув у лісі через свою необережність, роззява!

Камілла не зрозуміла спочатку. Потім перед очима зашвирили зелені кола, й вона звалилася на підлогу. З нафарбованого рота потекла кривава слина на блискучі лakovі ботинки Дювер'є. Він здригнувся: з нижнього поверху донісся хрипкий стогін людиноподібної мавпи.

Розділ 5

ПРОБЛЕМА ПРОТЕЇНІВ

Професор Двел і проблема протеїнів. Гаррі на хімічному заводі. Засідання комісії при найвищому науковому інституті. Рятуйте англійську промисловість! Чоловіколюбний професор Мессебі. Остання троянда літа. Кет в аптекарській крамниці. Нагорода за винахід протеїну від чоловіколюбного уряду Англії. Полінезієць Тоні. Ліани, наконечники для стріл. Збір племен під банановим листом. Мессебі ще раз доводить свою чоловіколюбність. Сірчано-квасовий завод — руда луска. Тоні чхає. Грім з ясного неба. Перший батько пускає дим з чорної коробочки. Убивці з кавунами на головах. Лейстон у Лондоні. Мессебі під замком. Гаррі зробився брүнетом.

Не одшукавши Марти Лорен, Гаррі знайшов собі посаду на заводі сірчаного квасу близько Лондона. Ще в Нью-Йорці він працював три роки в орґано-хімічній лабораторії професора Двела, що шляхом експериментальної роботи пробував добувати штучний білок. Професор Двел досягнув великих як на той час наслідків; йому пощастило добувати протеїни, на які розкладається білок при перегравленні; і що найголовніше, протеїни ці були в його не гіркі-прегіркі, як у інших дослідників, а смачні, їх можна було споживати без капсул. Проте фабрикація протеїнів коштувала Двеловим методом ще дорожче, ніж іншими способами, отже, гігантська справа нагодувати людство штучними білками в його постановці ще дуже далека була від остаточного розв'язання. Грам протеїнів коштував Двелові коло півдолара, так що натуральні білки були поки що в сотні разів дешевші від штучних протеїнів. Одначе Двел дбайливо охороняв свою роботу від чужих очей, він не мав жодного лаборанта з освічених людей, ані одного студента не допускав до своєї лабораторії — за помічників йому були прості хлопці зі спритних робітників, що їх він навчав техніки справи, уникаючи

пояснювати їм наукові підстави й світове значення його роботи.

Гемороїдальний старигань і гадки не мав, що Гаррі Руперт вдома старанно вивчав органічну хімію й був цілком у курсі справи; Двелові й на думку не спадало, що його малоосвічений помічник багато в чому випередив свого вчителя.

За допомогою німецьких та французьких товаришів Гаррі ночами студював спеціальні праці, присвячені протейнам, порівнював методи роботи з Двеловим й чимраз переконувався, що ані інші дослідники, ані Двел не стоять на правильнім шляху. Йому треба було тільки попрацювати ще самому, щоб остаточно перевірити методи, які мусили дати дешеві й споживні протейни.

Гаррі увійшов до контори квасового заводу. Старенький клерк передивився його рекомендації та посвідку з Двелової лабораторії й замислився.

— В сірчано-квасовому цехові місць немає, — сказав він нарешті. — Я спробую розповісти про вас головному хімікові — він цікавиться органічною хімією. У вас посвідка, що ви працювали в Двела. Подивимось. Заходьте завтра після роботи.

Гаррі вже четвертий місяць працював на квасному заводі в органічній лабораторії.

Це Гаррі, він іде сквером додому й весело висвистує «The last rose of summer» (остання троянда літа). Провсвиставши перше коліно, він чує ззаду голос:

Голос трошки хрипкий, але приємний. Це співає дівчина. Гаррі спиняється та жде. — Good evening! — підходить

вона. — Good evening! — відповідає Гаррі. Вона бере його під руку, і вони йдуть разом по скверу, виходять на вулицю, переходять майдан. Вони мовчать, дівчина міцно притуляється до Гаррі й заглядає йому в обличчя. Гаррі скоса придивляється до неї. Вона худорлява, в неї гарні очі, уста червоні, обличчя біле. Шкода тільки, що вона така худа. Вони йдуть мовчки далі.

— Як тебе звати? — питається нарешті Гаррі, щоб нав'язати розмову.

— Кет! На вулиці я звусь Гледіс, але ти називай мене Кет, так мене звали вдома.

— Чого ти ходиш на вулицю? — допитується лїново Гаррі і продовжує таким робом, сам того не помічаючи, вікову традицію розмови з проституткою.

— Нема роботи! — відповідає Кет. — Я була на текстильній, мене звільнено. Слухай, коханий, купи поїсти.

Гаррі вважає, що це бажання законне, і купує в крамниці хліба й ковбаси на шість пенсів. Кет жадібно їсть. Вони йдуть мовчки: хліб та ковбаса заважають Кет розмовляти. Гаррі поки що запалює дешеву сигару. Кет обирає з ковбаси шкурку й одкушує чималий шматок.

— Чого ти така худа? — запитує Гаррі, побачивши, що вона з'їла ковбасу й доїдає хліб.

— Я ж сказала тобі, що немає роботи. На вулиці така, як я, багато не заробить.

— Тут також треба вміти, — згоджується Гаррі. — Ти наїлась?

Дівчина проковтнула останній шматок хліба й щільніше притулилась до Гаррі. Він почував все її бідне тіло своїм тілом. Вони знов ідуть мовчки.

— Скоро я буду багатий, — сказав раптом Гаррі...

За три дні перед цим у Королівському Вищому Інституті відбулося екстрене засідання. Професор Мессебі доповідав у присутності представника уряду лорда Гекслі, голови правління тресту хімічних фабрик Великобританії. Доповідь вислухано з напруженою цікавістю. В аптекарських склепах Лондона з'явився препарат «Альбо»,

його обгортка рекомендувала годувати дітей і дорослих, що видужують од хвороб. Аналіза, що її зробив професор Мессебі, доводила, що «Альбо» є не що інше, як штучний протеїн, дуже приємний на смак, — щось подібне до волоських горіхів і, що найголовніше, дуже дешевий, настільки дешевий, що це загрожувало переверотом у всій харчовій промисловості.

— Цей препарат, — закінчив професор, — може за якихось півроку витіснити половину всіх харчових продуктів, що купує біднота. Йому не вдасться перемогти речі споживання багатих, проте, коли (а втім, за це ще рано говорити), коли це штучний протеїн і коли йому вдасться надавати різних смаків, тоді — хтозна, що станеться з харчовою промисловістю.

По скінченні доповіді в невеличкій залі, де зібралися вибрані фахівці, запанувала мовчанка. Представники культури з надзвичайною серйозністю обмірковували справу. Нарешті наймолодший з учасників, якийсь дуже видатний доцент, запитав у доповідача:

— Цікаво було б дізнатись, наскільки вельмишановний містер Мессебі певний того, що його висновки слушні. Адже ж професор Двел...

Доцент змовк і запитливо подивився на колег.

— Ви скінчили? — запитав Мессебі. — Дозвольте мені? Так, професор Двел в останній праці доводить, що фабрикація істинного протеїну довго ще буде настільки недешева, що не може спричинити ніяких пертурбацій у системі споживання. Але ми стоїмо перед наочним безперечним фактом.

— Дозвольте мені запитати, — сказав лорд Гекслі, — скажіть, вельмишановний професоре, скільки грошей варт оцей штучний протеїн?

— Він коштує в продажу тепер удвічі дешевше, ніж м'ясо. Але немає ніякої гарантії, що він не коштує фактично у п'ять разів дешевше. Адже ж продавець не зв'язаний ніякою конкуренцією в даному випадкові, і ніщо не показує на те, що ціна, за яку препарат продається, є справжня собівартість.

— Ще запитання, — сказав доцент. — Ви натякнули на те, що можливі — ви сказали, що рано про це ще говорити — ви сказали, що, можливо, є способи надавати тому препаратів різних смаків. Я просив би, коли можна, з'ясувати, які є тепер фактичні підстави для такої можливості.

— Я вже сказав, — одповів Мессебі, — що про це рано говорити, і я дуже радий, що мій *молодий* колега, — Мессебі підкреслив слово «молодий», — це завважив. А втім, я скажу те, що дало мені привід висловитись так, як я висловився. В одному з пакетів я знайшов протеїн, що відрізнявся трохи своїм смаком від препарату інших пакетів. Препарат цього пакету нагадував своїм смаком не волоський, а скоріше звичайний англійський лісовий горіх.

При цих словах присутні заворушилися. Лорд Гекслі нервово пересунувся в кріслі, наче його щось підштрикнуло. Доцент іронічно всміхнувся.

— Цілком ясно, — казав далі Мессебі, — що ми маємо тут одну з двох можливостей: або винахідець знайшов уже спосіб надавати препаратів якого хоч смаку (я вважаю це за неможливе), або випадкова домішка, випадкові подробиці процесу фабрикації змінили смак препарату. З огляду на те, що з-посеред сотні препаратів в однаковій упаковці я знайшов тільки один, що відрізнявся трохи на смак від інших, то я вважаю, я сказав би, я переконаний у тому, що це явище випадкове.

— Ми мусимо подякувати професорові Мессебі, — забрав слово старий голова зборів, зацвілий як гриб професор Льюїс. — Я вважаю, що справа з'ясована з практичного боку. Подробиці хімічних процесів не цікаві для представника уряду, — Льюїс зробив жест у бік лорда Гекслі. — Я вважаю, що ми маємо прохати його світлість висловитись по суті з приводу доповіді поважаного професора Мессебі. (Ще один жест у бік лорда Гекслі).

— Моя промова буде коротка, — сказав той. — Препарат треба негайно і якнайсуворіше заборонити. Комісія постановляє заборонити його яко шкідливий для здоров'я. Продавців оштрафовується за продаж отруйних

препаратів. Хімік, що пропустив препарат у патентовій палаті, віддається під суд. Комісія має подбати, щоб препарат у жоден спосіб не міг поступити на продаж. Справою уряду буде потурбуватися знайти винахідця й фабриканта та припинити їхню діяльність. Я скінчив.

При словах лорда Гекслі один із професорів нервово змахнув рукою. Але озирнувшись на колеґ і не знайшовши підтримки, він осікся й не сказав ні слова. З хвилину всі мовчали. Нарешті Льюїс сказав:

— Хто хоче забрати слово?

Всі мовчали. Потім доцент сказав:

— Я вважаю, що безпечність англійської й світової промисловості безперечно вимагає тих заходів, що запропонував його світлість лорд Гекслі. В наш неспокійний час ми ризикували б викликати заворушення, дозволивши такий препарат. Його фабрикацію треба негайно ліквідувати.

— Хто забирає слово? — повторив Льюїс. — В такому разі я гадаю, що висловлю думку всіх нас, коли скажу, що ми не можемо нічого заперечити проти пропозиції його світлості. Хто за пропозицію, прошу підвести руку! Так, ухвалено одногласно. Оголошую збори закритими.

Гаррі й дівчина проходили повз аптекарський магазин.

— Знаєш що, — сказав Гаррі, — ось на тобі два пенси: зайди до магазину й спитай коробку «Альбо». Та заодно спитай, чи багато його купують. Іди, а я піджду на вулиці.

Кет узяла гроші й увійшла в двері; а Гаррі став, на-свистуючи, походжати по тротуару.

Він пройшов раз, пройшов два, спинився коло дверей. Кет стояла біля конторки й щось говорила. Раптом

двері розчинились, і повз Гаррі пробіг хлопчик із магазину. Гаррі лїниво подивився йому вслїд.

Хлопчик побїг до полісмена, що стояв на розї, і щось йому сказав. Полїсмен вислухав, щось спитав і став їти до магазину.

«Спїймали мою дївчину, — подумав Гаррі. — Видно, вона таки справдї безробітна». І він подивився крізь скляні двері в магазин. У цей мент Кет зробила йому знак рукою. Спочатку Гаррі подумав, що вона прохає допомогти їй.

«Це безнадїйна справа», — показав Гаррі рукою. Але Кет ще раз махнула рукою — на цей раз Гаррі зрозумїв. Вона казала йому тїкати якнайшвидше. Полїсмен із хлопчиком були вже в десятїох ступенях од дверей.

Засвистав Гаррі й лїнивою ходою подався геть. Коли він побачив, що полісмен увїйшов до магазину — він прискорив ходу, перейшов через вулицю, завернув у завулок і подався геть...

Коли Гаррі прийшов додому, коло ганку його переїстріла якась темна постать. Гаррі удав, нїби йому немає нїякого дїла до своєї квартири, і, посвистуючи, пішов далї. Йому це починало не подобатись. Йому ще менше сподобалось, як темна постать пішла за ним слїдком, очевидно бажаючи його наздогнати. Було поночі, Гаррі оглянувся навкруги й почав уже мїркувати, як би йому збутися шпига, аж той заговорив.

— Товаришу Руперте, — сказав чоловік, — не тїкайте, я не шпиг. Я працюю з вами на одному заводї; тїльки я в сїрчано-квасному цеховї.

Гаррі пізнав його голос. Це був якийсь лїтній уже робїтник-американець, що скоро після нього поступив на завод. Гаррі спинився.

— Ходїмо до вас, — сказав робїтник, — на вулицї незручно балакати.

Гаррі стиснув йому руку, і вони зїйшли сходами до його кїмнати.

Гаррі включив лампу й глянув на робітника. Це був могутній чоловік з обвітраним, засмаглим обличчям. Шкура на лиці й на руках його не встигла ще набрати мертво-жовтого кольору од праці у сірчаному цехові, але під очима вже були червонові смуги. Через усе обличчя йшов шрам.

— В чому справа? — спитав Гаррі.

— Я повинен би спитати вас, у чому справа! — одказав низьким голосом робітник. — Мессебі знайшов у своїй лабораторії щось загорнуте в хустку. Хустка лежала в чийомусь робочому одягові. Я бачив, як він показував цей одяг сторожеві, і той посвідчив, що це одяг Гаррі Руперта. Тоді Мессебі спитав у нього вашу адресу. Коли б йому треба було зробити вам нагінку, він міг би це зробити завтра в лабораторії, вас хочять за щось спіймати.

— Коли це було? — спитав нервово Гаррі.

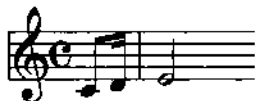
— Це було з годину назад — я зоставався на позаурочну роботу. Вам треба звідси забиратись, товаришу. Бувайте здорові.

Гаррі повиливав у раковину «щось» із реторт, що стояли на столі, забрав якісь пакети й подався за робітником. Він нагнав його на вулиці.

— Слухайте, — почав Гаррі, — я розповім вам, що було в хустці. Порадьте мене. Де мені сховатись?

— Ходім до мене, — сказав коротко робітник.

Вони повернули до Вайтчепла.

Засвистав було Гаррі ноти, але раптом увірвав. Він почував себе дуже неприємно.

Полінезієць Тоні три дні, як попов на сірчано-квасний завод. Його ім'я було не Тоні, а якось інакше. Але на заводі його записано «Тоні». І всі його так звали тепер.

На прекрасному пароплаві стриміли високі сухі стовбурі, од них спускалися ліани, а внизу лежали величезні сувої ліан сухих і мертвих, не зелених. На пароплаві

Тоні годували, і він міг грітися цілі дні на сонечку. Час од часу він намацував у холошах наконечник стріли, що її він найшов на пароплаві — отой наконечник просто лежав собі, і ніхто його не підіймав. Заважали грітись тільки холоші. Вони доскотали тіло і прилипали до стегон — але зняти не можна було. Коли Тоні спробував роздягтися, його боляче вдарено рівнесенькою круглою гілочкою по спині. Отож він лежав на сонці й роздивлявся, прокидаючись, на наконечник стріли, що йому так щасливо дістався. Він мав таку форму:

і був з палець і ще півпальця завдовжки, він коштував не менше як чотири курки й дуже багато бананів...

Тепер Тоні мусив день у день завалювати в здорові блискучі скрині блискучі сірі камінці в поросі. Це називалося тут на заводі «пірит». Була велика спека, і це було добре, але дуже смерділо, наче виздыхали відразу всі шакали, і це було зле. Тоні чхав і кашляв безперестанку. Надвір не можна було вийти, але й надворі було не краще. Це був сухий ліс, по стовбурах спускались рівні-рівнесенькі ліани, смерділо ще дужче й так само чхалося й кашлялося. Скрізь долі розілята вогнева вода, що спалює все, чим доторкнешся до неї. Люди злі й похмурі. Вони не чорні й не білі, а жовті мов китайці, ще жовтіші. Нігті в них чорні й поранені, очі точаться слізьми; вони злі й похмурі. Ніхто з них ні слова не каже по-людському, всі балакають по-англійському, тільки один здоровий дядько вміє щось сказати як слід по-людському. Тоні назвав його батьком і хотів поцілувати в коліно, але він ласкаво одштовхнув його, скуйовдив йому кучеряву кучму на голові й сказав робити далі. Після роботи він брав його з собою, міняв монети на їжу, і вони їли разом. До сьогоднішнього дня він брав його до себе й спати, але сьогодні він прикликав Тоні й сказав, щоб ішов спати до Джемса — Джемс тепер буде йому за батька. Джемс, привітно веміхаючись, кивнув головою й ляснув Тоні по спині. Тоні знову взявсь кидати в скрині отой пірит.

Раптом усі змовкли, заметушилися й стали працювати жвавіше. Тоні оглянувся: коло головного доглядача стояв якийсь білий — це був сам Мессебі, професор, головний хімік заводу. Він щось говорив доглядачеві, а той, виставившись, мов солдат, стояв перед ним і кивав головою. Тоні знітився, закріпив на лопату, скільки міг, піриту й укинув у скриню. Він і не бачив, як Мессебі вийшов, він працював і нічого не чув.

— Хто з вас знає робітника з органо-хімічної лабораторії — Гаррі Руперта? — запитав доглядач. Робітники переглянулися між собою — знову більшовиків шукають! — майнула гадка.

Декілька душ сказало, що знають — бачили його в портерні.

— Де його можна знайти?

Робітники переглянулися знову. «Невже ж Руперт також більшовик?» Повз цех пройшли вагонетки з піритом і поспинялись коло печей. Ніхто не відповідав. Вагонетки викинули пірит. Доглядач повторив запитання й вийшов.

Він перейшов двір і постукав до лабораторії. Мессебі не було, він сидів у своєму кабінеті. Мессебі не хотів давати адреси Рупертової поліції, він хотів спочатку перебалакати з ним сам і витягти в нього спосіб продукції протейну. Хоч як не кохав шановний професор англійську промисловість, але власну славу й гроші він любив над усе на світі. Він міг би спродати рецепта Союзіві Радянських Держав; при одній думці про мільйони забилося дужче благородне серце професорове. Там голод! Він дістане мільйони й уславиться спасителем людства. Врешті він і житиме там, у Радянськiм Союзі. Треба тільки розшукати Руперта і витягти в нього рецепта. Він зовсім не хотів тепер віддавати його поліції: чого доброго, благородний лорд Гекслі сам скористується з рецепта...

Увійшов доглядач.

— Ну що? — нетерпляче сказав Мессебі. — Невже ж ніхто його не знає?

— Ніхто нічого не каже, — одказав доглядач. — У нас проте є його адреса в книжці...

— Я це знаю, — розсердився Мессебі. — Розшукайте якогось його приятеля абощо, будь ласка. І то якнайшвидше, чуєте!

Доглядач знизнув плечима й вийшов.

Мессебі встав, перейшов кабінет швидкою ходьбою, вернувся назад, перейшов ще кілька разів кімнату й сів. Він сам поїде до Руперта, сьогодні ж! Він розповість йому про постанову Комісії, про розпорядження його заарештувати, пообіцяє йому врятувати його й витягне рецепт. У крайньому разі він заарештує його в його кімнаті й роздивиться матеріали й реактиви.

На другий день коло Тоні скоїлося щось незрозуміле. Робітники жваво розмовляли, заглядали в якийсь здоровенний лист, що їх купу вранці щодня приносив хлопчина, тикали пальцями, кричали й сперечалися. Перший Тонів батько стояв у кутку та щось спокійно розповідав. Але щодалі він говорив, то неспокійніші ставали робітники. Доглядач метушився навколо, штовхав робітників, та вони не звертали сьогодні на нього ніякої уваги. Нарешті батько скінчив, робітники розійшлися, але замість вивантажувати пірит, лізти по сходах із камери, вийшли в двері. За одну секунду спорожнів завод. До Тоні підійшов його другий батько Джемс, ляснув його по плечі й наказав іти за ним. Тоні злякано подивився на нього й показав на лопату. Та Джемс презирливо плюнув на купу піриту, взяв Тоні за плечі й повернув до дверей. Потім вони перевдяглися й пішли, хоча було ще дуже рано, щоб обідати. Це було добре: Тоні завжди дуже хотів їсти й ніколи не міг дочекатися обіду. Вони вийшли на вулицю, наздогнали першого батька й пішли до нього. В курені першого батька був ще якийсь молодий чоловік. Тоні помітив, що лице йому було біле, мов у Мессебі чи в його пана. Батько дістав шматок хліба й дав його Тоні. Тоні сів коло дверей долі й почав гризти хліб, голосно плямкаючи.

— Страйк, — сказав старий робітник, звертаючись до Руперта, й показав йому газету. — Залізничники не роблять, ми приєднуємось до них, — пояснив Джемс. Гаррі кивнув головою.

— Мессебі знову розлютувався на тебе, — сказав Мартин. — Він очевидно не хоче посилати до тебе поліції, — додав він після павзи, — міркуй сам. Ми йдемо в страйковий комітет.

Мартин доручив Тоні сусідові, заховав у кипеню бравнінга й вийшов із Джемсом.

Гаррі вийшов з ними. Йому конче треба було заглянути в свою кімнату — він повиливав реактиви з реторт, але Мессебі легко міг аналізом дізнатись про їх склад. Треба знищити сліди за всяку ціну. Гаррі поспішав, біг до своєї квартири...

Сходами перед ним сходив угору якийсь чоловік. Не було жодного сумніву — це був Мессебі. Зачувши ступені, він оглянувся й зустрівся очима з Гаррі...

— Доброго здоров'я, Руперте! — привітно сказав Мессебі. — Чом вас не було сьогодні на роботі? Мені дуже треба було вас бачити.

Гаррі опанував собою й приязно всміхнувся.

— Зайдіть, — сказав він привітно.

Гаррі одімкнув кімнату, і вони зайшли. Мессебі кинув яструбиним оком на порожні реторти й сів. Гаррі стояв проти нього перед столом.

— Я говоритиму з вами одверто, Руперте, — почав Мессебі. — Ви фабрикуєте «Альбо»?

Гаррі згодився кивком голови.

— Ви знаєте, що Комісія при Найвищому Науковому Інституті заборонила під найсуворішою карою продавати «Альбо», як отруйний препарат? Ви цього не знаєте! Ви не знаєте також і того, що видано наказа негайно заарештувати вас, хіміка, що дозволив препарат, притягнуто до суду.

Професор зробив павзу.

Гаррі мовчав.

— Я бажаю вам добра, Руперте, — ласкавим голосом казав далі Мессебі. — Ми з вами зійдемося! Я спробую врятувати вас од суду й заслання. Крім того, ви знаєте, що з вами може трапитись. Вас можуть забити на вулиці під час арешту. Вас можуть отруїти в тюрмі. Уряд

не спинається перед жодним засобом у таких важливих справах.

«Он що! — подумав Гаррі. — Ти хочеш виманити в мене рецепт!»

— Дуже вам удячний, пане професоре! Не знаю, як вам і дякувати. Але в який спосіб вам пощастить мене врятувати? Адже ж уряд, як ви сказали, не спинається перед жодними засобами в таких важливих справах.

Мессебі допитливо глянув на Гаррі. На лиці в того була написана наївна боязливість (він і справді почував себе кепсько).

— Який ви наївний! — сказав Мессебі. — Я сам маю стосунок до комісії. Я міг би сказати, що я помилився аналізою, що протеїн, як виявилось, просто органічного походження. Ви розумієте, що мені не легко буде це зробити. Я ризикую своєю науковою репутацією. Щоб підняти її, візьміть мене в компаньйони виробки «Альбо»...

Павза. Гаррі, вагаючись, оглядає кімнату; кімната на четвертому поверсі — вискочити в вікно немає ніякої змоги. Нарешті він каже:

— Коли ви зможете мені обіцяти напевне, що я не постраждаю, то я згоджуюсь.

— Клянусь вам, чим хочете!

— Тоді, пане професоре, почекайте дві секунди. Я принесу з комори реактиви.

Гаррі забрав реторти й вийшов з кімнати. Коли двері зачинилися, професор схопився зі стільця й став потирати руки. Він ледве стримувався, щоб не затанцювати по кімнаті.

— Готово! готово! — похапливо белькотів він, бігаючи по кімнаті, беручи для чогось якісь книжки, шпурляючи їх назад на місце, сідаючи на стільця та схоплюючись ізнову.

Раптом у дверях клацнув ключ, клацнув ще раз, і Мессебі почув, як хтось збігав по сходах...

Тоні набридло сидіти на підлозі без діла, він витягнувся й хотів заснути, коли почув з лісу якийсь гамір.

Він підбіг до великої діри в стіні, через яку можна було дивитись, але не можна було вийти, навіть виплюнути не можна було, і виглянув в ліс. Здавалося, що зібралися всі племена з цілого океану. Розходячися, збиваючись у купи, вони щось говорили язиком і руками, знову розходилися, знову збивалися в купи. Здоровенний сухий гарбуз, у яких буває вода або той жовтий пальмовий сік, який п'ють під час їжі, був перекинутий до споду дірою, і на ньому стояв якийсь жрець, що дуже швидко говорив язиком та руками. Раптом він зіскочив долі, кушки злилися поволі в одну велику купу, над нею розгорнулися якісь червоні банани, і всі племена вирушили на війну.

В цей момент двері розчинилися і ввійшов батьків сусіда.

«Ходім до них», — сказав він рукою, і вони вийшли на вулицю. Вони приспішили трохи й наздогнали передній червоний банан. Під ним ішли перший і другий батьки Тонієві.

На прапорі було написано: «НЕХАЙ ЖИВЕ ВЛАДА РАДІ!»

Джемс ніс його, а поруч, засунувши руку в кишеню з бравнінгом, ішов Мартин. Сорочка йому була розстібнута, а з-під неї визирав якийсь витатуйований візерунок. Сусід з Тоні стали в другий ряд і пішли з походом.

На перехресті з тротуару перебіг вулицю якийсь чорнявий суб'єкт і кинувся до прапору. Джемс оглянувся на Мартина — той усміхнувся.

— Це Гаррі! — сказав спокійно Мартин. — Ходи сюди, товаришу! З тебе непоганий буде бронет, — додав він. — Як твоя справа з Мессебі?

— Я замкнув його в своїй кімнаті, — сказав Гаррі. — Реторти всі я знищив. Він, мабуть, не швидко почне кричати на гвалт. Спочатку він спробує пошукати реактиви. Нехай пошукає трохи.

— Він пропонував тобі поділитись із ним секретом протейнів? — сказав Мартин.

— Так, — одповів Гаррі. — Ти вгадав. Але я більше не хочу мати діла з грабіжниками. Я подарую «Альбо»

Радянському Урядові — а поки що я стану під цей прапор із вами.

Мартин міцно стиснув йому руку.

— Ми ще поговорим з тобою на дозвіллі, про що говорили вчора вночі. А тепер ставай усередину. Тобі все-таки не треба занадто показуватися на очі.

Гаррі спинився й пропустив повз себе кілька рядів. У цій самій хвилі дорогу процесії перетяв автомобіль. Грубезний, мов беркширський кнур, чоловік кинув недбалим оком на процесію і зник у завулкові. Шрам на Мартиновім обличчі налився кров'ю. Він уп'явся оком у товсту фігуру й заляк на місці. З заднього ряду на нього наскочив чоловік. Мартин струсонувсь, мов вилізши з води, та й пішов уперед.

В автомобілі сидів Лейстон. Молодий доцент із Найвищого Наукового Інституту шифрованою телеграмою оповістив його про винахід протейну. Лейстон вирішив сам своєю особою купити винахідця вкупі з його препаратом. Крім того, йому набридло в Парижі. Чоловік, що показував штуки за віконцем, щез, і Дювер'є не знайшов поки що другого. Лейстонові й на думку не спадало, що в процесії дикунів іде винахідець штучного білка. Він простував до Мессебі...

Похід наближався до сірчано-квасного заводу. На чверть милі навкруги все залізо, всі наконечники для стріл були вкриті рудавою лускою. Тоні заздалегідь схотілося чхати, згадавши про завод. Він бавився, наступаючи на наконечники для стріл, що ламались під ногою, наче суха трава. З-за робітничих халабуд уже вистромлялися величезні голі дерева, що курились на обрубаним верхів'ї білими хмарками.

Тоні чхнув уперше. З завулка показалися інші племена й приєдналися до походу. Над ними лопотіли в вітрі такі самі червоні банани. Тоні почав раз у раз чхати й смикнув першого батька за одіж, щоб не йти до чортового заводу, але той суворо подивився на Тоні й рукою наказав йому йти. У Тоні очі почали точитись водою, наче стояв він коло вогню. Але він знав твердо, що батько знає,

що треба робити, і мужньо йшов далі, хоча чхав раз у раз, чхнув далеко більше разів, ніж у нього було пальців на руках та на ногах, і йому дуже хотілося їсти... Раптом почало гриміти, хоч небо було ясне. Гриміло з того місця, де було багаття, з білого диму. Люди з зойком падали, вражені блискавкою. Деякі одбігли геть, перший батько витяг з-за пасу якусь чорну коробку й почав пускати з неї дим. З-за багаття вибігли білі з кавунами на голові, ті самі страшні білі, що спалили халабуду, де жив Тоні на острові, й забили його родичів. Тоні жакливо заверещав і хотів тікати. Але він згадав про батька, міцно схопив його за одіж і тримався, щоб не втік. Білі вбивці схопили його, одірвали од батька й повели, підштовхуючи дубинами в спину. Тоні оглянувся. Червоний лист лежав долі, за ним вели ще багатьох людей, обличчя їм було скривавлене й подряпане.

— Тоні, синку, не бійся, — сказав батько язиком, бо руками він молився до неба. Тоні ще раз жалібно зойкнув і скорився своїй участі.

Розділ 6

КОРОЛЬ У КОЛОДКАХ

Страйкарі й Тоні в тюрмі. Тюремна годівля. Округлі москити. Запах пальмового соку. Що буде зроблено з Гаррі. Малайський Уленшпигель. Хлопчиків барабан. Штанці з гудзиками на половинах. Король у колодках. Акції Хімтресту Америки падають. Лакей професора Мессебі. Білявий чоловік. Констебль ірландець. Серджент лається на всі заставки. Хто найдужчий? Нелюдська мова.

З поліцейського району їх одведено до тюрми й посадовлено в спільну камеру. Тоні весь час, міцно вчепившись в Мартинів рукав, тримався коло нього, і солдати їх не розлучали. З шоколадного Тонієвого обличчя котились великі краплини поту. Проте ж він таки нічого не розумів і досі, і коли складали протокола, то Мартинів доводилось за нього відповідати.

В тюрмі було не так уже й погано. Правда, їсти давали дуже обмаль і все одне й те саме. Це була гаряча юшка, трішечки присолена й трішечки масна. Тоні спостеріг, що вранці звали її кавою, опівдні супом, а ввечері чаєм. А втім, ніякої різниці між цими трьома стравами на смак не було, хіба що вранці та ввечері юшка була, на превеликий жаль, несолена. До юшки давали шматок хліба, який можна було їсти, тільки розмочивши його в чаєві чи в супові. У хлібі були соломинки й навіть невеличкі трісочки — це нагадувало Тоні його рідний острів.

Зате роботи не було на початку майже ніякої, та й не смерділо дохлими шакалами. Пахло тільки гноєм, але Тоні призвичаєний був до цього запаху. Не було ще сонця, і це вже було зле.

Зате була одна річ, що зразу ж таки нагадала Тоні його батьківщину. Це були москити — правда, не такі як удома — вони не літали й не бриніли над вухом, а ховалися в шпарках поміж деревом. Та й кусалися вони як слід. Тоні довго не прокидався, але врешті вони таки його розбуркали.

Він ловив москитів — вони були кругленькі й червоні — а роздушивши їх, Тоні почував запах пальмового соку — не того, що він пив у Лондоні за обідом, а того, що ним частували матроси з кораблів.

Перший батько, побачивши, як Тоні полює за москитами, сказав: «Добре, Тоні!», і Тоні почав іще пильніш їх винищувати. Він подавив їх стільки, що пахоці пальмового соку перебили запах гною, і Тоні дуже скортіло випити пальмового соку. Але перший батько сказав, що виходити зась, і Тоні знову заходився бити москити. Перший батько розмовляв з другим батьком і ще з якимось чорним чоловіком, чорного чоловіка вразила в руку блискавка, і його щодня кудись забирали. Він вертався з рукою, перев'язаною білою стрічкою.

— Гаррі, друже мій, — сказав Мартин. — Ти добре зробив, що знищив свої папери, але раніш чи пізніш вони тебе знайдуть. По-перше, вони колись побачать, що ти перефарбований. По-друге, вони звирять тебе з усіма

фотографічними картками злочинців, а також із картою злочинця Гаррі Руперта, що «Альбо» винайшов. На картці ж не дуже-то велика різниця буває між брутнетом і блондином, а що ти трохи рудавий, то й зовсім різниці не буде.

— Я це знаю, — одказав Гаррі, — але що його мені робити, я й досі не міг надуматись. Рецепти я всі познищував.

— Вони зуміють витягти рецепти в тебе з язика. Ти з Америки, і знаєш, що в них є для цього засоби.

— Уряд не спиниться ні перед якими засобами в таких важливих справах, сказав мені професор Мессебі, — одповів Гаррі. — Інакше кажучи, мене або вб'ють, або витягнуть з мене все, що треба.

— Ти помиляєшся, — сказав Мартин похмуро. — З тебе спочатку витягнуть рецепта, а після, а після — тебе вб'ють. Ніяких або — або тут немає. Все цілком ясно!

— Йому хоч як, а треба тікати, — сказав Джемс.

— Так, йому треба тікати. Це можна буде зробити тоді, як нас поведуть на роботу. Він тікатиме — в нього стрілятимуть; він або втече, або його застрелять. І втім, і в другім разі рецепт не дістанеться грабіжникам. Гаррі, сину мій, товаришу наш...

Раптом Мартин перебив.

— Я знаю, що мені треба робити! — просто сказав Гаррі.

— Ех, якби ж то я знав хімію! — сказав Джемс. — Я міг би тоді зберегти рецепт у голові.

В цю мить двері розчинилися, і приведено нового заарештованого. Це був низенький, білявий чоловік з гострими очима. Засмагла, трохи не бура шкура на його обличчі якось дивно контрастувала з білявим волоссям, що рівними пасмами звисало йому на лоба. Йому показано на ліжку, і він, не промовивши ані слова, ліг коло Мартина на дошки горілиць.

Джемс не доказав. Троє товаришів подивилися на нового і змовкли. Це міг бути шпиг! Тоні вперто бив блощиці, підстерігаючи їх у шпарках поміж дошками Мартинового ліжка.

— Годі, синку! — звернувся до нього Мартин. — Іди-но сюди.

Тоні мов кошеня скочив з ліжка, сів коло Мартинових ніг та поклав голову йому на коліні.

— Розкажи мені про «Тово», — сказав Мартин. — Послухайте, товариші, малайської легенди. Тоні знає чимало малайських казок.

Білявий чоловік на ліжку ледве поворухнувся й кинув недбалим оком на Мартина. Потім він ізнову став вдивлятися в стелю.

— Прислухайтесь до початку легенди, — сказав далі Мартин. — Ти, Джемсе, знаєш біблію гаразд, уважай, що він розповідатиме.

Тоні схилив голову, склав руки навхрест і почав розповідати:

— В місті Ринондорані жило собі колись подружжя. Чоловік звався Лонда, а його жінка Павт.

Вони давно вже як одружилися, та не мали й досі дітей. От вони якось і почали собі думати: «Як би нам зробити так, щоб була в нас дитина, щоб за нас дбала й ходила за нами, як ми зістаріємось?»

Лонда сказав: «О, моя любя Павт, коли твоя згода, то я міркую собі так: мій молодший брат Лонто може, як ти схочеш, із тобою переночувати. Як ви згодитесь, то я зостануся з вами й молитимусь, і коли тоді могутній бог зглянеться на нас, і в нас буде дитина, то ми казатимем, що це наша рідна дитина. Коли в нас, отже, з ласки божої дитина буде, що від вас народиться, то ми назвемо її «Тово» (той, хто піддурює)». Павт одказала: «Ой ти, мій добрий Лондо! коли ти твердо поклав зробити те, що надумавсь, то нехай справдиться твое бажання». Лонда сказав: «Ой ти, моя мила, бог, що створив небо і землю, заройв цю думку в моїм серці. Він одкрив моє серце, розтулив мої губи та зворухнув моїм язиком, щоб він сказав те, що ти чула й ухвалила».

Про цей план вони розповіли Лонтові. Лонто відказав: «Гаразд! Але нехай же це не буде тому причиною, щоб мене вбив мій старший брат Лонда». Лонда одповів:

«Мунту-унту, що сидить поруч із могутнім богом, нехай буде за свідка тому, що я сказав; не сороми і не знеславлю нас. Зроби те, що я прохаю, щоб бог нас благословив».

Після цього Лонто зробив цю ласку своєму братові. І через усі ті дні Лонда невпинно молився богові. Він усе молився, щоб Павт сина породила, коли можна. Так наспів день, коли Павт народила сина...

— Щось воно мені нагадує, — сказав Джемс, — але не можу надуматись, що саме.

— Я допоможу тобі, — сказав Мартин. — Може, ти пригадає собі, як діва Марія породила сина за допомогою голуба — святого духа. Я не знаю малайської мови та й не знаю, що то значить Лонто — але нехай мене повісять, коли це не якась птиця.

— Невже ж християнська віра якось дійшла до малайців? — спитав Джемс.

— Ні, наше християнство дуже пізно дійшло до малайців, — відказав Мартин. — Та й до того дійшли до них не християнські легенди, а благородні християнські работорговці, ще й ром, розпуста та кривавий визиск!

Тепер уже щось пригадав і Тоні. При слові «ром» він пожадливо цмокнув язиком: так називався той пальмовий сік, що ним пахтіли ці москїти. Пояснюючи свою думку, він спіймав ситу блощицю, роздушив її на пальці та підніс до Мартинового носу. Мартин люб'язно понюхав Тоніїв палець і казав далі.

— Ці легенди перейшли до християн з того ж таки джерела, що й до малайців. Це індуські легенди. Не знаю, як вони потрапили до християн, але коли б ви послушали індуських легенд, то побачили б, звідки пішло все це діло!

При цих словах білявий чоловік підвів голову й уважно кілька секунд дивився на Мартина. Але він нічого не сказав, знову повернувся на спину й почав розглядати стелю.

— Розкажуй далі, синку! — сказав Мартин.

Тоні ще раз понюхав роздушену блощицю та продовжував:

— Лонда з того дуже зрадів — адже ж дійшла його молитва до бога, і Павт таки хлопця породила! Коли хлопцеві обрізувано пуповину, Лонда сказав: «Зватимуть тебе, сину мій, Тово». Тово виріс великий та грубий і почав говорити. Минув недовгий час, аж вже не треба було навчати його ніяких слів. Тепер Тово почав викидати коники й виробляти всякі штуки. Він ніяк не хотів зоставатися вдома та гуляти зо своїми однолітками.

Одного дня гуляв Тово зі своїми однолітками. От він узяв у одного барабана та й побіг з ним геть. Хлопчик, що то його був барабан, заплакав та й побіг до своїх батьків. Батьки спитали його: «Чого ти плачеш?» Хлопчик одповів: «Тово забрав у мене мого барабана». Як батько це почув, то дуже розсердився; він узяв дручка та й каже: «Я таки наб'ю того Тово як слід». Сказавши так, він попростував до хати Лондиної й Павтиної. Коли він туди прийшов, то побачив, що Тово справді грає на барабані. Він ізвернувся до Тово й каже: «Таки так, тепер я тебе вб'ю! Навіщо ти вкрав барабана в мого хлопця?» Тово боязко оглянувся навкруги й подумав, що прийшло йому помирати — але в цей час побачив короля, що проходив повз хату. Побачивши короля, він попрохав його допомогти йому і мовив: «Ой, пане королю, вони хотять мене забити!» Король підійшов ближче. Тим часом батько того хлопця, що йому Тово одібрав барабана, лагодився Тово забити. Коли король таке побачив, сказав до сторожі, що з ним була: «Візьміть мені ось того злочинця й поведіть його до мене в хату». Зараз-таки його й забрано. Тоді король звернувся до Тово, заспокоїв його й сказав: «Друже, не плач, ходім зо мною до мого палацу, то я тобі подарую м'яса, рису та одяг, ще й до того пречудесний барабан». Тово одразу заспокоївся й пішов за королем. Як уже вони були в палаці, сказав король до однієї королівни: «Піди-но й подбай, щоб цьому хлопчаківі їсти дали». Як поїв він, подарував йому король гарний одяг. І коли він його одягнув, король сказав: «Так що тепер ходім, друже, онде до того дому!» А то був суд. Батька того хлопця, що йому одібрано барабана, також приведено туди.

Коли Тово з королем сидів у суді, спитавсь король у батька обкраденого хлопця: «Що ти там казав до Тово, що так його налякав?»

Той одповів: «Та то через той барабан, що він забрав у мого хлопця». Король одказав: «Ти бачиш, який ти лихий чоловік, хіба ж таки можна за барабана забивати людину? Та й до того Тово ще хлопчик, а ти вже, сказати, дорослий чоловік. Адже ж має дорослий за приклад бути дитині? Тебе, брате, на дев'ять день заб'ють у колодки».

Тим часом надійшов і Товів батько, що свого сина шукав. Король спитав його: «Куди йдеш?» Той одказав: «Хлопця свого шукаю». Король сказав: «Осьде він!» Тоді король розповів йому, що трапилося з його хлопцем, і порадив його на дорогу: «Уважай на свого хлопця, не дуже йому потурай, бо хлопець небагато чого вартий». По тому батько забрав Тово додому. Тово ріс собі й ріс та викидав дедалі, то гірші штуки; батьки його не могли його ніяк направити. Він став дуже пишний, бо король йому подарував рис, м'ясо, одяг та барабан. Отож він не виходив більше з палацу й дуже сподобався королеві та дворакам. Вони полюбили Тово, бо він ніколи не бентежився, а був балакучий і розпитувався про все, чого ще не знав. Він ув'язався до двірського почту, його вчили добре поводитися й говорити як слід. Насамкінець він уже нічого не боявсь. Одного дня розмовляв Тово із королівнами, і королівни сказали: «Слухай, Тово, коли тебе справді король полюбляє, то одягни його одяг і походжай отам на подвір'ї». Тово одповів: «Добре, та ви ж скажіть, об віщо ми будемо закладатись?» Королівни одказали: «Ти дістанеш королівну Вуланкау за жінку, як король на тебе не розсердиться, що ти його одяг одягнув». Тово одказав: «Ну, гаразд, як же ж мені не вдасться ота справа з Вуланкау, то я вам ребра поперебиваю». Королівни одповіли: «Гаразд». Потім Тово прокрався тихесенько до палацу сходами вгору та й узяв одяг, що король повісив, лягаючи спати. Він одягнув його й почав ходити в ньому вулицею взад і вперед; скоро навколо нього збилася сила людей. Люди стали добре галасувати; одні кричали, інші сміялись і казали: «Подивись лиш на того Тово, на ньому королів одяг».

А що гамір був дуже здоровий, то король прокинувся і сказав: «З чого це люди отак галасують?» Вийшов на ганок та й побачив, що Тово одягнув його одяг та й ходить у ньому спокійнісінько туди й сюди. Король гукнув: «А йди-но сюди, Тово!» Тово пішов до хати. Король сказав: «Скажи, хлопче, як це ти наважився, свиняча пико, одягти мій одяг та й ходити отак по вулиці?» Тово одказав: «Воно таки й справді, цього не слід було робити, та мене намовили королівни». Король спитався: «Як це вони зробили?» Тоді розповів Тово, як це воно трапилося й чому він це зробив. Тоді сказав король: «А якби вони тебе навчали красти чи вбивати, то б ти мав право й це зробити? Тебе заб'ють у колодки». Тово одповів: «Гаразд, пане королю, але як це я просуну ноги в колодки — адже ж там дуже вузьенькі дірки?» Король сказав: «То вже я тобі покажу». Тово одповів: «Добре, пане королю, ви, значить, мене навчите? А скільки день доведеться мені сидіти в колодках?» Король одказав: «Дев'ять день». Король узяв свою патерицю й свого меча та й каже: «Рушай, Тово, аж тепер я тебе заб'ю в колодки». Отож вони пішли туди, і коли вже були там, Тово й каже: «Як же воно робиться, коли ото тебе забивають у колодки? Пан король мені сказав, що навчать мене». Король одказав: «Подивись-но сюди, як колодки розкривати, а як замикати, коли вже ноги туди встромлено». Тово сказав: «Прошу пана короля, покажіть, як це воно робиться?» Король встромив ноги в колодки та й каже: «Ось бач, як воно робиться». Тово щільно замкнув колодки й каже: «Так ось як воно робиться, пане королю?» — «Таки так», — одказав той. Тоді Тово щось йому збрехав і мовив: «Пане королю, вибачте мені на хвилину, я на мить зникну, а потім зараз і повернуся». Король сказав: «Випусти ж мене спочатку з колодок, тоді ти можеш на хвилинку зникнути». Та цього Тово не зробив; чим голосніше кричав король, тим швидше біг Тово. Він забрав королеву патерицю, його меч, одягнув знову його одяг і став перед дверима тюрми. Король в одно кричав: «Тово, де ти дівся? Іди-но сюди та випусти мене!» Тово одповів тоді: «Пане королю, я тут. Навіщо ви хочете вийти з колодок? Авжеж, пан король хотіли

мене навчити, то нехай же пан король відчують, як то воно приємно в колодках сидіти». Тим часом уже смеркло, і королева пішла короля шукати. Люди, що проходили повз тюрму, казали: «Он король, він притулився до дверей тюремних». Королева подалась туди. Вона ще далеченько була від тієї тюрми, аж почувла, що король кричить: «Пробі! Рятуйте!» Вона злякалась та й подумала собі: «Що це воно за знак, що король так репетує?» Коли вона його побачила в дверях, то дуже зраділа й мовила: «Ой, король же зовсім не кричить, він стоїть онде коло дверей». Як підійшла вона ближче, люди сказали: «Одяг то й справді королів, а так, то він більше скидається на Тово». Як же вони побачили, що то був Тово, то королева спиталась: «Тово, де король?» Той одповів: «Ой, пан король оце якраз навчають мене, як воно буває, коли сидиш у колодках». Тоді королева подивилася на короля. Ноги дуже йому набрякли. Королева заплакала й сказала: «Коли на те твоя згода, то я побалакаю з Тово, щоб він тебе випустив». Король прикликав Тово й сказав: «Тово, де ти є?» Тово одказав: «Ось де я, пане королю!» Король сказав: «Тово, я тобі подарую все, що схочеш, аби ти мене випустив!» Тово одказав: «Я не прохаю нічого, як тільки, щоб тих королівен, що мене спокусили ваш одяг одягти, на дев'ять день замкнuto в колодки. Та ще й до того я хочу мати свою нагороду з закладу; королівна Вуланкау нехай буде мені за дружину». Король одповів: «Гаразд, королівен буде посадовлено на дев'ять день у колодки, а ти матимеш Вуланкау за жінку». Тово сказав: «До того ви ще й мусите мене навчити всього, що має король знати». Король одповів: «Добре, коли ти мене визволиш».

По тому Тово визволив короля, а королівен замкнuto на дев'ять день у колодки.

— Колодки — це вже надбання європейської культури, — завважив Мартин. — Це, так би сказати, християнські способи впертих людей переконувати.

Тоні вислухав, що казав Мартин, погладив його коліно та й вів далі:

— Одного разу гуляв Тово зі своїми товаришами, і вони сказали до нього: «Чуеш, Тово, ми хочемо з тобою

закластися! Піди й покажи королеві свій зад. Коли він тоді не розсердиться, ми дамо тобі кожен по тисячі талярів». Того одказав: «Добре, згода». Він пішов додому, щоб мати пошила йому сорочку й штанці. Прийшовши він до своєї матері, сказав їй: «Мамо, будь ласка, пошійте мені сорочку й штанці з одного шматка, понашивайте на них уздовж спини низочку гудзиків, а на кожній половині знизу по здоровому чорному гудзикові». Мати одповіла: «Гаразд, але навіщо тобі такий гарний одяг?»

Та він сказав: «Зробіть це, мамо, ви матимете од цього користь». Тоді мати одповіла: «Коли з того буде користь, то нехай буде так, мій хлопче!»

По тому мати пошила йому сорочку й штанці, так, як він сказав. І коли було готове, Того одягнувся та й пішов походжати перед королевим палацом. Коли він отак походжав, побачив його король та й покликав до себе. Як з'явився Того перед ним, сказав король:

— Скажи, Того, навіщо ти пошив собі такий одяг з стількома гарними гудзиками?

Він одповів:

— Бачте, пане королю, там є ще кращі, та я соромлюся вам їх показати.

Король сказав: «Не бійся й не маніжся, я не розсерджуся». Тоді Того нахилився, вип'яв угору перед королем свої половини і сказав: «То, пане королю, ви можете на них подивитись». Його товариші, що з ними він закладався, стояли поблизу й усе бачили. Як показав він усе королеві, той відіслав його додому. От він пішов до своїх товаришів, що з ними був закладався, і вони мусили йому гроші сплатити.

— Бач, як він із королем, — засміявся Джемс. — От як би так із нашим...

Але тут-таки Джемс осікся і, занепокоєно глянувши на білявого, умовк.

— Не бійся, хлопче, — сказав Мартин голосно. — Хто б не був цей чоловік, нам ніякої зайвої шкоди не буде з того, що він знатиме, що ми комуністи. Все одно це вже всій адміністрації відомо!

Білявий чоловік знову підвів голову. Потім він різким рухом звів тіло вгору та й сів на ліжку. Троє товаришів змовкли й дивилися йому просто у вічі. Раптом обличчя білявому пересмикнулося, слово вмерло йому на устах, і він одкинувся назад на ліжку.

Двері розчинилися, і увійшов тюремний доглядач. За ним у дверях стояв констебль.

— Нумер сімнадцятий, — вигукнув доглядач.

«Нумер сімнадцятий» — це був Гаррі. Йому захололо на серці. До перев'язки зоставалося ще декілька годин, — це було щось інше...

— Нумер сімнадцятий, goddam! — повторив доглядач. — Ви оглухли, чи що?

— Іду, — сказав Гаррі. — Прощайте, товариші.

Він міцно стиснув руку Мартінові та Джемсові, погладив Тоні по голові та підвівся.

— Прощай, Гаррі! — сказав Мартин. Голос йому увірвався. Не було жодного сумніву. Хлопець пропав. Якийсь один шанс із тисячі був за те, що він утіче. Добрий товариш — і ще, ще гірше! — пропаде рецепт. Мартин міцно стиснув зашкарублі руки. Він підвівся та й знову сів. Гаррі вийшов.

У цій хвилині білявий чоловік поважливо схопився з ліжка й підійшов до Мартіна, але спинився на півдорозі. З уст Мартіна вилітав якийсь свист і рип. Якесь напівзвіряче бурмотіння...

Ми покинули Лейстона в розмові з чоловіколюбним професором Мессебі. Настрій у міліардера гіршав чимраз дужче. Справа зі штучним протеїном не вдавалася; Мессебі не знав нічого, окрім фамілії винахідника, але не міг чи не хотів навіть сказати, де він є. Едіт щезла без сліду: як зникла улюблена дочка, пішли невдача за невдачею. Ріпса й досі не вдавалося розшукати; весь час Лейстон помічав, що за ним стежать; суб'єкт, що замірявся його вбити на віллі коло Парижа, зник без жодного сліду. Здавалося, що перед Лейстоном розгорнулася якась безодня, де зникало все, що йому було потрібне.

Тим часом повсякчас за ним стежать — навколо якісь підозрілі обличчя — лакей чоловіколюбного професора Мессебі — і той, здавалось Лейстонові, якось занадто уважно придивлявся до міліардерової особи. Звісно, може бути, що він просто отетерів, побачивши на власні очі короля над «хімічними фабриками Америки»!.. Але найгірше було те, що в учорашній газеті Лейстон прочитав, що акції хімічного тресту впали на три проценти. Це вже було зовсім незрозуміло; це було навіть смішно — все одно, якби хтось украв гроші зі своєї власної кишені. Тільки один чоловік у всій Америці міг би підкопати Лейстона — але це був друг і приятель — Морган. Його інтереси цілком сходилися з Лейстоновими. Це було просто смішно — а втім, акції впали на три проценти, хоч він напередодні віддавав розпорядження підняти акції...

Лакей проводив міліардера до авто. Лейстон сів поруч із агентом таємної поліції, найнятим охороняти його особу.

«Треба їхати», — вирішив Лейстон. Авто загарчав і поплив вулицею. За чотири хвилини Лейстон був коло свого готелю. Не доїжджаючи трьох будинків до дверей, проскочив повз нього невеличкий автомобіль та сховався за рогом, звідки допіру виїхав міліардер. Було поночі. В автомобілі сидів Джим Ріпс.

Під'їхавши до портерної в тому районі, де була квартира чоловіколюбного професора Мессебі, Джим Ріпс торкнув шофера об плече й вийшов. За другим столиком у портерні сидів лакей містера Мессебі. Побачивши Ріпса, він підвівся й вийшов, обоє сіли в авто.

— Навіщо він був у професора? — коротко спитав Ріпс.

— Вони розмовляли за якийсь препарат, не пригадаю, як він там зветься — «Ельбін» абощо...

— «Альбо»! — одрізав Ріпс. — Про віщо вони балакали?

— Про того, що ото зробив цей «Альбо». Мессебі сказав його фамілію — я запам'ятав добре — Гаррі Руперт. Той хотів знати, де він живе, але Мессебі сказав, що він щез.

Ріпс торкнув шофера.

— Виходьте, — сказав він льокаєві. — Інструкції дістанете там, де й раніше.

Авто затопився в темряві...

Зачувши ступіні, Мартин підвів голову і з секунду дивився на білявого. Білявий спокійно витримав його погляд і сказав:

— Мене, Вінсента Поля, заарештовано в Лондоні за те, що я не здав відчиту та грошей фірмі Дювер'є в Парижі. Тут же з'ясовано, що я не Вінсент Поль, — а що я матрос із «Ліберії» — Дюваль. Але я не Дюваль.

Джемс із невимовним здивуванням слухав про Вінсента Поля, про Дюваля, про Дювер'є і про «Ліберію».

— Це божевільний маніяк! — Джемс поглянув на Мартина. Але Мартин, напруживши увагу, слухав Дюваля.

— Я не Дюваль, — казав далі білявий чоловік, — мое ім'я Андрій Вовк, — додав він пошепки. Джемс зробив зляканий жест рукою — шпиг! урізалось в мозок, — і він знову глянув на Мартина. Але той, не зводячи очей з Дюваля, слухав з напруженою увагою. — За півгодини мене виведуть звідси, щоб повезти до Франції. Мене відпустять за десять ступенів від тюрми. Вінсент Поль мав із собою багато грошей. Не можна гаяти ні хвилини — скажіть, що за справа з тим товаришем?

— Як ви доведете мені, що ви не шпиг? — сказав Мартин суворо.

— В мене немає ні доводів, ні часу на доводи, — одповів Дюваль. — Ваш товариш переконаний у тому, що я шпиг. Це тому, що він не знає людей. Ви знаєте людей, ви знаєте, що я не шпиг. Не гайте часу.

— Гарзд, — важко сказав Мартин. — За півгодини Гаррі все одно або втече, або його заб'ють. Ви вийдете звідси рівно за півгодини.

— За двадцять три хвилини!

— Однаково! Слухайте: ...

— Пишіть записку до Гаррі: зостається три хвилини, — сказав Дюваль.

Гаррі виведено на вулицю й поведено по бруку. Накрапав вечірній легесенький дощик. Позаду йшло два констеблі. Поруч пішоходами ішов серджент і коли-не-коли поглядав на заарештованого.

— Куди мене ведуть? — спитавсь Гаррі в одного констебля. Гаррі звернувся до нього по-ірландськи — він скидався на ірландця.

Минула мить, що здалася Гаррі за століття. Йому пощастило — констебль таки був ірландець.

— До слідчого, — сказав він приязно. Серджент вигукнув з пішоходів якусь лайку на адресу констебля. Але для Гаррі було досить того, що він почув.

«Значить, ще не відомо, хто я такий, — подумав він заспокоєно. — Виясятимуть допіру мою особу. Коли ведуть до слідчого, мене, очевидно, поведуть і від слідчого. Справа трошки затягається».

На розі Гаррі попрохав ірландця покурити. Серджент у цій хвилині якраз розминався на пішоходах із якимось чоловіком у брилі, на лоба насунутім. Чоловік гавкнув щось на серджента і раптом, побачивши лице Гаррієве, освітлене сірником, остовпів, але він стояв тільки якусь мить, а потім вирушив далі. Коли солдати з арештованим завернули за ріг, він раптом спинився й тихенько пішов за ними слідом. Він провів їх, ідучи оддалік до камери слідчого, і зайшов у портерню; повз вікно її мусили проходити заарештовані.

Коли Гаррі виводили від слідчого, до серджента підійшов другий серджент і передав першому записку. Перший спинив Гаррі, перечитав записку й, здавши заарештованих другому, подався, не гаючи часу, до портерні. У дверях він ще раз наштотхнувся на незнайомця в насунутім брилі. На серджентовім обличчі намалювалось невимовне здивування. Чоловік зі слідами якоїсь хвороби на обличчі одсунув серджента, вийшов з таверни й пішов слідком за Гаррі: тепер надійшла йому черга здивуватися. Серджент ішов з Гаррі руч-о-руч, а позаду, весело розмовляючи, йшли два констеблі.

— Скажи, Джонні, — говорив ірландець, — чом це дівчата, як тільки потраплять на вулицю, міняють ймення. Я знав одну — її звали Кет. Як тільки почала вона тинятись по вулицях, — аж її вже звали не як-небудь, а Гледіс. Що воно за знак?

— Бач, — одказав Джонні, — вона вважає, що так пишніше буде. Та й тобі, мабуть, приємніше буде купити за шилінг таку Гледіс, ніж якусь там собі Кет.

Тепер устряв у розмову серджент.

— Бачте, хлопці, — сказав він, — я був у Росії — там усі повіі мали французькі ймення. Так воно гарніше виглядає. Втім, можете радіти — в найдорожчих установах уже вони вподобали собі англійські ймення. Тепер уже ми ввійшли в моду в публічних домах.

— Коли ж воно буде таке, що росіяни увійдуть там у моду? — запитав регочучись Джонні.

— Цього, бач, не буде, бо до того часу не буде вже публічних домів. Уже тепер цих домів у Росії немає.

Сказавши це, серджент ізнову звернувся до заарештованого. Між ними пошепки перейшла така розмова.

— Зараз ти втечеш на повороті! — прошепотів серджент — це був Дюваль. — Я стрілятиму в тебе, але, на жаль, безрезультатно. Сховай це в кишеню. Тут шпалер і паспорт.

Дійшовши до повороту, незнайомиць побачив таку картину.

Понад будинками щосили тікав заарештований, за ним біг серджент, стріляв із револьвера, вулиця гула від непристойних вигуків. Констеблі не стріляли, бо серджент раз у раз закривав їм заарештованого. Серджент був очевидно напідпитку, весь час спотикався й не зміг наздогнати заарештованого. Вигавкуючи неймовірні прокляття, він повернув до констеблів. Ті станули мов остовпілі й покірно вислухували зливу блюзнірських лайок. Нарешті серджент штовхнув ірландця кулаком у груди й сказав:

— Ти щось балакав із ним, собако, коли йшов до слідчого. Тобі це так не мине. Ліворуч кроком руш!

У цю мить серджент помітив, як якась темна постать побігла-понеслась у тім напрямку, де Гаррі щез. Не міркуючи довго, він вистрелив, але не влучив; темна постать занурилася в вулицю.

Джемс і Мартин сиділи якийсь час мовчки, коли Дюваля виведено з камери.

— Як ти міг довіритись йому? — сказав з докором Джемс.

— Друже мій, тонучий і за-соломинку хапається, — одповів Мартин. — В цьому випадкові Дюваль — це така соломина. Він сказав — я почував, що він не бреше. Проте ж...

І Мартин важко замислився.

— Я беру на себе всю відповідальність, — сказав він насамкінець. — Я знаю, що я не мав права цього зробити, але є такі трапунки, де треба на інстинкт покладатись. Тоні!

Тоні прокинувся й поглянув на Мартина.

— Розкажи що-небудь, синку! — сказав журливо Мартин.

— Роботіті, — почав Тоні. — Роботіті полював одного дня в лісі. Він ізліз на височенне дерево. А що був сильний вітер, уломилася гілляка, і Роботіті впав та зломив собі ногу. Тоді він сказав: «Дерево єсть найдужче на землі, воно розбило мені ногу». Та дерево одповіло: «Коли б я було найдужче, то б вітер не виривав мене геть із корінням. Отже, вітер найдужчий». Вітер сказав: «Якби я був найдужчий, то б гора не застувала мені дороги. Гора найдужча». Гора сказала: «Якби я була найдужча, то б щур не міг мене прокопати. Щур найдужчий». Щур сказав: «Коли б я був найдужчий, то б кіт не міг би мене пожерти. Кіт найдужчий». Кіт сказав: «Коли б я був найдужчий, то б поворозка не могла мене зв'язати. Поворозка найдужча». Поворозка сказала: «Якби я була найдужча, то б ніж не міг мене перетяти. Ніж найдужчий». Ніж сказав: «Якби я був найдужчий, то б вогонь не міг мене знищити. Вогонь найдужчий». Вогонь сказав: «Якби

я був найдужчий, то б вода не могла мене загасити. Вода найдужча». Вода сказала: «Якби я була найдужча, то б я не мала чого носити човна. Човен найдужчий». Човен сказав: «Якби я був найдужчий, то б камінь не міг мене розтрити. Камінь найдужчий». Камінь сказав: «Якби я був найдужчий, то б краб не міг мене повертіти. Краб найдужчий». Краб сказав: «Якби я був найдужчий, то б чоловік не міг мене з'їсти. Чоловік найдужчий».

— Так! — сказав Мартин. — Чоловік найдужчий. А Дюваль справжній чоловік. Я за своє життя навчився одрізняти справжнього чоловіка від опудала — і то з першого погляду. Не кисни, Джемсе. Завтра, мабуть, нас поведуть на роботу. Треба виспатись. Тоні побив блощиць чимало, може, вдасться нам заснути.

Джемс і Тоні полягали на ліжка. Навкруги все вже спало. Хтось важко стогнав уві сні. За півгодини заснув і Джемс — Тоні давно вже спав. Мартин сидів, сперши голову на руки.

Всі давно вже спали. Якби хтось спостерігав Мартина в цій хвилині, то був би остовпів від жаху. З вуст його виривалось якесь напівзвіряче бурмотіння, свист змінявся на сичання, і все разом звучало якоюсь дикою нелюдською мовою.

Розділ 7

МАВП'ЯЧА РУКА

Дювер'єві остаточно терпець увірвався. Гроші за покалічення. Кузина імператора Миколи II. Бог допомагає кавалергардському ротмістрові. Електричний спосіб кавалергардських ротмістрів обробляти ізюм, киш-миш і рахат-лукум. Білявий матрос. Чудне поводження вахтенного. Останній виступ Камілли. Ще раз мавп'яча рука. Виступ каблучки з літерою. Едіт на фабриці.

Дювер'єві остаточно терпець увірвався. Він нічого не міг зрозуміти. Вінсент Поль, як він і чекав, не з'явився до нього — це було ясно наперед.

Вінсента Поля заарештовано з ласки англійської поліції, що всупереч непорозумінням між урядами, не могла не зробити цієї ласки для Пуанкаре. Вінсента Поля заарештовано в Лондоні, і він утік того ж таки дня.

Щоправда, англійська поліція триумфально заявляла, що в її руках залишилися всі документи й посвідки Вінсента Поля; але грошей вона не знайшла ні шага.

Дювер'є кляв себе за те, що здався на офіцера резерву французької армії. Адже ж він знав, що це за публіка. Він знав, чого можна чекати від цієї породи людей, яку навчають витрачати гроші, та не показують, як їх заробляти, — чого можна чекати від цих п'яниць, бахурів, шулерів, — лютував Дювер'є.

Щоправда, Вінсент Поль справляв краще враження від інших, але хіба він не признався Дювер'єві, що програв усі свої гроші в шмен-де-фер?

Креве, як виявилось, був у Каміллі, але щез ізнову і на цей раз надовго. Його неначе щось із'їло. Простежили його слід аж до одного готелю, але там він ізник немов у воді.

Такого, як Креве, знайти було нелегко. Він міг повторювати комбінацію з мавпою чотирнадцять разів на вечір: не дурно ж він був російський кавалергардський ротмістр.

Його заступники — було їх троє — не мали вже тої грації й дотепності в поводженні з мавпами. Трьом доводилось платити більше, ніж одному. Мавпи не було: одна з них на ґрунті сифілісу, що ним поперезаражував звірин Креве, збожеволіла. Її треба було пристрелити, але в Дювер'є зовсім не було мавп на зміну, і він пробував так-сяк вилікувати її — до неї приходив лікар-гіпнотизер, і після сеансів вона тихшала — здавалось, що насамкінець вона таки видужає.

До того ж іще захворіла Каміллі. Дювер'є міг знайти і знайшов скільки хотів заступниць, але... Треба сказати, що Дювер'є потайки побоювався Каміллі — вона могла його, чого доброго, обілляти сірчаним квасом. Можна було викинути її в лікарню — та хтозна — міг з'явитися

з-під землі Креве та й застрелити його, як він хотів застрелити Лейстона. Очевидно було, що в Креве з'явився якийсь новий хазяїн. Завжди спокійний і стриманий, як це треба було для його спеціальності, маестро почав потайки посмокувати абсент.

Дювер'є добув собі із шафи пляшку з чорним напоєм, коли в двері кабінету постукано.

— Увійдіть! — сказав артист, похапцем ховаючи пляшку.

Короткою твердою ходою увійшов у кімнату низенький білявий чоловік, подивився гострим зором на руки Дювер'є й ледве всміхнувся.

— Чого вам треба? — спитав, розлютований з посмішки, маестро.

— Вам, мабуть, буде цікаво мати деякі подробиці про експедицію в Конго. Моє ім'я Дюваль — я був учасник цієї експедиції.

Дювер'є не міг вимовити й слова та видивлявся тільки, мов у якусь мару, в спокійне обличчя незнайомця.

— Так от, я можу дати вам деякі відомості.

— Прошу, сідайте, — вимовив насамкінець маестро.

— Всі учасники експедиції загинули, окрім мене й Вінсента Поля. Коли не помиляюсь, вам би дуже було цікаво знати, де перебуває тепер Вінсент Поль з експедиційними грошима?

— Так, так, дуже цікаво, — очутився Дювер'є. — Я міг би за це добре заплатити тому, хто дасть мені ці відомості.

— Скільки ви даєте? — коротко спитавсь білявий.

— Я дам дві, три тисячі франків!

— Пишіть чека! Ні, краще давайте готівкою! — сказав Дюваль.

— Але які гарантії? — запитав Дювер'є.

— Коли ви не задовольнитесь із моїх відомостей, можете залишити гроші собі.

— Я зараз принесу! — підвівся Дювер'є.

— Ні, прошу, подзвоніть у телефон. Я не маю ніякої рації вам довіряти!

— Як хочете, — низнув плечима Дювер'є. Він узяв ручку телефона й почав слухати. Покрутив підойму. Минула одна, дві, три хвилини.

— Очевидно, телефон попсований, — сказав Дювер'є. — Доведеться все ж таки іти самому.

Він підвівся. В цей момент рука важко лягла йому на плече.

— Послухайте, маестро! — сказав білявий. — Будь ласка, не вдавайте з себе дурня. Ви зараз-таки дістанете з шухлядки три тисячі франків, або ви нічого не довідастесь. Ясно?

Дювер'є низнув плечима, одімкнув шухлядку й дістав три кредитки.

— Так буде краще, — сказав білявий. — Ви хочете, отже, знати, де тепер офіцер резерву, Вінсент Поль? Ви хочете також знати, в кого дев'ять тисяч франків експедиційних грошей? Вам би цікаво було також знати, чи може ще повернутись Франсуа Дені й наробити вам неприємностей з Каміллою? Ви певні того, що Вінсент Поль утік із грішми, — що його заарештовано в Лондоні і що він утік удруге?

— Так! — сказав похапливо Дювер'є й підсунув до білявого кредитки. — Кажіть, будь ласка, швидше. — Він подивився на двері. — Де, ви кажете, тепер Вінсент?

— Він перед вами, — спокійно одповів Дюваль і, скориставшись з того, що Дювер'є, мов окам'янілий, одкинувся назад, він загріб кредитки й сховав їх акуратно в кишеню.

Дювер'є кинувся до шухлядки, але Дюваль схопив його плече, мов залізними обценьками, і посадовив на стільця.

— Заспокойтеся! Вінсент Поль, Франсуа Дені та всі учасники експедиції згнили давно в болотах Конго... Грошей ви не побачите, бо вони потрібніші для іншої справи, ніж ловити мавпи для вашого борделю. Ваші три тисячі я, згідно з умовою, забираю собі.

Дювер'є хутко кинув вогненний погляд на телефон. Білявий ледве помітно всміхнувся.

— Бувайте здорові, маестро! — Він витяг з дверей ключа й повернувся до виходу. В цей момент Дювер'є витяг з шухлядки бравнінга. Та Дюваль одстрибнув убік і спритним рухом вихопив з його рук револьвера.

— Я б іще раз рекомендував вам заспокоїтись, маестро! — сказав він. — Бувайте здорові, бережіть свої нерви.

У дверях зокола клацнув ключ. Дювер'є кинувся до телефону й уклучив його тепер насправді, але телефон не відгукався. Погляд на дріт — Дюваль перерізав дріт коло дверей, як увіходив. Дювер'є кинувся до вікна. На вулиці нікого не було. Коло савояра, що чоботи чистить, стояв одноногий каліка і з солодким почуттям дивився на свій чобіт, що виходив блискучий як сонце з-під рук хлопчика. В цій хвилі до каліки підійшов Дюваль і, щось йому передавши, подався не кваплячись геть. Дювер'є барабанив кулаками по локітникові. Нарешті він розчинив вікно й гукнув до каліки, що вже був збирався йти:

— Слухайте, зайдіть до мене — я дам вам три франки.

Каліка скривив зневажливу гримасу й пошкандибав собі вулицею. На прощання він показав маестрові загальновідому символістичну фігуру з трьох пальців...

Ми покинули ясну особу містера Мак-Лейстона в недобрім гуморі після кількох невдач із протеїном, з Едіт, нарешті, з падінням акцій. Просто від людинолюбного професора Мессебі його ясновельможність опинилися в Лондонському шикарному кафе. Кафе славилось тим, що ота дівчина в лакових туфлях — це велика княжна, кузина імператора Миколи, а отой віспуватий, незграбний суб'єкт — колишній полюбовник імператриці Марії. Вони виконували таким чином в Англії трудповинність, від якої втікли з Радянської Росії.

М-р Лейстон жестом покликав до себе нафарбовану імператорову кузину й увічливо запропонував їй розділити з ним вечерю. Сидячи за столом, він мав утіху почувати її ноги на своїх. Спочатку він намагався перевести розмову на політичну тему, але велика княжна

безапеляційно заявила, що говорити на цю тему нема чо-го і що більшовики, як вона знає від своїх вірнопідданих, не протягнуть і півроку боротися з голодом і з православ'єм. Розмова перейшла на інші цікавіші теми, і за півгодини містер Мак-Лейстон та велика княжна подалися до окремого кабінету.

Досвідчений американець із задоволенням констатував, що його партнерка знає всякі штучки не гірше від паризьких дівчат, хоча й не вийшла проти них своїм тілом.

Вона з милою посмішкою з'ясувала зацікавленому міллярдерові, що знала всі штучки ще перед еміграцією. Лейстон у думці пожалкував, що не догадався поїхати до Росії шість років тому. Пізно вночі, трошки розвеселившись, Лейстон вийшов з ресторану, ніжно попрощавши княжну, що подалася обслуговувати інших гостей.

«Це було непогано, — міркував він собі, — але все ж таки зле, що падають акції».

Він написав на клаптику з блокнота телеграму та відіслав лакея. Потім він послав у всі розшукові бюро Парижа одну пропозицію знайти Едіт. Вона могла бути тільки в Парижі — міс Древінс надіслала йому якісь записи з денника Едіт, де вона висловлювала палке бажання побачити столицю світу. До записів міс Древінс додала справоздання щодо будинку й ніжно натякала, що, мабуть, м-р Мак-Лейстон уже перевтомився від подорожі й скоро повернеться додому.

Лейстон сердито пошматував листа. Так! Доведеться вертатись додому, бо акції Хім-Тресту — певніші папери, ніж американські долари — упали. Лейстон уже не думав про справи, а намагався уявити собі Морганове обличчя. На телеграму Морган одповів, що все гаразд і нема чого турбуватися. Яке було його обличчя, коли він дав розпорядження для телеграфу?

Кавалергардського полку її величності імператриці такої й такої ротмістр, тепер на службі в англійця, що мав багато грошей, досвідчений шлиг, одне слово, брюнет із соковитими губами, йшов, посвистуючи, вулицею.

Проходячи повз поштову контору, він спитав листів на ім'я — вже не Креве, бо Креве мусив сидіти за замах на Лейстона, — а на якусь чудернацьку варварську фамілію.

Поштовий урядовець довго не міг уторопати тієї фамілії і, оддаючи Креве записку, сердито гавкнув на якогось хлопця, що поспішав одержати листа од своєї коханки. Креве розкрив записку: «Сьогодні. Hotel —; — година».

Англієць!

Чудесно, все лаштується якнайкраще. За тиждень вони будуть у Радянській Росії — ротмістр подивиться на хамів, що свою державу створили. Він купить якогось голодного більшовика та примусить його за фунт хліба лизати свої чоботи. Креве усміхався як солодій на саму таку думку. Англієць! У його до ката грошей. Він заінтересований Креве, бо Креве може розповісти про замах на Лейстона. В нього сила грошей! Креве сласно пересмикувався, думаючи про мільйони. Хтозна, може, йому вдасться там, де він знає мову, знає всі звичаї й місця, зробити з англійцем якусь комбінацію... Він і не таких залізних людей бачив, коли розстрілював більшовиків. Будь ти хоч сам камінь, а куля тебе прошиє! Ротмістр трохи шкодував, що не подбав змінити свій вигляд. Йому здавалося інколи, що чує ступені за собою — це був якийсь солдат. Креве боязко оглянувся. Солдат ішов за ним два квартали й нарешті зайшов у шиночок по абсент. Креве змінив напрямок, солдат не з'являвся.

Креве підійшов до готелю. Портъє стояв на вулиці до його задом. Мов кішка, проповз повз його Креве і збіг безшумно сходами. Він знав, які функції виконують між іншим портъє в капіталістичних державах. Ще секунда, і він опинився віч-на-віч із англійцем.

— Good morning! — увічливо привітався д-р Ріпс. — Прощу сідати.

Він замкнув двері.

— Ви, мабуть, догадуєтесь, яка була причина катастрофи в поліцейському районі?

— Так, — відповів Креве. — Я думаю, що це ви її влаштували. Це вже другий ваш трюк після замаху на Лейстона. (Ротмістр ніжно натякав, що він багато знає).

— Так, другий, — одповів Ріпс (бо не було ніякої рації розповідати Креве про попередні трюки). — Але цей другий трюк може скінчитись для вас погано. Вас можуть заарештувати, як вийдете з готелю.

— Я думаю, ви не допустите до цього, — сказав Креве. — Наші інтереси сходяться.

Ріпс важко проковтнув слину. Йому здавалося, що Креве неабиякий ділок. Тим скоріше треба було кінчати з ним усякі справи.

— Я вас прохав прийти для однієї важної справи — це буде останній трюк перед від'їздом нашим за кордон. Треба простежити за однією молодою особою...

— Це Едіт? — запитав наївно Креве.

Шановний д-р ще раз проковтнув слину.

— Так, це Едіт Лейстон, — сказав він (добре, що він викликав Креве саме сьогодні — зватра той міг його зрадити Лейстонові).

— Слухайте, ротмістре! — сказав доктор ніжно й узяв Креве за гудзика на піджаку. — Я вважаю, що ніхто, крім вас...

Креве нахилив голову, передчуваючи добрий гононар, — ніколи він ще не мав з доктором такої довгої розмови.

В цей момент Ріпсова рука, що тримала гудзика, вперлась ротмістрові в черево.

— Вибачте, я придушив вас! — увічливо сказав доктор і, що мав сили, вдарив Креве в горло.

Ротмістр покотився на підлогу. Доктор сів йому верхом на груди й методично почав здавлювати дихальні проходи...

За декілька хвилин він подивився на годинника, однявши одну руку. Ротмістр уже не стрибав і не підплигував, мов жаба, а лежав тихесенько, мов слухняна дитина.

— Досить! — поклав доктор і стер з обличчя піт. Труп широко розставив ноги й підняв плечі.

На всякий випадок шляхетний учений приклав вухо до грудей умерлого й почав прислухатись.

Раптом він відчув, як спина взялася холодним потом; десь глибоко в грудях ротмістра він почув

пульсацію крові. Ріпс схопився на ноги. В цей момент щось із ляском ударило його ззаду по нозі. Ріпс стояв мов скам'янілий, не сміючи озирнутись. Поволі, мов годинникову стрілку, повертав він своє обличчя до трупа. Одна рука розігнулася й лежала коло його ніг. Ріпс ще раз вислухав тіло. Не було ніякого сумніву — ротмістр був ще живий.

— До роботи! — сказав доктор і злякався звуку свого власного голосу.

Він вийняв з чемодану якісь металеві частини і в декілька хвилин склав із них скриню у формі домовини. Частини він посилював шворіннями. Потім він прикрутив до спідньої дошки порцелянові ізолятори, потім він іще щось робив зі скринєю. Із грудей ротмістра вирвалося легке зітхання. Доктор ухопив тіло й поклав його в скриню. Потім він закрив скриню, поставив реостат і включив електрику.

Після цього він сів на стільця, методично набив люльку кенстеном і запалив.

Минуло кілька хвилин. З замкненої скрині донісся глухий, придушений стінками, стогін. Доктор Ріпс важко проковтнув слину.

Ще за декілька хвилин він почув ступені в коридорі.

Вони все наближались і наближались, фатально, мов годинникова стрілка. Ось вони вже за дві кімнати до нього, одна... хтось спинився перед дверима. Ріпс забув і дихати, боячися, що ротмістр застогне в скрині. Раптом черевки знов застукали коридором, і ступені почали віддаляться. Ріпс підвівся й пройшовсь кімнатою.

Через декілька хвилин після того, як Дюваль вийшов із кабінету, Дювер'єві пощастило звільнитись.

Каліку встигли спіймати. Дюваль щез без сліду.

— Хто ви такий? — наскочив Дювер'є на безногого.

Два лакеї, підштовхуючи каліку кулаками в шию, загнали його в кабінет маестра.

— Я був в експедиції Вінсента Поля, втратив ногу і ледве вирятувався від носорогів. Дюваль, що також був

у тій експедиції, пообіцяв, що заплатить мені за скаління.

— Потрусити його! — гукнув Дювер'є.

— Ви не маєте права! — забелькотів каліка. — Я французький громадянин, так, як і ви.

Один із лакеїв ударив французького громадянина кулаком у груди. Сам маестро підскочив ближче і садонув його по хворій нозі носком.

Каліку потрусили, але трьох тисяч при ньому не знайшли. Очевидно, він устиг їх десь приховати.

У двері увійшла Камілла.

— Що це таке, маестро? — сказала вона, побачивши роздягненого каліку. — Ви знайшли заступника для Креве, або що?

— Будь ласка, не встрявайте не в свої справи, ідіть собі геть! — істерично вигукнув Дювер'є.

Камілла вийшла, гуркнувши дверима.

Вона лягла в своїм будуарі на канапі. «Пропавав Франсуа», — подумала вона.

Чоло їй горіло — трясця не випускала її з того самого дня, як загинув Франсуа. Лікар похитував головою — звідки в Парижі могла взятись пропасниця з африканськими симптомами?

Камілла лежала горілиць на канапі, їй хотілось плакати. Сліз не було. Це був той чудний романтичний настрій, що опановує хвору людину. Камілла не пам'ятала ні свого батька, ні своєї матері. Вона виросла в сім'ї селянина разом із його сином Франсуа. Він одразу сподобався їй уже змалку; щось було в ньому, що нагадувало їй брата — тільки, що брат був білявий, а Франсуа чорнявий.

У двері постукав Дювер'є. «Зараз почне перепрошувати! — знала Камілла. — Боїться Креве, гад!». Вона не відгукнулася. Дювер'є постояв перед дверима та й пішов. Тим часом Креве перетворився на купку попелу, яку доктор усипав у паперову торбинку й поклав у чемодан. Потім він ізнову наладнав електричний провід, зійшов сходами, увійшов у таксомотор і покотив по вулиці.

На багажнику лежав чемодан із металевими частинами, а в піджачній кишені — її величності кавалергардського полку ротмістр.

За перегородкою розмовляли.

— Та ні. Я зовсім не хочу в Марокко!

— Он як. Так тобі паша не подобається?

— Я з тобою, падлюко, не розмовляю!

— То, може, сюди хочеш?

Цинічний регіт сколихнув з півдесятка важких животів.

Шпарка була вузенька й не дозволяла бачити, що робилось у каюті.

Постать підповзла ще ближче до перегородки і слухала далі. Перший — жіночий — голос сказав:

— Слухайте, невже ж ви втратили всяке людське почуття? Відпустіть мене, чуєте?

Одповідав чоловік:

— Бач, графиня знайшлася! Ти думаєш, ти одна така. Ти он у інших приклад бери — котра баба, так сама й проситься. Ніж під мостом ночувати, то краще ж у турків жити, лиха не знати.

Навколо сміялися.

— Халву будеш їст! На ізюми спат! а киш-мишом накриват себе будеш!

Постать присунулася ближче до перегородки й силкувалась розглядіти того, хто казав.

— З голоду не помреш, не бійся! — казав далі голос під дружне цькування здоровенних горлянок.

— Це тобі не те, що десь у Росії — живіт не всохне. В самого паші житимеш. Персики так просто в рот і летітимуть. Ну, та й робити не доведеться. Ти такого життя ще не бачила.

— Я заплачу вам. Скільки вам треба, скажіть! Чуєте, я заплачу, скільки скажете.

— Чим же ти, пані, заплатиш?.. Бувало вже в нас... — почав голос, але його перебив суворий баритон.

— Що там іще теревені з нею гнуті! Ге — ти пані там, чи що. Заткни пельку, а то ми тобі зразу одіб'єм охоту балакати.

Все змовкло.

Постать, що прислухалася, одкотилася од стінки і крадучись пішла геть.

Едіт плакала гіркими слізьми, нарікаючи на свою недосвідченість.

Дама з двома дітьми... Гарненький когедж, чай з якимось дуже міцним, пахучим ромом... Далі чорне небуття... далі цей трюм.

Вона пригадувала найменші подробиці. Ця дама була як дві краплині води подібна до тієї, що купила в неї каблучку. Можна ж мати таку пам'ять!

Вона й дві других дівчини полягали спати в каютці на чотири особи, що їм відведено.

Одна з дівчат, висока повна жінка з перефарбованою в пергідролі кучмою, ставилась до всього інциденту стоїчно. Марокко так Марокко — Алжир так Алжир. Інтересна жінка скрізь почуватиме себе на місці. Можливо, що так ще й краще вийде. Вона була забобонна, як старий імшавий хліб, а це була висока повна жінка з перефарбованою в пергідролі кучмою волосся.

Едіт держалася з другою маленькою полькою. В польки був жених десь у Марокко, і вона сподівалася якимось визволитись там. Висока вже спала. Едіт і маленька сиділи поруч на ліжку та обмірковували своє становище. Хоч як хотілося Едіт заспокоїти маленьку й себе, вона не могла од себе сховати, що справа їх цілком безнадійна. Заспокоєна словами Едіт, полька цвірінькала з півгодини і серед якоїсь фрази заснула.

Едіт не могла спати. Вона багато чого навчилася за ці місяці. Ціле величне поле людського життя, що було раніше книжковою примарою, зробилось тепер страшною дійсністю. Важка безошадна праця була найкращим квітом цього поля, — бо дуже буйно стелилося навколо сухе безробіття, проституція, торгівля білим товаром.

Як би вона хотіла тепер, щоб нічого цього не було.

Вона розуміла вже більше; вона розуміла тепер, що не тільки мізерна АРА, а й сам могутній м-р Лейстон і великий Морган нічого не можуть поліпшити у людським житті. Вона починала розуміти, що справа не в людях, а в суспільному ладу, пригадувала гнівні слова Кет і погоджувалась із ними. Пригадувала, як з нею не хотів балакати матрос, що вирятував її від Ріпса на «Вікторії». Що це за людина? Яка надлюдська енергія! Досі за зразок енергії був для неї її батько м-р Лейстон, але цей матрос видався їй дужчою од нього людиною. Між ним і Лейстоном була якась схожість. Та матрос був фізично й психічно дужчий від мільярдера. Чом же він тоді не багатий?

Перед очима проминув суспільний лад, де слабі, нікчемні й розпусні подолали сильних і гордих, дурні й підлі осіддали розумних і чесних, — полинули думки, й американка заснула.

Вона прокинулась від того, що чиясь рука була на її очах. Вона хотіла зняти руку своєї товаришки в нещасті й ухопила жилаву чоловічу руку. Перше ніж вона встигла скрикнути, рука сковзнула нижче й затулила їй рота. Вона почала з розпуки боротися, тоді друга рука, доторкнувшись до її лоба, сказала:

— Цить, не бійсь нічого — це друг!

За рукою ці слова повторив низький голос пошепки й одкрив їй рота.

— Ушивайтеся звідси! — могла тільки сказати Едіт. — Я розбуркаю тих — ушивайтеся швидше звідси!

— Не поспішайте! — сказав чоловік. — Ви пам'ятаєте матроса з птицею на грудях?

— Мартин! — радісно сказала Едіт. — Ви визволите нас звідси!

Вона почала з захопленням цілувати жилаву руку.

Чоловік підвівся.

— Ходім! — сказав він.

Вони вийшли, крадучись, на палубу. Коли вахтенний повернувся до ліхтаря задом, щоб пройти свої двадцять ступенів по палубі, вони в такт з його ходом навщипиньках перейшли смугу світла. Едіт рахувала ступені — десять,

одинадцять... вісімнадцять, дев'ятнадцять... зараз вахтенний оглядеться — а вони ще в світлі. Вона не йшла, а летіла. Ось вона вже коло краю ясної смуги, але її товариш став і уперся, мов божевільний, очима в спину вахтенного.

Едіт вистригнула в темряву і, тремтячи вся мов билька, стала дивитись. Вахтенний спинився й не озирався. Він змахнув одною рукою, потім другою, потім звів обидві руки над головою й гепнувся долілиць на палубу. Товариш Едіт постояв ще з хвилинку й пішов до неї. Вахтенний не ворушився. Раптом Едіт трохи не застогнала від жаху. До неї йшов у світлі ліхтаря не Мартин, а зовсім другий чоловік, менший на зріст, молодий з білявим волоссям. Але її очі зустрілися з його очима, вона одразу відчула якусь хвору млість і моментально заспокоїлася.

Дюваль підійшов ближче.

— Я не Мартин, ви вгадали. Щоб не балакати довго, подивіться ось на це.

Дюваль вийняв з кишені каблучку й подав її Едіт.

— Моя каблучка! — скрикнула Едіт.

— Так. Ваша каблучка. Ви продали її, коли допіру приїхали з Америки. Вона зробила довгий шлях і потрапила до мене. Ваше ім'я Марта Лорен. Вас довго й безнадійно шукав один товариш. Зараз ми втечемо з цього пароплаву. Допоможіть мені одв'язати шлюпку.

Вони одв'язали найменшу шлюпку, Дюваль навантажив її якимись речами. Потім підійшов до вахтенного; вахтенний, з широко розплющеними очима, мов уві сні, робив усе, що наказував Дюваль. Вони спустили шлюпку. Едіт сіла туди, і пароплав повіз шлюпку на буксирі. Потім Дюваль і вахтенний підійшли до штурманської рубки.

— Алло! — гукнув вахтенний і увійшов у рубку. Звідти донеслась якась метушня. Дюваль щез у рубці. Потім вони винесли стерника, зв'язаного, з заткнутим ротом, і Дюваль направив пароплава назад на Лондон. За дві милі від берега, вночі, Дюваль посадив вахтенного в рубку

й повернув пароплава знову на Кале. Сам він сів у шлюпку, поставив парус і полетів з Едіт на Дувр.

— Ах, якби ми могли рятувати тих двох дівчат! — сказала Едіт.

— Там нема чого рятувати! — холодно сказав Дюваль. — Пересічна буржуазна жінка почуватиме себе скрізь однаково. Кілька місяців тому я полишив би вас із ними. Вас вирятував не я, а рекомендація Мартинова.

Він пересмикнув колесо штурвала. Вітрило охляло, потім налялося вітром і понесло шлюпку, мов велетенську чайку, до тисячі огнів англійської пристани.

— Чого це вахтенний послухав вас? — перемінила Едіт тему. — Невже ж це також товариш?

— На цей раз ні, — засміявся Дюваль. — Чого він тоді падав долілиць! Це просто собі вахтенний пароплаву, що перевозить білих невільниць.

Едіт не наважувалась більше питатись. Вогні розгорались і множились...

Камілла не сидітиме довше в кафе. Вона піде, розшукає того каліку, розшукає Дюваля, знайде Франсуа або не знайде й його. Тут вона не залишиться ні хвилини. Дювер'є згодився її відпустити, бо трішки побоювався її. Він віддав їй векселі з умовою, що вона зробить ще один виступ. Ще один виступ. Ще один раз вона віддасться. Це якийсь старигань із Comise de Forges, головний акціонер. Він довгі місяці лікувався від старості й мав на думці остаточно зробитись чоловіком у сеансі з Каміллою. За це вона звільнялась від Дювер'є.

Вона сиділа в кімнаті для сеансів. На ній була звичайна маска людиноподібної мавпи, й кошлата грива спускалась на голі плечі й спину.

Вона нетерпляче постукувала гострими пазурами по бильцях крісла.

Останній раз! Хоч би скоріше!

Взавтра вона вільна. З якими радощами вона плюне в випечене обличчя маестрове! З якою насолодою вона ввійде, мов у холодну ванну, в нове життя!

Що ж це він не йде, отой! Двері тихесенько рипнули.

— Ввійдіть, — нервово закричала Камілла. — Що за жарти?

Двері зачинились. Камілла підвелася і почала ходити по кімнаті. Зненацька вона почула за спиною струміль, гострий мов ніж струміль продувного повітря. Знов хтось зробив у дверях шпарку! Камілла повернулася. У шпарку прострошений був бурий палець. Камілла притьмом кинулася до порт'єри й стала, затамувавши подих, серце калаталось у грудях: вона ледве стримувалася, щоб не впасти. Звір увійшов у кімнату на чотирьох і повів носом. Одним стрибком він опинився біля порт'єри і, схопивши її за край, роздер по вертикалі.

Камілла хотіла кричати, але маска зсунулась на обличчя й затулила їй рота. Огидний писок дивився на таку ж саму маску.

Звір загарчав і, підвівчися руба, вхопив Каміллу рукою за плече.

Розпучливим рухом вона здерла з обличчя маску, щоб закричати на гвалт.

Але в тій самій хвилі друга рука схопила її за горло. Жінка впала долі, намагаючись докотитись до дверей. Пальці мавпині схопили її занадто низько й дозволяли їй дихати. Вони котилися жахливим шматком по підлозі. Щомить пальці забирали більше місця на горлі.

Почулися ступені в коридорі — розчинились двері, й увійшов старигань з *Comise de Forges*.

Побачивши сцену, він скажено заверещав і вистрибнув з кімнати. З його лисої голови зливаю котився піт. Він верещав мов несамовитий. Позбігалися лакеї та публіка. Звір клацав зубами, і ніхто не наважувався підійти. Нарешті мавпі набридла ця історія. Вона повернулася до Камілли й одним змахом щелепів перервала їй горло.

Потім вона стала на жінку ногою й зробила рух до дверей. Люди розсипались, мов горобці. Старигань із *Comise de Forges* переодягався десь на другому поверсі в чисту одіж, що постачив йому Дювер'є. Кімнату з мавпою зачинено на ключ і послано до поліції.

Звір покинув Камілли й возився з маскою. Злісними очима дивилася самичка на ненависну фізіономію, що одбирала в неї самчиків, пробувала пальцем очі-дірки, мацала ніс, рот, пробувала на зуб волосся.

Нарешті вона пошматувала її на клаптики й почала гризти, присмоктуючи.

Через півгодини її застрелив поліцейський комісар.

Ім'я Камілли більше не з'являлося на анонсах і плакатах кафе. Хтось попрохав за чималу суму продати йому її папери й деякі нецінні речі *poste restante*. Врешті ніхто не цікавився тим, хто це був. Дювер'є одіслав папери й речі *poste restante* і одержав гроші.

В Лондоні Дюваль пристроїв Едіт на текстильну. Це була та сама фабрика, звідки звільнено Кет. Едіт стояла на її місці коло веретена. Дюваль щез того ж таки дня. Через три дні фабрика приєдналася до страйку. Похід до сірко-квасового заводу зустріла поліція й розстріляла демонстрантів.

В Едіт стискувались кулаки, коли привезено мертвих і поранених товаришів.

Але вона не змогла вимовити ні слова.

Вона знала про це раніше — Мак-Лейстон розповідав їй, що проти цих дикунів немає інших засобів, і вона з ним тоді згоджувалась.

Вона згоджувалась із ним і тепер в одному. Інших засобів немає ні з того, ні з другого боку. Вона дістала собі револьвера.

Мак-Лейстон дуже ризикував би своїм здоров'ям тепер, коли б почав викладати їй свою філософію щодо поводження з робітниками.

Ставши коло верстату, вона знову зробилася людиною.

В ній прокинулася свавільна наважлива американка.

«...Доки не перестріляємо таких, як Мак-Лейстон, і подібних», — пригадувала вона слова Кет.

Дюваль не з'являвся.

Розділ 8

АМЕРИКАНЕЦЬ НА УКРАЇНІ

Беркширський кнур. Ілюмінаторове око. Дірка в стінці. Три-ніжок з чайником. О. Кенан у Росії. Дикунські звичаї. Шматок мила на снідання. «Тше-Ка» в уяві доктора О. Кенана. О. Кенан поливає паркан. Черепахові супи. Спостереження голодних людей. Що можна їсти з трупа? Козак у ривчаку. О. Кенан і щури. Препарат «Альбо».

Беркширський кнур не міг заспокоїтися. Він перекочував своє тіло, мов величезний наллятий гнилизною пухир, на ідеальних матрасах ліжка. Ліжко поволі покачувалося, то полегшуючи, то заважаючи йому знаходити вигідну позу.

Мак-Лейстон не міг заснути. Ілюмінатор, мов пугачеве зелене око, витріщився просто в його банькуваті вирачені очі. Але зелена зіниця не відбивала беркширського кнура. В ній малювались зовсім інші картини. Немов у кіно, в ній проскакували бланки акцій, газетні стовпці, що поступово показували щораз меншу ціну акцій хімічного тресту. З-за газетних стовпців визирала нахабно-спокійна фізіономія Моргана-fils'a (сина) й не давала Лейстону ні секунди спокою.

Починаючи з першої ж газетної звістки, Мак-Лейстон засипав Трест наказами піддержувати акції на тій ціні, за яку їх продавалося в день, коли він від'їздив з Нью-Йорка. Він почував, він знав, що це не допоможе, коли в це діло встраєв Морган. Але певності ще не було, що це саме він.

Біржові зайці, вірні прислужники мільярдерові, точний і могутній апарат Тресту, раптом застопорили. Нічого не можна було дізнатись, все захрясло в якійсь містичній імлі оборотного хаосу, в якому все життя живуть прості смертні, не знаючи, що буде з ними завтра. В цей хаос тепер угруз і Лейстон, що раніше так ясно все бачив, бо сам все творив.

Ця непевність, ця імла були ще страшніші від того, що падали акції — кнур перекочувався з боку на бік — вони доводили, що в цій справі бере участь Морганова фізіономія і вона дійсно раз по раз визирала з ілюмінатора.

Чого хоче Морган? Чи хоче він проковтнути Лейстона з його шкурою, гнилим шлунком і бездоганими пазурами живцем, чи він хоче його поставити просто в безпосередню залежність від себе. Лейстон уже звертався кабелем до Моргана. Морган поцікавився його здоров'ям, співчував, що йому не пощастило розшукати Едіт, і просив заспокоїтися щодо акцій — це, мовляв, ринкова кон'юнктура.

Так! Усе почалося з того, що втекла Едіт. Після цього навалою пішли невдачі. Лейстон, що не вірив ні в бога, ні в чорта, хоча і піддержував грішми попів різних угруповань, використовуючи їх як рекламистів для Тресту, — Лейстон раптом опинився в становищі забобонного крамарчука, що, не продавши вранці вигідно «на почин», уже боїться за цілий день торгівлі.

Він з жахом почував, що робиться товарним фетишистом, що не багато треба, щоб він увірував у кон'юнктуру ринку, що йому підносив Морган. Ця кон'юнктура здавалася якоюсь довгою бамбуковою соломиною, полінкуватою й гладкою, що йому простягав з ілюмінатора Морган. Але гладкі пальці Лейстонові сковзались по гладкій поверхні бамбуку, він не міг затриматись навіть на глобах, і соломина цезала, а Лейстон прокидався весь у липкому поті. На палубі зверху хтось ходив і заважав спати. Ще поверхом вище на сонці стояв матрос і набивав пахучим тютюнцем обсмалену люльку.

Звільнившись від переслідувачів, Гаррі зразу перестав бігти, засунув руки в кишені й почав йти, спроквола посвистуючи:

Був вечір. В темноті вузьких вулиць передмістя не видно було, що він в арештантській одежі. Гаррі перейшов порожній базарчик. На ріжку стояла дівчина. Коли Гаррі зрівнявся з нею, вона взяла його під руку й потягла з собою. Гаррі випростався й став просто перед нею. Перед ним була Кет.

— Ходім швидше, дурненький, — сказала вона. — За тобою знову якась мара бреде.

І вона вказала на протилежний тротуар. Гаррі пильно придивився — нічого не було видно.

Зненацька він схопився й, мов кіт, перестрибнув через брук. Од стіни одділилась темна постать і побігла тротуаром. Гаррі побіг слідом, коло ліхтаря він замалим не надгогнав шпика, але під ліхтарем стояв полісмен. Гаррі, не добігши до нього з десятка кроків, повернувся й пішов, посвистуючи, до Кет. Вони стояли мовчки з хвилину, ніхто не підходив.

— Я знаю, тут наймають номери, — сказала Кет. — Ходім. Дай грошей.

На ріжку Гаррі став, притулившись до стінки, й удавав, ніби розглядає щось чи поливає паркан. Кет узяла гроші й через три хвилини — всі три хвилини Гаррі стояв, мов прикутий до паркана, — повернулася з одежею. Було пізно, на вулицях уже нікого не було. Гаррі швиденько перевдягався, і вони пішли в корчму, де наймали номери для проститутток. Кет сіла на ліжко, Гаррі витяг з кишені документи, що йому дав Дюваль. Тут був закордонний паспорт з усіма візами до Радянського Союзу. Було сотні півтори доларів.

— Що то в тебе? — запитала Кет, побачивши, що Гаррі мовчить і про щось міркує.

Гаррі не відповідав.

— Любенький мій, тебе спіймають! — жалісливо сказала Кет. — Од них не втечеш.

— Ти хороша дівчина, — одказав Гаррі. — Я тебе взяв би був із собою, та це ніяк не виходить. Треба хоч самому втекти.

В цій хвилині клацнули двері в кімнаті поруч. Хтось займав сусідній номер. Гаррі й Кет роздяглися й лягли на ліжку...

Лейстон, приїхавши до Нью-Йорку й наплювавши на телефонограми й таке інше, поїхав просто до Морганна сам своєю особою.

Ніхто вже не брав його акцій. Щоб підвищити курс, він сам купував їх гамузом. Акції летіли в його контору, а чеки вилітали з контори. В нього опинилось більш як половина власних акцій, а вони все падали й падали в ціні.

Морган його не прийняв. Немає вдома.

За три дні Морган скупив всі його акції по ціні, нижчій від номіналу. Лейстон почув, як у нього згинаються коліна. Морган вирішив з'їсти його живцем!

В розмові з бухгалтером з'ясувалося, що доктор Ріпс вів неправдиві рахунки. Хоч сума, яку забрав цей шановний учений, не могла мати ніякого значення в загальному балансі Лейстоновому, але мільярдер скреготав зубами, думаючи, що доктор завіз із грішми й дочкою його комерційне щастя. Бухгалтер меланхолійно витер піт з лисини...

Лейстон починав тупіти. Раптом йому схотілось спати. Не встиг він дійти до спальні, як його перестріла міс Древінс, головна економка.

— М-р Лейстон, м-р Сідні щез з дому, — промовила вона... й сіла на підлогу. Поважна жінка, побачивши вираз на лиці Лейстона, сіла просто на підлогу. З-під неї потік струмочок і обтік її навкруги калюжкою. Лейстон копнув її ногою й увійшов у спальню. Це був уже не славетний і могутній м-р Лейстон, король хімічної промисловості, це був просто беркширський кнур, ірландський крамарчук. На його тупій пиці було написано тільки одне бажання — виспатись!

Увійшовши в кімнату, він повалився на ліжку й захропів.

Вдомі зчинилася метушня. Викликано лікарів. Лейстон прокинувся, обложив лікаря кількома словами,

не уживаними в монастирях та інститутах для шляхтянок, виразно плюнув на підлогу й, повернувшись до стінки, захропів ізнову.

Міс Древінс нарешті підвелась з підлоги.

— Дженні, затріть підлогу, — сказала вона. — Я розлила шклянку води.

Дженні затерла калюжу. Вона була дуже здивована, не побачивши ніяких слідів шклянки. Невже ж міс Древінс заховала її під спідницю!

Вночі Кет прокинулася від якогось рівного гудіння, наче хтось пустив механічне свердло. Вона збудила Гаррі, й вони стали прислухатись. Гуло з сусідньої кімнати. Кет схопилася з ліжка й кинулася до дверей. Двері розчинилися — вона вийшла в коридор. Так, не було сумніву, гуло з сусіднього номеру. Кет швиденько вдяглася і збудила служника.

— Хто в сусідньому з нами номері? — запитала вона нервово.

— В сусідньому номері... — протер очі служник, — у сусідньому номері — а який це номер?

— 27! — випалила Кет. — Кажіть мерщій. Хто такий, що він робить?

— У 27-ому якийсь робочий з струментом. Він робить якісь дірки в чомусь. Продає щось на базарі. Для чого це вам?

— Так, — сказала Кет і пішла до Гаррі.

Той, розмірковуючи справу, знову завалився спати.

Треба було виспатися в певнім місці. Хтозна, чи доведеться спати завтра? Кет сиділа й слухала. Гудіння спинилося, почало стукати молотком. Було дві години ночі. Кет заснула сидячи, мотнула головою, прокинулася й знову лягла на ліжку. Молоток ізмовк. Вона заснула.

Посвердливши діру, д-р Ріпс вийшов навшпиньках у коридор і заклеїв шпарки на дверях у 26-ий номер. Потім він узяв з робочого мішка цинковий балон, приладив кран до дірочки в стінці й одкрив його. Через десять хвилин він закрив кран, витягнувши його з дірочки, і заклеїв

дірочку наготовленим корком. Ще через п'ятнадцять хвилин благородний учений знову вийшов, акуратно й безслідно зняв приклеєний молоком папір з дверей номера 26-го і, увійшовши в 26-ий номер, засвітив кишеньковий ліхтарик, поставив на підлогу якусь тринигову посудину з порошком, вилляв у порошок якусь рідину й вискочив знову з кімнати.

Ще через три хвилини д-р Ріпс знову увійшов у 26-ий номер. Тепер він насипав у свій триніжок вугілля й підпалив його папером.

Далі благородний хімік обшукав Гаррі якнайпильніше, витяг усі документи й гроші. Тіло було ще зовсім тепле. Ріпс стягнув з трупа кальсони й ретельно шукав ще. Нарешті йому пощастило. Піднявши картонову підстільку в черевикові, він побачив, що вона списана насподі хімічними формулами. Цю табличку він захопив у кишеню.

Методично й не поспішаючи, д-р одяг Гаррі, витягнув і спалив підстільку з другого черевика, поклав документи й трошки грошей Гаррі назад в кишеню. Потім поставив на триніжок чайник з водою. Газ од триніжка вже вдаряв йому в голову. Він вийшов, зайшов до свого номера, забрав речі й спустився сходами вниз.

За три дні він вирушає до Радянського Союзу. Те, що не вдалося Мессебі й Лейстонові, удалося докторові хімії Джимові Ріпсу. В його руках був спосіб добувати штучний протеїн. Гаррі й Кет ще теплі лежали поруч на ліжку...

Такого-то числа, такого-то місяця доктор хімії Джим О. Кенан вийшов з вагону Sleeping Car на пероні Червоного Петрограду. Він ішов... втім, треба сказати, що зараз він не думав про те, куди він іде. Він дивився скільки міг — адже ж він приїхав в країну голодних дикунів.

Почалося з того, що містер Кенан викинув на перон недокурки сигари. До містера Кенана підійшов чоловік у форменім одязі й, зробивши чемний жест рукою, запропонував йому йти за ним. Містер Кенан, вважаючи, що чоловік хоче з ним познайомитись, вирішив, що заводити знайомства в країні дикунів ще зарано,

й попрямував спокійно до виходу. Але чоловік наздогнав його, став перед ним і повторив жест.

— Забирайтесь к лихий мамі, — сказав О. Кенан по-англійськи. — Я не маю ніякого бажання з вами випивати!

Коло них зібралось дві-три душі. Якийсь чоловік у військовій сорочці сказав по-англійськи:

— Ви мусите сплатити штраф за те, що викинули недокурок на перон!

— Goddam, — розсердився Кенан. — В Нью-Йорку, в культурній країні кожен громадянин викидає те, що йому не потрібне, на вулицю!

— В нас викидають сміття в скриньки, — чемно сказав чоловік у сорочці.

Заплативши штраф, м-р О. Кенан почав обмірковувати свою справу. В багажі він мав консерви м'яса, супа консоме, супа з черепахи, каву, шоколад і все інше, що мусить мати культурний чоловік у країні голодних дикунів.

Він міг, правда, якось полагодити свої справи з АРА й дістати звідти пайок, але м-р О. Кенан дуже добре знав, які продукти постачав для АРА містер Мак-Лейстон і інші благодійники голодного людства й, згадуючи ці продукти, його навіть трошки вернуло.

Поки що м-р Кенан не мав ніяких документів від АРА і знав напевне з оповідань емігрантів, що його по виході з поїзду негайно заарештують і посадять в «Тше-Ка», де його годуватимуть супом із щурів. Він свідомо йшов на це, бо іншого виходу все одно не було — доведеться перетерпіти, дикунам він пояснить, що культурний «уапкеє» не може їсти суп з пацюків, бо це шкодить йому на шлунок, і що таким чином місцеві звичаї, очевидно, до нього не стосуються.

На превелике здивування м-ра О. Кенана, його на вокзалі не заарештовано. Не заарештовано його також по виході на вулицю. Мало того, м-р О. Кенан і сліду не бачив мальовничих бандитів із Тше-Ка, що з них кожен обвішаний бомбами, оперезаний кулеметними стрічками, а в зубах про запас тримає ножа. Замість бандита до нього

підійшов той чоловік у сорочці, що пояснював йому інцидент на вокзалі.

— Дозвольте відрекомендуватись, професор Іванов, хімік, — сказав чоловік по-англійськи.

М-р Кенан вирішив, що це один із удосконалених способів вимагати гроші, про що він читав у Дж. Лондона. Отже, він увічливо вклонився й запевнив, що зайвих грошей не має. Просто одштовхнути того чоловіка, як він зробив би в Америці, О. Кенан не відважувався — дикуни могли б його, може, й убити — до того ще й час голодний. Отже, містер Кенан запевнив, що в нього зайвих грошей немає.

— Я не збираюся просити у вас грошей, — одповів чоловік суворо. — Коли ви вважаєте, що обійдетесь без моєї поради, то будьте здорові! — і чоловік одійшов.

Д-р Кенан, задоволений, що позбувся прохача, попростував із вокзалу. Його дуже кортіло якнайшвидше побачити, як голодні жінки їдять своїх дітей і гризуть свою одіж.

Він навіть вирішив пожертвувати своїм, до того вже не дуже чистим носовичком, щоб побачити, як його їстиме голодний росіянин. Перейшовши кілька кроків, він раптом напав на надзвичайну сцену.

Коло паркана стояв якийсь молодий хлопець з розстібнутим коміром. В одній руці він держав коновку з водою, в другій — шматок мила. Зацікавлений доктор підійшов ближче. Хлопець набрав в рот води й підніс до рота мило.

«Він їстиме мило!» — догадався м-р Кенан і підійшов ще ближче.

Хлопець випустив з рота струмінь води й полив мило.

«Зараз почне! Розм'якшує мило!» — подумав О. Кенан.

Але хлопець не почав їсти мила, натомість він змилив руки й почав їх мити, пускаючи з рота струмінь води.

«Яке дивне сполучення некультурності з охайністю! — не міг опам'ятатися доктор. — Спочатку він вимие руки, а потім з'їсть свій пайок!»

Та хлопець не виправдав сподіванок м-ра О. Кенана: вмивши руки й обличчя, він утер їх носовичком і подався геть.

М-р Кенан, трохи розчарований, пішов далі. Він був справитись з дечим на вокзалі й почував тепер тиснення в сечовім пухирі. Розміркувавши, що дикуни, очевидно, взагалі не мають поняття про вбиральні, доктор хімії О. Кенан спинився на вулиці й почав поливати паркан.

Це заняття йому перебив якийсь чоловік, що ляснув його по плечі й сказав щось дикунською мовою.

Після того як він повторив м-ві Кенану жест, д-р заплатив штраф.

— Якась чортовина! Куди я попав? Що за люди? — філософував д-р О. Кенан, сідаючи в кеб і вказуючи візникові руками, що його треба везти до готелю.

М-р Кенан, з цікавістю обдивившись номер готелю й побачивши, що він дуже схожий на номер другорядного готелю в Нью-Йоркові, постановив іти до місцевого комітету АРА.

Він витяг з чемодана черепаховий суп, попросив його розігріти, допомагаючи собі в розмові пальцями, й почав удягатися. Була вже п'ята година, отже, він витяг фрака, роздивився циліндр, змахнув з нього порошок і одягся. Проковтнув пару пілюль, поїв супу з черепахи, накинув мекентош і вийшов на вулицю. План у нього був такий. Він переговорить з директором філії АРА, дістане від нього призначення в голодні губернії й спробує там препарат «Альбо»; він вироблятиме його там-таки, — десь найме собі лабораторію. Потім зробить статистичні зведення й запропонує Радянському урядові купити в нього препарат. З мільйонами в кишені він зможе жити де завгодно. Він буде не Джим Ріпс, не О. Кенан, а Боб Дочерті, чи що.

М-р О. Кенан посміхався, уявляючи себе Бобом Дочерті. «Називай мене Боб, дівчино!» — звертався він до уявленої жінки. Перш за все він поїде до Парижа, піде в Кафе Синьої Мавпи, — він чув про нього дуже цікаві

речі, дуже й дуже цікаві речі. Одне було зле — це Тше-Ка. Його ще не заарештовано, та це могло нічого не значити. Д-р О. Кенан знав з найпевніших емігрантських джерел, що кожного, хто приїздить, заарештовує Тше-Ка й го-дує судом із щурів та хлібом із полови. Крім того, ці ди-куни могли його розстріляти та, крий Боже, — може, й з'їсти в суші...

М-р О. Кенан вийшов на вулицю. Побачивши його без-доганний циліндр, кілька хлопчаків побігли за ним і на-цілювались збити з нього цю конче потрібну ознаку вечір-нього костюму. Довелося знову сідати на візника.

М-р О. Кенан трохи затримав директора філії АРА; останній раз йому доводилося говорити з культурним чоловіком перед подорожжю в дикунські прерії. Вияви-лося, що директор був справді цілком культурний чоло-вік. Спочатку він, правда, не хотів давати О. Кенанові доручення в голодні губернії, мотивуючи це тим, що м-р О. Кенан йому, власне, мало знайомий. Та коли д-р Ке-нан натякнув на деякі круглі суми, директор одразу ви-явив свою культурність і, діставши певний аванс, нака-зав негайно написати докторові О. Кенанові доручення. Він навіть подбав, щоби докторові, як відповідальному діячеві АРА, дістали деякі рекомендації від радянських установ...

Перебувши з цікавості кілька день у Москві й переко-навшись, що й Москва, як і Петербург, очевидно, не русь-кі міста, бо дають дуже мало матеріалу щодо дикунських звичок, д-р О. Кенан поїхав до Харкова, намірюючись продертися потім далі на південь у голодні губернії.

Там він побачить справжні звичаї. До речі, його так і не заарештувала Тше-Ка, — в Москві йому навіть пока-зувано в АРА одного такого чоловіка, але це був просто собі чоловік, як і всі, без бомб, кулеметних стрічок і но-жів, скоріше схожий на озброєного робітника.

Петербург не руське місто — по-перше, його збудував отой Пітер I, що перший з усього руського народу одяг штани замість овечої шкури, а по-друге, там так багато німців, французів та англійців.

Д-р Кенан сидить у м'якому вагоні, в поїзді Москва — Харків. Поїзд, правда, йде не так швидко, як американський експрес, але це все-таки поїзд, а не коні. «Може, коней поїли», — пробує догадатись д-р, але пригадує, що бачив у Москві скільки завгодно коней...

Коло Харківського вокзалу д-р побачив перших голодних. Два чи три жовтих обірваних чоловіки, простягаючи руку, прохали їсти. Зацікавлений д-р О. Кенан витяг носовичка й, держучись оддалік, кинув його голодному. Той узяв носовичка й сховав у кишеню.

«Зоставив собі на вечерю», — вирішив шановний доктор. Він пробував знаками заохотити голодного з'їсти носовичка зараз, показуючи пальцями на рота, але голодний зробив нетямущу фізіономію й тільки вклонився ще раз.

Д-р Кенан сів в автомобільчик АРА.

Шофер повіз його через «bazaar»; це було місце, де продавалося дуже багато хліба, м'яса, овочів, одяжі.

І це все в голодній країні, — дивувався д-р. — Невже ж і ця морква й усі ці штани й газові лампи АР'івського виробу?

На «баззарі» теж стояли голодні й простягали руки. На очах д-ра Кенана одному з них дано хліб, і він заховав його в торбинку.

«Чудний народ, — подумав доктор, — вони обідають пізніше, ніж англійські лорди».

Все-таки голодних було дуже мало.

В АРА директор української філії пояснив Кенанові, що голодні їдуть організовано поїздами й що їх годують на пунктах. Крім того, голодують люди головним чином по селах, куди важко швидко довозити продукти.

— В містах люди живуть, звичайно, не так як в Америці, — поспішився директор, — та все ж таки не так уже й погано.

— Скажіть, а відки привозять сюди електричні лампи, одяг та інше? — запитав д-р О. Кенан.

— Це все робиться тут, — одповів директор. — АРА, як ви знаєте, постачає тільки продукти та ще почасти

одіж. Одіж ми роздаємо, звичайно, тільки інтелігентним людям, професорам, учителям і т. ін.

З розмови з директором з'ясувалося, що О. Кенанові найкраще їхати на південь-схід, на Дон і Кубань, щоб побачити, як жінки їдять своїх дітей, і взагалі подивитись на інтересні речі.

Деся коло станції Сосика, на маленькім степовім перестанкові чоловіколюбний д-р вийшов із поїзда, щоб робити експерименти над голодними.

Після довгих і важких переговорів за допомогою рук, очей, рота й навіть ніг докторові пощастило найняти собі порожнє приміщення, де він збирався фабрикувати «Альбо» й робити експерименти над голодними. Він не мав із собою жодного помічника. Ці експерименти й фабрикацію «Альбо» треба було держати в абсолютній таємності.

Д-р жив у хаті якогось «іногороднього» козака, а лабораторію влаштував в покинутім складі для хліба — це була чимала кам'яна будівля без вікон, і там багатенько-таки було щурів.

Козак-кубанець голодував страшенно. Він іще держався — не їхав на захід, бо знав, що їхати з сім'єю річ нелегка, що його жінка й троє дітей ризикують захворіти, не витримати дороги.

Д-р з цікавістю спостерігав, як усі четверо гризли коріння, їли траву, як вони, жовті й безсилі, лежали цілими годинами де попало...

Сам д-р мав із собою чималий запас черепахових супів і за себе не боявся. Крім того, він пересвідчився, що за добрі гроші можна буває й ще чогось купити. Отже, він спокійно спостерігав, як поволі козак спродав усю чисто одіж, як він і його діти й жінка ходили вже голі з роздутими животами, добуваючи траву й коріння.

В Америці, вихований в строгих правилах моралі, шановний хімік, очевидно, не міг би жити в одній хаті з голими людьми, але це були дикуни, щось близьке до китайців чи взагалі до якихось тварин, і д-р спокійно розглядав роздуті животи. Його цікавило, скільки день

вони виживуть на такій непоживній і шкідливій страві, як трава й коріння.

На його здивування вони трималися куди довше, ніж він сподівався. Спочатку вмерла наймолодша дівчинка — мати з плачем обнімала дитину й не давала її віднести.

— Зараз їстимуть, — передбачав нечувану розвагу О. Кенан. Він знаками пояснював козакові, що хотів би розрізати трупа, щоб подивитись на зміни в організмі. Він силкувався пояснити, що тоді зручніше буде й краяти м'ясо, щоб їсти, бо можуть бути неїстівні місця.

Та козак подивився на О. Кенана таким поглядом, що той спішно вирішив прогулятись. Дитину закопано. Вночі д-р Кенан все-таки викопав дитину й одніс її в свою лабораторію. Він тільки-но розрізав її живота й розглядав деструкцію органів травлення, як у двері постукано. Д-р спішно накрив тіло якоюсь матерією, що називалася «ґґадно», й одчинив двері. Але козак просто підійшов до стола, стягнув рядно й оголив тіло.

З секунду він стояв, міряючи очима фігуру доктора. Той знітився й не знав, що робити.

Потім козак вирішив. Він загорнув тіло в рядно. Перед цим він показав докторові на розрізаний живіт своєї дочки. Потім він забрав тіло й, вийшовши з лабораторії, замкнув ззовні двері.

Того ж таки вечора козак умер. Знесилений вкрай, він, закопавши дівчину, не міг дійти до своєї хати. Забрався в рівчак коло дороги, щоб поспати годинку, а потім піти до Виконкому й передати йому справу з доктором. Але він не прокинувся в рівчаку, — непритомний, не оцям'ятавшись, він умер серед сонцем випаленого бур'яну.

Ріпс обдивився будівлю, вікон не було, двері були з важкого заліза, мабуть, в цаль завтовшки. Вибратись не було ніякої змоги, він мав із собою їжу, отже, взявся поки що за фабрикацію «Альбо»; йому трохи заважали робити щури, вони бігали без жодного страху навколо нього, один навіть пробував вкусити його за ботинок.

Ріпс тільки засміявся, побачивши, як він зав'язив зуби в грубій американській підосшві.

Спіймавши щура за спинку, він убив його, щоб не в'яз, вирізавши спочатку ланцетом очі; одрізавши носа й поколупавши ланцетом черепа, пустив. Щур упав на спину, знову звівся на ноги, знову вправ, плазував якось боком та не міг зсунутись з місця. Ріпс одрізав йому по черзі всі чотири лапки й кинув.

— Це буде йому наука не в'язнути до людей, — вирішив Ріпс.

Він працював до вечора; в той самий час, коли козак конав в рівчакові, Ріпс вирішив повечеряти й лягти спати. Очевидно, ці дикуни сьогодні його не випустять. Він почав занепокоюватись і ще раз обдивився стіни й двері. Вибратись без інструментів не було жодної змоги.

В крайньому разі він завтра підкопає ножем під стінку й спробує прокопати хода. Поки що він прибрав з столу приладдя, розстелив на столі мекентош і, кленучи на чому світ стоїть дикунські звичаї, ліг спати.

Вночі Ріпс прокинувся, — його щось укусило. Він засвітив сірника й побачив, як щур зіскочив з столу. Ще кілька штук він запримітив на підлозі. Це вже було занадто. Він почав шпурляти в щурів чим попало й, розігнавши їх, заснув ізнову. Він не проспав і чверть години, як знову прокинувся від укусу. На цей раз, скільки він не шпурляв, щури не тікали з складу. А тільки перебігали з місця на місце.

Ріпс, трохи зляканий, помітив, що число їхнє збільшилося, вони бігали навколо столу і звідкись наче з'являлися нові й нові.

Він засвітив лампу й сів на столі. Доведеться не спати сьогодні. Все одно не дадуть заснути.

Він зліз з столу й почав розстановляти приладдя, він хотів у крайньому разі попрацювати. Щури трохи принішкли й збилися по кутках, але зі складу не тікали.

Попрацювавши скількись часу, Ріпс знову почув, що його вкушено — він змахнув рукою й схопив щура. Той вп'явся зубами йому в палець. Доктор зойкнув од

болю й, шпурнувши щура, почав шукати пластиря для пальця. В цей момент його вкушено ще й ще. Довелося знову злазити на стіл.

Картина, що Ріпс побачив навколо, трохи його навіть злякала. Сотні щурів купчилися по кутках, десятки ходили по підлозі й подекуди котрийсь пробував вискочити на стіл. Побачивши Ріпса на столі, щури вийшли з кутка. Тепер Ріпс помітив, звідки вони приходили. Коло дверей була дірка в підлозі, звідти вилазили нові й нові гризуни. Не занадто мужній Ріпс був серйозно злякався — вони могли його здорово покусати сьогодні. В цей мент один скочив на стіл і стрибнув йому на ногу. Нервовим рухом Ріпс скинув його на підлогу, але в тій же хвилі на столі опинився другий, третій, десятки, сотні щурів і почали дертися на Ріпса...

Одчайними рухами він скидав їх з ніг, з одежі, але щури чимраз смілішали. Він одривав щура, той хапав його за руку. Уже кілька разів голодні гризуни добиралися до його горла. Одну руку Ріпс тримав весь час коло обличчя й щопівсекунди знімав з грудей озвірілих щурів. Раптом він почув нестерпний біль у потилиці. Він замахнувся рукою, втратив рівновагу, посковзнувся й, упавши з столу на підлогу, вдарився об каміння потилицею. Мов комашня, його піджак, сорочку, обличчя обсіли щури...

З півхвилини він лежав непритомний. Він опам'ятався вже з пошматованим горлом. Мов зранений звір, схопився він на ноги й кинувся до столу. По дорозі він наступив на щура, спіткнувся й упав знову. В тій же хвилі пара щурів вчепилась знову йому в горло...

Голодні щури з чималою охотою обдирали м'ясо з д-ра О. Кенана, інакше Джима Ріпса. Деякі з них, роздерши обгортку пакетів «Альбо», що були в кишені докторовій, спробували препарат. Він так їм сподобався, що вони з'їли його чисто. Навіть повилизували папір. Несмачні взагалі були якісь тільки місця на тілі шановного доктора, сліди якоїсь хвороби.

Якби щури були мали докторову Ріпсову ерудицію, вони, мабуть, вирішили б, що це якась застаріла венерична хвороба.

Розділ 9

НОВИЙ СПОСІБ ЛІТАТИ

Хто такий Мартин? Чому обличчя йому наллялось кров'ю, коли він ішов з походом? Відки Тоні знає малайські казки? Хто автор роману? Художник Сашко. Лист ґ-ра Наксена. Переліт до Москви. Новий винахід в авіації. Півний чоловік. Генеральський син. Професор Мессебі й кіт. Розмова з Дювалем. Сашко збирається влетіти в кімнату вікном.

Читач, мабуть, давно б хотів мати деякі пояснення щодо роману, хто такий, наприклад, Мартин і чому в нього на грудях витатуїовано птицю?

Чому шрам на обличчі Мартиновім наллявся кров'ю, коли Лейстон проїхав повз демонстрацію на автомобілі?

Чи це була зненависть до кожного класового ворога, чи до одного з-поміж них? Мартин мав, крім того, ще якісь справи.

Що за перстень був на руці в горили, що його застрелив Дюваль? Чому, скажемо, полінезієць Тоні розповідає малайських казок, а не полінезійських?

На деякі з цих запитань автор може дати пояснення негайно.

Так, приміром, полінезієць Тоні розповідає малайських казок тому, що він їх чув. Йому розповідав їх один малаець.

Смішно б було справді думати, що Тоні міг їх прочитати в десятитомовому збірникові німецького етнографа.

По-перше, Тоні не знав настільки німецької мови, по-друге, він ледве цікавився етнографічною літературою... По-третє, Тоні взагалі не вмів читати.

Щодо іншого, наприклад, до того, що Мартин дуже зворушився, слухаючи казки про Тово, саме в тім місці,

де кажеється, в який спосіб народився цей малайський Уленшпігель.

Товів батько, пам'ятає читач, звернувся до свого брата, щоб той допоміг його жінці народити дитину. Так от, чому такий спосіб розмноження так зацікавив старого Мартина?

Про це читач довідається в одному з найближчих розділів.

А поки що читачеві доведеться познайомитись із головною дійовою особою роману.

Головна дійова особа роману... це Мартин — догадується читач. Може, втім, це Дюваль. А може, Едіт, Гаррі, м-р Лейстон, Камілла... Ні, дорогий читачу! Всі згадані особи не головні персонажі роману.

Головний персонаж роману — це «правда», догадується знову читач, що пам'ятає «Війну та мир» Толстого.

Мимо!

Толстовська «правда» не є головна особа цього роману, її немає навіть серед другорядних персонажів.

Головна дійова особа, найактивніший герой цього роману — це його автор.

Автор цього роману чоловік, 28 літ, брюнет.

Втім, можливо, що дівчина 23 літ, блондинка, його улюблениця.

Все це цілком можливе й навіть дуже близьке до правди.

Є навіть думка, що це колективна творчість п'ятох товаришів, і з них три брюнети й два блондини.

Втім, нехай читач не думає, що його хочуть узяти за дурного і запевнити, що в цього роману зовсім немає автора. Автор роману живий чоловік (або живі люди).

Вчора він навіть загубив на вулиці ключа від убиральні; це була не фантазія того, хто пише ці рядки, це було в Києві на вулиці коло крамнички «Ларек». Було це так. Повернувшись додому, він хотів піти до убиральні. В кишені ключа не було. (Щоби з вами такого не трапилось, робіть так: візьміть англійську шпильку, настроміть на неї ключа й пришпильте зсередини до кишені). Чорт з ним,

з тим ключем! — сказав товариш автора роману, чоловік 30 літ, брюнет, «І. Курб»... (втім, це прізвище сюди не стокується). Але автор роману поставився до справи серйозніше, він узяв коробочку сірників і почав, запалюючи їх по одному, кидати в ніч, в огидну нудоту ночі. Нехай читач не думає, що він збирався запалити дорогу.

Ні, він просто пригадав, де вперше витягав на вулиці носовичка і, скерувавши туди свої кроки, знайшов на тротуарі ключ. Тисячі людей перейшли тротуаром, і ніхто не підняв його. Таке було щастя авторове. Цей конкретний епізод, сподіваємось, цілком переконав читача, що автор цього роману не легенда, а «жива людина» або «живі люди», брюнет 28-ми літ або три брюнети і два блондини.

Можливо, втім, що це дівчина 23-х літ, блондинка, його улюблениця.

Але вернемося до діла. Під час описуваних (не в цім, а в попередніх розділах) подій художник Сашко служив секретарем консульства УСРР в Берліні. Художник Сашко — це теж молодий чоловік, літ 24-х, і теж цілком конкретна жива людина, блондин. Коли є гроші, купує сигарети «Нансен», а коли грошей нема, позичає сигарети «Нансен» у товаришів.

Для того, щоби в читача не залишалось ніякісінького сумніву в тому, що художник Сашко — це дійсно жива конкретна людина, блондин літ 24-х, додаємо тут подяку професора Нансена Укртабактрестові (не Сашкові) за сигарети.

Текст письма, полученного от Ф. Нансена

Лисакер, 26 февраля 1924 г. Рабочим, служащим и администрации Краснооктябрьской Государств. Табачн. Ф-ки и Центральн. Механич. мастерских.

Я уже письмом выразил Вам мою огромную благодарность через Русского Посла в Христиании за тот великий подарок, который Вы мне прислали.

Я хочу еще раз поблагодарить всех тех, кто подписал прекрасный адрес, и прошу их передать мою глубокую признательность всем рабочим и администрации

Краснооктябрьської фабрики і Центральних майстерських за проявлену доброземність і любезне ввічливість.

Я вважаю необхідним підкреслити, що я незвичайно тронут вираженими Вами добрими думками. Те, що я був спроможний зробити для Російського народу, стало результатом необхідності полегшити важкі страждання і бідствія мільйонів голодаючих. Я тоді бажав, щоб ми могли зробити набагато більше настільки, щоб Російський народ міг в той час абсолютно оправитися після досягнення його жорстокого бідствія.

Положення в більшій частині Європи тоді було надто важким, і не представлялось можливим зібрати ту суму грошей, яку ми хотіли.

Я рад, незважаючи на все, дізнатися, що ситуація в Росії покращується, і я безумовно надіюсь, що Росія в найближчому часі займе місце однієї з найбільших промислових країн.

Дозвольте мені висловити мою нескінченну вдячність за чудові сигарети — прекрасну російську продукцію, якою багато насолоджуєся я особисто і мої друзі.

Щиро Ваш ФРИТІОФ НАНСЕН.

«Краснооктябрьська» Гос. Табачн. ф-ка, випускає ці папироси найвищої марки з вибраних сортів іноземних тютюнів, присвячує їх мужньому борцю за справу порятунку голодаючих ПРОФЕСОРУ ФРИТІОФУ НАНСЕНУ.

До речі, читач дізнається з цієї подяки, що професор Нансен є «відважний» борець за справу порятунку голодних. «Відважність» його, очевидно, полягала в тому, що він, як другий д-р (О. Кенан), наважився поїхати до Радянської країни.

Крім того, ми бачимо з листа професора Нансена, яке величезне значення мав він, професор Нансен, в справі порятунку голодних. Справді, що б було із нами, коли б чоловіколюбний професор не згодився нам допомогти. Страшно й подумати.

Але щоб ми не думали, що професор Нансен хоч трохи прихильно ставиться до нашої влади, він додає, що «необходимость облегчить тяжелые страдания и бедствия миллиона голодающих» була єдиною причиною його великодушної допомоги.

Оригінал цього листа нам пощастило дістати з коробки, що її купив Сашко за власні гроші в день получки. Сашко скупив цигарки, а ми скористали літературну частину коробки.

Сьогодні вранці Сашко йшов не в занадто добрім гуморі додому. До нього в кімнату, де він олійними фарбами мазав натурщиків, приходив фашист.

Було це так... Але перед цим треба розповісти сон художника Сашка.

Захоплений новими винаходами щодо літання в повітрі, Сашко почав міркувати, як би скористати цю справу. Виявилося, що при надзвичайному напруженні всіх нервів людини, коли здається, що все навкруги закипить і перетвориться на піну — що при такому напруженні нервів та м'язів треба вловити якийсь момент; коли його пропустити — все знову стає звичайне, буденне й дебеле.

Але Сашкові пощастило спіймати цей момент, і він плавно й легко знявся в повітря. Політавши з три хвилини по кімнаті, Сашко вилетів у вікно на вулицю. Зчинився гамір, люди збилися в купу, підбіг шпцман і витяг револьвера. Сашко вирішив, що з револьвером нема чого жартувати, й пурхнув над будинки. Він летів тепер вище від найвищої дзвіниці. Берлін стелився під ним, як план, по планові плазували, мов комахня, коні, повзли з ледве чутним гудінням жуки-автомобілі, трамвай дерся вгору, Шпрее вилискував крицевим свічадом.

Сашко роздумав секунду й полетів на схід.

Ще рано, він ще встигне повернутися до консульства. Він незчужся, як пролетів панську Польщу й опинився над Москвою. Коло Кремля, на Красній площі він спустився до двох, трьох метрів і почав ширяти над площею.

Зібрались люди, викликано фахівців, і Сашко продемонстрував свій спосіб. Він літав боком, ногами вперед,

робив у повітрі мертві петлі, летів животом наперед, навстоячки, летів коміть головою, так що холоші трохи спускалися й москвичі розглядали Сашкові берлінські шкарпетки зі смужками. Коло трьох годин художник Сашко кружляв у повітрі, мов яструб над двором. Нарешті він постановив спуститися й докладно розповісти фахівцям про свій спосіб. Спускаючись, він зачепив ногою циліндр якогось чоловіка, що їхав візником.

Читач вже догадався, що це був містер О. Кенан, що так трагічно загинув у попередньому розділі цього роману. Спіткнувшись об циліндр, Сашко втратив рівновагу й упав на пальто, що вмить підстелив йому один із глядачів. На пальті Сашко пролежав з півхвилини. Поруч стояло ліжко — очевидно, він уже прилетів додому. Для проби Сашко хотів знятись з пальто й зробити кілька кругів по кімнаті, але не зсунувся з місця. Очевидно, він не спіймав момента. В цій хвилині постукало в двері. Сашко звівся на ноги, постановивши політати трохи згодом.

В кімнату увійшов чоловік в циліндрі... Не здіймаючи його, він підійшов до Сашка. Пихнуло на Сашка пивним духом. Потім чоловік з блискучим червоним носом і каламутними очима запитав:

— Sie sind ein russischer Kommunist? (Ви російський комуніст)?

— Ні, — одповів Сашко коротко.

— То вибачайте. Але хто ж ви такий? — запитав знову пивний чоловік.

— Я художник, — одповів Сашко. — Я український комуніст, член партії КП(б)У.

Пивний чоловік лупонув очима й витріщився на Сашка. Сашко вже зовсім прокинувся і, оглядаючись по хаті, шукав якогось кидального інструменту. Очі Сашкові не виражали нічого прихильного до одвідувача пивних. Одвідувач трохи помислив.

— Чи немає у вас російських поштових марок? — змінив він на всякий випадок тактику.

Але замість російських поштових марок Сашко обдавав гостя російською сакраментальною трьохчленною формулою.

Формула, очевидно, була знайома одвідувачеві. Він пробуркотів щось загрозливе й, похитуючись, вийшов з кімнати. Сашко одягся, пов'язав стрічку і засунув у кишеню бравнінг.

Сьогодні або завтра його можуть попасти на вулиці і добре попобити. Застрелити його, мабуть, не застрелять; не застрелять, бо це викличе всякі неприємності державного характеру, але побити можуть.

З трошки попсованим настроєм, не згадуючи навіть про свій винахід, Сашко пішов до консульства.

Сьогодні консула не було, і Сашко його заступав.

— Можна войті? — почув Сашко хрипкий голос.

— Можна, — суворо гукнув Сашко.

В дверях просунулась голова і зараз же сховалася назад.

— Можна, — люто гукнув Сашко. Голова з'явилася знову, потім поволеньки виліз цілий чоловік. Прикипівши спиною до дверей, він низько вклонився і захолов.

— Чого вам? — суворо сказав Сашко.

Фігура підійшла ближче. Коло столу вона знову низенько вклонилася. Тепер Сашко розгледів одвідувача. Це був, очевидно, молодий ще чоловік літ на 28, та червоний ніс, мішки під очима, мутні зіниці надавали йому вигляду сорокалітнього гемороїдального жуїра.

— Господін консул, — почав несміливо гість. В його хрипкому голосі звучали одначе якісь кокетливі інтонації улюбленця жінок, попаньканого життям дармоїда.

— Господін консул, я к вам с денежной просьбой.

Сашко подивився на суб'єкта. Дегенерат зі слідами всіх можливих хвороб.

— Скільки ж вам нужно? Кто ви такой? — запитав Сашко.

Мартин напружено чекав, чи повернеться Гаррі, чи ні. Гаррі не повернувся. Натомість з'явився серджент із тюремним доглядачем. І доглядач викликав Мартина, Джемса й Тоні.

Ця комбінація трох занепокоїла Мартина.

Чому не викликано інших? Коли хочуть забрати страйковий комітет, то через що беруть тільки Мартина й Джемса, і причому тут Тоні. Чи не має це знову відношення до Руперта?

Троє, що їх заарештував серджент, вийшли в коридор. В кінці його блимала невеличка лампка — в коридорі була сутінь.

Зненацька розлягся дикий верескливий крик, неначе кричав поранений насмерть заєць. Тоні впав долілиць, ухопив Мартині ноги й бився, мов у трясі.

Він помітив, що зник Гаррі; й вирішив, що їх ведуть убивати, як убили того.

Мартині ледве вдалося трохи його заспокоїти. Нарешті він із Джемсом узяв Тоні під пахви і потяг коридором.

Коло лампки Тоні опам'ятався і, міцно схопивши, як мавпа, Мартина за рукава, пішов сам. Мартин оглянувся на серджента при слабому світлі лампки; він побачив в ньому щось знайоме.

Серджент спокійно й навіть трохи здивовано витримав його погляд. Вони вийшли з тюрми. Серджент виїняв револьвера й знаком показав їм іти вперед. Солдатів з ним не було.

— Куди ви ведете нас? — запитав Мартин, як за кілька годин перед тим запитував Гаррі.

— До слідчого, — одповів серджент коротко. Зачувши звуки його голосу, Мартин і Джемс оглянулись, мов уражені блискавкою.

Так — це був Дюваль!

— Я казав тобі! — сказав Джемс прикро. Мартин не одповідав йому.

— Куди ви ведете нас, товаришу? — повторив Мартин запитання.

— Не говоріть голосно! — одповів Дюваль. — Ми йдемо в порт. В мене є паспорти для всіх вас. Один паспорт я дав Гаррі. Тепер тихо.

Вони перейшли декілька вулиць.

— Крім усього, в мене є наказ одвести вас до слідчого району при гавані. В Англії все можна зробити за гроші.

— Але нас все одно заарештують, — сказав Мартин. — Ті самі філери, що продали вам паспорти й ваш серджентський ранг, продадуть вас, коли ми будемо сходити на пароплав.

— Я це знаю, — сказав Дюваль. — Та ми не підемо туди, де нас чекають. Я умовився з філерами, що вони дістануть од мене решту грошей, коли ми сядемо на пароплав. Отже, вони нас чекають у гавані. Але натомість ми сядемо на поїзд і підемо катером у Гамбург...

За шість годин після цього, коли Мартин, Джемс і Тоні вже відпливали катером з берега, Дюваль пішов шукати Гаррі. Він почав з того, що одшукав ту вулицю, де Гаррі втік, і пішов у тій районі, розглядаючи крамниці.

Скоро він ізнайшов те, чого йому було треба.

В маленькій крамничці, де продавалося одіж, йому сказали, що чоловічий костюм сьогодні куплено, та купила дівчина. Дюваль попросив описати її зовнішність і пішов далі.

По черзі він заходив в усі корчми з нумерами й розпитував про парочки. Ніде нічого не було.

Зате коло одної він побачив полісмена й візок. Дюваль закурив сигару, засунув руки в кишені й підійшов до дверей. На візку лежало щось схоже на людське тіло, накрите брезентом. Дюваль уже взявся за клямку на дверях.

— Що це таке? — недбало запитав він у полісмена, простягаючи йому портсигара.

— Отруїлись якісь дурні, — одповів полісмен, — хлопець із проституткою. Поставили чайника на вугілля і заснули.

Дюваль зробив крок і підняв крайчик брезенту.

З візка на нього глянуло мертве обличчя Гаррі. Дюваль постояв ще з секунду, потім, ніби передумавши, повернув туди, звідки прийшов.

В районному адресовому бюро за № 417 видано замовцеві адресу доктора хімії професора Мессебі.

— Хто ви такий? — запитав Сашко, звертаючись до дегенерата.

— Ах, дорогой мой, ужес, ужес! Моего папашу, генерала Сільницького, ви зналі по-відімому — друг покойного імператора, убілі большевікі, і двух моїх брат'єв на моїх глазах.

Сашко пересмикнувся на обличчі, але нічого не сказав.

— Вот у меня есть документи от... вот рекомендательное письмо імператриці Марії Фьодоровни.

Сашко взяв «рекомендательное письмо імператриці Марії Фьодоровни» і почав читати.

Дегенерат тим часом розповідав, як він сидів у Че-Ка, як їм пощастило втікти, й не шкодував виразів на адресу більшовиків. Сашко скінчив читати. Скінчивши читати, він акуратно зложив листи й шпурнув їх дегенератові в обличчя.

Далі він трошки розійшовся, стукнув кулаком об стіл і гукнув:

— Ти куди понав, сукин син? Вон, сволоч, відси!.. (Тут Сашко удруге в цей день скористався з sacramентальної формули).

Суб'єкт знітився й почав рачкувати до дверей.

— Я, я нічево, ізвініте, товарищ, я сам демократ, я сам революціонер, два раза в тюрме...

— Вон! — закричав Сашко й підвівся з стільцем. Суб'єкт тремтячими руками одчинив двері й вислизнув геть.

Сашко схопився і пройшовсь два рази по хаті. В цій хвилі постукано знов. В кімнату увійшов високий кременний чоловік з похмурим виразом на обличчі. Вся шкура на лиці в нього була в рівнесеньких цятках, наче вісупувата.

— Сідайте, товаришу.

На худорлявім обличчі з'явилась тепла посмішка. Він сів.

— Кажіть, що треба!

— Я солдат, — почав той. — Народився коло Владивостока. Мене разом з іншими післано ще за тої війни в Марсель з експедиційним корпусом. Сидів в окопах, ходив

в атаку два роки. Просився до Росії — не пускають. Сидів у карцерах разів з чотири. Доводилося знову йти в окопи. В 17-ім році дізналися, що в Росії революція. Не схотіли воювати й ми. Зробили мітинг. Тоді нас погнали на передові позиції, ззаду розстрілювали з кулемета. Вибили мало не половину. Мене поранено кулею французького кулемета в руку. Потім нас загнано в концентраційний лагер. За кожне слово нас нещадно пороли. У Франції б'ють не гірше, ніж били в царській Росії. Б'ють, одливають водою й знову б'ють. Д-р стежить, щоб не забили до смерті. Лагер був такий. Самі мусили викопати ями, ями пообношували колючим дротом. В цих ямах ми жили з півроку. Їсти майже нічого не давали. Тих, що скорилися, посилено служити в Колчака та Денікіна.

Мене бито шість разів, я не хотів їхати. Потім мене й кількох іще послано в Конго мостити дорогу.

Чоловік спинився. Потім він указав рукою на своє лице, цятковане, наче віспою.

— Знаєте, що це таке? Над нами стояли негри з нагачами. Коли в спеку впадеш од сонця, б'ють, поки не встанеш. Захворієш — просишся до доктора — б'ють, поки не признаєшся, що здоровий. Мене схопила малярія. Мене бито, щоб я працював. Одного ранку я не зміг встати і не зміг. Скільки він не бив мене нагаєм. Тоді вони прив'язали мене до дерева. Під деревом була мурашина купа. Обличчя і все тіло мені помастили цукром...

Кілька товаришів там померло. Я б зроду відти не вбрався, якби не товариш, що проїздив там дорогою...

Чоловік спинився знову.

— Я був в найбільших боях тої війни. Все це дурниця проти того, що я пережив згодом.

Руки йому затремтіли, і з горла вилетів якийсь дикий болючий крик.

— Я зроду не плакав — ви можете мені повірити!

Він, здригуючись усім тілом, видавав уривками якісь вовчі звуки.

Обидва сиділи мовчки.

— Ви не знаєте, хто вас визволив? — запитав Сашко.

Чоловік мовчав. Спазматичні корчі схопили йому горло. Нарешті він спромігся сказати.

— Я не знаю його прізвища. Він поміг багатьом. Це такий собі невеличкий на зріст наш земляк.

— Він руський? — запитав Сашко.

— Ну так, вроді руський. Українець! — пояснив чоловік.

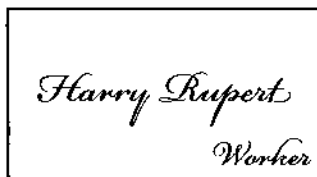
— Як він туди потрапив?

— Він казав, що пристав до якоїсь експедиції. Та експедиція пропала в болотах. Він один врятувався.

— Добре! — сказав Сашко. — Завтра ви можете одержати папери.

Він підвівся й стиснув руку чоловікові.

Шановний професор Мессебі допіру скінчив свій манікюр й бавився в кабінеті з котом. Він не нав'язував йому папірця на хвіст, як це робили деякі великі люди в час відпочинку, а знайшов інший, на його погляд, цікавіший, спосіб. Набравши повен рот диму, він раптом пускав його котові в обличчя. Кіт пирскав і тікав, але всюдисуща професорова рука ловила його за хвіст, і кіт діставав новий заряд диму в писок. Ще за хвилинку кіт почне дряпатись, знав з досвіду поважний учений — тоді він бризкатиме його одеколоном з шприцу просто у вічі, щоб гострим бодем трохи заспокоїти схвильовану тварину. Гуманний професор допіру взявся за шприца, коли йому принесено візитову картку.

З радощів професор вибризнув котові у вічі мало не весь одеколон і, стусонувши тварину на прощання ногою,

став потирати руки. Він запалив сигару об сигару, присутнє пуделко з свіжими сигарами й застиг. На цей раз він вже трохи боявся виявляти свою радість занадто яскраво — о, навпаки, він буде суворий і непохитний, нехай тепер той прохає!

— Увійдіть!

Швидким кроком у кімнату увійшов чоловік і відразу сів проти професора.

«Як він... Еге! Це не Руперт! Що за чортовина?!» — заледве встиг подумати професор.

— Ви цікавитесь способом фабрикації препарату «Альбо», — почав чоловік. — Я прийшов сюди в справі його винахідця — Гаррі Руперта.

— Так, дуже приємно, — сказав професор. — Я слухаю. (Очевидно, сам Руперт побоявся прийти).

— Руперт не міг сам прийти, — сказав чоловік (чому професор зоставався спокійний?)

— Руперт не *міг* сам прийти, — повторив гість (професор не моргнув оком).

— Очевидно, його затримали якісь важливі справи, коли він прохав вас виконати доручення. Я слухаю вас уважно, — приязно сказав професор. (Що це за чудний дядя, що він так пронизливо дивиться?).

— Руперта затримала дуже важлива справа — він не може прийти, бо його *вбито*, — сказав гість.

На обличчі професоровім одбилась напружена цікавість.

— Він передав мені за день до смерті таємницю свого способу, — попробував ґрунт гість.

— У вас єсть Рупертів рецепт? — сказав професор. — У мене він теж є! (Професор мадає ґрунт).

— У вас він є, а в мене його немає! — показав ґру гість, підвівся, зачинив двері, підійшов до професора, схопив його руки в одну свою, а другою злегка придушив йому горло.

— У вас є рецепт Руперта — значить, це *ви* його отруїли! В цій хвилі подавайте сюди рецепт!

Логіка гостева не переконала шановного професора, бо рецепту в нього не було. Він знав це твердо. Але рука (що за нервовий невитриманий суб'єкт!) при слові «отру-їли» дужче придушила професорове горло.

— Слухайте, — засичав професор, — у мене нема жодного рецепту... одпустіть трохи горло, прошу вас, у мене нема жодного рецепту. Якби я його мав, я не прийняв би якогось Гаррі Руперта, — ви розумієте — він був би мені непотрібний і навіть небезпечний.

Раптом чоловіколюбний професор змовк — він зустрівся з гострими очима. По тілу пробігло якесь огидне почуття — рука одпустила горло зовсім, чоловік сів напроти професора. Стало тихо. Кіт зашкрябав кігтями двері, прохаючи випустити його. З горла професорового вирвався якийсь високий, чудний звук — звук, що нагадував голос п'ятнадцятилітнього хлопчини. Потім він знизився, і професор дрімливим голосом сказав:

— Я вбив би Руперта, коли б знав, де в нього рецепт. Він не носив його з собою. Я аналізував змивки з його реторт, — вони були начисто змиті сірчаним квасом. Мені не пощастило відкрити реактиви.

Сказавши це повільним сонливим тоном, професор захитав головою й заснув. Гість одімкнув двері.

— Алло! Хто там є? — гукнув він у залу.

З'явився лакей.

— Професор заснув, збудіть його за півгодини, — сказав гість (кіт вистрибнув у залу й понісся геть, мов навіжений).

— Я слухав вашу розмову, — сказав лакей. — Я можу дещо вам сказати в цій справі.

Чоловік добув банківий білет і передав його лакеєві. Лакей розповів, притулившись до одвірку, про приїзд Лейстона, про невідомого англійця з язвами на обличчі, що цікавився Лейстоном і рецептом.

— Ще десять фунтів, коли ви скажете, хто той чоловік, — сказав гість, дістаючи десять банкових білетів.

Лакей видобув візитову картку.

— Це я свиснув в нього, коли ми сиділи в корчмі! — сказав лакей.

Dr. James Reefer

Гість сховав картку в кишеню й вийшов.

— Не забудьте ж збудити професора за півгодини, — сказав він на прощання.

Едіт працювала на текстильній. Їй боліла спина. Вона почала кашляти від пилу, — але психічно вона була спокійна й рішуча, як ніколи. В ній прокинулась уперта американка. Наївна, звикла до щастя, вона тим глибше вірила в швидкий успіх великої справи визволення людства через робітниче повстання. Це повстання мало визволити й піднести її саму — вона читала про Спартак й потайки вчилася стріляти з револьвера, закладаючи туди монтекристові кульки. Вона якраз улучала в двері, коли увійшов Дюваль. Не кажучи ні слова, не відповідаючи на її запити, він видобув картку й показав їй.

Dr. James Reefer

— Ви знаєте цього чоловіка на обличчя?

Пальці Едітові міцно стиснули держак бравнінга.

— Він убив винахідця штучного протеїну, Гаррі Руперта!

Потім Дюваль розгорнув уранішнє число «Times'a».

«Вчора вночі в Вайтчеплі отруїлись вугільним газом робітник і дівчина. Прізвище Гаррі Руперт і Кет.

Причину самогубства не з'ясовано. При Руперті був фальшивий паспорт — для виїзду за кордон».

— Він убив їх обох! — сказав Дюваль. — З рецептом він поїде до Радянських республік і продасть його за мільйони. Я їду шукати його.

Сашко вертався додому, озираючись на всі боки й обминаючи групки фашистів, що виходили з шинків. В його плани не заходило бути попобитим сьогодні на вулиці. Фашисти пронюхали вже, де його ательє, і могли підстерігати його коло дверей. Зараз було б дуже до речі влетіти в ательє просто вікном. Коли б воно було зачинене, він міг би зробити в повітрі петлю й влетіти ногами вперед крізь шибку. Кат із нею, з шибкою! Своє здоров'я дорожче!

Розділ 10

ЛЕЙН-МОЛОДШИЙ І ЛЕЙН-СТАРШИЙ

Відки Гаррі знав по-ірландськи? Лейн молодший та Лейн-старший. Суддя з крашанками. Старомодний автомобіль. Сашко й троє п'яних. Слон з коров'ячими язиками. Лейн молодший продає хату Лейнові старшому. Два ідіоти в Гамбурзі. Велосипеди Enfield в 1900 році. Сашко в Харкові. Зустріч з Дювалем на вулиці Лібкнехта. Вітерець з кіптягою. Кінець.

Читач пригадує собі, що Гаррі Руперт, робітник-американець, звернувся до жандарма ірландською мовою, і той відразу поставився до нього не як до номера 13-го, а як до людини. Ми маємо розповісти тепер, де американець Руперт мав нагоду познайомитись із ірландською мовою. В Америці багато ірландців, відповідає читач. Так, але Гаррі вивчав ірландську мову не в Америці, не серед ірландців Америки, не серед емігрантів, а де б ви думали?

— В Ірландії, дорогий товаришу.

В гірній місцевості Антрім є сірчано-квасний завод, а біля нього невеличке місто. Поїзд буває один раз на день, і ніхто їм не їздить, окрім орендарів ферм.

В описуваний день до шинку увійшов літній чоловік, що держав перед собою у витягненій руці солом'яного бриля. Трошки похитуючись, він підійшов до столика, сів і обережно поставив бриля на стіл.

Потім він гукнув, щоби йому дано літр елю. Він присунув до себе кухлик і замислився. Потім він вийняв із бриля одне, два, три, чотири яйця, облупив їх і почав мовчки їсти, запиваючи елем.

Товстий хазяїн в жилеті з квіточками присів до нього навпроти й спитав:

— Як справи, м-р суддя? Чому це ви принесли з собою крашанки? Хіба вам не до вподоби мої?

— Нащо мені ваші, коли в мене є свої? — рипучим голосом сказав суддя. — Я купую собі їх на пені дешевше на тузіні.

Хазяїн зробив приязну усмішку. Павза.

— А як справи в суді? — спитав він.

— Сьогодні скінчимо справу Лейнів, — просичав суддя. — Виграв старший.

— Старший виграв, старший виграв, — зацікавився хазяїн. — Адже ж старший мусив програти.

— Дорогий містер О. Леннан! — сказав суддя. — Ви знаєте, молодший панькався з соціалістами. Отже, чого вам іще більше треба. Га?

Молодший М. Лейн працював на сірчано-квасному заводі. Старший Лейн, брат Лейна молодшого, мав крамничку в місті. Він торгував милом, содою, гасом для автомобілів. Цей останній товар небагато давав йому прибутку. В цілому містечку тільки директор заводу мав машину, й ту якогось допотопного типу. По-перше, вона ходила гасом, а не бензином. По-друге, вона покривала максимум 20 кілометрів за годину; по-третє, вона мала мотор під корпусом і нагадувала візникову дрожку в місті Києві. В профіль вона виглядала схематично так:

Шини були не надувні, а суцільні, як у київських візників.

Але головною хвибою цього автомобіля було те, що він ось уже п'ять років як поцсувався, й нікому в містечку його направити. Ось яке це містечко в Антрімі.

Ясна річ, що Лейн-старший небагато мав прибутку з торгівлі гасом.

За три місяці перед описуваним днем Лейн-старший постукав у двері хати Лейна-молодшого.

Лейн-молодший оце одмивав щіткою руки після сірчано-квасного заводу — робота там тяженька, бо немає пристойної вентиляції, квас розіллятий просто по підлозі й дух стоїть такий, що хлопчик Лейна молодшого починає чхати, коли батько ще тільки переходить двір. Так от, Лейн молодший чистив щіткою з милом руки, а його дружина, бажаючи догодити богові в суботу, робила святковий пудинг.

Вона виглядає, як дівчина — вони тільки два роки як поженилися, й вона не встигла ще спаскудитись у святому шлюбі. Одне тільки погано — нема чого одягти на святки нового. Нема нічого й для хлопчини. Він попав нові штанці квасом, лаштуючи собі сірчано-квасний завод у куточку кімнати.

Лейн молодший живе у своїй хаті, отже, син його може там хазяйнувати. Батько Лейн залишив молодшому в спадщину хату за містом, а старшому заповідав назбирати з ферми гроші. Все це було дуже добре, але хата стояла надто близько заводу. Дах увесь укритися іржею, й його можна було пробити кулаком. Гас поїв дерево на лутках вікон і на одвірках. Лейн молодший дуже був не від того, щоби переселитися з цієї хати деінде.

— Здоров, друже! — сказав Лейн-старший, заходячи до хати.

Тим часом Сашко йшов та йшов додому, оминаючи групки пивних людей і намацуючи в кишені бравнінга.

Підійшовши до дверей свого ательє (воно ж і спальня), художник спинився.

Коло під'їзду стояло троє людей і розмовляли проміж себе.

Один із них здавався Сашкові фатально схожим на того, що був у нього сьогодні вранці в ательє. Сашко, пошвистуючи, пройшов собі повз свої двері, ніби він тут ніколи й не жив. Глянувши на групку, він пізнав уранішнього пивного чоловіка. Той, на щастя, не звернув на нього ніякісінької уваги, коли не рахувати того, що одригнув пивом на всенюку вулицю. Товариші його переглянулися і теж гиконули. Сашко відходив вулицею. З завулку показалися ще три фігури й пішли йому назустріч. Пішли швидким рішучим кроком. Двоє йшло спереду, третій трохи відстав і роздивлявся на всі боки. Сашко вирішив, що краще мати діло з трьома п'яними, ніж з трьома тверезими. Отже, він повернув назад і пішов до своїх дверей.

Проминувши двері, він раптом перевернувся на підборах і стрілою ринув у під'їзд. Він щасливо проскочив крізь шерег і вітром став збігати по східцях. Але на четвертім ступені він зачепився носком джиммі за східці і впав. В ту ж мить троє пивопивців вдерлися в будинок. Сашко не мав навіть часу добре пожаліти, що він забув літати, як уже один з фашистів насів на нього. Але Сашко не дурно був тверезіший од нього. Він копнув його ногою в живіт — розлягся голосний пивний відриг, і чоловік одкотився геть. Але двоє других були вже тут. Кожен схопив Сашка за руку, й за одну секунду вони витягли його на вулицю. Третій підвівся, йшов ззаду й держав Сашка за комір. Сашко відчув, що його справа в певних руках, і йому зробилось трохи не по собі.

— Одпустіть мене в цій хвилі, — сказав він по-німецьки.

Троє не звернули на його слова ніякісінької уваги.

Тоді Сашко лягнув ногою назад. Задній застогнав, випустив коміра — Сашко закрутився, мов вуж на сковорідці, випростав уже одну руку... як раптом він почув на шії холодну сталь револьвера. Він спинився на мить — його схоплено за руку. Обмацали його кишені й витягли бравнінг і документи.

«Зле, — подумав Сашко, — це пахне убивством і знищенням документів. Врешті, яке діло фашистам до прав угодовського уряду. Заб'ють, та й по тому. Зле!»

Вони одійшли кроків з десять од ганку. В цей момент до ганку підійшли ті троє, але й не подивилися на цих.

«Еге», — подумав Сашко.

— Пустіть, — крикнув він, скільки мав голосу.

— Пустіть, мать, — додав він по-слов'янськи.

Ті троє спинилися — один з них зірвався з місця й підбіг до групи. Це був невисокий чоловік з білявим обличчям.

— В чому справа? — спитав він коротко.

Фашисти тягли Сашка далі.

— Алло, Март! — гукнув білявий.

Підійшов другий, за ним, озираючись, підбіг третій. Март і білявий розкидали фашистів, мов солому.

Сашко одняв в одного з них документи й бравнінг свої та його, і всі четверо подались до Сашкових дверей.

Розтявся постріл. Куля дзеленькнула об стіну. Сашко замкнув двері, підійшов до телефону в порт'є й викликав поліцію.

Але коли з'явилося двоє шуцманів, фашистів уже не було. Сашко щиро подякував трьом — один з них був шоколадний на колір, і вони пішли.

— Здоров! — одповів Лейн молодший.

— Що Гаррі? — запитав старший.

— Гаррі служить на сірчано-квасному! — одказав той.

— Слухай, друже, — сказав старший. — Тут ось яке діло. До заводу проводять трамвай, і твоя хата буде на лінії. Я хочу перенести сюди свою торгівлю. Продай мені свою хату. Знаєш що, ходім поговоримо в пивній, там буде вільніше.

— Скільки ж ти даєш мені за хату? — спитав молодший, коли вони вихилили по першій.

— Я даю тобі сто двадцять фунтів, — в стільки батько оцінив цю халупу. Ти розумієш: їй треба ремонту.

— Гаразд, — сказав молодший. — Я згоден.

Вони пішли пішки до нотаря, що жив на другім кінці містечка. Ішли серед рясних, зелених садків.

— Отут ітиме трамвай, — сказав старший.

— Що воно за трамвай буде — кінний чи паровий? — спитав молодший.

— Електричний, — одповів поважно другий.

— Ото скисне тепер директор зі своїм автомобілем.

З-під акацієвих кущів вихопився заєць і дременував дорогою. Якийсь хлопчина на старомодному велосипеді з великим переднім колесом погнався за зайцем...

Лейн-старший, намагаючи в кишені запродажну, йшов в доброму гуморі додому. Він був нежонатий, і на нього задивлялись усі панни з містечка — адже ж на ньому завжди був новенький костюм і штани в кліточку.

Він підійшов до дверей і постукав.

Вийшла стара й підвелась навшпиньках до його вуха.

— Там у вас якась дівчина, — сказала вона пошепки.

Лейн-старший схвильовано кахикнув і увійшов у вітальню.

Вона сиділа на кріслі, катуливши обличчя руками. Він підійшов ближче й одвів їй руки од лица. Перед ним була дружина Лейна-молодшого...

— Увійдіть! — гукнув Сашко.

До кабінету повноважного консула увійшов величезний, схожий на слона, старий.

— Вам чого?

— Дайте мені візу до Росії.

— Хто ви такий?

Слон витяг засмальцьовану подерту папірку й розіслав її на столі.

— Це що? — запитав Сашко.

— Що? — документ, — он бачите — Рудой-Руденко, он же Семенчук.

— Цього мало. Звідки ви приїхали? Де ви жили?

— Приїхав з Америки.

— Як же ви приїхали без документів?

— А з биками — заганяли биків на пароплав, я з ними й пробіг.

— У-г-ум... А вийшли ви як?

— З биками й вийшов.

— Слухайте, скільки вам літ? Чого ви ото їздите?

— Ех, пане-товаришу, — життя таке коротке, а світ такий прекрасний, життя таке багате й зелене.

Сашко трошки зворушився.

— Слухайте, все-таки я вас на Україну не пущу. Не можна.

— Ну, то я піду пішки.

— Як же ви перейдете через кордон?

— А якось перейдемо. Нам не вперше!

— Ну, коли вже хочете йти, то я вас пораджу — не йдіть через Польщу, бо там вам покажуть. Йдіть через Румунію.

— То спасибі вам, а все-таки, може, дали б?

— Ні, — одповів Сашко рішуче, бо почував, що старий епікуреєць починає його переконувати. — Прощайте.

— Бувайте здорові.

Семидесятилітній слон легким кроком вийшов з кімнати. В дверях він зіткнувся з паном у котелку. Пан підійшов до столу, поклав котелка на стіл і сів, підсмикнувши штанці над джиммі. Потім він швидко забалакав англійською мовою, киваючи головою й щось показуючи пальцями. З рота виблискували 32 золотих зуби. Поклав перед Сашком два паспорти.

— Ви можете по-німецьки чи по-російськи? — запитав нервово Сашко.

Американець ніби й не чув і торохтів собі далі.

Сашко узяв паспорти й уважно розглянув їх. Потім він одклав їх убік. Американець говорив далі. Сашко слухав ще кілька хвилин. Потім сказав:

— Цих я до України не пущу.

— Почему? — сказав американець по-російськи.

— Може, дозволите, я вам скажу, хто ви такий. Ви американець з Київської губернії, прожили в Америці

літ із десятків — служите агентом «Hoyd'a» і тепер хочете накинути нам двох психічно хворих. Так, психічно хворих, можете не заперечувати. Ясна річ, що до Америки вони приїхали не психічно хворі; тепер, коли американський капітал висотав з них усі жили, ви хочете вирядити їх назад... Так от, це діло не вийде. Коли вони вам ні до чого, можете зробити з них шніцель для Вільсона. Ви мене зрозуміли?

— Так.

Американець одяг котелок і поважно вийшов. Перед дверима він спинився й сказав:

— Я жертвую вам 2000 на користь голодних.

— Ви жертвуєте 20 доларів? — перепитав Сашко. — Наліво кругом марш — шоста кімната...

— Мила моя, безцінна! — сказав Лейн-старший.

Дружина Лейна молодшого взяла голі руки Лейна старшого й поклала їх собі на плечі. Вони лежали мовчки.

— Пора, — сказала вона. — Скоро він повернеться додому з нічної роботи.

— Так ти ж не забудеш, що я казав! — нагадав Лейн-старший.

— Не забуду, милий, — сказала вона. — Ми будемо щасливі. Він якось проживе з Гаррі.

І вона почала одягатись. Вона одяглась і вийшла з кімнати.

Натомість у Сашкову кімнату в консульстві увійшло троє. Третій ішов ззаду й озирався навкруги. Він був шоколадний на колір і держав старшого з тих двох за кінчик рукава.

Сашко впізнав тих, що врятували його.

— Звідки ви, товариші? — спитав він.

— Я з Америки, — почав лаmanoю французькою мовою старший.

— Він з Америки, — переклав чистою українською мовою молодший.

— Ви не знаєте отого Рудого-Руденка, он же Семенчук? — спитав Сашко.

— Він уже тут, ну і сволоч же! — сказав американець. — Такого волоцюги світ ще не бачив. Ви знаєте, він щомісяця міняв роботу. То він має золото в Клондайку, то, дивись, товариші з Техасу пишуть через два тижні, що він найнявся пасти бики. Тільки він і там не всидів. Там треба їздити верхи, а він через цілий день спить. Ввечері встає, стріляє корову й робить собі на вечерю коров'ячий язик. «Я, — каже, — не можу жити без коров'ячого язика на вечерю». Прогонили його звідти — він пішов до фермера на степ. Оце місяця немає, як його вигонив фермер, бо він і тут почав бити корови на язик.

— Тепер він хоче до України, — сказав Сашко.

— Не треба давати йому візу. Нащо такий волоцюга в голодній країні?

— Я й не дам! — сказав Сашко. — Покажіть ваші документи.

Мартин виклав свої папери, розповів про Тоні. Сашко надписав резолюцію. В цій хвилі в кімнату увійшов якийсь захеканий чоловік і, не дивлячись нікуди, підбіг просто до Мартина...

Лейн-молодший програв справу в суді. Було це так. Суддя витяг з жилетної кишені пару яєць, облупив їх і з'їв перед буфетним прилавком. Потім він одяг мантію й почав судити. Лейн-молодший продав Лейнові-старшому хату. Лейн-старший, купивши хату, продав її металургійній компанії за вдсятеро більшу ціну. Крім того, жінка молодшого принесла всі гроші, що він одержав за хату, старшому. Це було доведено. Отже, старший мусив повернути гроші. Але він прийшов на суд в парадному одязі, й усі знали, в тім числі й суддя, що він мав тепер не менше як дві з половиною — три тисячі фунтів. Отже, він виграв справу.

Коли суддя вимовив вирок, Лейн-молодший кинувся з ножем на брата. Його схопили, він поранив когось, вирвався й підбіг до дверей...

Чоловік підбіг до Мартина й сказав:

— Ви вже тут — я ждав Едіт — вона не приїхала.

Мартин вийшов з ним із кімнати, за ним поплентався Тоні, озираючись на всі боки.

Джемс вийшов теж. У кімнаті zostалися тільки Сашко та Дюваль.

— Ваші документи, товаришу, — сказав Сашко.

Дюваль видобув засмальцьований, старовинний квиток члена партії КП(б)У.

— Де ви були? — запитав Сашко. І Дюваль розповів йому всю історію.

Лейстон знайшов Едіт, чи, слушніше сказати, Едіт знайшла Лейстона. Висаджуючись у Гамбурзі, вона потрапила на процесію. Попереду йшов американець у котелку, а за ним човгали двоє хворих. Перший психічно хворий, колишній мільярдер, Мак-Лейстон, а другий — кретин Сідні Лейстон.

Морган вирядив їх з Америки, щоб не дратувати суспільної думки. Побачивши Едіт, Сідні кинувся до неї й став багати визволити його.

Вона стояла, мов остовпіла.

— Ви знайомі з панамі? — ввічливо спитав американець.

Едіт не знала, що сказати. Християнська мораль плекати двох ідіотів, щоб заробити собі царство небесне. З другого боку, робота з товаришами, шлях у переможне майбутнє. Американець спостеріг, що вона вагається, й дивився на Едіт, не зводячи з неї очей. Вона була в дешевій сукні фабричної робітниці. Від неї не можна було ждати великої допомоги.

— Так, я знайома! — сказала Едіт. — Може, ви допомогли б мені грішми — я зараз без роботи. Ви, очевидно, їм родич чи приятель?

— Грішми? — сказав американець. — Ні, грошей я не маю. Мені ось треба вирядити цих двох панів до Радянської Росії.

— До Радянської Росії? Так. Так ви не можете мені дати півсотні доларів заради старого знайомства?

— На жаль, ні! — сказав американець, ввічливо прощався й пішов зі своїми хворими.

В Едіт стиснуло серце, коли вона одірвала од себе кретинову руку. Вона одвернулася. Ні, брати його з собою не можна; їй самій доведеться багато попрацювати над собою, щоб не бути тягарем в голодній країні.

Вона одійшла декілька кроків. З закушеної губи поточилась краплина крові й потекла підборіддям.

Едіт подивилась на годинника: вона пропустила поїзд на Берлін...

Американець взяв авто й устиг на поїзд. У вагоні він розглянув ще раз папери Лейстонів.

Справжнє прізвище Мак-Лейстона було Лейн. В нього був брат Мартин Лейн — так стояло в документі його батька. Прізвище братової дружини було М. Лорен. В Америці він додав до свого прізвища закінчення — stone, трохи змінивши початок. Серед паперів Лейна, чи Лейстона, був пакет з паспортом Лейна-молодшого, робітника сірчано-квасного заводу. Лейн-молодший, Мартин на ймення, мав сина Гаррі. Вони були ірландці з Антріму.

Едіт, Дюваль, Мартин, Джемс і Тоні зустрілися в Берліні. Вони мали вже візи до Радянської Республіки.

В інтернаті на ліжкові лежав Дюваль. Тоні сидів на підлозі. Едіт розповідала, як вона зустріла свого батька й брата в Гамбурзі.

— Знаєте що? — сказав Дюваль. — Знаєте що, Едіт? Ви й досі не знаєте, як Мартинове прізвище.

Мартин спав на ліжкові поруч. Він дихав важко, і з його вуст виривалося якесь напівзвіряче бурмотіння.

— Не знаю, — сказала Едіт.

— То ви й не знаєте, що це Мартинів перстень, — сказав Дюваль, розглядаючи її палець з старовинною каблучкою.

На ній було вирізьблено букву «L».

— Мартинів? Це перстень мого батька!

— Батько ваш дістав цей перстень від свого брата. Мартина Лейна.

Едіт дивилася на нього широко розплющеними очима.

— Гаррі Руперт, винахідник протеїну, — це син Мартина Лейна — ваш брат у перших.

І Дюваль удруге розповів усю історію.

Всі слухали мовчки історію двох Лейнів: як утік Мартин з Ірландії, як збагатів Лейстон, як жив маленький Гаррі в дитячому притулку, як він емігрував до Америки. Джемс раз у раз ізнизував плечима.

Коли Дюваль скінчив, Джемс після павзи запитав:

— От, я бачу, ти все знаєш. Скажи, кому я доводжуся сином, чи батьком, чи чортзна-чим?

Дюваль не відповідав — він пильно розглядав каблучку на пальцеві Едіт, ніби вперше її побачив.

Одповів шоколадний Тоні. Узнявши Джемса за рукава, він сказав:

— Ти мій другий батько.

Таким чином, читач дізнався про все, що йому було треба. Він уже догадався, що історія з Лейнами в Антрімі відбувалася двадцять літ з гаком тому, коли Гаррі ще повзав по підлозі й робив у куточку сірчано-квасний завод.

Справді, як могли б зараз хоч у найглухішій закуткові Ірландії їздити на таких велосипедах. Коли вже в 1900 році Енфільд мав діаметр переднього колеса тільки на сантиметр більший од заднього. Читач, може, хотів би ще знати, хто забрав документи по смерті Камілли й що сталося пізніше з Сашком і з Дювалем.

На перше питання автор роману (чи його автори) щиросердо відповідає:

— Не знаємо!

Бо, дійсно, було б нісенітницею, щоб, скажем, Дюваль міг цікавитися тими документами. Нащо вони були йому? Що за діло йому було до танцівниці, до того ж ще й не живої, а мертвої? А надто нащо здалися йому її документи?

Із Сашком автор цього роману (чи його автори) зустрівся в Харкові.

Сашко йшов з якимось білявим, низеньким на зріст чоловіком.

— Ти куди йдеш, Сашко? Вибачте, товаришу!

Товариш одвернувся до вітрини Державного Видавництва й розглядав якісь книжки.

— Куди йду? Дай цигарку. Іду до «Вістей» от з товаришем.

Товариш обернувся обличчям.

— Дюваль! — розлігся вигук по вулиці Лібкнехта. — Що ви тут робите? Знайшли Ріпса з рецептом?

— Не знайшов! — похмуро одповів Дюваль. — Не знайшов, бо він щез на Кубані. Рецепт пропав з ним разом.

— Що ж ви гадаєте робити тут?

— Ось думаю братись до хімії. Гаррі успів сказати дещо. Але я не зумів записати, не знавши хімії. Можливо, що я пригадаю назви реактивів, коли вивчу хімію.

— А де інші — де Мартин, Едіт, Джеймс, Тоні?

— Мартин... — почав Дюваль, але в цій хвилі обличчя йому зблідло, він похитнувся й упав навznak на тротуар.

Було сонячно й гаряче. Вулицею знявся вітерець, закрутив якісь уривки, змішав їх з пилом і щез за ріжком.

ПОДОРОЖ УЧЕНОГО ДОКТОРА ЛЕОНАРДО І ЙОГО МАЙБУТНЬОЇ КОХАНКИ ПРЕКРАСНОЇ АЛЬЧЕСТИ У СЛОБОЖАНСЬКУ ШВАЙЦАРІЮ

Coelum, non animum mutant qui trans mare currunt.

...only dull, thick-headed, loquacious idiots. Thus, landscape cannot be adequately treated in the literature in the usual descriptive way. But if some writer should by chance come across the idea of shifting the reciprocal roles of the landscape and the acting persons, it would be quite a different thing. The persons, treated as mere cardboard puppets, as moving decorations can nevertheless impart proper movement to a description of a landscape (because of the natural tendency of the reader to follow their ways, as if they were real living people) and so a «Landscape-novel» could be made quite readable. But such a thing has still never been deliberately attempted.

(From an unpublished essay on «Landscape in the Literature» by the Author. Quoted for the use of critics only).

Пролог

I

Подорож! Путешествие! Wanderung! Travel! Viaje!

— Навіть той камінь, порепаний і сонливий, що лежить між двома старими дубами при прикрім березі лісового Дінця, на котрім каменю подорожують дуже активні рудуваті мураші — і він подорожує.

Людина ж — не камінь. Людина хоче подорожувати хоча б навколо своєї власної квартири, а тим паче в далекі краї.

Той, хто сьогодні, негайно, в цю мить не їде в Індію — той позбавлений елементарнісної людської цікавості! — так сказав один товариш, коли в нього спитали, чому він проживає весь свій вік лише в своїй кімнаті. І сказавши це, він, не встаючи з ліжка, витяг зі стосу книжок повний каталог нарізних рушниць, як магазинних, так і автоматичних, фірми Віблі Скот і попрохав більше йому не заважати.

Розповідають також, що компанія веселих молодих людей, фєвдалів і буржуа, подорожувала була по території бувшої Російської імперії з метою: з'ясувати точно й детально, яка закуска найкраща до горілки. У кожному пункті їхньої подорожі молоді фєвдали і буржуа випивали, закушували місцевим способом, а будши рознесені по своїх нумерах лакеями, другого ранку акуратно записували свої враження від закуски і наскільки вона полегшувала саму справу випивання. На жаль, революція не дала їм змоги надрукувати свої висновки, і люди не знатимуть повік, яка закуска до горілки найкраща, чи рибець озівський, чи оселедець каспійський, чи пельмені сибірські. І ледве чи можна думати, що неестетна і утилітаристична радянська влада дасть гроші на цю науково-дослідчу роботу.

А втім, буває й тепер, що, повернувшись з-за кордону, люди вмійють розповісти тільки про те, як у німецьких

готелях улаштовані ванни, який обід можна знайти в Парижі, як одягаються халуї в Лондоні і як кусаються клопи в готелях Іспанії. Вони сполучалися з європейським пролетаріатом в тілі проституток і стимулювали пролетарський рух, даючи шоферові дві марки на чай, щоб швидше їхав. Вони повернулися на радянську батьківщину в європейських штанах, з кишенями, напханими гігієнічними резиновими препаратами.

Що ж, і це подорож. Тільки я взявся б улаштувати морську подорож для такого громадянина куди дешевше.

Я напоїв би його горілкою і дав би йому на закуску по одній оливі на кожну шклянку. Далі я зняв би з нього європейські штани і посадовив би його задом у діжку з солоню водою. Потім, ритмічно похитуючи його в діжці, я ждав би, поки він почне подорожувати по морю в шторм на десять балів. Його власні вигуки звучали б як нецензурна команда капітана, і він незабаром дістався б у відомий латвійський порт, що фігурує в стародавніх анекдотах на цю тему. Чи не так, друже Родольфо?

Так казав подорожній Дон Хозе Перейра до свого друга, ірландського сетера Родольфо, ідучи з ним удвох у степах. Родольфо, що досі трохи не уважно слухав довгеньку промову свого старшого приятеля (бо степом маяли запахів портрети багатьох зайців, серед них раптом випливав образ дрохви, яскраво намальований у три запахи, конкретний і рельєфний як меццо-тинто, і не було квадрату, де не були б умонтовані ніжні мініатюри незчисленних перепелів). Родольфо нехиті одірвався від кінематографічного екрану запахів і офіційно, але досить люб'язно замахав хвостом. Та побачивши, що Хозе не здіймав з плеча свого зауера, він дійняв, що промова Хозе була суто філософічного характеру і що вернісаж запахів ще не дійшов до його свідомості. Це не здивувало Родольфо — він-бо давно знав, що Дон Хозе Перейра, його старший приятель, був сліпий на запахи до такої міри, що жакливий, гвітючий, отруйний хімічний сморід, яким тхнули його дами, не заважав Дону Хозе сидіти з ними в одній кімнаті, цілувати їм руки, його не боліла

від тих пахощів голова, а подекуди, пізно вночі випроводивши таку даму, він довго ще шмигав носом і на лиці його застигав блаженний вираз насолоди.

Так приблизно думав Родольфо, знов поринаючи в райдужні фарби запахів, а Дон Хозе Перейра, задоволений з того, що Родольфо його вислухав і з ним погодився, казав далі:

— Ми з тобою, рудий друже Родольфо, відбуваемо тепер подорож повільну, але по вінця повну запахів, образів і вражень («Для кого повну, а для кого й ні», — скептично подумав Родольфо, почувши останні слова). Ти мусиш погодитися з тим, що чим повільніша подорож, тим більше в ній деталей, а чим вона швидша, тим менше деталей і навпаки, виростають узагальнення, плани, абстракції, філософеми.

Найшвидшу подорож, по найпростішій лінії, робить той імшавий камінь, що лежить при прикрім березі Дінця попід двома віковичними дубами. Земля везе його навколо сонця між планети і вкупі з сонцем і планетами він суне чортзна-куди, але дуже далеко і швидко. Улоговина, в якій він лежить, це його м'яка кабіна, і його камінна душа мислить гігантськими абстрактними астрономічними філософемами.

Тепер згадай, як ми з тобою летіли аеропланом з Берліна в Москву, скеровуючи путь свою на оці степи. Планет не було видко, а сонце стояло як мільціонер серед голубого плеса напровесні, щоб дядьки не ловили коропів під час нересту. Сонце стояло посеред голубого плеса, і ми бачили землю.

Земля була немов рельєфна географічна мапа. Це була не тепла родюча земля, а якийсь адміністративний погляд на район з геологічної, топографічної, економічної та агрикультурної точки зору. Річки акуратно впливали в ріки, поля ділилися за шестипільним принципом, лісові масиви розіклагалися, як їм належало у відповідних місцях, і люди неухильно населяли землю в такому числі на квадратний кілометр.

Коли ж ми сіли в потяг, що мав уже куди повільніше тягти нас з Москви до Херсону, земля встала руба обі-
руч нас двома натуралістичними лаптунками. З гори-
зонтальної вона зробилася сторчова, з географічної ма-
пи вона стала театральною декорацією. Вона дурила нас
блискучою рінню, камінцями удовж рейок, вона одсу-
вала завісу сосон з-перед маленького затишного озір-
ця, вона виводила на кінь коня, і кінь іржав у луках, во-
на влаштувала масові сцени перекупок і молочниць
на станціях — гомоніли голоси й дзвеніли динарії, па-
даючи за молоко на платформу. Але потяг рушав, і зно-
ву тяглись непорушні декорації краєвидів — вертикаль-
ні плани землі.

Ще повільніша і ще барвистіша стала наша подорож,
коли я сів на велосипеда з клунком за спиною, а ти, рудий
друге Родольфо, волів бігти за мною. З простої путь
наша зробилася крива і примхлива, ніякі рейки не стри-
мували легких коліс, і земля лягла в двох площинах —
у сторчовій і поземній. Ховрашки танцювали край до-
роги, ринаючи в нори, пахнув чебрець, скарабей поважно
переповзав колію, і я, скерувавши на нього колесо,
смачно роздушив його жуківське життя, цвірінькали
горобці і, мов жменя пшона, розбризкувались перед вело-
сипедом. І здіймався кур: шина шляхом сичала, ключі,
немов металеве джерело, дзюркотіли в сакві, полини-
на вплутувалася вмежи шпичі і деренчала, реєструючи
обернення колеса.

А тепер ми покинули велосипеда в хуторі й покину-
ли шлях. Ми сунемось зовсім поволі, зникли всі плани
і зосталося саме тілесне, тілисте життя. Уже не колеса,
а самі мої ноги топчуть пил і траву, і зір мій, і слух, і нюх
до того повні живим життям, що годі мені його перелічи-
ти. Ми поледве-ледве сунемо степами.

Переваги-ваги ми втрачаємо власну вагу у степах.
Поволі-волі ми увіходимо в велику волю степів. По тво-
їй напруженій спині, по твоїх палючих очах, по твоєму
хисткому хвостові я бачу, рудий друже Родольфо, що ти
вступив достеменно в степ. Твоє дитинство, роки суворого

навчання, файне й високе виховання зникли як сон перед осонням степу. Ти, тонкий і іронічний ірландець, ти вже зробився дикуном і заповнював у полях.

II

Той факт, що еспанець Дон Хозе Перейра, з фаху свого тираноборець, і його молодший приятель і друг, рудий сетер Родольфо, потрапили до таврійських степів, має, як і повелося для всіх фактів на цім і на тім світі, свою причину. Нічого не буває без причини — це зветься закон причиновості.

Правда, є люди, що цього закону не визнають, а то й просто не знають. Один відомий критик, приміром, запевняв мене, що добрий стиль, блискуча фабульна конструкція, драматичне напруження твору, що давалися буржуазії довгою роботою, самі зваляться під перо пролетаріатові, як тільки пролетаріат, ознайомившись із політграмотою Коваленка, візьметься писати оповідання. Правда, цей критик мізерний, напівбожевільний істерик, але йому пощастило надрукувати вже багато знаків і за нього взялися добре лише останніми часами.

Проте більшість людей знають і шанують закон причиновості. Так мисливці: хоча б мисливець поспіль тридцять разів не влучив у качку, але ж, розповідаючи про це, він завжди точно й досконально установаляє тридцять розмаїтих причин, чому саме, в кожному окремому разі, він не влучив у качку. І така непохитна сумлінність і акуратність мисливського мислення, що ні один з них не погодився б — для економії розповідальної енергії — установаляти причину лише в тих рідкісних випадках, коли він саме влучив качку. Цей факт про нього пояснень не вимагає, і причини його він шукати не хоче.

Я ж, навпаки, мушу встановити причину, чому Перейра і Родольфо, тираноборець і рудий ритрайвер, потрапили до степів з далекої Іспанії.

Обоє вони були аристократичного походження. Бабуся Родольфо, будиши ще молодою золотовою сукою, одержала на виставці велику золоту медалю і таку саму золоту

медалю молода золотава сука здобула на польових екзаменах для собак. Бабуся Дона Хозе Перейра не одержала золотої медалі, будучи ще молодою золотоволосою дівчиною, але зате ж вийшла заміж за діда Хозе Дона Хуана Перейра і увійшла таким способом в аристократичну стародавню фамілію, хоча й дуже бідну. Єдиний спомин колишніх розкошів, золотий фамільний медальйон Дон Хуан Перейра, шкільний учитель, своїми руками повісив на шийку своїй нареченій. У цім медальйоні століттями зберігалася крапля крові, виточена Філіпом П'ятим з тіла прапрадіда Дона Хуана Перейра. Медальйон був згодом проданий, але крапля дісталася в спадщину нашому героєві і підтримувала його на святім шляху тираноборства.

Перед від'їздом своїм до степів Дон Хозе Перейра замислив убити генерала Прімо-де-Ріверу, тирана Іспанії, фашистського диктатора. Перед цим він з доручення громадських груп і приватних осіб уже забив двох генералів і одного адмірала. Але що генерали ті були дуже старі й заштатні, а з адміралом у Дона Хозе були особисті рахунки, він уважав, що може з гідністю завершити свою кар'єру, тільки забивши справжнього тирана, і потім піти на шибеницю. Отак з історичною необхідністю сталося, що Дон Хозе Перейра, сам, не будучи ні в якій організації, постановив убити еспанського диктатора.

Перед цим, одначе, йому сильно закортіло полювати. Не було ніякого сумніву в тому, що втекти після вбиття Прімо-де-Рівери йому не пощастило б. Отож Дон Хозе взяв географічну мапу і почав шукати місця, де влаштувати останнє полювання. Щоб не ризикувати самому вибором місця, Дон Хозе покликав свого друга Родольфо і показав йому мапу. Родольфо, який не раз уже виявляв дивовижну інтуїцію в мисливських справах, ткнув носом простісінько в далекі степи.

Того ж вечора Дон Хозе Перейра замовив собі й Родольфо квитки на потяг. Другого дня вранці йому пощастило знайти на барселонському базарі граматику Синявського. Він не розлучався з нею аж доки не приїхав у степи. Йому дуже сподобалися звуки української мови.

Vil-vola, kin-kona, pip-pora...

скандував Дон Хозе під рівний стукіт вагону.

Dim-domu, kin-konu, bib-bobu...

деклінував він чудні лункі слова, що нагадували йому гомін барселонських дзвіниць. І він брався складати речення.

— В чис-тім по-лі край до-роги я пере-стрі-ва-ти-му... дід... дода і даватиму йому кусень хліб... хльоба».

«Дід їсти-ме хліб і котити-ме біб...»

І Дон Хозе склав вірша:

«Я покинув Барселону,
— Кін-кону, лін-льону,
Не побачу її зроду.
— Лід-льоду; дід-доду».

III

Була вже середина серпня, а Дон Хозе Перейра і його друг, рудий сетер Родольфо, все йшли далекими степами. Була також середина дня, і сонце стояло близько середини неба. Вони йшли просто на геодезичну башту, за якою починалися качині місця. Так сказав херсонський хазяїн Дона Хозе, селянин Середа. Дон Хозе і Родольфо були в середині своєї пішої подорожі посеред далекого степу.

Дуже широкий був степ, скрізь був степ назвиш, навзбіч і наперед. Степ був як шайба надокколо них, круглий і безконечний. Ті, хто живуть в горах і в пагорбах, на високих берегах рік і в воглих лісах, тут, ідучи в вічному кільці, не побачили б степу. Його не було. Степ це те, чого немає. Немає ні гір, ні гаїв, ні озір. Є одна шалалутна шайба, над якою тремтить містична блискуча юга. Мовчки стенулися мідні кінці всесвітньої шайби, і по них, як по рейках, пішли кружляти обрієві обручі. І треба було подорожньому дійти до середини дня в степу, щоб почути мільйон його хмільних голосів.

В степу стояв дум. Дум гудів з-під землі, з-під коріння закурених смаглих рослин, дум упадав з неба, біг

навзаводи з шумом трави, югою коливався навсонні, умирав у шепті торішньої тирси і знову ріс: шугав у траві, розбухав у дику монотонну монгольську оркестру, гудів і глушив вуха, скаженими крилами бився об мідну непереможну шайбу, дзвенів, верещав, ячав і знову, полегом стихаючи, дум западав у тихий шум трав, усихав і зникав крізь землю, покинувши по собі висохлі сльози солонців.

Перейра й Родольфо ішли як спали. На відшибі праворуч забовваніли велетенські фігури людей, що ходили навколо колосальних копиць. Люди накладали в гарби пшеницю, і Дон Хозе Перейра, не дуже твердий у політичній економії, узяв їх за пролетаріат.

IV

Я, автор цієї повісті і отець Дона Хозе Перейра та його приятеля, рудого сетера Родольфо, так само як і багатьох інших персон, реальних і нереальних, що є в тій повісті, і багатьох речей у ній, показаних дуже наочно і докладно, я так само, як Дон Хозе, дуже люблю і поважаю пролетаріат, тільки ще куди глибше і повніше.

Я люблю і поважаю пролетаріат, по-перше, за те, що він був моїм першим товаришем у дитинстві і був єдиним товаришем, що мене не зрадив і не покинув тепер, коли я виріс, коли інші товариші дитячих літ моїх поробилися або бурбонами, або професорами, або бухгалтерами, або істориками літератури.

Я люблю пролетаріат за те, що він не силує мене продавати своє перо і мене, небагатого і нефешенебельного, не одягненого у вечірній чорний сьют і не навченого манір, не покидає і не перестає мати за свого товариша.

Я люблю пролетаріат за те, що він узяв мене за руку і веде з собою на верховиння історії. Я поважаю пролетаріат за те, що він мій вождь і мій учитель, і я ніколи не брався його нахабно вчити, і безсоромно претендувати на роль його вождя мені, слабому і капризному інтелігентові. Я поважаю пролетаріат за те, що в своїх книгах він навчив мене політичної економії і філософії і з вуст

робочої молоді своєї навчив мене про роль віршів у будівничім процесі. Як мій товариш пролетаріат, я люблю футбол, американський фільм, авантюрний роман, риболовлю, полювання й природу.

Але найбільше я люблю пролетаріат за те, що він — Майстер, за те, що це він робить Річ, і через те тільки він може зробити світ. Я признаюся, що я давно і безнадійно закоханий у Речах, що я навіть купував інструменти, якими не міг або не вмів користуватись, тільки для того, щоб день у день виймати їх зі столу і розглядати протягом довгих годин. Я давно знаю напам'ять десятки каталогів фотографічних камер, рушниць, велосипедів, біноклів, об'єктивів, і коли мені трапляється каталог секстантів або мікроскопів, що з ними я не вмю обійтись, я так само вивчив би цей каталог напам'ять. І коли я пишу, я пам'ятаю, що мій Майстер, мій Товариш хоче, щоб я робив добрі Речі у своїм ремесстві. Я сподіваюсь, що в своїм невеликім ремесстві я зроблюся такимож Майстром, як мій товариш-пролетаріат.

Отож Дон Хозе, що й сам був прекрасна Річ, бо він був високий, веселий, сильний і ледачий тираноборець, але сам не вмів робити речей, теж дуже поважав пролетаріат. Побачивши людей, що накладали снопи на гарби, і вирішивши, що то є пролетаріат, він полюбив цих людей і став наближатись до них.

— Любий і рудий друже Родольфо, — сказав Дон Хозе. — Пам'ятаєш, як я теж був пролетарем, коли возив вугілля на кораблі у Барселоні. На вокзалі я грузив чорні брили на підводу і віз вугілля через Барселонету на Муеля Нуева аж до Муеля ді Леванте, де стояли крейсери. Там я спиняв коней і ніс вугілля на крейсер. Я теж був пролетар, мій любий друже і рудий Родольфо!

Родольфо спинився і оглянувсь на Дона Хозе. Така примітивізація поняття пролетаріат йому не сподобалася, але, звикши до дитячих сентенцій свого приятеля, він не висловився, а тільки злегка неохоче замахав хвостом.

— Пам'ятаєш, рудий друже Родольфо, — сказав Дон Хозе, — як за багато-багато років у Барселоні пав сніг.

Я цілий день возив вугілля на Муеля Нуева і вертався додому натомлений і виснажений украй. Сніг лежав на вулицях, і вони самі пливли повз мене, коли я йшов по Гран Віа дель Маркес дель Дуеро. Таке було моє почуття, рудий друже Родольфо, коли б його укласти в рядки українського віршу і оздобити в кінці кожного рядка почасти оригінальними, почасти стародавніми римами та асонансами. Слухай:

Чи вмерли вулиці, чи я іду сам
З робочим днем за плечима?
— За берегом міста — ліса,
За лісами ліса нерушимі.

Дзвенять вогні і ринуть у ніч,
Дзвінок заївсь у залізо.
Іду і не втямлю, не злічу облич —
Вже пізно.

Чи вмерли вулиці, чи я іду сам
До себе в самотні очі?
За берегом міста — ліса,
За лісами незміряні ночі.

Не чую нічого. В січневу ніч
Заблукав я, осінній олень.
Не спадав сніг із пізніх пліч,
За плечима поле і поле.

— Таке було моє почуття, любий друже Родольфо, — сказав Дон Хозе, — коли я був пролетарем. Невже і це тебе не переконує?

Родольфо знову спинився і на цей раз уже не замахав хвостом. Він з довгим німим докором зорив на Дона Хозе. Дон Хозе підійшов до нього і м'яко погладив його кошлату шию за сивуватими вухами. Вони стояли серед степу. Щир, щирей і щиріця, амаранти Дона Хозевої Еспанії, зняли шепт у них під ногами. Знову ріс дум і гойдав степами, переповнював вуха і дзвенів у душі. Далеко праворуч німі силуети велетенських людей ходили надокколо

конічних копиць. Дон Хозе повернув до себе голову Родольфо і мовчки дивився йому в стемна-оріхові очі.

— Як вам не сором, — раптом сказав Родольфо. — Як вам не сором римувати «очі» і «ночі»!

V

Друзі ішли вже подом. Замість гір і проваль у степу буває під і верх. На око вони нічим не різняться, та старий степовик одразу помічає, що на версі більший буває обрій і не ті ростуть трави, що на поду. І трави в поду трішки зеленіші й пізніше сохнуть. Велетні й копиці були вже недалече. Дон Хозе помітив, що Родольфо став якийсь серйозний і зовсім перестав слухати його слів.

«Зайці, — подумав Дон Хозе. — Але в серпні на Україні не дозволено стріляти зайців. Втім, може, це куріпка або перепілка». Дон Хозе зняв з плеча свого зауера і ще раз подивився на нього.

На вигляд це був звичайний бравий зауер дванадцятото калібру, безкурковий. Артист-збройовник знайшов би на ньому силу дрібних хиб. Він зауважив би довгасту форму другого гака і висловив би думку, що для такої важкої рушниці конструктивніший був би так майже квадратний, куди коротший і ширший. Роздивляючись накладки на замках, артист довго і думно хитав би головою і не міг би утриматись від сентенцій з приводу ручного гравірування. Він рішуче заявив би, що грубуваті лінії літер і візерунків ясно доводять, що їх просто труїли кислотою на восковому шарі, а не карбували різцем від руки.

Далі артист, узявши зауера на середній палець правої руки, знайшов би, що він збалансований там, де кінчається колодка, а значить, у семи сантиметрах від подушок. Трудно було б чекати, щоб він не згадав при цьому за рушниці з балансом у чотири з половиною сантиметри від подушок.

Імовірно, що після цього артист-збройовник витяг би з кишені коробок з цигарками, добув би цигарку, постукав би нею об вічко коробка, швидким рухом засадив

би її межі губи, запалив би сірником і звернув би увагу на приклад зауера. Сорт волоського горіху, з якого зроблений був приклад, уже сам по собі викликав би дещо непевний вираз на його суворім лиці. Але той факт, що приклад був не полірований, лише навощений, довершив би непевне від нього враження — артист-збройовник перегнав би цигарку з правого кутка роту в лівий, і на устах його з'явився б гіркий іронічний осміх.

Але Дон Хозе Перейра не був артист-збройовник. Дон Хозе Перейра знав тільки, що він цілий рік надурочно пиляв дрова, щоб купити саме цього зауера, що вже цілий рік стояв на комісії у барселонській магазині, куди його прислав доктор Леонардо Пацці (очевидно, якийсь італієць), потребуючи грошей на подорож у Слобожанську Швайцарію.

Тож Дон Хозе бачив у своїх руках тільки могутні дула трикільцевої сталі, тільки потужні патронники у вісім міліметрів завгрубшки, тільки неймовірні чоки по 1,2 міліметра кожний, тільки на гринері голуба, що гарантував йому далекий, густий і сильний бій.

Сонце жахтіло над степиною, блискучими краплями злітало на довгі дула зауера, переймало подих, заходило в душу і знов вогненними краплями виступало на темній шкірі Дона Хозе. Він весь горів і перегорав під сонцем. Йому здавалося, що помалу згорало в ньому все, чим він раніше жив, палали і падали, одгорівши, його думки, звичний стрій світогляду і навичок. Він забув усе, що знав. Сонце випало в ньому пам'ять. Він забув, хто він такий і звідки взявся і для чого приїхав. Він давно увійшов у степ, а тепер степ увійшов у нього. Йому здавалося, що те, чим він був раніше, тікало від нього за обрій з блискавичною швидкістю між блискучими рейками дул. Його «я» маячило уже на одній лінії з крайнебом, воно було — мушка десь за тисячі верст від нього на самім краї безмежного шляху двох дзеркальних дул. Він опустив рушницю, і «я» потопло за обрієм.

Якось нова кров, п'яна й гіркіша за полин, попливла по жилах і ударила йому в голову. Він ясно відчув,

що згорів на попіл і народився знов. Він був уже не Дон Хозе Перейра, інтелігент і тираноборець, а Данько Харитонович Перерва, степовик і член степового райвиконкому.

VI

— Що це за *** іде подом? — сказав куркуль Щовб, повиснувши на рублі і ждучи, щоб куркуль Довб притяг рубля мотузом.

У відповідь на це куркуль Довб зачепив рубля мотузом, зігнув його ще, так що здоровенний рубель застержливо рипнув, і замотав мотуза за належні виступи на гарбі. Зробивши це, куркуль Довб озирнув гарбу останнім командним поглядом і поліз у кишеню по тютюн. Далі він насипав ручкового на папірець, утрусив його в формі математично рівної лінії, загнув один край, завернув цигарку, висунув язика і в той момент, коли білий папір, пробігаючи по мокрому язикові, став прозорий як скло, сказав:

— А тобі що за діло. Він же зайців не б'є. Побоїться не в строк стріляти *** його ***!

Навантаживши свої гарби, перейшли обніжком, щоб закурити, куркуль Стовб і куркуль Ковб. Не дійшовши до Довба ступнів із десятеро, куркуль Ковб і собі став розглядати самітну постать мисливця з собакою.

— Знаєте, хто це, хлопці, — сказав куркуль Ковб, не одводячи руки з-від очей. — Це, щоб ви знали, бісової душі камуніст, Данько Перерва. А ото попереду біжить його гидолової віри рудий собака.

Усі четверо почали пильно придивлятися до фігури мисливця. Мисливець зненацька став. Погляд куркулів упав на його собаку. Собака застиг у наїженій, неймовірній позі. Мисливець коротким рухом звів рушницю.

VII

Коли новороджений Данько Харитонович Перерва побачив, що Родольфо застиг перед невеличкою ямкою в поду, по всьому тілу його пробігли і піднялися в голову

холодні голки найдужчої, найбожевільнішої з емоцій. На одну невимірно коротку мить він відчув, що руки його раптом узялися потом, і враз забув про це. Поволі, сливе непомітно, як хвилинна стрілка дзигарів, Родольфо витягався у напрямі ямки, і ямка ця враз зробилася центром степу і центром усієї землі.

— Піль, — несподівано і жахливо прохрипів Перерва. Родольфо упав вперед, із ямки рвонувся заєць, розлігся стріл, заєць фонтаном стрибнув угору, упав і застиг на землі.

VIII

Лише тепер Данько Перерва зрозумів, що він стрілив по зайцю в середині серпня. Він стояв як очманілий і ждав. Аж от до нього долинули якісь довгі незрозумілі звуки. Він оглянувся: четверо дядьків відійшли від копиць і щось гукали, розмахуючи руками. На мить ущух вітер, і Данько почув слова.

— Нащо б'єш за-айця *** твою ***! — знову хитнув вітер і розляглося тільки о-о-о степом проти вітру. Вітер хилитав слова, дробив їх на друзки і раптом вітер полетів на нього і враз остудив його спітнілу голову. Данько рішуче ступив до зайця. Зробленого не вернеш. Він узяв зайця в тороки, повісив зауєра на плече і швидко пішов геть. О-о-о, дробив вітер слова на друзки. Данько, не оглядаючись, рівно і легко ішов уперед. Він знав, що непростимий учинив гріх, убивши зайця в середині серпня, але він так самò знав, що датися в руки куркулям, щоб вони з тріумфом повели члена степового виконкому в місто, все одно не можна. Він утече від них і тоді він сам з'явиться у виконком і чесно розкаже, як він ненароком убив зайця.

О-о-о, дробив вітер друзки слів. Данько, не оглядаючись, хутко ішов уперед. Він постановив подивитися назад, коли вітер перестане доносити до нього слова. І щоб зовсім заспокоїтись і іти рівно мов машина, він ураз, як увірвавши, перестав думати про зайця, про серпень, про куркулів і натомість узявсь пригадувати вірша,

що він давно-давно десь читав у книзі невідомого поета з норвезьким ім'ям.

Степ сповила велика борода,
Веде вівса і попасає просо
У край землі, де голуба вода
Стоїть у озері підтикана і боса.

На небо глянув Данько...

А небом їдуть водянні вози
Над океаном орної країни.
Старий чумак береться за гузир
І хмарами набатовує на спини.

По берегах повстання і пісень
Над ріками радянських революцій
В далеку путь налагодився день...

Останній рядок запав десь межі полини, й Данько не міг його відшукати. Він напружував пам'ять і ладнав рими до «революцій». «Муці... руці... гнуться... каруці...» — добирав він рідкі слова і не міг видерти рядок із полинів пам'яті. Йому стало моторошно, по колінах прошкандибала млість і наляля халяви холодним оливом. Він зробив ще одне істеричне зусилля. «Штуці... розпуці... мнуться... перуці...» — мигтіли непотрібні, недоречні слова і не здіймали з серця тягару не знайденої рими.

Вірш зрадив його. Він не міг довше терпіти. Він знав, що не сміє оглядатись, але довше не міг терпіти. Він оглянувся крадькома назад.

За ним, у рівному півколі, ішли мірною ходою п'ять велетенських постатей.

IX

Немов зачарований, не міг Данько одірвати очей від того, на що не смів дивитись. Навантажені снопами гарби стояли далеко-далеко позаду, коло них не було нікого. Данько силував очі, намагаючись розглядіти коло гарб хоч один людський силует — і не міг. Дядьки покинули

роботу і лавою гнали його кудись за горизонт. Данько знов повернувся, вибрав собі точку на обрії, щоб іти рівно в центрі грізної дуги дядьків, і пішов уперед.

Знову йому враз зробилося холодно. Тепер уже не куркулі переслідували члена степового окрвиконкому за порушення правил полювання, а п'ятеро людей гнали одного, покинувши роботу, стомлені і люті, в пустельнім степу, самі захоплені ловецькою жагою, готові на все, не зважаючи ні на які наслідки.

Данько випростався на весь ріст і витяг м'язи на молодих ногах. Ноги заграли як спружини і пішли, ледве торкаючись землі. Чоботи сиділи добре, не муляли ніде і м'яко слухались музики м'язів. Дбайливо розраховуючи сили, Данько прискорив ходу якраз настільки, щоб іти шість кілометрів на годину. Він ітиме до ночі, але не дасть себе наздогнати. Він глянув на сонце: йому лишалось іти ще із п'ять годин. Тридцять кілометрів! У громадянську війну він легко робив п'ятдесят із одинадцятифунтовою нарізною рушницею на плечі.

Родольфо весело біг попереду, забігаючи в кущики і тішачись з розмаїтих, розмаринних, розбіглих запахах. Данько свиснув: Родольфо став у стрибковій й дивився на нього. Данько свиснув ще раз, Родольфо підбіг до нього і ніжно просунув шию і спину під його рукою.

— Біжи, Родольфо, — майже весело сказав Данько. — Ми тікали з тобою від скандалу, тепер ми тікаємо від смерті. — І він легенько штовхнув пса долонею.

X

Данько і дуга мовчазних переслідувачів пройшли вже кілометрів із сім, ідучи просто на захід. Сонце непомітно побільшало і почало злегка набрякати по краях, воно ішло вже вниз, вдихаючи степовий дух. Не було вже ніякого сумніву в тому, що дядьки зовсім забули про зайця та про правила полювання і гнали мисливця як дичину, як дрохву, щоб забити його дрючками.

Данько знову почав міркувати. Не може бути, щоб вони гнали його навмання у степ, але й досі не було видко,

куди вони його заганяють. Як і п'ятеро мовчазних людей, що уперто ішли за ним, Данько геть забув про зайця. Він був свідомий тільки того, що якийсь незвичайний тягар наполягає йому на пояс.

Багато-багато сот метрів він механічно ішов уперед і не міг розгадати, що саме заважає йому іти. Його думки кружляли навколо кінцевої сцени дня. Він, коли поляже присмерк на поля, востаннє прискорить крок, і дуга зникне з очей. Він перейде ще пару кілометрів і вибере собі місце ночувати. Він скине чоботи, і розкіш розіллється по всьому тілу. Він здійме рушницю й патронташ і покладе патронташа під голову. Він одігне зайця...

«Заєць»! Ось що заважає йому іти! Заєць давив на живіт, на крижі, на психіку. Заєць — чудно! — і досі надушував на мозок, як тінь, він метушився десь у завулках пам'яті і не давав іти спокійно і весело.

Данько, не спиняючись, одв'язав зайця і високо підкинув його вгору. В цю саму мить у ньому тьохнула фантастична надія. Заєць перекинувся в повітрі і важко гепнув об землю. П'ятеро переслідувачів не могли не бачити його. Данько занотував собі місце, де упав заєць, і, не оглядаючись, пішов уперед.

Перейшовши дистанцію від дуги, він знову відчув, як тьохнула абсурдна надія, він швидко оглянувся. Середній дядько саме переходив те місце, де упав заєць. Він нахилився — усе в Данькові завмерло — він підняв зайця — Данько став і з майже істеричним благанням дивився на нього. Дядько стояв із зайцем у руці і видимо вагався. Зненацька заєць високо злетів угору, перекинувся і впав на землю.

XI

Данько гарячково схопився і ледве стримав себе, щоб не побігти. Фантастична сподіванка важко упала з зайцем на землю. Дуга рівно й розмірено йшла вперед. Ніхто навіть не підійшов до середнього, ніхто не гукнув, знову усі йшли розмірено і рівно. Десь далеко край неба

манячила покинута гарба коло чорних заокруглих куп хліба.

— Родольфо, — сказав Данько. Рудий сетер схопився й став, повернувши до друга голову.

— Сюди, — рішуче сказав Данько. Повний мисливського запалу, рудий Родольфо підбіг до стрільця.

— Слухай, Родольфо. Слухай уважно, бо нам з тобою тепер непереливки, як каже український народ, коли зверх звичних і нормальних тягот і бід доводиться йому зазнати ще й якоїсь, у плані непередбаченої біди.

Наше становище можна було б коротко схарактеризувати в такий спосіб: нас женуть і гнатимуть аж до ночі. Коли до ночі нас не спіймають, то ми врятувались. Коли до ночі нас спіймають, то мене, Данька Харитоновича Перерву, уб'ють, а тебе, рудого сетера Родольфо, продадуть десь у великому місті, де ти поза всяким сумнівом матимеш на виставках золоті медалі щороку.

Так, рудий друже Родольфо, ти матимеш щороку золоті медалі, але ти втрапиш свого друга й товариша Данька Харитоновича Перерву. А в жилах твого друга, любий Родольфо, очевидно, тече ще якась інша кров окрім слов'янської. Бо ти ж знаєш, що я б'ю тебе тоді й тільки тоді, коли ти на це заслужив.

А той козак, що буде тобі, о Родольфо, за хазяїна і друга, битиме тебе в таких випадках. По-перше, коли він не влучатиме в дичину — це раз. По-друге, коли він посвариться з жінкою — це два. По-третє, коли він буде п'яний — це три. У перших двох випадках він битиме тебе нагаєм, чи гарапником, а в третьому просто буде гатити в твоє обличчя чоботом, стараючись влучити в ніс.

Отож, любий друже, я рішучо раджу тебе негайно податись додому, обминаючи по дорозі всіх знайомих і незнайомих людей. Чекай!

Данько написав на ходу кілька слів на папірця і прив'язав до ошийника Родольфо.

— Додому! — скомандував він по цьому. Родольфо стояв, вагаючись. Він сподівався, що друг, може, ще переіменить постанову і дозволить зостатися з ним.

Але Данько став одв'язувати від пояса ремінячку.

— Додому! — повторив він. Родольфо одійшов на пару ступнів і знову спинився. Тоді Данько підбіг до нього і, що мав сили, оперішив його ремінякою. Родольфо зойкнув і подався геть.

Данько знов оглянувся назад. На справі з Родольфо він утратив метрів двадцять. Фігури побільшали і з чорних зробились кольорові. Данько зняв патронташа і високо підкинув його вгору. Два запасні набой він полипив у кишені і пішов уперед.

ХІІ

Сонце вже хилилось униз, важке і спітніле. Воно всмокотало в себе горілчаний дух степу і тепер, червонопике, віддавало назад гірку відвологу. Зачервлені губи стискали його захекану вогняну пашу. Воно зітхало вітрами і гикало полинвою наливкою.

Данько давно вже йшов, нічого не думаючи, і забув про ноги й про кілометри. Ноги самі йшли, і кілометри, зсотуючи гони, мов рулеткова стрічка, викочувались з-під сонця. П'ятеро переслідувачів так само рівно й мовчазно ішли за ним, і Данько угадував, що їхні тіла так само переключились на хідню, що в душах їхніх загас гнів і зосталося тільки радісне почуття руху, що, наздогнавши його, вони уб'ють його весело й спокійно, ніби жалкуючи, що скінчилась довга, натхненна, розкішна гонитва.

Данько згадав далекий хутір, де він народився й пережив свого життя перші роки. Пасучи вівці, той хутір здався йому мов п'ять чорних гнойових купок десь на обрії. Там у гнойових купках вовтузились його гнобителі, і він прив'язував військову гільзу до дерев'яного держака і пристроював до неї курок на резинці. У руках його жовта гільза робилася шестистрільним револьвером, на чолі революційного війська він гордовито увіходив у хутір і конфіскував усю сметану і шомполку дядька Мусія. Він забирав у полон все населення хутора і дарував волю тільки блакитноокій Дуньці, дядьковій Мусієвій

дочці. Та Дунька, переконавшись, що тільки він, Данько, є справжній герой і вояка, сама не приймала від нього волі і кликала його їсти сливи в дядьковім садочку.

Але він одмовлявся їти з нею в садочок і будував машину, щоб летіти з Дунькою на Марс і приєднатися там до інженера Менні. Уже машина була готова і блищала, як новенький паротяг, і на ній були величезні білі, мов гусячі, крила. Удвох з Дунькою вони навантажували в машину провізію — там був здоровенний кусень сала, печена гуска, решето слив, дві миски з сметаною — одна для нього і друга для Дуньки, — вони ставили в кутку дядькову Мусієву шомполку, набиту буйним шротом, щоб оборонятись від нападу, і Данько стелив свитину спати коло того кутка, так що рушниця була напохваті.

Він згадував, які маленькі й незначні зробилися оті п'ятеро хат, коли він, комісаром полку, вертався з німецького фронту. У нього вже насправді була прекрасна манліхерівська рушниця і в нього був справжній офіцерський наган. У нього також був годинник, але не це його тепер цікавило. Він вертався до свого хутора білцем і пропагандистом, йому нічого було робити коло цих п'яти хат, але він сподівався побачити Дуньку. І ці п'ять чорних хат, що мріли перед ним на обрії, хоч які вони були незначні тепер, але з-поміж них двома ясноблакитними очима визирало далеке небо хлоп'ячих мрій і юнацької сподіванки.

Але Дуньки на хуторі не було — вона розтала десь між якими двома станціями у громадянській війні під час хлібного походу. І його тріумф у хутірському масштабі здавався таким нікчемним, що він того ж вечора виїхав з хутора у простори громадянської війни, і п'ятеро хат востаннє зникли з очей його...

Данько глянув перед собою на обрії. Просто перед ним, мов п'ять копиць, лягли п'ять заокруглих чорних купок. Він протер очі, за п'ятьма купками причаїлись обаполи ще дві, три, ще ціла купа хаток.

І враз він зрозумів. Куркулі заганяли його на степовий хутір.

XIII

Отже, просто додержуючи дистанції між собою і переслідувачами, Данько вже не зміг би врятуватися. У хуторі вони дістануть коней і собак і спіймають його за якусь годину запевне.

Данько змінив напрямок і почав подаватись лівіше; перейшовши так зо два гони, він оглянувся. Ловці перегрупувались і обходили його з лівого плеча. Данько взяв ще лівіше, і в ту ж мить скрайній лівий перебіг, а за ним і інші; Данько знову пішов просто на хутір, і негайно лінія ловців вирівнялась в тому ж напрямкові. Скайні почали йти швидше і підбігали вже сливе на одну лінію з Даньком, він трошки прискорив ходу і знову йшов прямо на хутір.

Хутір множився і виростав. Тепер це були вже не десяток хат, а два, може, і три десятки, і вони простяглися довгою вулицею, щоб перестрінати Данька і допомогти забити його. До них було вже не більше, як два кілометри.

Данько йшов просто на хутір і оком повстанця оцінював місцевість. Обминути його вже не можна було, навіть коли б ловці дали йому на це час. Просто перед хатами, немов картата плахта, лягли поля, сині, фіолетові і сіро-сиві.

Данько націлився на найбільший сивий чотирикутник і йшов просто на нього — це була гречка. Не дійшовши до поля гін з трое, він зняв рушницю, взяв її в праву руку до стегна і побіг уперед, скільки мав сили.

Коли на нього ввійшло медовим ароматом від буйних полків і дивізій гречки, він на бігу ще раз оглянувся назад. Усе було гаразд. Ловці спокійно, не поспішаючи, йшли вперед і навіть скрайні дуже відстали від нього — лови кінчались, бо звір остаточно розгубився і сам метнувся в пастку.

Повним ходом доскочивши до гречки, Данько упав в обніжок і швидко поповз плазом. З першого обніжку він завернув у другий, потім подався вправо, потім знову

наліво і плазував так, аж доки, з його розрахунку, ловці не підійшли прикро до гречаного поля. Тоді Данько упав лицем на землю і причаївся.

Ловці могли не знайти його. Вони могли збитися в купу, шукаючи, і тоді він легко зміг би втекти назад від хутора раз уже перейденою путтю. Гонитва тоді знову почалася б, замість скінчитися в цій гречці.

Але вони могли і натрапити його так, що він не встиг би втекти. Тоді довелося б вистрелити два патрони наосліп і вмерти.

Данько давно вже перестав боятися. Він слухав. В гречці стиха лазив вітер, просили пити перепели, якась мушва, збившись роєм просто над Даньковою головою, дзюрчала одноманітно, як довга закурена дорога, як пахне дьоготь, як риплять колеса, ковтаючи кураву. Мінути минали і хвилювались хвилини, а ловців усе не було чути. Подекуди Данькові здавалося, що всі п'ятеро ловців тихесенько підійшли до нього і стоять навколо і мовчки дивляться на його спину. Він хотів повернути голову і не міг. Лазив дитячий вітер, поспішалися пити перепели, мушва дзюрчала, а ловців усе ще не було.

Могло бути, що вони одразу подались на хутір по собак і підводи, і людей. Могло бути, що вони послали когось у хутір, а решта сіла навколо і чатувала, покурюючи тютюнець і балакаючи на теми сільськогосподарчі. Але могло бути, що вони й досі шукали його. І так, і так не можна було підвести голови і треба було дивитися в землю межі коріння гречки. Червоні стовбури гречки стриміли над горами скородженої землі, як сосни на сивих дюнах, і з гори на гору в хащах мандрував мураш, білобокий і білогузий, і в профіль він здавався Данькові змиленим, спітнілим шестиногим конем. Він дряпався поміж грудок, ставав дуба і знову біг ристю поміж сосон. На самому шпилі дюни щось заворушилось коло червоного стовбура — це був другий мураш, червоний, як прозора кіновар. Він, не поспішаючи, розгладжував довгі вуса і лагодився в путь.

Білуватий добіг до шпिला і став, зачуявши червоного. Червоний покинув гладити вуса і, не поспішаючи, ступив уперед. Білуватий завагався і почав повертатись, щоб тікати, та в цю мить червоний уже підійшов прикро до нього. Білуватий знов повернувся передом, і вони стали помалу витягати вуса один до одного. Раптом вуса зійшлися і, як пружини, одскочили назад, намацавши вороже тіло. Білуватий і червоний зчепилися кліщами.

Данько, мов зачарований, дивився на герць. Обое були потужні мускулясті воїни, білуватий трішки ширший і більший, червоний стрункіший і з більшою головою. Вони стояли дїба, зчепившись кліщами і напруживши м'язи.

Зненацька червоний покинув землю і почав згинатись. У ту ж мить одірвався від землі і білуватий. Вони впали і качались у куряві, не випускаючи кліщів, тіла їхні чимраз більше згиналися дугою, то один, то другий був зверху, і боротьба вагалася між червоними стовбурами гречано-соснового бору. Раптом білуватий схопився на ноги, зігнувшись в дугу, червоний висів на його кліщах. Білуватий бив їм об коріння сосон, качав його в куряві, знову схоплювався дїба, біг, котився, метушився, падав сам на спину і знову мотав ворога поміж корінням. Рухи його робилися чимраз швидші і істеричні, око не могло встигнути за його блискавичним мигтінням, а червоний щодалі дужче згинався в дугу.

Аж ось задок червоного підгорнувся зовсім під тіло і наблизивсь до кліщів, білуватий почав охлявати, кислота біла йому в голову, він немов спросонку безладно вовтузився на однім місці, ноги йому почали сіпатись, він, як п'яний, хилився набік, він розпустив кліщі і, змахнувши в повітрі руками, упав у куряву. Тоді червоний розігнувся і став на ноги. Він тепер не зважав анітрохи на змилений труп, що корчився в куряві коло його ніг. Він поважно випростався на весь ріст і почав акуратно розгляджувати вуса.

Він одпочивав дуже довго. Данькові здавалося, що він зроду не скінчить одпочивати і гладити вуса. Минали

десятки секунд — мурашиногречаних годин — а він усе гладив вуса, гладив щораз повільніше й ніжніше. Цей спокійний ритмічний жест люляв потомлену Данькову душу, його хилило на сон, він одпочивав в одному темпі з переможцем. І в міру того, як серце стало битися повільніше, думки почали весело вовтузитись, чіпляючись одна за одну, одкушуючи одна в одній хвості, збиваючись у купу, спливаючись, засинаючи. Примчався вітерець і струсив у медове море гречаного світогляду дьоготь, запах чорного хліба і поту. Вітерець стих, а гречка далі ламалась і шуміла. Данько враз охолов і насторожився.

Хтось, зовсім близько, проходив повз нього гречкою.

XIV

Данько занімів на місці і почав рахувати кроки. Ішов один чоловік. Значить, вони все ж таки шукали його. Гречка ламалась і тріщала, з крахом наближалась до Данькової голови, ішла вже зовсім близько і раптом змовкла. Данько прикипів до землі. Знову захрумтіла гречка і на цей раз почала ніби віддалятися. Данько виждав шістдесят секунд і з неймовірною обережністю підвів голову, дивлячись крізь високий кущик. Постать віддалялась, його не знайшли. Сонце було вже зовсім низько над обрієм, ще година — і можна буде втекти назавжди. Данько виждав ще триста шістдесят секунд і глянув сміливіше. Постаті куркулів ішли на хутір.

За п'ятнадцять, двадцять хвилин вони уже збалакаються на хуторі про підводи, за двадцять п'ять-тридцять хвилин вони знову виїдуть з хутора з собаками. Данько сперся на лікті і дивився на ловців. Коли остання фігура зникла поміж хат, він поповз у напрямі від хутора; проповзши кроків з двіста, він потрапив у яр — це був той самий яр, що в ньому далі лежав хутір. Данько став на ноги і, що мав сили, побіг ярком геть від хутора. Йому треба було бігти ще сорок хвилин, поки зайде сонце, а далі він міг одпочинути. За сорок хвилин він міг зробити з чотирьох кілометри.

Данько трішки придержав біг: треба було берегти сили. Він уже пробіг мало не весь яр і мав вибігти знов на степ, коли побачив двох хлопчаків, що закурювали цигарки, сівши за горбочком.

— Дядю, дайте табачку, — почав гукати один з хлопчаків і змовк. Його здивувало, що дядя біжить з рупницею в руці. Данько відчув це і спинився. Збрехати щось було неможливо, все одно догадаються, коли виїде підвода.

— Собаки моєї не бачили? — спитав Данько. Хлопці мовчали, Данько змахнув рукою і побіг далі.

Він вибіг з яру і біг знову степами. Уже йому стеналися груди, але треба було бігти прикро, бо на хуторі уже, видно, знали через отих двох хлопців, куди дичина впала. Надоккола був степ — назвиш, навзбіч, навпір був степ вечірній. Данько біг — і немов стояв серед степу, а степ тікав від нього за обрій. Піт давно просочив його одержу і охолоджував бігуще тіло, як автомобільний радіатор.

Данько біг, і степ тікав від нього. Коли ж сонце сховалося під землю, він спинився і впав на землю. Він заснув.

XV

Йому снилися химерні, надзвичайні речі. Йому снилося, що він не Данько Харитонович Перерва, а Дон Хозе Перейра, подорожній і тираноборець з далекої Барселони. Йому снився доктор Леонардо, медик і природолюбець, прекрасна Альчеста і багато інших облич, яких він зроду не бачив у житті і які були в цьому сні знайомі й звичайні.

Йому снилося, що на землю впала зима, і він почав замерзати. Холонув живий виноградник його крові, він застигав і лежав немов льодовий пік, схилиючись грудьми над робочою Барселоною. Крізь сон він бачив, що надоккола його стояли мовчазні гори — і це були п'ятеро куркулів — і він мусив умерти. Було холодно і неспокійно спати, як колись за дитячих років у нетопленій хатині глибокої осені.

Фантастична дитяча книга повела його в легендарний ліс спогадів. Веселі маслоноси пурхали й цвірінькали в смарагдовім листі легендарного лісу, у темнім ручаї під навислим корінням чорних дерев молокопруд, одсапуючись, рив собі нору і накладав купи оксамитної землі; в зеленім подолі на взліссі танцювали баскі хлібороби, бодались і бігли навзаводи в поле...

Куркуль Щовб ударив Данька ззаду сокирою по голові, і він умер в степу ніччю.

XVI

Уночі в степу лежало тіло члена степового окрвиконкому Данька Харитоновича Перерви. Земля давно охолола і давно цез усякий слід сонячної жаги. І в міру того, як остигала земля, оживав виноградник гарячої крові, спалений сонцем. Це була вже не та кров, що гнала Данька по степу, тікаючи від куркулів — це була та передсонячна кров, що текла в жилах Дона Хозе Перейра ще перед перетворенням його.

Дон Хозе Перейра глибоко зітхнув і розплющив очі. Йому боліла голова, з рани на потилиці ще точилася злегка кров, але свіжо було і холодно, і він підвівся. Він витяг носовичок і замотав собі голову. Крізь хустку вуха його почуло розмірені удари хвоста — це був його рудий друг, сетер Родольфо.

— Здоров, рудий друже Родольфо! — сказав Дон Хозе. — Чи не задовго ми спали тут з тобою на сирій землі?

Родольфо теж устав, але не сказав нічого. Він був тієї думки, що можна було б іще поспати.

— Боюсь, що я здорово розбив собі голову, — мовив Дон Хозе. — Болить як не лусне. Щодо мене, то я переситився полюванням у степах і годен негайно їхати назад у Барселону, де, як ти добре пригадуєш, рудий друже Родольфо, в нас з тобою є одна важлива справа. Час уже зараз подумати, як би нам з тобою своєчасно затерти наші сліди.

І Дон Хозе Перейра став вигадувати текст кореспонденції до італійської газети «Воче-Дель-Пополо».

Я гадаю, що він при цьому споменує прізвище доктора Леонардо.

Книга перша

I

Коли подорожній сідає в човна на Бахтині, щоб їхати в Слобожанську Швайцарію, то коли він, цей подорожній, не вміє бачити, він нічого не побачить путнього.

Він залюбки погоджується, що дорога була довга і що дорога була курна — не жаль йому доріженьки, що куриться курно — сказав би він, коли б він умів оцінити курну дорогу.

Так само він готовий визнати, що була дуже труська дамба, і що був міст через якусь нетечу, що її переїжджачи, єсть порядок запитувати: невже ж це Дінець? Ніхто з них не знає, що ця фраза ріднить їх з тією легендарною бабою, яка, погостювавши в Харкові в кума, розповідала потім у доповіді про подорож — а доповідь ця відбувалася перед хатою на колоді, де вже багато було налузано насіння — сказала в своїй доповіді:

— А в Харкові Дінець поганий!

І хоч оця баба і передбачала пишний проект провести в Харків Дінець — проект, почасти зреалізований фотографом Довбнею, бо фотограф Довбня, зробивши знімок Лопані, пофарбував її в усякі кольори, зробив утроє ширшою, намалював на ній пароплава, а над нею аероплана і навіть, здається, чи не пустив десь у береговій піні пухкеньку німфу в купальному костюмі — хоча баба це все передбачала, казавши, що в Харкові Дінець поганий, але подорожній ніяк би не згодився з тією бабою поріднитися.

Тим часом баба могла б дечого навчити подорожнього — назв'їм його Леонардо — і умовмося, що він з фаху свого доктор і бачив усякі краї. Бачив справжню Швайцарію і сходив на Монблан, але не наважився зійти на Маттергорн, бачив справжню Баварію і, нехай буде,

бачив червону Баварію під час повстань у Німеччині і бачив також Нову Баварію.

Отже, Леонардо, подорожній і лікар, обіймаючи за талію, скажемо просто й без претензій, Альчесту, не спостеріг нічого окрім курави, дамби і нетечі, яку він ще й до того взяв за Дінець.

Але для легендарної баби (створеної нашою фантазією) було по дорозі багато цікавого. Був терофазеритовий завод і багато хат під терофазеритовими дахами, були ворота, що над ними стримів хрест — якимсь старовинним звичаєм, а самі ворота мало не всі були вимазані дьогтем — теж якийсь старовинний звичай.

Але надаремно фантастична баба копилила губу, уявляючи собі дівку, в якій знайшлася самосійна дитина чи, конкретніше кажучи, безкоровайний син. Буває, що старовинний звичай набуває нового змісту — так, доктор Леонардо обіймав рукою за талію Альчесту, хоча вони сиділи не в кареті, а на лінійці. Так і хлопці парубочого віку мастять тепер ворота не тій дівці, що грішила, а тій дівці, що не схотіла.

Щулячи своє старе око (вигадане, як сказано нами), баба спостерегла б хатку з двома віконцями і забитими тепер дверима, що якимсь химерно виходили просто над призьбу. Це була колись монополька, сказала б баба.

А величезні три літери на терофазеритовім дахові тієї хати, літери М. С. П., що доктор Леонардо вважав за марку терофазеритової фірми, виявилось б, були просто візитова картка і значили вони — Микола Семенович Половинка, а не Московська Сільська Промисловість, яка, відома річ, терофазериту не виробляє, а виробляє інші речі селянського вжитку, як-от праліне, зефір, мікадо, крем-мокка і інше.

Так само доктор Леонардо не звернув достатньої уваги на каланчу, зверху якої невсипущий пожарний оглядає Слобожанську Швайцарію саме в ті дні і години, коли він не спить під грушею. Проминув він і невеличку камінну будову, що містить у собі електростанцію, а ще раніше, в Замості, не побачив повороту на Ззідьки.

Щоб бути справедливим, треба сказати, що доктор Леонардо, піддержуючи на дамбі однією рукою Альчесту, а другою рукою портмоне, указав їй на одинокий димар ліворуч десь за Мжею. Але й тут доктор Леонардо, занадто стурбований цілістю двох об'єктів, піддержуваних його правицею і лівицею, не встиг визначити точно, що то був за димар.

— Тут, мабуть, цегельня, о Альчесто, — сказав він, — де виробляють цеглу, з якої околицьні селяни не будуть своїх домів. Та й що інше може бути в такій містині! Може, якийсь химерний фантаст сказав би, що це паперовий млин!

— Ні, це не те, — обізвалася б вигадана моєю фантазією баба, коли б вона випадково опинилася б коло підводи. — Це не млин. Це в нас, бачите, бамажна хвабрика!

Але в цей момент підвода перегнала б бабу, зап'явши її завісою куряви, і Альчеста так і не почувла б слів цього нереального персонажу.

II

Отож доктор Леонардо і донна Альчеста ще не сіли в човна на Бахтині, щоб їхати в Слобожанську Швайцарію, а, навпаки, допіру в'їхали в місто Зміїв, і перед їхніми очима промайнули інваліди, що торгують хлібом. У Змійові хлібом торгують перекупки та інваліди, і до цього затишного місця не доходить і поговорі про те, що в Слобожанській Столиці хлібом торгують виключно греки по формулі: що ріг, то грек, що грек, то хліб. Так само не чували в Змійові й про війну, що її воюють харківські греки з церобкоопом. Кожного місяця благодні елліни відступають церобкоопові ріг за рогом, подаючися на околиці скіфського міста.

На базарі Леонардо і Альчеста спостерегли низку яток просто під небом, що нагадали їм життя рідної Італії, на політанські житла і сонячне калабрійське вино.

Бо на ятках стояли безкраїми рядами пляшки, пляшки повні й пляшки порожні, а коло них мостився народ, закушуючи хлібом.

— Це не вино, — сказав доктор Леонардо, — це навіть не «хлібне вино», як на Україні називають картопляний спирт, розведений на шістдесят процентів водою. Це той питомий напій, що його дійсно роблять з хліба на Україні, а в Росії роблять з клюкви, бо там клюква заміняє людям хліб.

Це «куасс» (kwass)!

— Я хочу попробувати цей «куасс», — сказала Альчеста. «Люба моя», — почав був Леонардо, але доктор Леонардо, хоч і подорожувавши довгі роки з Альчестою, ще не мав щастя любити її остаточно і повно, а тому він допоміг Альчесті зійти з приступців лінійки і підвів її до ятки.

Елегантною ручкою, зтягнутою в лайкову рукавичку, Альчеста взяла шклянку, але негайно поставила її назад.

— Ти могла б сміливо пити, о Альчесто, — сказав Леонардо. — Сифіліс найбільше поширений у селах над річкою Уди, селах великоруських, де немає ні одного, хто не був би хворий. Ці старовинні оселі, старіші від усіх українських осадів, були основою для військових селищ державного експериментатора Аракчєєва. Він не мав повного успіху в своїх експериментах і виплекав у селищах тільки один бік військової доблесті, а саме венеричні хвороби.

Але Зміїв — це відносно недавня колонія західних українців, і тут сифілісу немає. Отже, ти могла б сміливо пити з цієї шклянки, о Альчесто!

— Бач яка, щоб її пранці взяли! — сказала перекупка услід Альчесті, що, мов злякана пташина, пурхнула назад до підводи.

— Чи вас везти до Провалля? — запитав візник, мужчина на вигляд Ахіллес, а на прізвище Черепаха.

— Дорогий Черепахо, — одповів доктор, одсуваючи портмоне. — Я хотів би, щоб ви повезли нас на Бахтин. І це не тому, що Провалля, від якого Зміїв дістав своє легендарне прозвисько, було б нецікаве для нас, бо великий і грізний мусив бути той Змій, що провалив землю

і перший з сухих житніх полів глянув на вогку розкіш плавень, плес, заток і колін синього Дінця, а тому, що ми мусимо їхати човном від Бахтина, більше того, ми мусили їхати човном уже в початкові першого розділу цієї книги і в початку другого розділу цієї ж таки книги. Закони фабули, милий Черепахо, непорушні й непохитні, як фізичні закони, що ви знаєте добре й самі. Згадайте, як ви, розповідаючи про спійману вами на доріжку щуку, казали своїм приятелям і іншому козацтву, що щука була не більша й не менша, як вісім фунтів завважки, а вже потім додавали, що щука тая перебила хвостом поводок і зірвалася, навіть не дійшовши до корми вашого дощаного човна. Отже, я мупу просити вас, друже Черепахо, скоряючися фабульним законам, везти нас на Бахтин.

III

— Володько, — сказав селянин Черепаха, звертаючися до свого коня, масті гнідої, — Володько, хіба вони не розуміють! Він заплатив мені рубля, щоб я їх віз у Бахтин, і я везу...

— Володько! — сказав ще раз селянин Черепаха, поточився і впав коло возу на шлях. Альчеста зойкнула і затулила обличчя лайковими рукавичками. Але Черепаха уже звівся на ноги, вибрався на лінійку і хльоснув по коневі.

— Він, мабуть, див багато куасс, — сказала Альчеста.

Та Черепаха не погодився б із тим, коли б він чув ці слова. Він випив просто свою ранішню порцію, потішаючи себе, як і кожного дня, тим, що його скривдила баба-перекупка. Він згадував цей факт кожного разу вранці, коли особливо гостро відчувалася потреба випити, згадував мовчки й про себе.

А випивши, він починав про цей факт розповідати і завжди в тій короткій формі, в якій він звернувся до свого коня Володьки.

Увечері він вертався назад до Змійова і, вкрай роз'ятрений уже своїми власними промовами, випивав знову.

Другого ранку йому сильно кортіло випити, і він знову згадував про факт.

Так минало життя селянина Черепахи і його коня Володьки.

IV

Коли подорожній сідав у човна на Бахтині, то перед його очима розгорнулася така картина. Ліворуч поблизу берега селянин Черепаха ховав у кишеню паперового карбованця і, очевидно, лагодився їхати випивати, тільки-но востаннє повторивши свою коротку промову. Праворуч у човні вже сиділа Альчеста, поклавши ніжки на купу йору, викинутого в човен, щоб не було мокро. Просто за спиною подорожнього, доктора Леонардо, скажімо, розлігся перший краєвид.

— Те, що ти бачиш перед собою, о Альчесто, — сказав подорожній, — виключаючи звідси фігуру добре збудованого і добре одягненого чоловіка, доктора Леонардо, що, втім, зараз розбереться і зостанеться в самих трусах, те, що ти бачиш перед собою, виключивши цю фігуру, це ще не є Слобожанська Швайцарія. Це, я сказав би радше, Слобожанські Прерії, по яких, як ти можеш бачити в бінокля, пасуться не бізони, а довгорогі корови й бики сірої масті, сумирні й флегматичні онуки степового тура, що так безрезультатно носив на своїх рогах князя Мономаха. Вони скорилися людям, і їх привчили, принаймні в коров'ячій їхній частині, давати людям молоко, лише зрідка перекидаючи дійницю.

Навпаки, того птаха, що, як ти бачиш, ніби спинився над бором у долині, люди ще не привчили класти яйця і жити на дворі. Це степовий орел...

— Це орел! — скрикнула Альчеста, хапаючи бінокля. — Я думала, це ворона. Невже ж тут ще є орли!

— Це степовий орел, — сказав доктор Леонардо. — В бінокль тобі видно його тупі, незагострені крила. Один такий орел сидів тут, у зміївськiм лісництві, років двоє тому, поки його не перевезли в Слобожанську Столицю. Я дізнався про це з еспанських газет.

Тепер подивися на цей широкий поділ, на ці сотні озір, колін і заток. Ліворуч ти бачиш піскову джунгу і на ній бір. Праворуч од нас — Бахтин, а далі почнуться гори. Колись увесь цей поділ був одна широчезна синя ріка, і це було не за царя Томка, коли була земля тонка, а значно пізніше, приміром, за князя Мономаха.

Навіть доплив допливу допливу цієї ріки, славнозвісна річка Лопань, колись була чималою рікою. Журналістський крамар Нечипір Убийдятько міг би розповісти тобі про те, як у Лопані за його пам'яті ловили аршинних королів і навіть точно показати довжину такого коропа на своїм прилавоці. І в не таку сиву давнину, значно ближче до наших часів, коло молдавського млина утопився не зовсім тверезий візник.

Взагалі глибінь вод у всім Союзі колись була куди більша й страшніша. Є таке місто Рязськ десь у Тамбовській губернії, і перед вокзалом там є й досі чимала калюжа. Але коли мій батько був ще студентом і віддавався всією душею своєю вивченню римського права, в тій самій калюжі перед вокзалом, випадково туди забрівши, утопився дорослий нормального розміру кінь.

V

— Епіорніс, у яйцях якого і досі чорні тубільці носять воду, як у цебрах, зник, і ми вже ніколи-ніколи його не побачимо. Але ріка весною показує, яка вона була колись, коли вона затопляє весь поділ і лівим берегом для неї бір, а правим — ліс. Вона збиває телеграфні стовпи і примушує задончан ходити до лиманської церкви замість до зміївської. Вона збиває телеграфні стовпи, й покірні стихії задончани тепер замість стовпів становлять соснові дрюки, зваживши, що все одно й стовпи знесло б водою. А раз знесе, то навіщо їх і ставити, вирішили задончани, і пустили стовпи на сволоки...

— Леонардо, любий, — сказала Альчеста, — в дитинстві я була така ж розумна, як вони. Я не хотіла мити рук, бо вони ж усе одно забрудняться. Тепер я мию, правда, але ж я завжди, завжди нощу тепер рукавички.

Вона схопилася і простягла до Леонардо пару незвичайних рученят. Човен злегка схитнувся, і Альчеста оперлася правилою на борт. Човен нахилився трохи направо, і Альчеста, в чарівнім зусиллі вирівняти його, налягла на лівий борт. Човен перекинувся і накрив собою подорожнього, доктора Леонардо, і елегантну Альчесту, яку він ще не мав щастя любити остаточно і повно, хоч і подорожував з нею вкупі протягом довгих років.

Степовий Дінець не глибокий, і доктор Леонардо не злякався ні на мить. Домінантне почуття в його душі була радість. Він дочекався того моменту, коли можна врятувати Альчесту, винести її на руках на берег, зняти з неї щасливими руками її мокру одіж, піти з нею берегом, несучи в руках її ніжну білизну, і скромно дивитись на маленькі пальці ніг, що переступають у сонячній траві.

Вони йшли радісно і просто. Сонце стало в зеніті. Струмінь Дінця, підкрадаючись до берега, віяв злегка холодом, і Леонардо почав складати вірші. Він почував, що несе у руках своїх свою найщасливішу річ, і довгі роки подорожі склалися в два мовчазні рядки:

Як ми з нею луками йшли,
Розцвітали луки на путі...

Він глянув назад на човен, на те місце коло осоки, де він виносив її на берег:

Під ногами не було землі,
Ні пливти, ні стати, ні йти.

Альчеста теж оглянулася за ним. І от ступінь за ступнем склалися стопа за стопою:

В берегах давно дрімав Дінець,
Мов косар на спину спати ліг.
Вона глянула — й родився вітерець,
Вона стала — й вітерець затих.

Як заснув у небі білий шум
І забув пливти за океан,
Як перо, що ним тепер пишу,
В сонний затопилося стоян.

Сонце! Леонардо вже бачив, як воно заходить для нього, щоб дати простір його радості!

Як спалив зелену лісосіч
І погас, рудіючи, Ромен,
Як минали ніч і день, і ніч,
Як минали день і ніч, і день.

Я не можу засудити доктора Леонардо за те, що він склав такий ніжний вірш для неглибокої і неосвіченої жінщини, яка ще й до того носила лайкові рукавички, а зараз ішла поруч з ним гола і несмілива в луках над сонним Дінцем.

Любов не хоче знати нічого про розумову нерівність і недостатню освіту. Може бути, що доктор Леонардо збирався перевиховати і навчити цю ніжну й капризну жінчину, що гола тепер здавалася йому сімнадцятилітнім дівчам. Але можливо, що він і не збирався її перевиховувати і вчити.

Адже ж доктор Леонардо був зовсім не комуніст і навіть не громадянин Радянської Республіки. Як показує вже само його прізвище, він був італієць. У книгах невеличкої церковці недалеко Болоньї й досі можна знайти запис про те, як тридцять сім років тому у Александро Пацці, повіреного цієї самої церкви св. Франческа, народився син Леонардо Пацці.

Це й був наш подорожній, доктор Леонардо.

VI

Покиньмо на деякий час наших героїв, що скоро вже обсохнуть і одягнуться, не заглядатимемо поки що в їхні душі, в яких уже доспіло щастя, не згадуватимем і того, що по самому тілу Леонардо, як вітер по струменю, пробігало тремтіння найтоншої, найніжнішої радості. Повернімось до вигаданої нами абсолютно нереальної баби і до другого, на совість сказати, теж вигаданого, абстрактного персонажа — селянина Черепахи.

Уявім собі, що ці два алгебраїчні знаки зустрілися немов плюс і мінус у тім конкретнім геометричнім місці,

де вулички з Бахтину увіходять у базарний майдан. Баба, коли б вона була живою, реальною бабою, саме встигла б дійти до майдану і зустріти Черепаху, що, роз'ятрений незчисленими промовами до пасажирів і перспективою випити, промовляв уже сам до себе, хоч і дуже голосно.

— Балакаєш, дурню, — суворо сказала б баба, — пожди, набалакаєш собі хліба. Овес будеш у мене брати чи вже проп'єш і цього карбованця?

— Почім овес, бабо? — спитав би селянин Черепаху, обережно уникаючи розмови на моральні теми.

— По три з половиною, — одповіла б баба незаперечним голосом.

— Мабуть, так, що завтра заїду, а мо', й післязавтра, — сказав би селянин Черепаху, одтягаючи скількимога день тверезості.

— Післязавтра буде по чотири, — сказала б баба, вирушаючи знову в путь.

Селянин Черепаху дуже хотів би сказати чортовій бабі, що за тижнів двоє овес буде в Змієві по сім гривень, бо буде новий, але утримався. Могло б статися, що після такої репліки бабин овес подорожчав би ще на півкарбованця, а більше ніде вівса не добудешся. Ця баба щоосені закупувала тисяч зо дві пудів вівса по п'ятдесят копійок, а по весні і влітку продавала його по два, по три і по чотири карбованці за пуд.

Селянин Черепаху, будши далеко розумніший за панів, бо пани, як він з'ясував собі вже давно, нічого не розуміють у селянських справах, цілком, одначе, визнавав розумову перевагу цієї баби. Сама механіка її вівсяних операцій видавалася йому хитрою і мудрою аж до геніальності.

Черепаху сплюнув услід лихій бабі, викопав у кишені карбованця, зліз з підводи і, тримаючи карбованця в простягнутій руці, увійшов у кооператив.

Тим часом на дорозі, де оце тільки ішла баба, вже нікого не було. Тільки дурман край дороги стиха хитав ключою закуреною головою та десь далеко в дворі кудкудакала курка. Баби не було. Вона не повернула в вуличку

і не зайшла в двір, і не злетіла на небо, і не провалилася крізь землю. Її просто не було — адже ж ми попереджали читача, що це персонаж вигаданий, суто абстрактна величина, алгебраїчний знак, а не жива людина. Баби не було, як не було й розмови про овес. Тільки дурман край дороги стиха кивав закуреною колючою головою.

VII

Захопившись апокрифічною бабою, ми покинули доктора Леонардо і його майбутню коханку Альчесто голих, ідучи попід берегом степового Дінця. Аморальний читач міг уже бозна-що подумати про них, зважаючи на небезпеку такої подорожі для двох ставних, живих людей з гарячою італійською кров'ю в жилах.

Але аморальний читач забуває, що доктор уже стримував свою пристрасть протягом довгих років подорожі і тим легше міг стримати її зараз протягом кількох годин чекання.

Леонардо спинився, міркуючи. Вони могли б зараз звернутися на першу кручу, на якій уже було врізано стільки ініціалів, дат, імен і любовних пам'яток. З цієї кручі вони могли оглянути весь поділ степового Дінця, Задонецький бір, у синій імлі великий лиман за бором, залізничний міст коло Якубіна і десь далеко, під самим крайнебом, потяг. Вітер міг би донести до них у південній тиші немов потойбічний гуркіт вагонів і дихавицю паротяга. Праворуч за кручею вони могли б побачити вже й гори — ввійстя в Слобожанську Швейцарію.

Вони могли б і просто іти далі берегом Дінця аж до самої Гайдари. Вони могли, нарешті, знову сісти в човна і за водою дістатися до перших гір.

— Люба Альчесто, — сказав доктор. — Я пропонував би знову сісти в човна. Правда, нам доведеться вертатися назад, але в нас багато часу, а фабульні закони неблаганні.

Альчеста нічого не казала, а стояла й дивилася в траву. Леонардо тихенько взяв її за руку і повів до човна.

Вони не балакали більше, Леонардо вигрібав, одкидаючися назад, а Альчеста, підстеливши під себе одержу, лежала на бушприті й дивилася в воду. Химерне зілля коливалося й вигиналося під струмом, витягалось в гаї, а між ними розривалися провалля і коридори, з яких злякано тікали перисті окуні й червонопері яззі. Дно коридорів світило золотим піском, поволі ставало зеленіше, синіше і зовсім зникало в каламутній імлі, над нею ж метушилися риби. Дно човна шаруділо по лататтю і, затопляючи білі й жовті лілії, видушувало з них ефемерний грушево-медовий аромат. Зелено-золотий жучок вібрався з лілії на борт, повз поволі і, м'яко лоскочучи, зліз на руку Альчесті.

А над Леонардо носились чайки. Немов дні його довгої подорожі, вони проносилися перед очима, гострокрилі й світлі, і, здавалося, ні одна не верталася знову, а дець з білої хмари висипалися нові й нові легіони теплих сніжин і падали перед очима на ріку.

Дінцєві ж не було краю. Неширокий і бистрий, він ховався за очеретом, повертав на схід, на південь і знову на схід, ніс човна далеко-далеко вбік і раптом через довгі години знову пустотливо показував своє, уже раз перейдене водяне тіло дець за півсотні кроків праворуч.

Леонардо покинув весла й випростався в човні. Вони в'їздили в Слобожанську Швайцарію. За ними відпливала сіть озір і колін, Кривець розвивався в Дінчик і йшов у велике плесо під Задонецьким хутором, ліворуч попереду лежало, як колосальне дзеркало, Біле озеро. А просто попереду вогким подихом віяла озія темних лісових гір, ховаючи під кучмою ще незнаний підгірний Дінець. Леонардо стояв, як скам'янілий, Альчеста підвела голову і мовчки дивилася на ліси. На мить стало зовсім тихо, крєкіт жаб ушух, гори несподівано затудили півнеба і застигли в чеканні.

— Альчесто, люба! — тихо мовив Леонардо — і не зміг казати далі. «Альчесто», — сказав він з зусиллям. Вона повернула до нього голову і мовчки дивилася на нього глибокими вогкими очима.

— Альчесто! — повторив Леонардо. — Там... десь там... серед одежі лежать мої цигарки. Дай сюди, будь ласка. Страшенно хочеться курити.

VIII

Коли б я був не скромний медик, а прозаїчний лірик, яких до речі, о Альчесто, дуже багато на Україні, і пишуть вони або вірші, що нічим не різняться від прози, або прозу, що нагадує дуже погані вірші, коли б я, о Альчесто, був прозаїчний лірик, я так спробував би передати тобі своє враження від Слобожанської Швейцарії.

Подивись, наш човен впливає за тринадцятий поворот, і враз змінюється весь ландшафт, неначе на сцені включили лісові лампи замість степових.

Вода стає темна, тиха й глибока. Вода стає вчетверо ширша, але три чверті її затуляє тінь лісових гір. Якби ти заплющила очі на тринадцятому повороті, тобі здалося б, що тебе перенесли з човном в інший клімат, на тринадцять градусів на північ. Тут прохолодно і вогко. Явори й дуби зійшли до темної ріки й закрили її ризням своїх рукавів. Човен минає останню затоку, і з лівого берега підійшли осокори. Важка хмара причалила над велику ріку і спустила над ліс якорі.

Ця гора затулила від нас півсвіту, а це ж тільки перша, найменша гора. Друга вища, ще вища третя, четверта — виростатимуть гори на поворотах.

Ти бачиш: у лісі спокійно й тихо. Вовки сплять у своїх лігвах далеко від ріки і вночі прийдуть пити воду. Людей нема, але дикі кози теж зайшли в саму глиб лісу.

І от ти чуєш у цій тиші водяний звук, як нота, як трель дерев'яного інструменту в оркестрі. Він то змовкає, то знову дзюрчить далеко, ніби якийсь птах перестрибує з гори на гору, нанизуючи за собою пасмо водяних, ледве силдуватих, неокреслених туманних звуків.

Цей птах з дерев'яним горлом — це перша флейта Слобожанської Швейцарії. Це співають дерев'яні дзвоники на шиї в корів, щоб можна було легко знайти заблукану тварину.

Тепер подивися над ліс — бачиш над кронами його, що вже на самім шпилі гори стоять прозорі прямовисні димові стовпи, ніби з десяток авелів водночас запалили свої вогні в райському лісі. Вони злегка коливаються, коли набіжить вітерець, і потім знову випростуються вгору. Вони трохи сітчасті, ніби хтось простяг сушити верші, прип'явши їх до хмар і до лісу.

Це, о Альчесто, комарі, і вони не над лісом, а над нами. В повітрі немає в нас точок орієнтації, і те, що летить над нашим носом, часто, здається нам, летить над далеким лісом.

В історії полювання є не один випадок, коли мисливець хапався рушниці й стріляв у муху, гадаючи, що то качка летить над кущами.

Ти давно чуєш, як межі водяві дерев'яні трелі втручається вищий, чистіший, довший тон.

Це друга флейта, флейта-піколо Слобожанської Швайцарії. Ти можеш бачити, який піколо грає на цю флейту.

Чи не здається тобі, що ці ластівки — от над горою, трохи ніби більші, ніж треба, і крила їх не такі серповидні. От пливе одна така ластівка, крила її складені правильним півмісяцем, крізь них просвічує сонце і дим! Ці крила блідо-оранжеві, а пера слабо-блакитні.

Це і є піколо. Це золотава щурка, як кажуть, єдиний залишок колишньої тропічної фавни, ще перед великою мандрою льодових подюсів Землі.

Дядьки називають цього птаха бджолоїдом, бо він полює залюбки на бджіл.

А от над річкою шугнув куди яскравіший самоцвіт — він сидів на очеретині, коли його сполохав наш човен. Це королик-рибалка, так звать його англійці, а в нас він називається синьовуд.

І от що далі вглиб лісу запливає човен, то густіші й багатші стають звуки. До дерев'яних дзвоників і золотавих щурок долучається металевий тимпан, гострий і прикрий — це кричить чапля. Мов кларнетові півники

в оркестрі, вистрибують дикі високі вигуки, це клекчуть яструби й соколи. І під усім тим, мов вечірній дзюркіт цвіркунів, розстелилася сіть голосів дрібного співочого птаства.

ІХ

Приблизно так або ще солодше я змалював би тобі, о Альчесто, ландшафт Слобжанської Швейцарії, коли б я був прозаїчний лірик.

Але що я не прозаїчний лірик, а лише лікар-венеролог, Леонардо Пацці з-під Болоньї, я спробую якось інакше висловити тобі, о Альчесто, те, що я почуваю, при тій умові, що ти знову даси мені цигарку з числа тих, що є там... десь там серед одежі.

Ми підпливаємо до Косача. Он там понад дубовим і ясеним молодняком на горі стримить одиноке дерево.

Здається, що це та сама гора, де козаки-ченці насадили садки і який-небудь Дорош мав пасіку оддалік від козацького монастиря. Грицько Нечоса, інакше Потьомкін Тавридський, зруйнував це військове козацьке кубло з наказу вельмидержавної всесвітньої курви, цариці Катерини. Здається, що це та сама гора. На кручі її, ти бачиш, хтось вирізав своє прізвище — Перебийніс.

Але не треба думати, о Альчесто, що це той самий Перебийніс, котрий просив мало, сімсот козаків з собою, і рубав ляхам голови з плечей, а решту топив водою, вирізав на цій кручі своє молодецьке прізвище, дане йому за те, що, хлопцем будши, він усім парубкам у своїм селі одним добрим ударом перебивав носи.

Цей Перебийніс, я думаю, молодий хлопець з Змійова, комсомолец, працює він, мабуть, на паперовому млині і чи не грає й в футбол, де він уже не має нагоди перебивати носи, а хіба ноги ворожим бекам та гавбекам, коли прийняти гіпотезу, що він сам, цей молодий Перебийніс, грає лівого крайнього форварда або ж інсайда.

Так, о Альчесто, здається, що це та сама гора. Ти бачиш, як там серед дубового і ясеневого молодняку стримить, мов зелена свіча, одиноке дерево.

Це, мабуть, груша. Я бачу, о Альчесто, твій здивований жест. Звідки знає Леонардо, каже цей жест, що це груша, а не приміром, берест чи ще якесь дерево?

Це, мабуть, груша, повторюю я. Вирубаючи ліси, українець залишає груші. Восени в одну з субот його сім'я піде в ліс, узявши з собою міхури. Його жінка й діти наберуть повні лантухи диких грушок, маленьких і прикрих на смак. Вони попечуть ці грушки в попелі і вечорами їстимуть їх, як ти, о Альчесто, їси вечорами шоколадні цукерки Моссельпрому. Ця груша є селянський Моссельпром.

Але й не так, о Альчесто, хотів я розповісти тобі про це дерево... Ти щось хочеш сказати?

Х

Свідомий і освічений читач знає те, що каже нам наука фізіології про деякі людські потреби, а саме, що вони абсолютно неблаганні й неминучі. Сила цих потреб така, що, будучи затримані і невдоволені, вони крушать усе на своїм шляху: мораль, звичаї, закони, сімейні вузли, найдорогше для тих самих людей вони крушать, як лавина. Такий голод і така любов.

Але й інші потреби, рідше згадувані в книжках і зовсім не згадувані в віршах, силою своєю чи не більші від цих двох.

— Леонардо, любий, — сказала Альчеста. — Я хотіла б зійти на цю гору.

Щось тьохнуло в грудях доктора Леонардо від цих її слів, від того тону, яким вона вимовила слово «любий». Невже ж прийшов час? Невже ж зараз закінчиться його психічна подорож у душу Альчести?

— Ходім! — сказав Леонардо і скерував човна до берега. Він врізався в осоку. Альчеста легко стрибнула на берег і одштовхнула човна руками.

— Я піду сама, Леонардо, — сказала вона з чарівною посмішкою на ніжних устах. — Я зараз повернуся.

— Коли є сила, дужча за любов, то, мабуть, ця, — подумав доктор Леонардо. Адже ж вони не розлучалися ні на хвилинку з самого рання.

І він знову почав дивитися на самотнє дерево, що стриміло над лісом. Він глибоко замислився і не помітив, як за ним рознялися дві незрівнянних руки і, тихо зімкнувшись, загулили йому очі. Леонардо ласкаво одвів руки і повернув голову. За ним у неглибокій воді під берегом стояла Альчеста.

— Я хочу сказати, Альчесто, про це дерево, — мовив Леонардо. — Я не знаю, що є чудесного в самотнім дереві, що винеслося над ліси і дивиться тобі просто в вічі. Може, воно манить душу тим, що за цею горою є знов далекі й неznані поля і знову гори, що немає краю твоєї дорозі і що тайна, за якою ти мандруєш на гори, розтавши за першим верхів'ям, зараз же чудесно народиться за другим і так маюватиме цілий день, поки ти не прийдеш у ніч.

Це дерево, як той потяг, що промчав повз степову станцію і навіки розтав для тебе в долині. Це дерево, як той сон, у якому ти пережила нарешті щастя і забула його на світанку. Воно, як той ігдразил, Ясен германської міфології, що вріс корінням у землю і що на нім тримається всесвіт.

У того, хто створив нас з тобою, про це сказано краще й смутніше. Я думаю, що в нього більше пішло творчої сили на ці слова, ніж на нас з тобою, хоч я розумний і спокійний доктор Леонардо Пацці, а ти прекрасна Альчеста. Слухай.

XI

Ах, дерево у пам'яті глухий,
Що винеслось над обрій давніх літ
І так у полі зорянім заснуло.

Немов не зорі то були, а деревій:
Райдеревом розкинувся над світом
І подолав полин, і переміг пирій,
І виріс в ігдразил,
— Морями, хмарами і снами оповитий.

Те дерево в дитячий край веде,
В туман, що закипає над рікою,
За ті горби, що десь за ними ген

Має тайна і розтане знов,
В жита, що їх хорунжий вітер
Жене за ті горби зустрітися, любов,
З тобою.

— Під деревом, що стало серед літа.

ХІІ

— Я сказав, що той, хто створив ці слова, створив і нас з тобою. Йому, що писав цю книгу, я не був вдячний через усе своє довге життя, бо мое щастя, майнувши переді мною, як та зоря, падало в безвість. Але сьогодні я дякую йому — ти розумієш за що — за те, чого ще ніколи не було на цій землі і що збудеться сьогодні, Альчесто. Я знаю, я почуваю це — Альчесто, голубко, ти й досі стоїш у холодній воді, любя!

Він вистрибнув з човна, і вони пішли вгору; вони перейшли кущі і стали вибиратися на кручу. Перед самими очима їм ширяли золотаві щурки, листя лоскотало їм шию, і вони вибирались все вище й вище угору.

Наївна загорожа з свіжого гілля перепинила їм путь: десь по той бік гори в лісовім яру дзвеніли дерев'яні дзвоники. В загорожі вони побачили двері.

Я думав, що тільки Леонардо побачив ці двері в білій стіні альпійської хатини, бо Альчеста, міцно вхопившись за руку Леонардо, не відривала очей від цієї давно знайомої, чужої руки, що зараз буде її власною, своєю рукою, бо вечір спадав на землю, і мусила скінчитись довга подорож Леонардо.

Книга друга

I

Коли вчений доктор Леонардо і його майбутня коханка, прекрасна Альчеста, через цілий день мандрувавши до Слобожанської Швейцарії, надвечір увійшли низенькими дверима у біле слобожанське шале, сиріч хату, то і читач наш, і читачка, і я сам були переконані,

що скінчилася довга подорож доктора Леонардо, що його майбутня коханка, прекрасна Альчеста, зробилася під покровом ночі його теперішньою коханкою.

Там, у хаті колишнього легендарного дроворуба, а теперішнього древонасадця, одночасно з тим мало відбутися законіння нового життя у череві прекрасної Альчести.

Але того не було. І не було саме через корінну різницю, що існує наперекір сучасній науці, межі людьми і іншими тваринами, на цій землі суцями.

Святі отці покладали цю різницю в нестертній душі, яка жила за часів тих святих отців тільки в людському тілі та не жила в тілі тварин, русалок, мавок, лісовиків, чортів, чортиць, домовиків і іншого населення землі, яка й сама мала за тих часів форму не округлу, а пласку на манір млинця в морській сметані.

Та з того часу, як граматисти з'ясували, що бик, кінь і бегемот суть істоти одушевлені, як русалки стали служити за машиністок, лісовики — за лісоводів, а чорти стали служителями живої церкви (що з'ясовується в прокламаціях, виданих у Слобожанській Столиці святими отцями), ця різниця геть затерлася, бо самі святі отці нездольні тепер сказати, в якому тілі може перебувати нестертна душа, а в якому вона перебувати не може.

Грамматисти, що прийшли на зміну святим отцям і, наміст проблеми про виїдене яйце, а також голки висунули проблему про виїдене яйце, а також про те, чи писати треба «клуб», а чи краще писати «клуб», беручи на увагу, що англійці, вигадавши це слово, зовсім неправильно й безсовісно вимовляють його «клуб», покладали різницю межі людьми й тваринами в тім, що люди можуть балакати, а тварини цього дару не мають.

Але осли, папуги, павіани, сороки і вонючки, складаючи більшість самої великої корпорації граматистів, написали стільки статтів та книжок і сказали стільки ораций та промов на тему про виїдене яйце, що стало зовсім ясно, що тварини мають дар слова, усного і друкованого.

Отже, й ця різниця межі людьми та тваринами виявилася нереальною й несущою. І насправді зовсім не було б

тепер способу одрізнити тварину від людини, коли б не одна маленька обставина.

Ця обставина не дозволила докторові Леонардо закінчити в ту ніч свою подорож і полюбити прекрасну Альчесту остаточно і повно, бо Альчеста була людина.

У тварин же ця обставина, навпаки, не лише дозволяє любов, а ще й сигналізує їй стимулює епоху любові, що знає кожен, хто бачив по весні у ярах собак чи бував на злучному пункті для коней.

II

— Завтра це скінчиться, любий, — сказала вночі Альчеста, — і тоді ми будемо щасливі. І вона цілувала Леонардо ще гарячіше, ще солодше. «Я боюся тільки, що не дістану тут, у твоїй Швейцарії, кипілої води».

Леонардо мовчав. Він не був певний того, що потрібна саме кипіла вода. Адже ж доктор Леонардо знав, що, проходячи під сонцем скільки верстов, вода стерилізується, бо сама випалює в ній усі бактерії. Нарешті, колишній дроворуб, а теперішній древонасадець міг розігріти машину, знайдену в руїнах Помпеї та Геркуланума, експортовану за своєї давнини до скіфських країв і називану там самограєм.

Але не це бентежило душу доктора Леонардо.

Він ремствував. Він ремствував на природу, ремствував на прокляту різницю між людом і тваринами. Доктор Леонардо, медик і природолюбець, ремствував на природу.

Він почував себе, як той подорожній у Слобожанській Швейцарії, що йшов лісами і йшов полями, перепливав ріки й затоки, угрузав у пісках, воював з собаками, зомлівав від сонця і тремтів під дощем тільки для того, щоб, добігши до станції і побачивши потяг, почувти, що на потяг нема квитка.

Він почував себе, як той середньовічний лицар, що через усе життя своє шукав свого лютого ворога з мечем у руді і, коли знайшов того ворога, заснулого й незбройного, під деревом, у нього не піднялася рука замахнути мечем.

Він почував себе, як той Дон-Жуан, що безліч кохав жінок та не знаходив тієї, що шукав всією істотою своєю, і коли знайшов її, прекрасну й покірну, вже не зміг її покохати.

Так думав доктор Леонардо і не спав до самого ранку. А поруч з ним на запашнім сні серед сокирок і дзвоників прекрасна Альчеста бачила сон.

Їй снилося, неначе з туманів вилітає велика сіра среброкрила птиця і що та птиця і є вона — сама прекрасна Альчеста. Їй треба летіти далеко-далеко за бір, що його верхів'я, мов чорні нагострені леза, мов мільйони мечів, стримлять у зеленаве небо удосвіта.

Їй було легко і весело летіти, так рівно і просто здіймалися крила і несли її над чорний гребінь бору. І от над самим бором вона знизилась, і крила її шовковим шелестом стали черкати по іглиці дерев.

Вона знизилася над самим бором, і глиця легко і без болю вколювалася в срібне пір'я. Раптом вона відчула, що з тонесеньких ран від іглиці точиться кров, вона подивилася вниз, і кожна крапля крові, упавши, ставала багряною суницею серед зеленого листа долі.

Що далі вона летіла, то дужче цебеніла руда, то рясніші родилися червоні суниці під зеленим листям недаліску.

І от удалині засинів Лиман. Немов половина неба, блискуча й ясна, упала на сиві старезні солонці, — такий був Лиман. У повітрі стало ще вогкіше, і над чагарником, ніби переступаючи крилами, промаяв білий качок на Лиман. Уже вона відчувала прохолоду великого озера, уже вона летіла над осокою, як з-за Лиману почало рости колосальне червоне гало, голе й без вінця променів виткнулося воно з надводної імли. Це впливало на світ сонце, і от щось загуло, ніби далеко десь лев ревонув у солонцюватій пустелі. Сонце вийшло по пояс, і ще раз заревів лев. Осока скінчилася, вона була над водою, невидимий лев рикав, кінчаючи свою вранішню пісню. Альчеста прокинулася і стала прислухатись: лев рикав у сусідній хаті.

Але й так древонасадець прочитав його. Тепер цей дим, — він зробив з паперу цигарку, загорнув у неї тютюн і закурив.

Єсть у цій химерній країні такі люди, що вважають, ніби курити махорку в віршіві є непростимий, безпросвітний вандалізм. Але я б цього не сказав.

Коли, проходячи вулицями Слобожанської Столиці, містяни бачать наполовину зідраний плакат, вони нахмурюються й насуплюють брови. Їм здається, що зривати плакат — це дике, нічим не виправдане хуліганство. Я розумію їх — вони прочитали в плакаті прекрасні лозунги, ті лозунги, що колись визволять усесвіт з-під капіталістичного гніту. Вони роздивилися яскравий енергійний малюнок, що в ньому ще раз був повторений той лозунг. Вони цілком сприйняли плакат.

Вони забули тільки одне — що в плакаті, окрім лозунгів і фігур, є ще одна субстанція, яку вони давно перестали помічати. Ця непомітна для них субстанція, цей матеріальний субстрат плакату — це папір.

По вулиці іде дядько: він прийшов пішки за півсотні верст зі свого села у Слобожанську Столицю добувати правди. Він ще не з'їв того хліба, що йому вдосвіта поклала в торбу його жінка. У нього ще єсть у широченному кисеті добра міцнюща махорка. Але він уже позавчора скурив весь шматок газети, що його викинув йому з вікна пасажир м'якого вагону. І от він, ідучи містом о тій ранній годині, коли службовці тільки беруться розпалювати примуси, а двірники замітають вулиці, побачив на стіні ПАПІР, багато паперу, стільки паперу, що все його село і два сусідніх хутори могли б, сівши кружка навколо, скрутити собі з того паперу по цигарці.

Невже ж ти тепер засудиш нашого доброго древонасадця за те, що, одірвавши від вірша рядок:

З серця точить кров — і кров стає суніця —

бо з цього рядка найдовша могла скрутитися цигарка, тепер з синім солодким димом пихкає він ці теплі слова у незміряний простір ранішнього всесвіту!

Тим більше, що він усе-таки сам попереду прочитав вірша, цей добрий древонасадець.

IV

— Чого ти шукаєш у моїм ридикюлі, о Леонардо? — спитала прекрасна Альчеста. — Коли ти шукаєш там олівця, щоб записати вірша, або грошей, щоб заплатити древонасадецьві за вірш, або, може, ти шукаєш у моїм ридикюлі отой вчорашній вечір — коли ти цього шукаєш, то там не знайдеш.

— Я вже знайшов, — одповів доктор Леонардо і показав Альчесті невеличку мідно-бронзову цівку з яскраво-червоним кінцем. На білій стіні губним олівцем прекрасної Альчести Леонардо змалював пурпуровою лінією Дінець від Змійова й до першої гори, ширшою одзначив кривавою смугою путь від першої до Козачої гори, накреслив ліворуч Біле озеро і ближче ліворуч — Косач з намистом озір аж до Білого озера, намалював затоки й коліна Дінця за Короповим хутором і Тридінчя, що веде до Бешкинів. Сміливими штрихами накладав він на стінку лісові гори, що їх археолог назвав би «змівним валом», і взявся малювати верхній плив Дінця з Черемушної та Якубина до Ззідьок і паперового млина. Карта зростала й ширилася, уже вона доходила до долівки внизу і хапалася розгиллям своїм стелі вгорі, а Леонардо все малював губною фарбою озера й затоки, й коліна... Зненацька олівець задирчав у його руці і, замість ясно-червоної лінії, полишив за собою на стінці тільки синю дряповину.

— Ти вималював увесь мій губний олівець! — скрикнула перелякана Альчеста. — Чим я тепер фарбуватиму уста? Це був такий прекрасний закордонний олівець. Чи ж може твій древонасадець зварити мені хоч щось подібне у своїм самогрі? Немилосердний, неуважний Леонардо!

І, одібравши в нього недоламок олівця, вона уже зафарбувала йому червоним полум'ям його довгий класичний ніс і лагодилася прикрасити так само його високе

чоло, коли розчинились двері і в кімнату увійшов древонасадець.

— Самограй готовий, — сказав він. — Коли я був молодий, я ходив дуже швидко, за одним ступнем, як надмуся, так і перемахну сажнів п'ять, а може, і вісім. Раз поспорились ми з тестем, що він конем, а я пішки — хто раніше буде в Змійові. Він виїхав парою кіньми, а я так іду, немов не йду, а перелітаю сажнів чотири, п'ять, а то й десять. Прийшов, узяв хліба, оселедця, випив, закусив, а тесть ще онде — коло Провалля їде парою кіньми. От так я ходив, а самограй готовий, а це ви їм здорово розмалювали носа!

V

Древонасадець був чоловік високий і кремезний.

Сиве волосся, вистрижене, як щітка, рясно вкривало його круглу голову. Віспувате обличчя дивилося парою маленьких чорних очей, нюхало двома колосальними ніздрями, з яких, мов сталактити в печерах, звисало буйне волосся, воно ж росло з вух, з шиї, з кінця носа, з вилиць і з троглодитського підборіддя. Древонасадець міг би одночасно служити рекламою масти для волосся і рекламою безпечних бритов.

Як бритва подолівала на лиці древонасадця буйне волосся, так у душі його культура перемагала дикі селянські інстинкти.

Він працював тяжко, цей шестидесятилітній древонасадець. Щодня він возив у своє шале воду в бочці — на собі — впрягаючися в брезентову шлейку. Він поливав свої дерева і косив межі ними свою люцерну. Цю люцерну він по тому зносив на собі в стіжки. Зібравши урожай, він ішов за дев'ять верст пішки до Змійова, кулував горілку і напивався п'яний. Напившись п'яний, він страшно осиплим голосом співав пісень.

Та він ніколи не забував попрохати вибачення в усіх за те, що він — необузданий хохол — п'є горілку і співає вголос. А на великдень його культурність розцвітала повним цвітом. Він голив своє покопирсане обличчя,

а також голив свій округлий череп. Далі він одягав білу сорочку і застібував її в горлі бронзовим гудзиком. Після того він убирався в чорний сурдут з фалдами, взував нові чоботи, одягав нові нансукові штани, а на голову напинав чорного бриля котелком. Елегантно придержуючи котелка правою рукою, він у лівій покручував паличку з монограмою, люб'язно вклонявся направо й наліво сусідам і кожного разу ласкаво повертав голову на голій, зморшкуватій, мов у черепахи, шиї.

Так акуратно жив і працював шестидесятилітній древонасадець у своїм шале на гірнім березі Дінця.

VI

Але ефемерна баба, створена нашою нестримною фантазією, коли б вона, ця ефемерна баба, ідучи далі з Зміївова на Коропів хутір, проходила б повз шале доброго древонасадця, могла б ще багато чого розповісти з його біографії.

Уявіть собі, що ця фантастична баба іде стежкою серед молодого ліщини, що поросла на порубі трохи вище від хати доброго древонасадця. Я думаю, вам траплялося, ненароком наступивши на кінець великої сухої гілки, раптом почути хруст за своєю спиною і уявити собі постать когось, хто йде за вами — ще й вітер зашарудів у сохлім листі — ви трохи злякано оглядаєтесь і бачите, що на стежці нема нікого.

Тепер вам легко буде уявити собі, що на стежці не тільки зашарудило листя, не тільки хруснула гілка, а й запахло злегка борщем і печеним хлібом і бабиним потом — і от з-поза куца вишкандибала вона сама — легендарна баба.

Але тепер я вимагатиму від вас ще куди дужчого напруження уваги. Ви мусите уявити собі, що ця фантастична баба, яку нам так не легко було вивести втілену і вдягну в чорну з горошком спідницю на стежку поміж ліщиною, трохи вище від хати доброго древонасадця, — що ця фантастична баба є не просто собі баба, а перша жінка доброго древонасадця, яку він за голодних часів був вигонив з хати, щоб менше було їдців.

Я знаю, що уявити собі таку річ дуже нелегко. Тепер у нас не середньовіччя, щоб здоровий мужик міг мати за жінку якийсь привид, деякий фантом, таку собі алгебраїчну формулу замість справжньої живої баби. Такі фантоми замість жінок тепер задовольняють тільки інтелігентську молодь, що боїться венеричної зарази і радше воліє мати діло з фантомами. Та все ж уявити собі сказане треба. Ця баба, уявімо собі, була першою жінкою доброго древонасадця.

Він вигонив її з хати взимку, її й двох дітей, щоб не об'їли його. Вона пішла десь світ за очі, одна дитина пропала, мов здимніла, а хлопець ходить з безпритульними і, кажуть, навіть з'являвся до древонасадця і пробував з ним балакати на дистанції. Балачка була недовга, бо древонасадець, добравши, в чім справа, бадьоро вскочив у хату й різво вибіг знову надвір, клацаючи по дорозі замком берданки і закладаючи в неї патрон.

Правда й те, що поцілити йому не довелося зовсім, бо безпритульний син зник у ліщині, і древонасадець, стріливши вслід, тільки обсипав шротом кущі.

Листя зашаруділо, хруснула якась гілочка, і все змовкло. На стежці нікого вже не було. Безпритульний син щез. Старий ще раз дико вилаявся і увійшов у хату. Вітер ущух, і кущі, і стежка, і небо над ними застигли на мить, мов намальовані.

VII

— Це моя рушниця, — сказав древонасадець, показуючи Альчесті й Леонардо на світло-жовте ложе і темно-синю цівку берданки. — Я як тільки її купив, то й поніс зразу до коваля — ми й одрізали дула на вершок або на півтора, щоб дужче било.

— Не думаю, хазяїне, щоб ви гаразд зробили, — сказав доктор Леонардо, — я запевню вас, що законів балістики добре було додержано в цій рушниці, а тому вона тепер дуже розкидатиме шріт. Вона так розкидатиме тепер, що не тільки яка-небудь безпритульна дитина, а й доросла баба непоранена і незаймана проскочить крізь

сітку вашого пострілу. Боюся я, що ви, зробивши чин обрізання над вашою рушницею, украй її поцували.

Але в цей момент щось хруснуло в ліщині — так чути було крізь відчинені вікна — древнонасадець, ухопившись берданки, вискочив на двір. Альчеста хуленько підбігла до Леонардо і сховала голівку в нього на грудях. Кучеряве, каштанове волосся лоскотало Леонардове лице, заповзало в вічі. Він цілував її ніжно і крадькома тішився з тонкого аромату дівочого тіла, волосся й туманних спогадів одеколону, як з троїстого акорду, де одеколон увиходив несподіваним, нелогічним бемолем. Він поволі повертав її голову лицем до себе, вона тихо заплющила очі, і їхні уста стали помалу наближатися. І от Альчеста, хоч і з міцно заплющеними очима стояла вона, але побачила губи Леонардо зовсім близько від своїх уст. Є такий інстинкт — не подих, боронь боже, бо тільки зовсім невихована людина може дозволити собі дихати в таку хвилину — не подих і не погляд — бо очі чесно й солодко заплющені, а тільки інстинкт, що показує, коли уста мають тихо зійтися. Ще міцніше заплющила очі Альчеста і зовсім злегка розкрила уста...

Я почуваю, я цілком усвідомлюю собі мою повинність. Я знаю, що мушу вияснити перед читачем, хто саме з коханців — він чи вона — мають брати в свої губи губи коханої чи коханого, інакше сказати, кому належить право й обов'язок обіймати своїми устами інші уста.

Ще раз повторюю, що чесно доклав би всіх зусиль, щоб допомогти в рішенні цієї проблеми, але, на жаль, не маю ні хвилини, ані секунди часу.

Бо в той самий момент, коли Альчеста злегка розкрила уста, над головами їх громом розтявся постріл...

VIII

Це стріляв древнонасадець, що він, як успів уже забути неухвалений читач, вибіг на подвір'я з берданкою в руці і тим, власне, дав коханцям змогу поцілуватись.

Дуло ще куріло в його руці, він швидко бурмотів собі в бороду прокляття і пильно вдивлявся в ліщину понад подвір'ям.

Доктор Леонардо вистромився по пояс у вікно.

— Надаремно ви стріляли, добрий древонасадче, — ласкаво мовив Леонардо. — Я вже мав нагоду пояснити вам, що не тільки який-небудь безпритульний птах, а й ціла доросла баба, ваша жінка (коли б ви мали жінку), непоранена й незаймана, пройшла б крізь сіль вашого пострілу, бо рушниця ваша тепер страшенно розкидає.

Древонасадець нічого не одповів, а тільки бурмотів сам до себе якісь слова. Йому здалося за хвилину перед цим, що він побачив у ліщині на стежці свою першу жінку, котру він був вигонив із хати з дітьми, щоб не об'їдали його. Ще тоді він ясно й просто сказав їй, щоб не підходила до його хати і що інакше він її застрелить.

Вона давно вже вмерла, але що ж то шаруділо в ліщині і що це за баба ввиділася йому на стежці? Не може бути, щоб проклята баба була так живуца, щоб прийти з гробу до його хати й розповісти його гостям, як її вигнано геть узимку, як один її син вештається з безпритульними, як другий син повернувся додому, а батько одрізав йому ногу й пустив старцювати, як ця одрізана нога принесла йому щастя, як він розторгувався, як став «інвалідом» без мит і податків торгувати в Слобожанській Столиці, а тепер ще оженився і збирається цього літа приїхати гостювати до батька. Не може того бути, щоб вона прийшла все це розповісти його гостям, розповісти про першого сина — безпритульного, другого сина — крамаря і про себе саму — покійницю!

Але все ж таки, що ж то шаруділо там, у кущах?

Древонасадець загонив ще один патрон у берданку і пішов у ліщину. Він вийшов на стежку і пройшов нею скілька ярдів. Ліворуч у кущах щось хруснуло, він звів рушницю і націлив.

З-під листя випросталась колосальна фігура чоловіка з одною дерев'яною ногою.

— Це ви, батьку, — сказав він холодним низьким голосом. — Я загубив ось тут ключа. Допоможіть, пошукайте, а то мені з одною ногою важкувато лазити по-під кущами. Приїхали до вас на дачу. Клава он там

сидить — узувається, чи що. Ви, знаєте, дивіться краще, коли б'єте з берданки горобців: Клава каже, що на неї щось згори сипнуло. Я так думаю, що це ваш бекасятник. А втім, їй не кажіть, бо злякається.

Він підняв ключа, допоміг жінці встати, і вони всі трое поволі пішли до хати.

ІХ

Коли б Леонардо і Альчеста ще були б у хаті, вони не побачили б аніякого сліду ворожнечі між батьком і сином, якому він колись одтяв ногу, щоб той краще заробляв, старцюючи. Син ставився до батька трохи звисока, як усе ж таки містянин, а не селюк, та й багатша людина. Батько поважав сина й лише зрідка перечив йому в тоні дідівської мудрості (а ця мудрість, водячися понайбільше на печі, не має великого впливу на господарювання).

Але Альчеста і Леонардо цього не побачили, бо вже вийшли крізь фіртку на дорогу і спускалися до річки, несучи в руках трое весел, що з них третє вживається в Слобожанській Швейцарії замість керма. У лісі сопілка виспівувала схід сонця й поволі наближалася до подорожніх.

— Це чередник, — сказав Леонардо, та коло древніх звуків дерев'яної флейти він не чув коров'ячих дзвоників, і серце йому стиснуло зловісне передчуття. Одинокка й самотна співала сопілка, і чимраз ближче вони підходили до неї.

— Ми попливемо з тобою, о Альчесто, — сказав доктор Леонардо, — у тихі озера Слобожанської Швейцарії. Ми досі пливли рікою — он там коло Козачої гори, де колись татари загнали козаків на кручу, женучи їх зі степу, і козаки пропали, упавши з прикрої височини в Дінець — коло цієї Козачої гори кінчається перше пасмо гір, Дінець розливається в подолі Бешкинським і вже аж за Бешкинем знову підходить до другого пасма гір. Там починається Озірна Швейцарія.

Забудьмо про доброго древонасадця й полишімо його вирішати свої сімейні справи з допомогою його

непристріляної берданки. Тим паче, що навряд чи йому вдасться вирішити оті сімейні справи з достатньою радикальністю. Як я вже мав нагоду зазначити, крізь шротову сіль його пострілу легко могла б пройти конкретна доросла баба, а не тільки та примара сімейного неладу, яку він забачив у кущах. Покиньмо його і подивімось на чабана, що так солодко грає на сопілку.

Це мовивши, Леонардо розсунув дерзке гілляччя молодій ліщини, покинув на стежці весла і зник у гущавині. Із самого рання Леонардо ні на мить не розлучався з прекрасною Альчестою, і тепер він почував непоборне бажання з нею на мить розлучитись. Він біг дуже швидко і умисне віддалявся від стежки, намагаючи в кишені останній номер італійської газети «Воче-Дель-Пополо».

— Леонардо! — довго й тоскно залунав голос з далекої стежки. — Леонардо! Я тебе не бачу.

Знову ліщина стяла серце доктора Леонардо пружними обіймами. Йому зробилося млосно, йому здалося, що він назавжди втратив Альчесту, що її ніколи не мав. Але було так, що він не міг зсунутися з місця, не міг би зійти з нього, коли б навіть древонасадець, узявши його за привид першої жінки, був би націляв його з непристріляної своєї берданки.

— Леонардо, ти покинув мене! — ще раз проквилів ніжний голос Альчести і змовк. Ліщина тихо схилилася над доктором, його стало млоїти, на мить сонце пронизало корони дерев, і Леонардо зомлів.

Х

Тим часом Альчеста, ламаючи руки і спотикаючись об весла, що мертві лежали на лісовій стежці, бігла вперед. Перед нею щось хруснуло в кущах. «Леонардо!» — скрикнула вона і кинулась до нього, але з кущів виросла гігантська незнайома постать.

У лівій руці постать тримала дерев'яну сопілку. Ласкаво посміхаючись, гігант підійшов до Альчести — а вона стояла перелякана й не знала, чи їй тікати назад, чи спитати про Леонардо.

— Я студент, — сказав гігант, — і прізвище мое Перебийніс. Мій прадід колись давно просив чимало — сімсот козаків з собою. Він рубав ляхам голови з плечей, а решту топив водою, як вам про це розповідав доктор Леонардо, коли ви пливли човном повз Манастирську гору. Я допіру був вирізавав своє прізвище на кручі, я бачив вас у човні. Я хотів гукнути з гори, бо ви завоювали моє серце, але доктор Леонардо...

— Леонардо покинув мене, — тихо сказала Альчеста, і з-під довгих темних вій поточилися дві великі ясні сльози. Студент узяв її за руки.

— Я грав для вас на сопілку, — просто сказав він. — Я грав мелодію про Перебийноса, мого прадіда. Забудьте про Леонардо!

Він витяг з кишені номер газети, передостанній номер «Воче-Дель-Пополо». Він розгорнув газету, обережно вийняв з неї шматок сала і показав газету Альчесті.

«Доктор Леонардо Пацці, — написано було в газеті італійською мовою, — як виявилося, зовсім не є доктор Леонардо Пацці. Установлено, що справжнє його прізвище Дон Хозе Перейра і що він зроду еспанець. Повідомляють...»

Але Альчеста не слухала далі. Розгніваним жестом вона наказала Перебийносові не читати.

— Еспанець! — закричала вона. — Еспанець, і він наважився!.. Він посмів!.. — Спазми здушили їй горло, вона поточилася, повіки зімкнулися під вогненними очима. Перебийніс легко і зручно підхопив її правою рукою. Лівою він підібрав весла і побіг стежкою вниз до ріки.

Щось тепле і м'яке ласкаво залоскотало шийку Альчесті. Вона опам'яталася і схопила рукою пухнате руно рогозу. Під собою вона побачила воду. Перебийніс стояв коло причалу і, тримаючи її правою рукою, одмикав човна.

— Як мені звати вас, мій спасителю? — тихо спитала Альчеста.

Перебийніс не одповів нічого. Він одімкнув човна, заправив весла в бабайки, улаштував сало на носі, посадив Альчесту на кормі і двома могутніми ударами вигонив

човна на середину ріки. По тому він звів голову і його ясно-блакитні очі зустрілися з темними очима Альчести.

— Ви можете звати мене Орестом, — сказав він. — По-нашому це буде Яресь. Ви чуєте, як солодко ячать бджолоїди і шугають над кручею. Ви бачите, які золоті їх тіла і які блакитні їх крила. Я, дужий і веселий, повезу вас у далекі озера.

— Оресте! — Ні... Яресью! — мовила Альчеста. — Подивіться, як грає вода під сонцем. Подивіться, як дугою зігнулася куга і в дузі найніжнішою плівкою устрят водяний шар. Він грає сімома фарбами райдуги, він тремтить усіма фібрами своєї ефемерної душі, але він живе, і повз його вода, його мати, тече в далекі озера. Яресью! Наша зустріч — як це невічне водяне око — настане ніч — і назавтра його може не бути. Яресью! Пливім у далекі озера!

— Альчесто! Вже минають гори, і от вищі й буйніші підходять до берегів очерета. Мов кінне військо, стали вони коло води напувати коней, і значки їх хиляться і мають над головою. А коли звечоріє, вони стануть чорні й грізні, як незчисленні інтеграли у книзі професора Струве, що по ній мені, леле, доведеться складати іспит. Трудні ті інтеграли для козацького внука і селянського сина. Та я подолаю їх, як цей човен перемагає очерета в озерах, пробиваючи стежку. Дивіться, очерета стали, мов кінне військо, над водою. Вони кивають головами й списами, це вони кажуть вам, що я люблю вас, Альчесто!

— Яресью! Вже минають гори, і ліс на них тремтить. Він тремтить, і нікель сиплеться на нього з сонця, обсипе ясен, блисне в землю і знову займається на коронах. Ніби зелені шовкового паперу корони розмінюються на нікелеві гелери і падають униз, підкопуючи ясеневий бюджет. Нікелем блищать ясени і минають на горах. Вони відзвонюють вам, що я люблю вас, Яресью!

XI

Минули гори — Дінець розбивсь на Тридінчя й пішов один на Гомільшу, один під дюни ліворуч і один

посередині. Перебийніс не вигрібав, бо човен сам нісся середнім Дінцем. Береги стисли його, він був як блиску-ча залізнична колія з двадцяти дзеркальних рейок, щільно споєних одна з одною. Човен летів по сталевій смузі, качки хмарами здіймалися на луках і з свистом летіли над головою. На березі сидів кроншнеп і встромив кривий ніс у мулку землю надбережжя. Чайки-тічитки чвалали бурими крилами в повітрі і раптом, як сніг, сипалися на луках.

Просто перед човном мрів Черкаський Бешкинь.

— Через міст від Черкаського Бешкиня буде Руський Бешкинь, — сказав Перебийніс. — Коли б я був ваш доктор Леонардо, — додав він похмуро, — я почав би розповідати вам про слово Бешкинь і що може значити це тюркське слово, далі — що таке Черкаси і як воно вийшло, що воно, оце слово, означає український народ, а наприкінці, щоб зробити вам приємність, ще раз сконстатував би, що Руський Бешкинь є село сифілітичне.

Але я не доктор Леонардо (як, утім, і він не доктор Леонардо, а просто собі якийсь еспанець Дон Хозе Перейра) і замість статистичних даних про сифіліс у Бешкині розповім вам казку про Велику Любов, бо, нарешті — що таке є й той сифіліс, як не знак від Великої Любові.

На однім хуторі недалеко Дінця жив вікодавній мудрий дідусь-пасічник. Багато років він добував меду з вуликів, багато років райдужні бджолоїди ловили його бджіл, аж от одного року зазнав дідусь любові.

Але полюбив дід не дівчину молоденьку, і не ловку молодицю, і не стару бабусю. І не хлопця полюбив дід, як подумали б стародавні елліни, коли б довелося їм послухати моєї казки.

Дід полюбив собаку — і собака полюбив діда. Укупі вони ходили на пасіку, і бджоли, поважаючи діда, шанували також його собаку. Уночі собака з'являвся на піч, і дід спав, поклавши сиву голову на його велике кошлате тепле тіло.

І от завжди в любові буває біда, коли нерівні віком ті, хто люблять одне одного. Старий був дід, а собака був

зовсім молодий, йому хотілося гасати на полях, полювати, ловити все, що лякалось і тікало. Отож одного дня собака задавив курку.

Дуже гнівалися хазяї, сини дідові, але старий так сумував, що вони простили собаку. І знову щасливо жили дід з собакою, коли одного вечора собака не витримав спокуси і знов задавив курку.

Коли дід це побачив, у нього аж захололо на серці, і він зробив те, проти чого опиралася вся його душа, — він узав дрючка і з слізьми на очах побив свого собаку. Та не допомоглося й це, і сини дідові, щоб не було шкоди в хазяйстві, посадили собаку на цеп. Уже не міг дід обідати вкупі з улюбленцем своїм, ходити з ним на пасіку й гуляти в полі і тільки щовечора приносив йому добрий шматок від свого злиденного обіду. І собака, сумний і невеселий, лизав дідові руку, аж сльози стояли тому в очах. І дід ішов сам спати на тверду незатишну піч.

Уранці наклав дід у торбу хліба, вийняв у миску меду, накрив чистим рупничком і поніс продавати в місто. На цілий день ішов старий, тож, підійшовши до собаки, довго його гладив і потішав, а тоді оддав йому половину свого хліба, поцілував у писок і пішов геть у місто.

Собака поривався, вив і скавчав, і стрибав на цепу, але дід уже вийшов з двору. І до кола, що на ньому прикутий був цеп, підійшли кури.

Не знаю, як то сталося, тільки собака знов согрівив. Вибігли хазяї, бо була неділя і вони лежали в хаті, і, побачивши, що собака задавив курку, зарубали його сокирою і одтяли йому голову.

Надвечір дід повернувся з міста. Він зберіг ще кусень хліба, а на гріш, що зверх карбованця прийшовся за мед, купив скибку ковбаси. Та, коли він увійшов у двір, собака не кинувся на цепу і не привітав його радісним криком. Дід підійшов до кола й побачив, що собаки не було.

Значить, сини схаменулися й спустили його улюбленця з цепу, — подумав дід. І він пішов у садок шукати собаку і умисне не гукав, щоб самому знайти улюбленця й дати йому поїсти.

Він найшов його серед бур'яну — тільки якось чудно стояв собака й мовчки, зовсім незрушимо дивився на нього. Дід гукав і манив, але собака не поворухнувся. Дід підійшов ближче і побачив мертву голову, настромлену на палю.

Недовго постояв дід, а тоді зняв голову з палі, погладив її і обережно поклав у торбу. Узяв він і палю і уломив від неї саме стільки, щоб добрий був ціпок. Потім він повернувся, вийшов з двору і пішов світ за очі.

ХІІ

Уже минули бешкинські луки, уже Три Дінці зіллялися в один і розляглися широким плесом, уже одна сага пішла за Черкаський Бешкинь, уже засиніло за мостом друге пасмо гір, а Альчеста все ще сиділа нерушимо й не сказала ні слова на Орестову казку.

Синілося друге пасмо гір, а за ним бовваніло ще щось, куди більше й величніше і ще синіше, і ще темніше.

— Гроза, — сказав Перебийніс. Ще навколо пекло полуденне сонце, ще ні одної тіні не було на Дінці, а вже росла й набрякала сиза озія край неба. Дуже швидко вона неслася правим берегом, гору за горою вкривала тінь, сага за сагою темніли, і блиск сходив з води. Тинь грянула по Дінцю, очерета стояли зовсім тихо, далекий і грімкий розлігся гуркіт над горами.

— Я боюся, що буде дощ, — сказала Альчеста, — а моє пальто засталося в Леон... у цього підлого еспанця. Я промокну і застуджуся, і умру, мій Яресю — де ти мене поховаєш?

Перебийніс не відповідав. Вибравши місце в лісочку на березі, він скерував туди човна. «Ой наступає та чорна хмара», — співав Перебийніс, і хмара справді наступала. Човен прянув об берег, Перебийніс вискочив і допоміг вийти Альчесті. Подержавши її трохи в руках, він ніби з жалем поставив її на землю і взявся до човна. Він рвонув, і човен — плюскнувши, як качка, вискочив на берег. Тоді Перебийніс акуратно вийняв весла, добув з човна сало, віддав його Альчесті і, ухопившись край човна, враз перекинув його долічерева.

— До корчми гулять, — доспівав він і, знову взявши Альчесту в руки, вигідненько влаштував її під кормою. Потім він нагорнув з одного боку човна піску, а з другого підпер борти гіллям. Після того він сам заліз під човна, а босі ноги, бо не вміщалися під ним, витяг далеко вперед, так що вони мало не сягали води.

Налетів вітер, по воді пішли жмурки, вітер ущух і ліг штиль. Перебийніс саме встиг добре обдивитися рукою, чи Альчесті ніде не протікатиме, як грім ударив просто над головою, гунув шквал, грянув дощ, наче небо, як колосальна цистерна синього заліза, розривалося на друзки, упало, лягло, знову рвалося і знову гупало і лягло.

Німих Дінець за Бешкинями враз ущерть наповнився звуками. Дощ сік дно човна, цебенів по дереву, мільйоном голок пронизав ріку, гілля тріщало, лист буяв і шумів і буй-блискавка розривала залізну цистерну неба. Альчеста притулилася до Перебийноса, як кошени, він з насолодою витяг ноги ще далі під дощ, і вони сиділи мовчки, поки небесні грузовики гуркотали громовими рейками просто над їх головами.

На протилежнім березі над вербою проглянуло крізь хмарні кучми, як сльоза, чисте блакитне око, і Альчеста загомоніла.

— Ця дика, огидна буря, така, як твій народ, о Яресю, — сказала вона. — П'яний селянин Черпаха, що люто б'є свого вірного коня Володьку; звір-древонасадець, що вигонив свою жінку з малими дітьми на мороз, одрубав своєму синові ногу і тепер стріляє в кущі, коли думає, що то іде його жінка; люті пси, що забили дідового друга собаку і настромили голову на палю за те, що собака задавив якесь курча, — всі вони у стократ гірші й дикіші за цю бурю, вони огидні різники, ці люди. Чи не правда ж, Яресю?

Грім викотив уже свої чавунні барила ген за Бешкинь на Коропів хутір, блискавиці мовчки блимали десь далеко, і тільки дощ м'яко лявся ще над річкою і берегами. Перебийніс добув сопілку й заграв.

Дитячим голосом, мов дівчина-школярка, сопілка сказала, як щука-риба одбила од берега ряску, як було літо та й стала зима, як мороз-морозенко скував воду, як прийшла красна весна і в гаї зелененькім орала дівчина воликом чорненьким. Коли сопілка про все це розповіла, Перейбийніс звичайненько обтер її і сховав у кишеню.

— Альчесто! — сказав він. — Ти чула, як під час однієї полярної експедиції двоє італійців, закинуті серед льоду, забили і зв'язали свого товариша норвежця, зжерли сирцем-сирового, бо не було вогню, щоб зварити з нього суп або хоч спекти, як шашлик, на різні?

Можє, ти скажеш, що це були дикі огидні звіролюди, і я думаю, що ти це й хочеш сказати. Але тому неправда — це були дуже хороші культурні люди, виховані, освічені люди, здатні до делікатних і ніжних почувань. Можливо, що це були доктори або й навіть професори.

Як же вони могли так некультурно зжерти свого товариша, сирового норвежця?

Народ, про який ти кажеш, дійсно чудний народ. Він створив чудесну музику і надзвичайне малярство, що його примітиви здаються паризьким митцям за акме досконалості, небувале декоративне мистецтво. Він скомпонував епічні пісні, незгірші від кодексів Гомера. В особі своєї інтелігенції він навіть спромігся створити таку-сяку літературу та, хоч і паршивеньких, істориків літератури.

І от цей самий мистецький народ, що дорівнюється в художній умілості навіть негрському, а не тільки японському талантові, цей самий народ зовсім не розуміє краси. Краса для нього не існує.

У цій прекрасній ріці він убачає тільки деякий спосіб комунікації — можливість пересуватись довбаним човном. Крім того, він хижацькими методами винищує в ній рибу і в плесах її качок.

З м'якого ласкавого рогозу, що так тихо лоскотав тобі шию, коли ти сідала в човна, Альчесто, він плете роґожі і продає їх за безцінь у Слобожанській Столиці, продає їх за злиденні копійки, що ти їх охоче заплатила б удесятеро, аби роґіз зостався красувати в затоках.

Більше того, в голодні роки він викопував саме коріння цього рогозу, винищуючи його зовсім, підсікаючи саме рогозове життя тільки для того, щоб собі пожертви і дітей тим корінням нагодувати. Уяви собі, вони жерли коріння рогозу, ці люди!

Ці гори для його просто нерівні місця, на яких не можна орати землю, а плеса, саги й затоки — це, на жаль, затоплені водою сіножаті.

Сама літня година, грандіозне сонце і ясне, і чисте, і ясне небо тільки нагадують йому, що треба б дощику на посів, а коли він дивиться на орні океани жита, створені його виснаженими руками, він замість упливати мрією за хвилями колосся, рахує, скільки копиць його він назбирає сей рік.

Ліс! Він хотів би вирубати цей ліс і продати його. Очерета! Він косить їх і укриває ними свою злиденну, погану хату. І навіть оту сіру чаплю, що летить над бором, він з'їв би, коли б міг її спіймати, хоча вона, та чапля, страшенно одгонить рибою.

Я син цього народу, Альчесто, і я викопував рогіз і їв його. Я спав під очеретяним дахом і я забив колись рудого собаку, щоб пошити собі на зиму шапку з його шкіри.

Тепер я викопаю з книги професора Струве інтеграл. Я хочу вивчитись робити краще життя. Десять років, Альчесто, — це дуже короткий час, і за десять років трудно підняти життя, налігане двомастами років рабства.

Перебийніс виліз з-під човна. Доць перейшов, Слобожанська Швайцарія виграла під сонцем. Перебийніс одним легеньким рухом перекинув човна і в ту ж мить спіймав на руки злякану Альчесту. Оберігаючи її шовкові панчішки і елегантні черевички від вогкості, він поставив її, наче порцелянову статуетку, в човна. Він одшукав сало і акуратно уклав його на носі човна. Далі він легенько піддав човнові коліном, і той вкупі з порцеляновою богинею плавко спустився на воду. Перебийніс улаштував весла і лагодився сідати. В цей момент щось зашаруділо в кущах, і на берег вискочив бандит з рушницею в руках.

Альчеста заніміла від жаху, Орест Перебийніс ураз повернувся ліворуч, колосальним стрибком упав у ліщину і зник з очей.

XIII

Альчеста встигла тільки побачити, що бандит був увесь обсіпаний тирсою, наче він, замість грабувати подорожніх, цілісінький день пиляв дрова. Обсіпане білою тирсою обличчя бандитове на одну коротку мить здалося їй страшно і незрозуміло знайомим, ніби вона довгі роки щодня бачила його уві сні. Але думки ці майнули Альчесті як блискавка, бандит, не спиняючись, кинувся до човна у те місце, де було заховане сало.

— Яресю! — в смертельнім жахові скрикнула Альчеста. Бандит лівою загрозливо навів на неї рушницю, а другою рукою діставав з човна сало. Добувши його, бандит ступив до Альчести, вона заплющила очі й зомліла.

Довгі роки подорожі з доктором Леонардо, його любов до неї, остання подорож у Слобожанську Швейцарію, квас на базарі, селянин Черепаша, легендарна баба, добрий древонасадець, його жаклива біографія промайнули в її уяві. Немов удалині заграла сопілка, і раптом усе затулила гігантська постать Перебийноса...

З крахом хруснуло гілля, з куців вилетів Орест Перебийніс і, підскачивши до бандита, одним могутнім ударом перебив йому носа. Бандит покинув рушницю і сало, схопився обома руками за ніс і втік у хащі, обтрушуючи все по дорозі білою тирсою.

Перебийніс підійшов до Альчести і ніжно поцілував її в напіврозкриті уста. Мов квітка лев'ячого зіву, уста її зімкнулись, вона відповіла довгим солодким цілунком і отямилась.

Сонце грало, як і раніше; до неї ласкаво посміхався Перебийніс, наче нічого не трапилось і смерть не дивилася їй у вічі з темного ока рушниці. Навіть сало, як і поперед, лежало спокійне і самовпевнене на носі човна.

Тільки на траві лежала рушниця, а в руді у Перебийноса виблискувала якась довга зубчаста річ. Перебийніс

уклав її в човна, поклав також рушницю і, одштовхнувши від берега, взявся до весел.

— Бандит не дешево заплатив нам за напад, Альчесто, — сказав він. — Він утратив пилюку і він утратив рушницю, а здобув він тільки перебитий ніс. Але я не можу картати його за злочинні наміри, і мені трохи шкода, що я так неделікатно обійшовся з його носом. Я цілком розумію його — адже ж на човні він бачив сало!

Людина, що їсть тільки пісний борщ з хлібом, а подекуди й без хліба, легко може забути про моральні закони і про священне право власності, коли побачить шматок сала у п'ятнадцять кубічних дециметрів завбільшки.

Альчеста стала в човні і дивилася ліворуч. Лисівський хутір стояв на пагорбі, і від нього починалися озера. Повні й тихі лежали вони в м'яких берегах очерету, і око відгадувало, що в очеретах тих часто немає берега, а знов починається якийсь невидиме велике озеро. Ряскою вкрилися рясно озера крайоруч, але всередині були тільки білі хмари в блакитному небі. Кущами ріс горобинець у килимах ряски, ті кущі стриміли вгору, як хвости велетенських щук, що занурили голову в саме дно глибокого озера й так застигли.

— Яресю! — мовила Альчеста. — Починається Озирна Швайцарія. Я бачила Фірвальдштетське озеро і Женевське озеро в тій Швайцарії, що раніше постачала на весь світ швайцарів, а тепер постачає молочний шоколад «Тоблер».

Прекрасні ті озера і куди більші від цих, і вода в них ясна й блакитна. Але вони камінні й математичні, почуваш, що в них усе ж таки не вода, а H_2O , а колір її не небо, а анілін, і що все це зробили невтомні кубісти для епатції американських мільйонерів.

Оці озера не такі. Не думаєш про те, як їх наливав весною Дінець у яри та яруги, як вони бралися очеретами й лататтям, а почуваш тільки, що повік не випити сірим волам цієї води і не розбити ряски качиній нації. Яке ім'я добереш ти цим озерам, Яресю?

Перебийніс захопив правим веслом — і човен понісся на очерета. Він устав і, схопившись за зілля, втяг човна в гущавину. Перед човном Альчеста побачила вузесенький коридор межі мільйонів гнучких колон. Вгорі над колонадою простяглася така ж вузесенька стежка неба.

— Як тут затишно і спокійно, — млосно зітхнула Альчеста. — Нас ніхто не бачить тут, Яресю. Ми самі.

Але Перебийніс не повернувся до неї. Він випихав човна веслом по стежці. Шелестів очерет, вгорі як заблимав високий свист, і в рамцях небесної стежки, немов на екрані кіно, на мить з'явилася низка живих хрестів. Свист голоснішав, виріс і затих — качки щезли з рамців, і свист їхніх крил розтопився в шумі очерету. Човен виплив у кругле й чисте озеро.

— Це Макотерттик, — сказав Перебийніс. — Він круглий і глибокий, як макотерть. За ним за очеретами пливають Біле, Хрещате і Червоне озера і увіходять у ліс до лісових озір.

Він знову сів веслувати й глянув на Альчесту. Вона відвернула голівку й дивилася назад в очерета.

— Альчесто! — покликав Перебийніс. — Чого ти шукаєш у пережитих, минулих очеретах? Перед нами далекі озера!

Але Альчеста не відповіла. Вона думала про колонаду очеретів, де було затишно і де ніхто не міг бачити їх. В прекрасній отельній кімнаті вона не почувала себе так спокійно і певно, як у цім очеретовім коридорі. В отелях бувають замки і бувають непомітні щілини в стінах. А там, у тій колонаді, нічче око не могло б побачити, що роблять двое коханців, хіба що качки, пролітаючи вгорі, могли б подивитися на людську любов, і від цього ще солодші, ще тоскніші ставали думки про колонаду в очеретах.

Альчеста на мить глянула Орестові в вічі, і йому здалося, що в її погляді були зневага, любов, сором, ненависть, холодне презирство.

— Альчесто, — сказав з одчаєм Перебийніс. Але вона знов відвернула голову.

XIV

Впливли з-під човна і залишилися позаду Біле, Хрещате і Червоне озера, та ні Хрещате, що немов візантійський хрест, ні ясне Біле, ні велике Червоне не зміли з лиць Альчести гнівної задуми. Вона уперто мовчала і на слова Орестові, тільки відвертала голову.

Перебийніс замовк і став гнати так, що вода кипіла і грала під човном, а зідля по берегах, як зелені поплавці, то виходило голе з-під води, то занурялося по шию.

Нарешті Перебийніс вибрався знову в Дінець. Підгір'я правого берега свіжою соковитою озією затулило передвечірнє сонце, а за підгір'ям ліс Тюндик лавами сходив на ще вищу трикутну гору і, прикро підійшовши до самих брам сонячного галагану, здивовижений спинявся і ставав на шпилі, розоравши хмари. Гей, угорі стояв ліс!

Затриманий Геївською гаттю, став і Дінець. Не дзюркотіли поміж трави його води, а з краями врівень наливши лоно, стояли, як велетенська ванна, ніби одна крапля могла переповнити їх і затопити всесвіт. З лівої руки теж виріс лісок, і тільки в прорізі межі берегами то з'являлися, то щезали геївські оселі.

Вони з'явилися востаннє, і знову Перебийніс прикро повернув у лівий берег. Між деревом одтулилася вузька чорна протока, роздалася в малесеньке чорне озірце, човен з розгону зійшов на спадистий бережок, засичав і став.

Перебийніс покинув весла, схопив рупницю й пилку і вистрибнув у ліс.

— Ви забули про ваше сало, — сказала Альчеста холодно і ввічливо. — Будьте ласкаві взяти його: я не потребую подарунків.

Перебийніс повернувся і глянув на неї. На сонячнім обличчі його боролися усмішка і ласкавий докір. Він насупився, та голос його був, як і раніше, ласкавий і теплий.

— Простіть мене, — сказав він. — Заради всього любого і прекрасного на світі — ні, вислухайте мене, Альчесто, хоч востаннє, — заради того, що ви сказали

отам — в очеретяній колонаді — дозвольте мені залишити сало в вашім човні ще на півгодини! Ви дозволяєте, ви не можете не дозволити!

Він підійшов до рівного високого ясена і почав його пиляти знизу.

Альчеста знов відвернулася і, зриваючи якісь квіти, кришила їх межі тонкими пальцями своїх класичних рук. Пилка дзижчала, тирса намистом лягла круг підніжжя ясенового, а Перебийніс пиляв і пиляв. Він виїняв гарячу пилку і понюхав її. Раптом на обличчі його з'явилося таке неймовірне здивовання, що Альчеста не витримала, і погляд її став як знак запити.

— Пилка пахне йодом, — сказав Перебийніс. Він покинув її, кинувся до рушниці і став її нюхати всю вдовж — від мушки й до прикладу. Коло замка його ніс спинився.

— Рушниця одгонить касторкою! — сказав нарешті Перебийніс і помалу спустив її на землю. Він струсонувся весь, ніби прокидаючись від ідіотського сну. «Я не розумію, — сказав він. — Невже?..»

Але Альчеста вже встигла опам'ятатись. «Мене не цікавить, чим пахне ваша пилка і ваша рушниця, — сказала вона льодовим голосом. — Будьте ласкаві кінчати ваше діло і взяти з човна ваше сало».

Перебийніс ще раз струсонувся і знову взявся до роботи. Ясен зарипів і похилився. «Ах!» — мимоволі зойкнула Альчеста. Перебийніс ускочив по коліна в воду, і там, де він допіру стояв, ясен з крахом ліг на землю.

Знову Перебийніс підійшов до нього з пилкою. Коло прикорня він одрізав від стовбура двоє рівних кружалок, ці кружалка він притулив устой до пня, узав рушницю і націлив у центр кола.

— Синьйоро! — сказав він. — Я мушу потурбувати вас, вистреливши з рушниці.

Альчеста затулила вуха. Перебийніс вистрелив і вибив шротом середину в кружалках. Він знову взявся до пилки і випиляв циліндричну цівку. На кінцях тієї цівки він понасаджував обидва кружалка, як колеса на вісь. Потім він підійшов до Альчести.

— Синьйоро Альчесто! — урочистим тоном почав Перебийніс. — Я розумію ваші почуття і, хоч я глибоко переконаний, що не хотів учинити нічого неделікатного, я не буду себе боронити. Умовісь, що, не спинивши човна в тій далекій очеретовій колонаді, я допустився непростимої провини, я смертельно поранив ваші почуття. Але ми не можемо зараз розлучитись.

Не будьмо згадувати про те, що вам дуже не легко було б самій найти звідси дорогу до станції, щоб сісти в потяг, який повіз би вас назад у сонячні подоби Кампанії, при умові, що на паспорті вашому уже є італійська віза.

Але згадайте, що ви не були ще в Лісових озерах Слобжанської Швайцарії.

Людське життя, синьйоро, — це дивна і незрозуміла річ. Буває, що молодий натхненний юнак, учившись пильно політичної економії, української стилістики і навіть англійської мови, бувавши в громадянській війні і урятувавшись від смерті тільки тим, що в ворожому кулеметі трапився один з чотирьохсот шестидесяти семи перебоїв, які, відома річ, належать до кожного кулемета і які перебої можна і слід виправляти чотирмастами шістдесят сімома способами, любивши дівчат ревню й ніжню і у відповідь мавши від них таке ж ніжне й ревне кохання і наостанці узявшись перекладати українською мовою роман французького академіка, що цей юнак перейшов усю ту довгу та розмаїту житецьку путь лише для того, щоб, вертаючись додому з інтимної, веселої бесіди, загинути під колесами трамваю!

Але згадаймо ще, що той юнак жив життям, попереду не призначеним і не спланованим ніким.

Ви ж, прекрасна Альчесто, ясно бачите перед собою свою путь життьову. Усе ваше музично гармонійне життя, довгі роки подорожі з ученим доктором Леонардо, остання подорож ваша в Слобжанську Швайцарію і темний кінець тієї подорожі — усе це, гармонійне і неминуче, постало в думці того, хто створив вас, прекрасну Альчесту, і вченого доктора Леонардо. Ви не можете не поїхати в Лісові озера і ви мусите їхати в Лісові озера зі мною, студентом Орестом Перебийносом.

Альчеста посміхнулася так, що в Перебийноса одразу стало тепло на душі.

— Я не розумію й половини того, що ви сказали, велемудрий синьйоре Перебийносе. Наскільки я бачу, ви ще не загинули під колесами трамваю, і я раджу вам у майбутньому обачно переходити хрещатики Слобожанської Столиці. Коли ви випиляли ці дерев'яні колеса для того, щоб загинути тут під ними... що ж, і це вам не вдасться, бо я не бачу над цими колесами трамваю. А щодо доктора Леонардо, про якого мені вже легше згадувати після того прикрого інциденту в очеретовій колонаді, то ви самі ж мені показували передостанній номер газети «Воче-Дель-Пополо», де було написано, що він зовсім не є доктор Леонардо, а тільки якийсь нікчемний еспанець Дон Хозе Перейра.

Яку ж ціну я маю скласти вашій філософії про гармонійність і плановість мого життя?

Але ви слушно сказали, що я не вправилася б сама добитись до станції. Я залежу від вашої волі. Я сподіваюсь, що ви допоможете мені виїхати звідси надвечір і в усіх маршрутних справах зовсім покладаюся на вас. Коли така ваша ідея — будь ласка, їдьмо через Лісові озера.

Перебийніс підкотив вісь з колесами під човен.

XV

Кажуть, що роз'ятрена фантазія митця може химерністю і надзвичайністю своєю випередити найдивовижніший витвір Натури, наймонструозніший факт Реальної Дійсності.

Але я признаюся, що вкупі з громадянами реалістами ніколи не йняв цьому віри. І той, кому ще треба доказів, мав би подивитися на човен, що їхав на колесах у цілком реальному лугові, серед живих і соковитих осик та ясенів, а живий студент з химерним прізвиськом Перебийніс (яке дійсно вирізане на кручі межі Задонецькими і Короповими хуторами, в чому кожен може сам переконатись) котив цього човна за весло, як за штельвагу, а в човні сиділа прекрасна жіноча фігурка — жива італійка

Альчеста в літі тисяча дев'ятсот двадцять восьмого року. Я думаю, що цей абсурдний факт, це гротескне сполучення несподіваних чужорідних елементів у прозаїчному лісі навпроти Тюндика самі по собі могли б переконати найбільш завзятого скептика.

Отже, човен котився лісовою дорогою. Як деякий за-порожець, могутній Перебийніс тягнув чорноморську чайку на перетяжці, на носі спочивала берданка — бойова гаківниця, прекрасна генуезька бранка, задумлива й сумна, сидла в кораблі, і корабель ваги-переваги никав по хвилястій лісовій дорозі.

Немов чайка, що шукає в лузі при битій дорозі свої любі діти, шугав човен у коломиї і знову підіймав голову, вибираючись на спадисті сугорби. Дитячі дерев'яні колеса незграбно пурхали в колії, і вісь, як кустарна дирчітка, наївно торохтіла під човном. Немов колосальна лялька сама їхала на колесах у дарунок лісовому велетенкові Вернидубові, що солодко спав, витягнувши босі ноги в очеретах, десь за Довгим озером. Так солодко спав велетенко, що й не поворухнувся, коли лялька підкотилася до самого берега Довгого озера і Перебийніс почав витягати з-під човна колеса.

Уже він улаштував вісь, уже поставив весла і лагодився зіпхати човна в воду, коли Альчеста побачила крізь кугу чийсь босі ноги.

— Оресте! Дивіться! — скрикнула вона. Перебийніс швиденько розсунув зілля і витяг звідти за ноги невеличкого хлопця, чорного і обідраного. Хлопець протер очі й сказав:

— Пустіть, дядю, а то вкусю!

— Для чого ж ти будеш кусати мене, вічний мандрівче? — сказав Перебийніс. — Яка тобі з того буде вигода! Краще ти розкажи прекрасній дамі про свою останню мандрівку, а я тобі за це дам, скажімо, три кубічні дециметри сала, бо хліб у тебе, очевидно, є. Починай, о завзятий, невтомний мандрівче. Починай, о доле землі, о їдючий ферменте, що примушуєш мусувати міщанський побут! Починай, хлопче!

— Попереду ви мені покажіть сало, — ввічливо, але твердо одказав безпритульний.

Перебийніс одрізав скибку сала і дав її безпритульному.

— Я син доброго древонасадця, — сказав хлопець, — він вигонив колись мене з братом і матір'ю з хати. Довго блукали ми, шукаючи притулку, та нарешті я не витримав такого неспокійного життя і втік до безпритульних.

Сьогодні я був близько хати доброго древонасадця, мого батька, я хотів украсти дошку або дві, бо мені треба було зробити запас цигарок. Але добрий древонасадець вистрелив у мене з рушниці, і я втік. Я спав тут коло озера, і мені приснилося, ніби десь лісовою дорогою торохкотить дерев'яний візок і в ньому сидить марципанова лялька. Цей візок був дуже маленький, і його тягнув веселий сірий ослик...

З човна задзвенів срібний сміх, то сміялася Альчеста. Перебийніс ласкаво глянув на безпритульного.

— По тому я прокинувся, і мені здалося, що ви, дядю, витягли мене за ноги і дали мені скибку сала. Оце така була моя остання мандрівка.

— Все ж таки, мандрівче, я думав, що ти зможеш більше розповісти, — мовив Перебийніс.

— Ах, дядю! — сумно зітхнув хлопець. — Ви не можете собі уявити, як набридає за цілісний день розповідати. Це ж мій хліб — оті казки, що я їх мушу експромтом творити для кожного, хто може дати мені копійку. До того ж ця публіка страшенно полюбляє антихудожні оповідання про злочинства, грабунок, статеві ненормальності та венеричні хвороби. Чи повірите, цей сифіліс просто сидить мені в печінках. Отож я розповів вам щирю правду і тільки трішки прикрасив свій сон. Будьте готові.

Безпритульний зробив бадьорий жест рукою і, одійшовши на ступнів десять, ліг у траву.

Лісовою дорогою з-поміж дерев вийшов добрий древонасадець.

— Доброго здоровля, — сказав він і сперся на рушницю. — У вас теж берданка; це виходить усе одно

як австрійський фронт. Коли я був на фронті, ми сиділи отак на горі взимку, а австрійці під нас підкопувались. І зовсім близько сновигають нехристи, отак за гін від нас. Нам патронів дають удосталь, кажуть: «Делайте перестрелку». Ну, ми робимо ту перестрелку так — аби стріляти, тільки коло мене один хлопець і каже: «Дядю, я його встрілю, близько дуже, собака, бігає».

— Не стрілай, — кажу, — на кий тобі чорт? Роби перестрелку.

А він знову: «Дядю, — каже, — я його поцілю, гада!»

— Та на кий тобі, — кажу, — біс він здався? Яка тобі вигода, скажи, дурна голово?

А він одно: «Поцілю та поцілю».

І поцілив-таки, дурень. Австрієць як не закричить, мов заєць, аж у вухах заляцало. Підбіг до нього санітар, ізняв із його усе, й сорочку ізняв — а тут холодно, аж зуби цокають, тільки глядячи на нього, і став йому перев'язку робити. А цей дурний ніяк не вгамується.

— Дядю, — каже, — я й санітара поцілю!

— І не кажи до мене, — кажу. — Я з дурнем і балакати не хочу. А коли ти тут будеш людей без діла стріляти по-дурному, то, ось тобі слово, поцілю тебе самого колись у спину.

Аж тоді вгамувався. Отак-то бувало славно в нас на австрійському фронті.

Древонасадець приязно оглянувся навколо й побачив безпритульного в траві.

— Диви, Ілько! — сказав він. — Знов ти в мене дошки націляєш. Я ж тобі казав, що встрілю. Ну, лежи, лежи, тільки щоб до хати й близько не підходив.

Древонасадець вибрав вигідне місце і сів на траві крутити собі цигарку.

Торохтів віз, і з лісу виїхав селянин Черепаха, підстьобуючи свого вірного коня Володьку.

— Чи не треба когось одвезти на станцію? — сказав селянин Черепаха. — Я саме їхав по горілку, та коли ото проїжджав повз отой бовдур, що з нього балакає на майдані, то й прочув, що не треба пити горілку, бо здорово

шкочить на печінки. То я й завернув сюди — лучче, думаю, замість пити, одвезу когось на станцію.

Селянин Черепаха спинив воза, випріг вірного коня Володьку і пустив його пастиись. Сам він сів на траву і попрохав у древонасадця махорки.

— Нехай попасеться Володька, — сказав він гуманно, — а тоді вже й поїдемо. Ще й не пора їхати.

— Альчесто! — раптом сказав Перебийніс. — Ви не повірили мені, коли я казав про гармонійність і плановість всього вашого життя і вашої подорожі в Слобожанську Швайцарію. Подивіться ж навколо себе: от тут на траві зібралися всі, кого привелося вам зустрічати під час вашої подорожі: от безпритульний велетенко, от добрий древонасадець, от селянин Черепаха, от його вірний кінь Володька і от перед вами я, студент Орест Перебийніс, якого ви ще так недавно називали своїм спасителем.

Перебийніс замовк, і шелест промайнув по кущах, наче десь за ними причаїлася легендарна баба, химерний витвір нашої уяви, потенціальна перша жінка доброго древонасадця. На мить здалося, ніби в повітрі запахло печеним буряком і конопляною олією, а на тихій воді озера, мов горошок на бабиній спідниці, лежало кругле длатаття. Уже древонасадець схопився на ноги й кинувся по берданку, як шелест знову вщух, і вітер розвіяв аромат печеного буряку. Альчеста підвелася в човні, горда й розгнівана, мов ерехтейська богиня.

— Яка ціна вашій мізерній філософії? — проказала вона розміреним тоном смертельної зневаги. — Ви кажете, що зібралися тут на цій траві всі, кого я зустрічала в своїй останній, в своїй нещасливій подорожі. Коротка ваша пам'ять, синьйоре студенте Перебийносе, і боюся я, що не подолаєте ви інтегралів і не зможете будувати нове, щасливе життя.

Де ж доктор Леонардо? Ви забули про нього!

Ах, я готова навіть простити йому, що він не доктор Леонардо Пацці, а якийсь невідомий еспанець Дон Хозе Перейра. Любов не знає націй і для любові немає ні італійців, ні еспанців.

Леонардо, де ти? Леонардо, я люблю тебе й тільки тебе! Леонардо, мій коханий, де ти?

Альчеста тихо схилилася над човном і заплакала. Ніхто не сказав ні слова, всі сиділи тихо й нерушимо. Навіть кінь Володька перестав рвати траву, підняв голову і, здавалося, прислухався.

— Селянин Черехахо, — промовила Альчеста, стримуючи ридання, — запряжіть свого вірного коня Володьку і одвезіть мене на станцію.

Черехахо тихо підвівся і підійшов до коня. Знову шелест шугнув кущами, кінь злякано заіржав і кинувся вбік, кущі розсунулися, і з кущів вийшов доктор Леонардо.

XVI

Він весь був обсіпаний тирсою, ішов поволі і затуляв собі обличчя останнім номером італійської газети «Воче-Дель-Пополо».

Поволі, не кажучи ні слова, він підійшов до Альчести і одтулив своє обличчя.

— Альчесто, — сказав він слабким, далеким голосом, — ти покликала мене, і я прийшов.

Альчеста як зацікавилася дивилася на нього. Так, це був він, виснажений, стомлений, блідий, як привид, обсіпаний тирсою, з перебитим носом, але це був доктор Леонардо; живий і коханий, він стояв перед нею.

Немов прокинувшись від важкого сну, Альчеста кинулась до Леонардо. Вона мовчки цілувала його пілом припале обличчя, поранений ніс, обтрушувала рученятами тирсу з любимої скуйовдженої голови, цілувала йому руки, плакала, сміялась і знову бралася цілувати. Нарешті, немов потомлена в смерть, вона схилила голівку йому на груди й затихла.

— Коли ми розлучилися з тобою, кохана, — почав Леонардо, — я випадково прочитав у цій газеті, що в передостанньому номері її якийсь безвідповідальний негідник зганьбив мое чесне, незаплямоване ім'я, написавши про мене, що я не є доктор Леонардо, а якийсь еспанець Дон Хозе Перейра.

Але редакція газети «Воче-Дель-Пополо» не забарилася виправити свою помилку. То був передостанній номер, а ось останній.

«Редакція спростовує прикру помилку, що трапилася в передостанньому номері газети з вини коректора. Остаточо з'ясовано, що доктор Леонардо Пацці є дійсно доктор Леонардо Пацці, а не хто інший. Що ж до Дона Хозе Перейра, родом еспанця, то пощастило добути цілком певні відомості, що він насправді є Дон Хозе Перейра, еспанець, а ні в яким разі не наш вельмишановний учений, доктор Леонардо Пацці, який саме відбуває наукову подорож по світу і тепер, як повідомляють, подорожує по Слобожанській Швейцарії».

— Леонардо! — скрикнула Альчеста. — Леонардо! Чи можеш ти простити мене!

— Я шукав тебе, о Альчесто, — просто сказав доктор Леонардо. — Коли я догадався, що якимсь чином тобі до рук потрапив передостанній номер газети «Воче-Дель-Пополо» з клеветницькою заміткою про мене, я втратив свідомість.

Цей номер, якого я сам ще не читав, очевидно, випав з кишені мого пальто під час нашої подорожі, і ти могла його знайти...

— Цей номер знайшов я, — чесно і сміливо сказав Перебийніс. — Але ви розумієте, я не мав у руках останнього номера і хотів щиро і чесно попередити Альчесту. Я винний лише в тому, що завелику склав віру буржуазній газеті.

Перебийніс поліз у човна по газету. Шматки її лежали розсипані по дну, але самої газети не було.

— Не шукайте, Оресте! — м'яко сказав доктор Леонардо. — Я бачив, як безпритульний украв сало разом з газетою. Вона нам тепер не потрібна.

Коли я побачив, що втратив Альчесту, я вирішив не повертатися назад на батьківщину.

За довгі роки моєї подорожі, люба, кохана, я шукав тільки тебе. Тільки для тебе було все моє життя і всі мої подорожі і тільки для тебе була ця остання моя подорож у Слобожанську Швейцарію.

Коли я побачив, що втратив тебе, я постановив оселитися тут, на тім місці, де я бачив тебе востаннє, Альчесто. Я думав жити серед цього злиденного, великого, мистецького, дикого народу на березі тихого Дінця, допомагати його жінкам родити, його чоловікам працювати і його дітям виростати здоровими й щасливими. Я лікар — і для мене скрізь знайдеться місце на цій зеленій землі.

Я роздобув рушницю і пилку і почав різати ліс, щоб збудувати собі шале при березі Дінця. Я працював, коли ваш човен причалив до місця моєї роботи, і я бачив вас крізь листя ліщини.

Я признаюся тобі, о Альчесто, що в мені прокинулися дикі, люті інстинкти. Моє серце уцерьт сповнилося ненавистю проти цього здорового, прекрасного хлопця. Я виждав, поки він спустив човна на воду, і вискочив з заростів, щоб відняти в нього сало.

Голад мучив мене, але не це найбільше мене вразило. Мене довело до одчаю те, що ти, кого я так любив ревно, затулила своє обличчя руками, коли побачила мене.

Моє рішення відняти сало зробилось непереможним і непохитним, і я взяв його...

— Але, Леонардо, — тихо сказала Альчеста. — Ти націляв в мене з рушниці другою рукою.

— Люба моя, моє безцінне, моя темноока душе, — сказав Леонардо. — З рушниці не можна націляти однією рукою. Я просто тримав її в лівій руці, а ти, побачивши чорну яму дула, подумала, що я хочу тебе забити. Я взяв сало, я кажу, але в цю мить Орест — і він зробив, як герой і лицар — з'явився тебе рятувати...

Очунавши від болю, я побачив, що під час мого нападу на човен пляшки з йодом і касторкою, що були в моїй кишені, розбилися — і ліки проллялись.

Зібравши рештки йоду й касторки, я подав собі першу медичну допомогу. Ліків вистачило на те, щоб припинити небезпечні процеси в пораненому носі. Після цього я почав міркувати й вирішив, що запах йоду й касторки мусив навести вас на думку, що той, кого ви взяли за бандита, був насправді нещасний доктор Леонардо...

— Я догадався, — тихо сказав Перебийніс. — Але Альчеста посварилася зі мною і не хотіла вірити ні одному моему слову. Я промовчав про йод і касторку.

— Я пішов шукати вас, — казав далі доктор Леонардо, — щоб попрохати віддати мені назад пилку й рушницю — все, що мені залишалося на цьому світі після того, як я утратив Альчесту.

Та коли я почув, як ти кликала мене, о Альчесто, як ти готова навіть була забути про те, що було неправдиво надруковано в газеті, я зрозумів, що я найщасливіший з людей, що ти знов моя і тепер назавжди, назавжди, Альчесто...

Він замовк, і Альчеста дужче притулилась до нього. Добрий древонасадець, селянин Черепаха, студент Орест Перебийніс тихо зняли шапки й схилили голови. Безпритульний велетенко теж підніс руку до голови, та, згадавши, що на нім немає шапки, ізняв з голови вошу.

XVII

— Їдьмо на станцію, — сказав селянин Черепаха. — Сідайте!..

Книга третя

I

Проте на станцію ніхто не поїхав. Правда, пора була до потяга. Правда, селянин Черепаха вже завів свого вірного коня Володьку поміж голоблі і запрошував його лізти в хомут. Правда і те, що студентові Перебийносіві завтра треба було вже слухати лекцію про диференціали. Правда й те, що доктор Леонардо і прекрасна Альчеста вже стомилися, перебувавши в Слобожанській Швейцарії, і прагнули побачити інших містин і міст. Правда й те, що вони вже заплатили доброму древонасадцеві за нічліг і скромні харчі, і добрий древонасадець сховавши гроші до колосального шкіряного портмоне і, зацібнувши витерті мідяні гуглі тамтого портмоне,

верстав надзвичайні плани, як йому забагатіти з почину тих шести карбованців, як от: купити на них однеденне порося, вигодувати його, та щоб само воно привело дванадцятро поросят, а з тих щокожне ще по дванадцять, а всього це виходило сто сорок чотири штуки, разом з першим поросям сто сорок п'ять свиней. Непогано; та ще можна було за десяток поросят узяти корову, за десяток же коня, щоб не возити на собі воду з Дінця аж до гірського шале, і з фунт тютюну, щоб повсігди був свій — але тут древонасадець загатував потік планувальної роботи, адже було ясно, що заздрість сусідів на таку розкіш доведе його до біди — тож добрий древонасадець свідомо odmовився від розкошів і прибутків, що їх бачив уже ясно в своїх руках, і постановив: гроші пропити!

Правда й те, що безпритульний велетенко вже назначив оком місце, де він сидітиме на задній ресорі лінійки, коли селянин Черепаха приверне всю свою увагу своєму вірному коневі Володьці, бо безпритульний велетенко вирішив виїхати на курорт через Ростів чорноморським експресом. Правда й те, що сонце вже скрадалося підліссям, шукаючи в цьому ундервуді¹ грибів, і продиралося буйними кущами, не хряснувши гілочкою, не зашелестівши листком, як дика, обережна, хижа, насторожена оранжева тарілка.

Всьому тому правда, і сонце справді тихо скрадалося крізь кущі. Була пора їхати, але кущі раптом хруснули, і в них з'явилися дві маленькі блискучі рихви діаметром кожна в 17,2 мм, це був зауер, а за зауером виткнулась чорна постать в еспанському сомбреро — чорний бриль насунутий був постаті на самі брови, а чорні брови зсунуті над носом. За постаттю виткнувся з кущів рудий се-тер Родольфо, стримуваний коло хазяїнової ноги еспанськими прокльонами: — за ногу, херес мадейра, естевано деля мадре, за ногу!

¹ «Underwood», товаришки машиністки, значить «підлісся», да просвітить світ істини вапі кучеряві голови.

II

— Стій! — грізно мовила постать у сомбреро. Група, що збиралася від'їздити, застигла в жахливому очікуванні смерті. Доктор Леонардо зробив був рух уперед, але прекрасна Альчеста схопила його за рукав. Студент Перебийніс низив плечима. Добрий древонасадець хотів щось сказати, але своєчасно осікся і облизав язиком неголену верхню губу. Селянин Черепаха заляк з хомутом у руках. Безпритульний велетенко заповз у куці. Тільки вірний кінь Володька нахабно фаркнув та, штовхнувши головою в пузо селянина Черепаха, переступив голоблю і знову взявся щипати траву.

— Я скажу вам, — мовила постать голосом, від якого кров захолола в жилах, — чого я вас затримав. Але попереду я поспідаю. Я Дон Хозе Перейра!

Тремт перебіг лицями людей. Ніхто не зрушив пальцем — відомо було з газети «Воче-Дель-Пополо», що Дона Хозе Перейра убито в херсонських степах.

Тим часом мертвий гість почав робити собі сніданок. Як за життя свого він найбільше полюбляв національну еспанську страву олла потріда, де основним інгредієнтом увіходив еспанський перець.

З брезентового рюкзаку він висипав з півцеберка стрючкового перцю. Покришивши зелений перець, він усипав його в манірку, посолив з похідної перцівниці чорним перцем, узав у руки часопис «Червоний Перець», і став їсти, зачитуючи вголос фейлетони.

— Ото я пропоную, свій чоловік! — сказав ухвальним тоном добрий древонасадець. — Закуску понімає правильно. Тільки ж чарки він не випив. чи може він уже прийшов під чаркою?

Але Дон Хозе Перейра не відповів нічого, тільки похмуро здвигнувши бровами, грізно їв перець далі. Коли душа його проперчилася аж углиб до самих п'ят і мозок перейнявся перцем фейлетонів ущерть, він підвівся і знов скерувавши зауерівські чоки на безпомічну групу людей, сказав з перцем у голосі: «Не через те я затримав вас, що прекрасна Альчеста, яку я над усе кохаю, над усе,

крім полювання і революцій, ненавидить мене. Не через те я затримав вас, що учений доктор Леонардо умисне був поставив свого зауера на коміс у барселонському магазині тільки для того, щоб тим зауером відвернути мою увагу від незрівнянних форм прекрасної Альчести, цілком правильно розрахувавши, що блискучі його дугла замінять мені її груди, що шийко його ложі в моїй руці лежатиме як її — ах! витончена рука, що сама ложка, на яку лягатимуть мої лица, заступить мені шлюбне ложе з прекрасною Альчестою.

Але й не через те я затримав вас, що убитий куркулем Щовбом, а тепер мертвий, хочу мертвити все живе.

Мене вбито не в херсонських степах, як знову безпідставно і фальшиво інформувала вас газета «Воче-Дель-Пополо». Для того й газети в буржуазії, щоб брехати. Куркуль Щовб, націляючи вночі в мою голову, влучив в гарбуза і розколов його сокирою. Якийсь дрюк, покинутий дідом у гарбузинні, показався йому за мою рупницю, а саме гарбузиння він узяв поночі за мої чорні вуся і еспаньйолку.

Я ж утік і подався до Іспанії. На жаль, Альфонса скинуто без мене. Правда, я управився в метушні дуплетом підстрелити двох генералів, з яких один уже вмер, а другий підранок і втік через станційні лози на сухе. Убитого я роздивився — це знову був — о прокляття фортуни! — одставний і майже нешкідливий генерал.

Така доля неорганізованого, анархічного революціонера. На тій самій станції сідав у потяг генерал Санхурхо, що оце недавно провалився з монархічним путчем. Його спробу провалила еспанська компартія. Херес мадейра! Я міняю віхи. Нема революціонерів крім комуністів. Ми анархісти-тираноборці — нікчемні кустарі проти них.

Тож, як сказано, я живий і ще стрілятиму!

III

Всі знов застигли в фатальному чеканні. Цей плутаник міг, бува, вбачити в дачній групі диких качок або й реставраторів еспанської монархії і, підстібуваний

перцем у душі й тілі, міг поперчити всіх добрим шротовим дуплетом. Отже добрий древонасадець не міг довше стерпіти і виступив з зауваженням.

— Глисти, — сказав він, — потрібні для чоловіка, як усе одно камінь до млина. Вони, ті глистюки, перемелюють їдло. Кажуть докторі, що від того шкода для чоловіка. Брехня, я вам скажу. Це від доктора шкода. От я питаюся в вас, хто зліший, вовк чи доктор?

— Доктор, — одказав учений доктор Леонардо, задоволений з переміни теми.

— От! — сказав добрий древонасадець. — А чому? От ви мені скажіть, як ви єсть учений чоловік, чому доктор зліший од вовка? Не знаєте?

— Не знаю, — признався доктор Леонардо. — Хіба що є відповідна різниця в рефлексолого-фізіологічних габітусах вовка і доктора.

— Не те. А от просто: вовк заріже та й по тому, а доктор заріже ще й гроші візьме за це. А от...

— Вибачте, добрий пеоне, — мовив Дон Хозе Перейра. — Сховайте вашого глиста й слухайте, бо я ще не скінчив.

— Отже я затримав вас не через особисту ворожнечу до доктора Леонардо, хоча вона є в моїй душі (при цьому Дон Хозе Перейра зробив красномовний жест заувагом у бік доктора Леонардо, а той тільки знизав плечима), і також не через те, що мене вбито в херсонських степах, а з цілком іншої причини.

Вам не можна їхати на станцію. Той самий могутній вершитель моєї й вашої долі, що примусив мене, тираноборця, тікати в херсонському степу від куркулів на сміх усій читацькій публіці, той самий, що так довго не давав з'єднатись докторові Леонардо з прекрасною Альцестю, що деяким читачам аж слина звисала з губи, той самий творець не може пустити вас на станцію. Редактори й критики б з'їли того творця живцем, щоб він примусив пролетарського студента Перебийноса платити Черепасі аж про три карбованці за підводу.

Отже студент Перебийніс піде на станцію пішки і переживе при цьому все, що належить йому пережити

згідно з планом. Доктор Леонардо і прекрасна Альчеста з'єднаються нарешті (при цих словах прекрасна Альчеста соромливо сховала личко між небувалих долонь) в хаті доброго древносадця на розраду здоровим, повним життям читачам цієї їхньої повісті. Безпритульний велетенко, замість їхати на Ростів, поїде експресом на Москву.

А селянин Черепаха сьогодні вип'є, а взавтра сонний і хмільний, привезе сюди в Слобожанську Швайцарію цілий букет справжнього, свіжого нового життя — якого саме, я зараз не уповноважений викривати.

— А тепер прощайте ті, кого я любив, і ті, кого я ненавидів. Мое місце тепер у Іспанії і навіть творець мій, вершитель судбів моїх і фортуни, не сміє мене тут затримувати. Прощайте.

Дон Хозе Перейра глибоко зітхнув і провалився, як стояв, в тартарари.

IV

Немов уражені громовицею, стояли герої цієї повісті. Перший опам'ятався учений доктор Леонардо і блисквично одшукавши флакони з йодом і касторкою, кинувся допомагати своєму ворогові. Але було вже пізно. Дон Хозе Перейра з рудим сестером Родольфо, з зауером, з часописом «Червоний Перець» без сліду згинув у тартарарах. Всі тільки чхнули по разі від слідів перцю, та десь глибоко внизу ніби чути було слабкий відгомін ходи й вигуків: «За ногу, херес мадейра, естевано деля мадре, за ногу!» Але й цей відгомін скоро завмер у чорних надрах тартарар.

V

Тим часом на живій землі почалися надзвичайні, глибокі, великої, незмірної ваги зміни. У вогкій високій траві край крижневого озера заграла прикра дисонантна дерчітка, хоча близько за трьома кущами метушилися люди, шукаючи Дона Хозе Перейра. Це перший одгукнувся на ті надзвичайні зміни самотній деркач. Він дирчав довго

і страшно, жовтим оком нагледів у прикорнях трави сивого жука геотрупа, що нюхом ішов до свіжої купи кінського гною, подарованого лісовій природі вірним конем Володькою, і жук теж відчув зміни в природі. Глибоко зітхнув жук, набираючи свіжіше повітря в могутні трахеї, зітхнув ще раз і ще раз і зрозумів, що пора не йти, а летіти на солодкий пах кінського яблука. Бржзз! — підлетів синій жук геотруп, але зачепився об грубу осичину і ображено впав коло неї. Уставши на довгі жовті ноги, деркач перервав меланхолійну какофонаду і з'їв жука, розбивши як горіх його синій панцер — деркачеві кортіло пити, але щось сталося в природі і він знову завів дерчітку в траві коло крижневого озера.

VI

У крижневому озері теж законився якийсь початок. Все воно тихо заросло осокою, осока, як снопи, витикалася на купинах. Тихо жила, вічно плаваючи між купинами, рясна зелена ряска. Куці верболозу звисли над топкими берегами і половину вкрили невеликого озера — воно було як напівзаплющене густими зеленими віями водяне око. Але око все ж таки дивилося водяною чистиною посередині, малим плесом відбивало небо і в плесі, мов ока ірис, ріс ірис і різак, і рогіз.

Крижні спали недалеко цього плеса, склавши голови під крила. Найніжніший соняшний вітерець поволіволеньки, немов дзиґарів стрілка, гонив сонні перисті тіла з-посеред купин на чисте, й увісні крижні кволо інстинктивно боронилися лапками од пливу і знову, не прокидаючись, запливали між осоку.

Перший прокинувся старий селех, він линяв, йому допікали воші. Старий боєць витяг голову на жилавій шиї, де вже позначалася біла зимова рихва, і вдихнув повітря. Він зрозумів, що прокинувся не від вошей. У природі, в повітрі заходили якісь незвичайні зміни і він не міг довше спати. Він захопив крилами і засичав. І от недалеко його кахнула молода крижачка, його остання любов і вірна учениця довговічної мудрості.

VII

У кущах, де метушилися люди, уже завмер остатній відгомін Перейрової ходи в тартарах і деркач оце доідав синього жука; була тиша, голос крижачки почула прекрасна Альчеста.

— Слухайте, слухайте! — гукнула вона дзвінко і ясно. — Що це за звук? чи то не цей нещасливий еспанець крехче від зусиль, землею видаючись з темних жакли-вих тартарар на ясний світ вечірній?

— То жаба, — пояснив добрий древонасадець. — Жаби родяться з землі, от як овес, або пшениця після дощу, хоча ніхто їх не сіяв. Жаби крехчуть перед дощем, бо знають, що в дощ народяться нові жаби і буде їм весела кумпанія.

— Ні, то не жаба, — сиплим шепотом трудно вимовив студент Перебийніс. — Я знаю, що це. Дайте мені вашу рушницю. Один, два, три, чотири, сім, одинадцять, — порахував він мідні патрони і взяв з рук доктора Леонардо непотрібну тому берданку.

Ще зміни, надзвичайні зміни в природі не дійшли до свідомості грубого людського організму, і студент Перебийніс не міг їх відчувти. Але короткий звук з крижневого озера пронизав йому вуха як клич архангельської сурми. З-за халяви він вихопив фінського ножа і кинувся до кущів. «Не пускайте його, що він хоче!» — кричала, мов чайка, прекрасна Альчеста, що до неї любов стільки поруйнувала молодих доль. Але доктор Леонардо ніжно взяв її за неповторні плечі, легкі на око і важкі, як нагрітий сонцем виноград, у його руках.

VIII

З кущів долетів дзвін і тріск, і хруст, і сік. То студент Орест Перебийніс рубав гілля на засідку — він добрав, що то кричала крижачка і готувався до моменту, коли полетять крижні на хлібні поля. Він забув усе, пожадли-вим оком він вибирав найрясніші, найбуйніші галузі, рубав їх і складав на купу, аж скоро тільки голова його витикалася з-посеред зеленого полум'я багаття, ніби він

сам замірявся себе спалити як індієць на повільнім вогневі вогкого листа.

— Покиньмо його! — стиха сказав доктор Леонардо, — Він ще не дозрів до любові. Пам'ятаєш той коридор в очередах, де він забув про тебе. Ти забула, ти забула сама, що було тоді в небі? У небі летів ключ качок, і Орест забув про Альчесту. Покиньмо його і не заважатимемо йому божеволіти в кущах край крижневого озера. Ходімо, дорога Альчесто. Ходімо, добрий древонасадче!

IX

Ні доктор Леонардо, ні прекрасна Альчеста, ні добрий древонасадець не відчували ще таємної зміни, що верстала собі путь у природі. Вони знову вибралися гарячою стежкою до шале доброго древонасадця, і от на тій самій галяві, де колись коханці втратили один одного, їм треба було спинитися для відпочинку. Спідня половина галяви ще гуляла під сонцем, але горішня вже затопла в вогкій тіні. Там прекрасна Альчеста вибрала собі пенька, щоб посидіти, але, не дійшовши пня, побачила щось надзвичайне внизу під горами.

Половина мосту через Дінець ще була, але половини вже не було — натомість коливалася біла хмара, що пожерла вже й придорожні шелюги і випила половину води з великого Дінця.

— Це — вечірній туман! — сказав доктор Леонардо і, дійшовши сам вогкої сутемряви, теж перейнявся великою зміною в природі.

Інакше увіходили і інакше видихнули його груди — глибше і солодше, ніж доти. Це законився вечір, і сонце готове було запасти за обрій. Ураз швидко закалатало йому серце, здригнулись коліна і він боязко випустив теплу руку прекрасної Альчести.

Добрий древонасадець зігнувся, як корява верба над ставком, і зірвав якусь рослину.

— Оця травичка, — сказав він, — теж допомагає від хворости, — і приєднав її до цілої купи листа й трави, що вже була в його кашкеті. — Як прийдемо додому,

я вас вилікую. Оцей листочок — від пранців, оця квіточка — від наговору, оце зіллячко — від уроків, від пристріту тобто.

— Як же ви ними лікуєте? — спитав доктор Леонардо неживим голосом. — Я ж теж трохи доктор. — І він опустився, як стояв, на траву.

— А як, — розважно сказав добрий древонасадець. — Потовчу оце все, настою на горілці гамузом і пийте. Одне не допоможе, так друге підсобить. Тут тридцять три трави буде в одному настої. То вже ж, я думаю, хоч яка з них та й вижене хворобу, не ця, так друга.

Але доктор Леонардо Пацці не слухав його. Він думав про людську долю. Він знову ремствував на викривлення людської природи.

Людина — денний звір, деревесний денний звір. Уночі людина ховається від холоду й ворогів. Уночі людина спить, натомлена й налякана.

З якої ж речі те, що тепер має відбутися в нього з прекрасною Альчестою після довгих років подорожі, по довгих ночах поспиту і випроби, по довгих днях відлюблення, з якої речі це мало статися вночі, між ними, перетомленими і переляканими вночі, а не серед ясного дня, під ясным небом?

Він почував себе, як той злодій, божевільний amator малярства, що вкрав мадонну Кривеллі і осліп, не зміг на неї дивитись. Він почував себе, як той легендарний дервіш, що через усе життя йшов понад морями і над горами, щоб побачити Каабу, дійшов до неї вночі і, не втерпівши чекати до ранку, завісився на своїй чалмі коло самих дверей Кааби. Доктор Леонардо, учений, медик і природознавець, ремствував на спотворення людської натури і боявся.

Він боявся, що тепер, коли він уже стоїть перед дверима Кааби і вони розчиняться перед ним, він не зможе туди ввійти і впаде неживий. А після того залишалося тільки завіситися. Доктор Леонардо поволі стяг з себе шкіряний подорожній пояс і провів по ньому роздумливими пальцями. Але тоді краще завіситись, не побачивши дверей

Кааби — цей ремінь витримає його тіло — доктор Леонардо випустив ремінь з пальців і став оглядатися навколо, роздивляючись на вікодавні дуби. Пояс упав коло нього на траву.

— Леонардо, любий, — зацвів у свідомості його теплий безкрайїй голос. — Я піду вперед з цим добрим дідом. Тобі нема чого ховатись. Я розумію тебе і підожду вище, на стежці. Роби, що тобі треба.

Х

Доктор Леонардо швидким рухом підняв пояса. «Мені нічого не треба, — посміхнувся він. — Я йду з тобою».

І вони дійшли стежкою до шале доброго древнонасадка. Альчеста забігла трішки наперед і розчинила двері перед Леонардо, зробивши прекрасний реверанс.

Тим часом природа висипала, немов з квітчастого подолу грушки, познаку за познакою того, що зайшов вечір і западало сонце за землю. У житі прокинувся заєць, про всякий випадок злякався і втік, але, пробігши з півкілометра, зчувся, що життя в житі пахло прекрасно, і повернувся на пашу.

На узліссі з нори виліз лис і довго вслухався носом у теплі запахи, що пливли за вітром. Нарешті, дібравши серед безладного хору ароматів ховрашкових, жаб'ячих, собачих, людських, коров'ячих, конячих і заячих запах дохлого барана, вирішив і вирушив прогулятись у ту сторону, де лежав цей делікатес.

Туман, немов німий сом, мовчки підплив і заглинув усі ріки, річки та озера, і на крижневому озері качки почали нудитись. чимраз частіше вони випростували крила, лопотіли і молода крижачка тривожним кличним звуком викликала сусідні озера на відповідь.

Студент Перебийніс нарешті скінчив різати гілля і зчувся, що нарубував на п'ять засідок. Тож він ухопив чималу в'язку і побіг, тремтячи від хвилювання, на сусідню воду, понад яку мали летіти качки з лісових озер. Там при березі він позастромлював гілля колом, усередині зробив сідало і забрався туди чекати, поки полетять крижні.

Чимраз тоскніше кричала крижачка, але дуже поволі в її наївну неграмотну голівку заходили рвучкі потяги й потуги, помалу-малу оформлюючись у думку: летіти!

XI

Та й то думка ця аж ніяк не була подібна бодай до тих процесів, що відбуваються в голові історика зоологічної літератури. Історик зоологічної літератури мислить приблизно таким способом:

У животі своєму він чує неясне шкабурчання, і відчуває ніби якусь неприємну порожнечу. Та порожнеча, як пишеться в хіміях, стремить заповнитись одбивною котлетою з горошком, гур'ївською кашею і пломбіром. Так зароджується перша думка — поїсти.

Одночасно язик подає про себе знаки, що він ніби висох і міг би освіжитися спиртом, розведеним водою і заправленим калганом чи зубрівкою. Так законяється друга теза — випити. Єднаючись з першою тезою, вона дає першу мислительну операцію — акт комбінаторного мислення: випити й закусити!

Розвиваючись далі, ті процеси ускладнюються, доходячи ефемерних тонкощів аналітичного порядку. Випити й закусити — але за які гроші.

Математичні операції — облік та аддиція грошей в кишені показують йому, що зайвих сум, окрім призначених на прозаїчне, буденне прожиття, в істориковій кишені немає. Так народжується третя теза — підробити ще грошей, а на ті, що є, випити й закусити.

Після цього, правда, синтетичні процеси ідуть уже порівняно просто. Жертву знайти просто — це є той самий кільчатий черв'як, що живе на дні Тихого океану біля Малайського архіпелагу. Він водиться тільки в цім самім місці і ніде більше. Ні один професор ще не написав ні одного рядка про цього гробака.

На двох заспиртованих екземплярах черв'ячка геолог виявляє, з чого той черв'як живе, що він їсть, як він парується, чим він відрізняється від інших черв'яків,

чому він становить собою зовсім нову відмінну породу, при цьому зоологові ні на хвилину не виходить з голови, що, власне, спирт у банці пропадає по дурному — і пишеться стаття.

Ця стаття є початок наукової кар'єри зоолога. Бай-дуже, що людськості нема ні найменшого діла до цих черв'яків, байдуже, що актуальні теми аж кричать до нього з усіх усюд — на актуальних темах не зробиш кар'єри — там усе вже відкрито і розроблено. Зоолог іде в ресторан. Випити й закусити.

Все це, звичайно дуже складно і показує, що людина є вінець усіх тварин. У примітивній же... голові відбувається тільки от що:

ХІІ

Прохолода! Тоскний крик! Їсти! Їсти! Їсти тверде, солонке, сухе! Досить води! Їсти пшеницю!

А крила вже самі розправляються. А ноги самі відштовхуються від води. І раптом — шум крил. У старого селезня виспіли й закінчилися натиски почувань. Він зірвався й летить. Шум крил! Їсти! Небезпека! Летять! Летіти!

І от крижачка вже летить, наздоганяючи темні тіла перед собою. Навколо, ззаду, спереду шум крил. У м'язах щезає останній слід сонної інерції. Не летіти однією пугтю; нею сотні літ летіли прадіди качиноного роду — з лісових озір, над лісовими озерами, на степ!

ХІІІ

Сонце остаточно запало в душі студента Ореста Перейбейноса, вечір перейняв усю душу його від пліч і до п'ят, і в кожній прожилці його гігантського тіла пульсував один усюдисущий лозунг — починається вечірній літ. Дон Хозе Перейра і його містичне, чудесне зникнення, доктор Леонардо, прекрасна Альчеста, селянин Черепакха, добрий древонасадець, безпритульний і навіть сало,

з якого Орест мав жити цілий місяць, затанцювали і зникли в темряві, взявши один одного за руки. На одну коротку мить ще виринуло сало, нашпиговане значками диференціалів та інтегралів, грізно посміхнулось, виблиснуло окулярами професора Струве і помчало геть у дикім фанданго, крутячись, як кавалер навколо прекрасної Альчести.

Зоставалась сама переднічна природа, і вся вона була — чекання.

Чекав темний дуг — осики йому ледве тремтіли. чекала вода — вітрець ледь-ледь гнав по ній брижі. Чекав очерет — і помалу чорнішав. Чекала водяна курочка, щоб невідомий студент пішов геть від озера і знову ховала голівку в хащі.

Тільки сам студент Перебийніс уже не міг довше чекати. Як довгий стогін, видерлося йому з грудей могутнє, силоміць стримуване, зітхання, аж зашелестіла і вгнулася під тим подихом чорна осока навколо озера.

Студент Перебийніс, зітхнувши глибоко, раптом знову побачив усе, що було навкруги нього. Просто перед очима, за озером стримів чорний сосновий бір — як черепаховий гребінь. На невеликому озері ріс ситняг і скільки очеретин витягли до неба китайські вартові списи. Піднявшись від того, що пала вода, латаття скоцюрбилось, вигнулось і витяглося у тисячу фантастичних форм, озеро стало як нічний цвинтар людських і звірячих фантастичних черепів, потоптаних і покопирсаних кінним боєм уночі.

Над головою нарешті засвистіло — тс-с-с-с-с! — поволі й певно. Це був перший крижень. Перебийніс вистрелив, не влучив і збожеволів. Назвищ, навбіч, наперед, назад сюрчали крила, крижні кружляли над озером, крижем розхрищувались угорі, з виплеском ляскали по воді, з гуркотом, як нічний потяг, поривалися з води вгору крижні.

Рушниця залякла в Орестових руках, він застиг і не міг стріляти, зачарований грізною музикою крил. Здавалося, симфонічна оркестра чорного вечора грала

легенду про мертвого крижня. Перебийніс слухав її грозивих слів, утамувавши подих.

Плесо спить. В очерет
Тікають перелякані брижі.
Келих ночі налив у плав,
Келих ніччю по вінця — млат і от
Над щетиною бору
Появляється Мертвий Крижень.

XIV

Крила йому свистять залізні,
Оливом повні потужні жили,
Він летить — і пізні
Птахи ховають голови під крила.
Трава тремтить у чорній воді.
Поволі він облітає озеро,
Голову витяг вперед, вперед, вперед,
Залізні крила січуть очерет,
На коліна падають лози.
І от стрілець починає бить,
Божевільними пальцями шукає набоїв,
Б'є і б'є, а Мертвий Крижень свистить
Усе ближче, все нижче над головою.
І коли ранок встає, змучений в смерть
Борнею коло чорного бору,
Човен, води повний вщерть.
Гойдає тіло з пониклою головою.
— Тіло стрільця, убитого вчора
З його останнього набою.

XV

— Одчини вікно, — сказала прекрасна Альчеста, — тут можна задихнутись.

І от, не зміркувавши, що він робить, доктор Леонардо штовхнув малесеньку раму — і в кімнату влетіли вечори.

Вечір був не один — це були вечори, десятки, сотні малих, свіжих, вогких вечорів, і вони зразу ж забриніли над

головами коханців. Кривобока лампа блимала на криво-бокому комоді і саме до неї летіли й бриніли незчисленні вечори.

— Це дзвенить наше кохання в темряві, — сказала прекрасна Альчеста. — Це дзвенять нескінченні дні подорожі, повні непевної, неповної любові. Зараз древонасадець захропе, уві сні пиляючи дрова, і тоді для нас почнеться нове життя. Це дзвенить наше кохання в темряві.

— Боюсь, що ні, — одповів доктор Леонардо і прикрим рухом зачинив вікно. — Вийдім у ліс і послухаймо там, що це бринить і дзвенить між нами і зорями.

Він знову одчинив вікно і вистрибнув просто в ніч. Несподіваним рухом він узяв прекрасну Альчесту рукою. Не раз він носив її на руках, оце тільки він виніс її з хати, і руки його і її тіло були звичайні руки і прекрасне жіноче тіло.

Тепер оця його єдина рука наче стала чужа — ніби це була її рука. Тепер оце її тіло немов стало своє — ніби це було його тіло.

Вона теж відчула цей вимін і заніміла. Неначе його кров пульсувала там, де лежала його рука, і кров ця підступала їй до серця. Вона не дихала, щоб не одриватися від цієї руки, ніби оце тільки сама народила її, цю надзвичайну руку.

Зненацька доктор Леонардо прикрим поривом висмикнув свою руку і з усього вимаху вдарив по ній долонею.

Прекрасна Альчеста здригнулася від жаху і образи. Гнів її був такий сильний і холодний, що вона навіть не схопилася на ноги. Після сварки можна простити, але для зневаги немає замирення. Вона спокійно випросталася, щоб навіки розлучитися з Леонардо, не віддаляючись від нього ні на ступінь. Але в цю мить її щось смертельно вколело в шию, тоді в повіко, тобі в ті самі вуста, на яких заросилися слова довічного розставання.

— Комарі! — сказав доктор Леонардо. — Оце ті вечори, що дзвеніли й бриніли, коли я відчинив їм вікно до кривобокої лампки.

Він вийняв з кишені газету. «От тобі номер газети „Воче-Дель-Пополо“, в якому сказано, що Дон Хозе Перейра загинув у херсонських степах. Візьми цю газету і вибий нею комарів у хаті. Вони всі зберуться над лампою і тобі буде легко їх знищити. Тільки не відчиняй вікна, поки не загасиш лампки. Я ж прийду небавом».

І перенісши прекрасну Альчесту знову вікном у хатинку, учений доктор Леонардо зостався стояти коло призьби, між хатою і ніччю.

XVI

Комарі сідали йому на очі, на руки, на вуха, на високого лоба, на шию там, де кінчалися ніжні косички волосся, кололи його крізь сорочку, а один з них, знайшовши непрошнуровану дірочку в черевикові, показав цю путь іншим, відразу десять жал уп'ялися в Леонардову ногу, але він стояв нерухомо, бо і в нього увійшов великий вечір природи.

Насамперед він глибоко і свіжо зітхнув і зненацька почув тисячу нічних цілющих запахів і прохолод. Прохолода сіна, що лежало копицею десь у темряві перед ним, полетіла, підхопила на крила сотні невідомих квітів, якісь вечірні смоли і смовді, якісь ліси ясенів, дубів, осик, беріз і сосон неслись на нього, переростали його, він умирав і виростав ясокорем, розвів руки, і руки зашелестіли листям, напіврозкрив рота, і рот розцвів суцвіттям усіх квітів лісу. Він гарячково роззувся, і трави проросли, травіші від шовку між його потомлених пальців.

Так стояв він довго і нарешті насмів розплющити очі і з жахом побачив, що земля лісова виросла до неба, а небо упало на землю. Уже зорі світили крізь ліс, як крізь хмари, а небо все ближче, усе нижче едналося з землею. Він ще ширше розплющив очі і став як сліпий. Він не бачив нічого — перед його очима було все, і він сам був — усе.

Якийсь комар, упившись до смерті, знявся з його вуст і тихо подзвенів геть у неймовірну нігич. Він полетів умирати, і от яке було його соло:

Вночі

дзвенить

комар.

Встають поля, підводяться гаї

І ріки підіймаються до хмар.

І хто я, я не знаю уночі

І яке століття завтра настає

І чи

Не качка оце скрикнула у сні.

Вночі

дзвенить

комар

Встають поля, підводяться гаї

І мовчки підіймаються до хмар.

В цю мить ув озеро, над яким тремтів Орест Перебийніс, увійшла Клімова корова.

XVII

Клімова корова заблукала в лісі, відбившись від череди, бо скільки не гейкав на ню підпасич Омелько, вона чимраз далі ухилялася до озір, де можна було напхатись грубою, сочистою травою вщерть.

Орест Перебийніс саме вичунав від того містичного тремту, що охоплює всяку нормальну людину в час вечірнього крижневого перелету, коли зачув якийсь чудний звук, ніби хтось ілляв із джбану воду. Вдивляючися в темряву, він побачив дві розкарячені задні ноги, з-поміж яких на вогку землю ллявся безкрайї потік.

Корова стояла просто перед ним, на захід, саме там, де найсправніше можна було стріляти проти вечірнього неба. Перша думка йому була рубнути шротом просто в розковирювате джерело наскінченного потоку, але студент Перебийніс сам був бідак-селянин з походження і пам'ятав, що то є молоко для голопузих дитинчат.

Потік ілляв і дзюрив вогкою землею надозір'я, знаходячи собі річище до озера. Ілляло і дзюрчало так довго, що, здавалося, озеро почало набрякати від прибуваної

води. Нарешті потік став меншати, звук завмирав і хвіст, що сигнальним бунчуком стирчав проти неба, заспокоєно спустився межи розкарячені ноги.

Крижні знову почали вертатися над озеро і студент Перебийніс перевіряв заправу в рушниці. Він так ще й не стріляв після першого промаху. Він звів рушницю до плеча, націляючи в крижня, що вже спускав лапки, сідаючи над ситнягом.

Але раптом крижень конвульсійно втяг лапки з жахом залопотав крильми і зник з очей, зачувши новий грізніший звук. То ревла корова, згадавши свою череду, виконуючи громадську функцію гуртування. Вона, правда, і гадки не мала вертатися додому від такого травистого озера, але предковіцький закон, ще з тих часів, коли її прадіди були сірими турами, наказував їй ревити до втраченого гурту.

Поревівши скільки треба, вона взялася рвати жирну траву. Далі знову трохи поревла, тоді знову пожерла. По тому знову поревла, тоді поїла. Тоді знову поревла, і уп'ять попаслась.

Студентові Перебийносові так і свербіло ляснути її дрібним шротом десь по передніх ногах, щоб не зачепити молочної ферми. Але він зміркував, що тоді вона реватиме безнастанно, ще й увіб'ється глибше в воду, щоб утамувати біль. З одчаєм і скрухою в надломленім серці він звівся їти геть. У цю мить корова перестала ревити і пастись. Перебийніс знову присів, хоч і погано сповірявся на коров'ячу етику. Десь ще раз засвистів запізнілий крижень, корова повернула морду до озера і мовчки шубовснула просто в воду, топаючи, хлюпаючи, сопучи, шукаючи жирнішої трави.

XVIII

Доктор Леонардо увійшов у хату, ступаючи обачно, немов ніс у руках тисячомінаретну, мільйоннострунну, тонкодзвінну скляну побудову, що могла всяку мить пошипітися поруйнована в пісок, долі. Обличчя, вуха, шия, руки, ноги йому аж горіли, пожалені комарами, але він

цього не знав. Він підійшов до дерев'яного ліжка, де в купі подушок, рядюг, плахт і покривал біліла крізь ніч прекрасна Альчеста, світліша від мрійносивого сьєва селянського полотна.

Вона була супокійна і навіть трохи сонлива. У просту протилежність тому, що написано в книгах, романах і повістях, що проспівано в романсах, піснях, шансонах і аріях, жінки в любові холодніші від чоловіків. Може тому, що для самця — любов є кінець історії, а для самці — початок.

На цьому слові прекрасні читачки ладні закрити цю книгу і шпурнути її під канапу за таку нахабну авторову презумпцію (хоча ні одна з них, прекрасних читачок, не знає, на жаль, що таке презумпція). Але мова не йде про присутніх. Прекрасні читачки насправді є ті тремтливі, ніжні, соромливі, вогненні мімози, про які написано в книгах і проспівано в піснях. Тільки прекрасна Альчеста була супокійна і навіть трохи сонлива. Тому вона елегантним жестом простягла руки до заанімілого, потойбічного Леонарда, і він сів край дерев'яного ліжка.

Він мовчав і сидів непорушний. Він думав про довгі роки подорожі з прекрасною Альчестою, прекрасні незавершені роки. Сьогодні вони мали завершитися вперше.

Він знав, що і для нього це перше завершення не буде останнє, що другі й треті ночі будуть розкішніші й повніші від цієї боязкої й дикої. Але він знав також, що тій розкоші й повноті скоро буде край, нехай місяць, нехай півроку, але вони висхнуть і осиплються. Прийде час, і загине велика Троя, і прекрасна Альчеста так достеменно хвилюватиметься і чекатиме, як він тепер хвилюється і чекає. Але він тоді буде чимраз частіше підводити голову і шукати очима в світі інших жінок, бодай гірших і слабших від прекрасної Альчести. Не кажучи вже про прекрасних читачок цієї книги, що видаватимуться йому тоді недосяжними, неймовірними, небесними істотами.

Все це пережив він уперед, сидячи край дерев'яного ліжка, на якому біліла прекрасна Альчеста, світліша

серед ночі від туманових хмар селянського полотна. Так, тепер вона була прекрасна. Більше того — поза нею нічого не було в світі. Він був немов Калігула, що хотів об'єднати все людство в одним тілі, щоб одрубати йому голову одним ударом. Він об'єднав усе жіноцтво в одним тілі, щоб одразу запліднити цілий світ. І він наважився це зробити.

XIX

Коли вони, немов діти, лежали поруч себе, йому здавалося, що він справді став дитинчам і лежав тепло коло своєї матері. Ніжно, авторитетно і любовно вона влаштувала його як хлоп'я, ніби йому справді треба було тільки заснути солодко в теплому гніздечку.

І от, зігріваючись коло неї, він ріс і ріс, і ріс, ставав парубком, ставав дорослою людиною, ставав чоловіком, а вона чимраз меншала, була чимраз дівочіша і нарешті стала малим, пустотливим дівчам. Що довше грались вони, то менше йому хотілося гратись. М'язи його робились певніші й тугіші, він ставав, як сталь, і вона починала його боятись.

Саме тоді, як мали завершитися довгі роки подорожі, розчахли двері і увійшов добрий древонасадець.

— Звиняйте, — сказав він, — а я ж забув вам дати ліки від усякої хворості. От спробуйте випити, і вам одє враз полегшає.

У руках йому була горілчана пляшка набгом напхана сцілющим зіллям, що вело зелене існування в потемнілому спиртові.

— Так ви випийте, — сказав він і вийшов з хати.

Доктор Леонардо схопився з ліжка і почав ходити по кімнаті, палячи папіросу по папіросі. Подекуди він підходив до кривобокого комоду і давав йому стусана ногою. Коли нарешті в сусідній хаті знову захропло, як у давно неремонтованому моторі, він узявся до роботи.

Кривобокий комод він перетяг через усю кімнату і в шухлядки всяку чисто вагу, яку тільки міг знайти в хаті. Згори він навалив каменяку, на якій у кутку був

стояв цебер з водою. Цебер теж уместився на комоді поруч із каменюкою. Два ослони навхрест лягли поверх комоду. Він забрав з ліжка більшу половину подушок і рядюг і завалив ними двері згори.

Шукаючи важких речей, він надібав десь старого мідного п'ятака, зважив його в руці і теж поклав згори на барикаду. По тому він знову сів край дерев'яного ліжка, на якому біліла прекрасна Альчеста, ніччю світліша від святих сувоїв селянського полотна. І знову як не було ярості.

XX

Так сидів він довго, аж почув хтось плакав за вікном, не тихо плакав плачем давньої удовиці, а завивав і скавчав, як чоловік, кому силоміць одрубано руки і він хоче зубами перегризти ворогам пельку.

Це був новий гість із найглибшої ночі, що перейшов двадцять п'ять кілометрів лісом від свого житла, щоб тільки прийти до хутора, де він знав, що його ніхто не прийме до хати.

Ті двадцять п'ять кілометрів він ішов не шляхом і навіть не стежками, а навпростець через яри й гори, проз купці й чагар, крізь буревали й вітроломи. Ні разу не ступив він розважно там, де бувала людська нога і такі місця перебігав, як вовк, як вітер, як дикий звір, не оглядаючись назад.

Він підійшов до хутора і завив, бо знав, що ніхто не пустить його до хати, а йому цієї ж ночі треба було вертати назад за двадцять п'ять кілометрів через яри й гори, проз чагар і купці, крізь вітроломи й буревали.

Прекрасна Альчеста схопилася з ліжка і всім тілом приникла до Леонарда. Але доктор Леонардо не виявив ніяких познач хвилювання.

— Це вовк, — сказав він. — Коли його ніхто не прожене, він може, бува, вкрасти гуску, а то й зарізати лоша. Імовірно, що він дуже хоче їсти.

— Але нас він не з'їсть? — спитала прекрасна Альчеста з властивою південцям гіперболічною уявою про вовків.

— Ні, — коротко відповів Леонардо. — Покинь думати про нього. У нас є страшніші й поважніші справи.

І сірий зайда з лісів знову зблизив коханців, роз'єднаних добрим древонасадцем.

XXI

Сам зайда ніби добрав, що він непотрібний, а може занюхав десь собак, тільки він відійшов назад і став обходити хутір обережним, широким колом.

Це був ще молодий вовк — п'ятиліток, але прекрасний вояка і випробуваний боєць. Дарма що він був худий, як турецький святий, що ребра стирчали йому з-під шерсті, що на стегнах немов два роги, випиналися голі кістки, але всі м'язи його сухого тіла були скоординовані бездоганно, він пройшов двадцять п'ять кілометрів і міг пробігти ще п'ятдесят і не захекався б. Він легко міг би зарізати дворічне лоша, та голод і тренінг спонукували його на ще більші подвиги.

Обійшовши три четверті хутора, він схопив запах коня з південним вітром: до запаху цього не домішувалися аромати гною і аміачний дух стайні. Запаховий образ коня опукло вставав з зеленого оточення травнистих ароматів; це був індивідуальний портрет здорового, годованого коня, але чужого для цих містин.

П'ятиліток почав обережно наближатись до апетитного портрету, ідучи зигзагом так, щоб ні на одну мить кінь не міг потягти носом з-під вітру його власний запах.

Кінь-чужинець спокійно пасся коло загорожі скрайньої південної хати, де хутір сходив до бічних заток Дінця. Він був стриженений, але це не дуже йому заважало, бо трави росло тут привілля і не треба було її шукати.

Хазяїн його був у хаті і довго не виходив звідти, тож кінь упорався витягти з підводи торбу з вівсом, розгриз її і заклав субстанціальний фундамент для легкої трав'яної закуски, якої йому вистачало на всю ніч. Він стрибнув двічі і в цю мить трохи перекинувся вітер. Кінь заклав вуха і став, готуючись скакати за своє життя до ранку — бо на одну коротку секунду він зачув запах вовка.

Але він забув, що передні ноги йому зв'язувало путо. Це був вірний кінь Володька, кінь селянина Черепахи.

XXII

П'ятиліток уже йшов просто на коня, залягаючи під кожним кущем і розпалюючись чимраз яріше. З коротких стрибків, що долітали до його слуху, він урозумів, що кінь був стриножений і твердо постановив будь-що-будь з'їсти його — такий кінь не міг ні оборонятись, ні тікати.

П'ятиліток перейшов галлявинку до останнього дубового кущика і ліг у цьому кущі. Кінь стояв непорушний і тільки дико сопів та харчав. Далі чекати було непотрібно і п'ятиліток вийшов з куща.

Саме тоді селянин Черепаха вийшов з кумової хати перевітритись і виригнути ту частину горілки, що вже не давала йому сидіти і хилила ноги його на сон.

П'яний, як ніч, він підійшов до підводи і звичним жестом помацав по рядюзі, перевіряючи чи всі речі на місці. П'яний, як дим, він проте одразу завважив, що немає торби з вісом.

На одну хвилинку він замислився. Перший проєкт у нього був такий: піти й провалити череп кумові пляшкою, щоб не крав вівса. Але селянин Черепаха добре і п'яно пам'ятав, що хазяїн Клим не виходив з хати.

Ясно було — хоч у голові все йшло обертом, хоч зорі налазили одна на одну, хоч у воза скрізь були колеса, колеса й колеса, на які він поспіль тричі налітав коліном — ясно було, як тверезому вдень, що овес украв вірний кінь Володька.

Отже селянин Черепаха заніс руку з порожньою пляшкою над свою голову і, балансуючи немов на цирковій линві, спробував дійти до вірного коня Володьки.

Коли він виринув з глибокої тіні на місячне гало, він спостеріг, що вірний кінь Володька не їсть, а застиг у дикій жажливій позі, коло нього ж недалеко лежить здоровенний сірий собака.

Цей факт поклав край його ваганням. Собака не міг украсти овес, це правда, але навіть карати свого вірного коня Володьку, коли можна скарати чужого сирого собаку.

Це було настільки очевидно, що селянин Черепаха розмахнувся пляшкою і пустив нею в собаку. Хльось! — боляче рубонула вона по ребрах. Собака стрибнув і зник з очей. Ні звука! Селянин Черепаха навіть почав сумніватися, чи він його влучив. Удар був здоровий, але собака не заскавчав. Чому не скавчав собака? Селянин Черепаха замислився. Його допитливий розум не полюбляв невирішених проблем. Він узявся до проблеми досконально.

Попереду він виригав на траву частину горілки разом з неперетравленими шматками кислого огірка і всяким капустиано-буряковим хоботтям. Він удивлявся пильно в вириганий матеріал, але там не знаходив рішення проблеми про мовчазного собаку.

Підвода з шістьма колесами, вірний кінь Володька з шістьма ногами і двома головами, зорі, що налазили одна на одну, як горобці — все це були чудові конкретні факти, але і в них не було сліду до проблеми мовчазного собаки.

Селянин Черепаха одригнув ще частину горілко-огіркового крющону, і стало ясно, що без горілки цю справу не розбереш. Отже він, посварившись кулаком на підводу, на коня і на зорі, повагом подався назад до хати.

Тим часом п'ятиліток біг, не оглядаючись, до лісу.

XXIII

Уперше за життя свого він бачив коня, що стриножений, бився на таку відсталь по ребрах. Це був зачарований кінь, і п'ятиліток квапився покласти якнайбільше кілометрів між ним і собою. Проте в проворітті між двома гаями, де були три долинки, він спинився. Щось тупало, хлипало і брьохало в середній долинці.

П'ятиліток забіг так, щоб потягти вітром: це була корова, сама в лісі, об такій порі. Вона була серед топкої долинки, по черево в воді, отже не могла ні бігти,

ні оборонятись. П'ятиліток делікатно зайшов у воду, він ступав так, ніби йшов оксамитним килимом, і кожна лапа, як сестра, ступала в уже продавлену сестрою колибань. Щось поворухнулось у кущах за його спиною, і вовк спинився.

Замовкла і притихла також корова, їй уже почало здаватися, що пора б і додому. У її повільному мозкові важко затупали повільні спогади про всякі страшні запахи вночі, спогади ці задирали хвости і ревли, ремігали один одного і тяжко ляпали на землю свіжим коров'ячим гноєм з переляку.

Затихло також у кущах за вовковою спиною, але п'ятиліток був не з таких, щоб забувати. Треба було обдивитися кущі, і він повернувся до них мордою, силкуючись проти вітру розпізнати причину таємничого шелесту.

Раптом щось важенне, гостренне, вогненне ударило його просто в писок і одразу лісом шугнув близький грім. Він хотів тікати і не міг: очі йому засліпило, ніс не чув нічого і лапи скрючувались конвульсивно не в тому напрямі, що треба. Він не міг довше ні лякатись, ні бігти, ні навіть стояти. Він ліг і вмер.

Тоді з кущів вийшов студент Орест Перебийніс і похмурою ходою побрів до нього. «Бродячий собака замість крижня!» — гірко посміхались йому напівстудені вуста. Але треба добити, щоб не мучився, і студент Орест Перебийніс засвітив сірника над трупом.

— Здоровенний псюга! — сказав він ухвально. — Акурат перебив йому носа. Але що це за порода? Це не сільський кабдох. Невже це німецька вівчарка? Це — вовк! Не може бути! Ні, це вовк!

Хвиля буйної радості залляла Перебийносову голову. Це, мабуть, чи не краще від крижня. Він підняв вовка за передні лапи і витяг перед собою. Голова вовка упала йому на плече і ляснула мертвими зубами.

Почувши цей ляск, Жлимова корова далі вже не могла вагатись. Вона виповзла з болота і важко затюпала по лісі галопом. Вона задерла хвіст і ревла, і з переляку тяжкі балабухи гною з гупом ляпали на землю.

XXIV

Сирій вовк ізробив своє діло — він знову зблизив коханців, роз'єднаних добрим древонасадцем — і він умер. Тож доводиться, взявши за руки розумних читачів і прекрасних читачок, поспішати, скільки духу, до шале доброго древонасадця, де серед ночі біліла прекрасна Альчеста, світліша від каламутного шуму селянського полотна, а край дерев'яного ліжка сидів учений доктор Леонардо.

На жаль і на біду розумний читач із прекрасною читачкою спізналися на цілі три хвилини. Поки відбувалися події коло Юлимової хати і побіч крижневого озера, вже встигли закінчитись довгі роки подорожі доктора Леонардо.

Він уже встиг устати і повалитися як сніп у дзвінке сіно, навалене на призьбі. І тут, лежачи, як неживий, у срібному від роси сніі, він найнезвичайніші пережив секунди.

Затятий шопенгауеріанець, він пояснив собі ці секунди так, що задоволена, пересичена воля заснула на мить, і визволений на цю коротку мить інтелект виблиснув, як далека блискавка серед глибокої темряви підневільного існування на службі у волі. От що пережив у осяйному від місяця сніі доктор Леонардо:

Живлюще тепло розійшлося по тілі, по руках, по ногах, дійшло самих пальців і заснуло. Усі м'язи охляли і розпустилися як сіль у літеплі. Тіло перестало існувати, те тіло, що хвилину тому могло перевернути горілиць землю і запліднити прагнуло світ.

Ладо моє! Попливли самотворні образи, він не уявляв їх собі, він бачив їх перед собою крізь темряву, барвистіші від життя, яскравіші від галюцинацій.

Перед ним у сутьмі став Дон Хозе Перейра. Руки схрещені на грудях під киреєю. Обличчя сумне й суворе, і брови схрещені зморшкою над хвороватими очима.

Зморшка заглибилася і простяглася, і от це була долина — в ній біг сірий вовк, зайда з далеких лісів. Жовті очі йому спалахнули в темряві, як фари, і от це був локомотив, без наспи і без рейок, він вибирався болотом нагору і сичав між кущами. Купці настобурчили вуха, як зайці, і шугнули врозтіч полями. Племенем у полях ішли поляни і добирали місце для веси, де оселитись, і от уже закучерявився дим і було так тихо — не затремтіло ні єдине било, а дим звивався довгий — як дерево дим і насправді став деревом.

Дерево ж вийшло над підлісок і стануло серед літа, між землею і небом. Коріння його пронизало всю землю, крона його закрила хмари, у кору його, як жовтогогарячий жучок, заповзло сонечко, і стало темно. Доктор Леонардо заснув.

XXV

Тим часом Дон Хозе Перейра, межі бровами кого біг сірий вовк туги, не спинився коло призьби, де лежало сонниве сіно, а ввійшов у кімнату і ліг коло прекрасної Альчести і вона віддалася йому, вшановуючи свою до нього ненависть. Він зник у передосвітньому тумані, намість його з вовчою шкурою зайшов дорогою студент Перебийніс напитись води до древносадеця і теж ліг коло прекрасної Альчести; доктор же Леонардо спав і бачив усе це в сні вві сні. Орест Перебийніс тихо пішов далі, а в кімнату, розпалюваний старою ярістю, вдерся добрий древносадець. Він випив сам свої універсальні ліки, зробився молодий і прекрасний, волосся під носом розквітло, як гіацинти, ями на обличчі поросли замість щетини райським крином, і він теж став підлазити до прекрасної Альчести.

Та вона саме встала й була коло цебра з водою. Так сталося, що добрий древносадець відразу витверезився від любові і від настоящего на спиртї зілля і, мокрий, але ввічливий, спитав звичайненько в прекрасної Альчести, чи не пора наставляти самограйчика, щоб напитися їй чайку.

XXVI

А ніч, передчуваючи свою скору загибель, творила далі чудо за чудом. Селянин Черепаха і хазяїн Клим остаточно замирилися і, поцілувавши один одного в вухо, постановили йти ловити рибу. Забрали з собою дві пляшки горілки і одну цибулину і, підготовані так, були пішли на Дінець. Забули тільки взяти вудки.

Але ніч творила диво за дивом і вудки їм не знадобилися. Селянин Черепаха так і не зміг перейти через дорогу.

Це була зачарована ніч. Високо-високо він підіймав ногу, щоб ступити на шлях, але нога спускалася і він знову був у траві. І так через усю ніч він підіймав ногу аж до зірок, що сяяли просто над ним, і нога знову падала в траву, а він не посувався вперед ні на ступінь, хоча спину його міцно підтримувала й підпирала земля.

Клим же навпаки не міг підняти ногу. Нога його так добре спиралася на землю, що тільки землю пробивши, можна було її підняти. І зірок не бачив Клим, ані однієї. Перед очима йому була темна, вогка, беззоряна ніч, до того сира й піскувата, що земля набивалася йому межі зуби і в ніздрі.

XXVII

Від подиву й гніву, й страху перед такими чудесами ночі селянин Черепаха і хазяїн Клим заснули, не дійшовши Дінця.

А ніч, конаючи, творила далі чудо за чудом. Потяг народив на станції цілу купу малих дитинчат, не таких, що боязко чіпляються за материні клунки і обтирають віскряки об спідницю, а веселих, сміливих дитинчат, що тільки народившись від потяга, захопили станцію і перон, мов ластівки, що з мільйоновим цвірготом обсідають поночі очерет Білого озера.

Із ними на перон вийшов невеликий чоловічок з чорними вусами, у засмальцьованому кепі. Це й був слюсар

Шарабан і він почав натоптувати в люльку тютюнець. Він чекав світанку.

Та до світанку ще було неблизько, і ніч знову творила чудо за чудом.

Студент Перебийніс дещо тривожно спостеріг, що місцевість геть змінилася навколо. Де були стежки, поросла буйна трава. Де були прогалини в лісі, буяв необхідний, непролазний підлісок. Світла дорога виширилася в цілу колосальну смугу стерні і розчинилася в колючих борознах. І скрізь була вода. Порозливалися нові величезні озера, що їх ні обійти, ні перейти вброд. Усяка чорна смуга була — очерет і за очеретом була вода. Перебийніс уже вимок до пояса, але все не ставало мілше. Він поплив, але й плисти не можна було — латаття обплутувало ноги і тягло його вниз. Нарешті він покинув шукати сухої дороги і пішов просто туди, де блищала чиста вода між чорних берегів. Там можна було хоч пливати вільно, і він допливе до станції.

Але ніч творила чудо за чудом. Чиста вода, що блищала попереду, була — пісок серед сосон — сухий, білий пісок, але це ж був другий бік Дінця — задінецькі хутори. За цю заворожену ніч береги помінялися місцями. Пісками пішов студент Орест Перебийніс, але куди, то знала тільки ворожка-ніч.

На тому не спинилася ніч і зайшла ворожити аж у самий Зміїв. Кооператори, зібравшись на передбазарну раду, установили ціну на цибулю, і ціна та, нічним чудом, була вища від приватницької.

Конаючи, творила ніч дивніші від найдивніших чудеса. Бахтинський селянин Григорій Труш, начитавшись з іншими баптистами в біблії, пішов трусити ятері і побачив у болоті чорта. Чорт брьохався в болоті, як кінь, він сам був чорний, як болото, і селянин Григорій Труш утік додому. Уранці ж він знайшов розкиданий

ятір і ні одного карася. Тільки в березі були сліди немов зверхлюдської ноги і смердючий недокурок у три щиколотки завдовжки, покинутий анциболотом неначе в наругу людському родові.

Та коли ніч зайшла з чудесами аж до залізничної станції і деякі з дитинчат почали плакати й проситися до мами, у справу встрияв слюсар Шарабан і почав боротися з нічю збройно.

Для цього він сформував зі своїх героїв два партизанські полки по вісім душ у кожному і вирядив двополковий загін у бір з наказом збирати бирки. Наваливши купу бирок, викопано в піску печі і йнято гріти чай та пекти картоплю. Сам же слюсар Шарабан ліг у пісочок коло вогню і знову став натоптувати в люльку тютюнець, розважаючи, як би йому одним вимахом покінчити з нічю та її недоречними чудесами. Він, конкретний і матеріалістичний, як шайба, має припинити цей середньовічний балет.

XXVIII

Він довго лежав так, аж, придивляючися до місяця, зауважив, що на місяці була щілина для одкрутки, правда, вищерблена й покопирсана чиймись невимілими руками, але все ж таки щілина. Місяць же явно показувався головним чудодієм і ночевим пособником у її містичних фиглях.

Не гаючи ні хвилини, слюсар Шарабан добув одкрутки з своєї бляшаної кошівки і став примірятися до місяця, дивлячись уздовж сталевого жала на світло. І от іжевська одкрутка з нютованим держаклом прийшлася акурат на ту щілину.

Слюсар Шарабан завів жало достеменно в щілину і, надушивши, що мав сили, щоб не поколупати місяця, став поволі повертати одкрутку. Шруб заївся і заіржавів, але слюсар Шарабан тиснув чимраз дужче, і нарешті одкрутка стала поволеньки повертатись. Далі пішло

легше: слюсар Шарабан викрутив місяця і поклав коло себе на пісок. На місці місяця залишилася в небі бліда кругла пляма серед вікодавньої чорної іржі.

На тім не заспокоївся слюсар Шарабан і взявся вигвинчувати зорі, він понавикручував їх цілу гору, а на небі все ще залишалось їх сила.

Слюсар Шарабан закурив люльку. Трохи навіть шкода було старої машини небесної, але час ішов і зрештою однаково все це піде на мартенівський брукт. Отже слюсар Шарабан дістав сталевого пробоя і почав вибивати зорі ударами молотка. Раз! — зоря покотилася з неба. Раз! — зоря покотилася з неба! Раз! Раз! Раз! — зорі котилися за темний край землеверстата. Раз! Раз! Раз! — по зорях зоставалися тільки бліді сліди на темноіржавому небі.

Отаким способом він повибивав мало не всі зорі з нічної ризи. Але одна не хотіла піддаватися і тільки грілася від ударів молотка. Раз! Раз! Раз! Зоря сиділа на місці і тільки розпікалася червоним сявом. Слюсар Шарабан утямив, що то була ранішня зоря, і відняв від неї пробоя.

Натомість він став до ковальського міха і почав дмухати на зорю. Зоря жевріла і розгорялася, а над землею пішов з міхурів передрозвітний вітерець.

XXIX

Вітерець розбирався і убивався в силу, а слюсар Шарабан усе стояв коло міхів. Нарешті занесені вітром від зорі іскри упали на крайнебо і воно зайнялося. Піт цебенів з слюсара Шарабана, вітер лопотів у його сорочці, на ходу висушуючи її, а він усе дув і дув у міхи. Попіл хмарами звивався над горном і вітром здувало хмари ген за обрій, і все ще стара машина не хотіла горіти, а тільки багровіла іржавою загравою.

Зненацька десятки дитячих лап нависли на шворці і стали допомагати Шарабанові; поволі, але чимраз дужче почало розгорятись крайнебо. Слюсар Шарабан обер рукавом піт з лоба і прокинувся. Сходило сонце.

XXX

Прийнявши прекрасна Альчеста двох коханців, заснула солодко й глибоко й не бачила снів. Вона спала тим мертвим сном, про який шопенгауеріанець Леонардо казав, що в тім сні людина переживає майбутню і минулу правду як ясновидюща і тільки забуває все це за фальшивими і фантастичними снами засинання і пробудження.

Вона була в рідній своїй Італії, у неї був син — чорні вії й блакитні очі, — і чоловік її, доктор Леонардо Пацці, мав нікельовану табличку над дверях у Мантеньї. Так глибоко спала вона, що й не зчулася, як розверзлись тартарари і поглинули її, не забувши проковтнути манто, губний олівець і флакон з падуанськими ароматами.

Учений доктор Леонардо боровся довше. Він саме прокинувся перед світом, коли досвітній вітерець заворушив сіно і сповнив тіло його холодним тремтінням, а подих розкішною, як яблуко, радістю і відчув, як під ним поволі почала роздаватися і розпадатися призьба, пускаючи його вниз. Він падав, немов у сні, в колодязь.

— Згинь, таргаре! — благав доктор Леонардо. — Адже я не тільки трагедійний хор у цій флоро-фаунній комедії. Ні, я головний коханець цієї книги, її нещасливий П'єро і коли мої ремарки, коментарі та глосіє декоративна книги оздоба, то любов моя реальна, тепла й живуща, і вона дає мені право жити серед цих долин і пагорбів вічно.

Але він неухильно спускався чимраз нижче і був уже нарівні з землею.

— Я блукав і страждав! — з одчаєм вигукнув він і скопився за росяне сіно, сіно розповзлося під його руками, і тільки сухе більще чебрецю зосталося в його пальцях — з чебрецем на спогад про Слобожанську Швайцарію поглинули його тартарари.

Вийшовши уранці з берданкою перевіряти, чи не вкрадено дошки, добрий древонасадець побачив провалену призьбу. Спотонову він зробив пантагрюелічні,

гуліверівські висновки про силу любові доктора Леонардо і прекрасної Альчести, але швидко дібрав у чому справа і боязко відступив від чорної щілини в призьбі.

— Не жахайся, добрий древонасадче, — пролунав з-під землі далекий голос доктора Леонардо. — Твоє обличчя, барвистість твоєї мови і твоя обрізана берданка врятували тебе від тартарар. Задуманий, як селянський резонер, ти управився вирости з тим і житимеш у своїм шалі аж до самої смерті. Живи!

Але добрий древонасадець до того злякався, що заліз у льох і просидів там до вечора. Аж увечері він узявся до лопати і засипав призьбу, «що провалили якісь фулігани».

Студент Перебийніс уник тартарар у ту нічну мить, коли вирішив плисти глибокою водою аж до станції і через це вийшов на сухий пісок. Пісок був сухий, як сонце, і силучий, як сон, — не раз пробували розвертисся тартарари, і знову та знову їх засипало піском. Тепер він був уже недалеко станції.

Селянин Черепаха, хмільний і сонний, удосвіта запряг коня і поїхав на станцію. Він так і не зчувся тієї загрози, що нависала над ним з його вірним конем Володькою. Правда, обіруч дороги перед його очима то з'являлись, то зникали подовгі чорні щілини, але він добре пам'ятав, що вчора випив, і не йняв нічому віри.

— Треба було не так наполягати на бурячки, — сказав він. — Огірки так огірки! То й не мерехтіло б оце перед очима!

І про всякий випадок він оперезав вірного коня Володьку батогом межі вухами.

XXXI

Тим часом над станцією звівся ранок, щоденна висока радість для робітників, селян і мисливців, незнаний для інших, кому відома лише щоденна вечірня туга.

Він був — початок, і не знав собі кінця. Він був — дитина, і радів сам із себе. Він був — ранок, і через те рано вийшов у світ.

Селянин Черепаха довго протирав собі очі. Назустріч йому йшли дитинчата, а слюсар Шарабан, немов кінної сотні старшина, пихкав люлькою позаду.

— Завертай, — неголосно, але ясно, сказав слюсар Шарабан. — Забери, Черепахо, цей виводок і відвези його в Гайдари.

І дитинчата обліпили лінійку як бджоли.

— Ти бачиш Черепахо, — сказав далі слюсар Шарабан, коли вірний кінь Володька знову ступив на оце перейдену путь. — Раніше я водив партизанські полки і бив Махна, Денікіна та Петлюру. Тепер же мені накинуто оці поросята, щоб я віз їх на природу.

Що ж. Вони сприйматимуть природу просто, як перепели і пшениця. Вони їстимуть і питимуть її як хліб та молоко, без ніяких інтелігентських вихилясів, але й без твого комерційного підходу, о селянине Черепахо. Тільки вони, наші діти будуть справжньою частиною нашого ландшафту. Тільки вони будуть справжні в усьому, наші соціалістичні діти.

В нас же багато ще є фальшу і фокусів. І в робітників є, а в селян більше. Ти селянин, Черепахо?

— Авжеж що не грахв, — з гідністю відповів селянин Черепаха.

— Ну так от і тебе не буде. І вашого брата не буде, середньовічна ви категорія. Твої діти й мої, однаково будуть робітниками залізних і зелених заводів. Дібрав?

— Як це так середньовічна категорія! — образився селянин Черепаха. — Ви, товаришу, презумптивно оперуєте формулами і дефініціями, яких немає в класиків марксизму. Я, селянин Черепаха, кажу вам: я був, єсть і буду. Фіхте і Гегель...

— Не залякуй мене цитатами, прошу, — сказав слюсар Шарабан. — Я поважаю тебе, середняка Черепаху, але ти як Климова корова. Ти задираєш хвіст і б'єшся рогами. Ти ремигаєш вічно одну ідею і хочеш довіку мати два шлунки замість одного. Ти був і ти є, але тебе не буде. Дай руку, майбутній робітничо-зеленого заводу.

Селянин Черепаха обтер руку об штани і потиснув руку слюсареві Шарабанові. Слюсар Шарабан пихкав люлькою, і крізь блакитні сувої диму вже вирізьблялись перед ним неймовірні контури Слобожанської Швейцарії.

Епілог

Минуло десять років, і багато води уплигло озерами, Дінцем і Тридінчям. Дніпрельстан постачав дешеvu електричну енергію. Селянин Черепаха варив собі курку в електричному казані і одночасно балакав телефоном з сільрадою про потребу негайно зробити дощ на посіви. Безпритульний велетенко, побувши в санаторії і в школі, зробився професором римського права і жив в однім місті-садку з інженером Перебийносом Орестом. Вони часто зустрічалися на тенісі й балакали про минулі часи, добрим згадуючи словом подорож у Слобожанську Швейцарію.

Дід по довгих мандрах повернувся на батьківщину, вмер і його поховали поруч з його собакою. Добрий древонасадець помирився з сином-велетенком і, приїжджаючи до нього в місто-сад, учився грати в лавн-теніс.

Тільки про одне я не зумію розповісти вам, любі читачі і ще любіші читачки, про те, що сталося з тираноборцем Доном Хозе Перейра, з ученим доктором Леонардо і прекрасною Альчестою після того, як скінчилася їхня подорож, я не можу вам нічого про це розповісти, бо ні Дона Хозе Перейра, ні доктора Леонардо, ні прекрасної Альчести ніколи не було на світі і вони не їздили ні в далекі степи, ні в Слобожанську Швейцарію.

Я їх вигадав.

Післяслово

«...Отже, ландшафт не можна з достатнім успіхом трактувати в літературі в звичній описовий спосіб. Та коли б якийсь письменник напав би на думку пересунути взаємні ролі ландшафту і дійових осіб, то це була

б зовсім інша справа. Дійові особи, трактовані як прості картонні ляльки, як рухомі декорації, можуть, одначе, надати потрібний рух ландшафтному описові (через природню тенденцію читача стежити за їхнім рухом, ніби вони є реальні живі люди), і таким способом „ландшафтне оповідання“ могло б бути зроблене цілком читабельним. Але досі ніхто свідомо не ставив перед собою такої задачі».

Так! Любий серцю моєму читачу і ще миліша очам моїм читачко! Те, що ви зараз прочитали, є переклад англійської цитати, вміщеної перед книгою.

Зі скрухою на серці і не сміючи підвести очі свої, автор смиренно признається, що на протязі всього Прологу і всієї Подорожі нахабно водив вас, прекрасні читачу і читачко, за ваші (класичні) носи. Автор удав, ніби він (як усякий порядний літератор) збирається показати вам справжніх людей і справжні їхні мандри по декоративних місцях з табличками «Степ» і «Місця коло Коропових хуторів». Натомість автор цей, сильно бажаючи вам показати справжні ландшафти степів та лісостепів, змлював їх з усією серйозністю і щирістю, на які він був здатний, і для того не пошкодував ніяких зусиль.

Але, міркував автор, ні розумний читач, ні прекрасна читачка не схочуть читати про самі ландшафти і покинуть книгу, не допливши й до третьої сторінки. Тож автор удався до хитрощів.

Із декоративного картону він вирізав людські фігури, підклеїв під них деревляні цурпалки, грубо розмалював їх умовними фарбами, крізь картонні пупи протягнув їм дріт і весело засовав цими фігурами під палючим сонцем живого, справжнього степу й під вогким ризням справжніх яворів Слобожанської Швейцарії. А щоб читач, бува, не подумав, що фігури ті живі, автор у найпатетичніших місцях, розірвавши їм картонні груди, просував крізь них свою патлату голову, а подекуди (нехай сто разів вибачить йому розумний читач і прекрасна читачка) і просто поливав їх із театральної пожеарної планги холодною водою.

Отож, любі мої, не сердьтеся на дроти й картон, і патлату авторову голову, і на холодні душі, і на те, що фігури в безглуздому танці з'являються, зникають, повертаються до вас спиною і взагалі морочать вам голову своєю абсурдною поведінкою. Ніде не написано, що автор у літературному творі зобов'язався водити живих людей по декоративних пейзажах. Він може спробувати, навпаки, водити декоративних людей по живих і соковитих краєвидах.

І коли ви, розумний читачу і прекрасна читачко, не заснувши, прочитали до кінця цю книгу Пейзажу, то скільки ви б не сердились на автора за картонні і дряпані його фіглі, він уважає, що виконав свою задачу (хоча тепер і не зовсім певний, що варт було таку задачу перед собою встановляти). Тож а Dios! — прощайте — як кажуть еспанці.

ТЕОРІЯ

ЕЛЕМЕНТАРНІ ЗАКОНИ ВЕРСИФІКАЦІЇ (ВІРШУВАННЯ)

Я хочу волі і освіти
І всіх рабів розкріпостить
Я хочу все і всіх любити
Я хочу істину творить

Такими віршами починається зшиток, що його принесено автором до Всевидату, аби видрукувати, один із величезної купи зшитків, що лежать в губвидавництвах, в Літкомках і інших компетентних установах і протягом часу повертаються авторам з написом «не годиться». Дивуешся, скільки такого матеріалу накопичується в зазначених установах, але ще більше його лишається на руках у авторів, що, може, не наважуються понести свої твори на розгляд. Отже, ця стаття присвячується тим авторам, що тремтячими руками несуть на суд видавництва свої часто кров'ю і слізьми писані вірші і дістають їх назад з убивчою поміткою «не годиться». Розгляньмо-но для прикладу наведений вірш. Кожному, хто хоч зрідка читав вірші, відразу впаде на очі, що він чимсь відрізняється від тих віршів, що друкуються в журналах і збірках поезій, але не кожен скаже, чим саме і чим ті вірші власне роблять сильніше враження на читача. Я почну з рими, бо рима, як зараз буде видно, більше зв'язана зі змістом, аніж розмір і навіть образи. «Як то? — питає здивований читач, який зв'язок поміж римою і змістом? Невже ж певний зміст вимагає певної, а не іншої рими?» «Почастий так» — буде моя відповідь, але ще в більшій мірі (в таких творах, що про них йшла мова) рима тягне за собою зміст, якщо автор не опанував нею. Візьміть наведений

вірш. Доки автор не потребує шукати рими, ви бачите два, чи гарні, чи ні, але цілком логічні два рядки!

Я хочу волі і освіти
І всіх рабів розкріпостить

Весь зміст збірничка автора сповнений бажанням розкріпостити рабів і помститися над панами. Одначе далі йде рядок:

Я хочу всіх і все любити,

що очевидно стоїть не в зв'язку з загальною думкою і викликаний виключно тим, що авторові треба було якоїсь рими до «освіти», яку він і знайшов в слові «любити».

Я взяв навмисне автора, що сповнений класовою свідомістю — йому не бракує сили, іноді влучного виразу, і зміст його віршів не ліричний, а драматичний. Узяти ж численні «чисто ліричні» вірші, що лежать в редакторів, то там раз у раз рима цілком панує над автором і примушує його часто на цілий рядок без ніякого змісту, а то й зі змістом, що ніяк не колідує з темою.

Із цього виходить, що для автора, який не опанував римою так, аби він нею міг порядкувати, а не йти в неї на повідку, є два виходи: або ж зовсім зректися рими, або взяти її до рук. Таким чином, перша практична порада: залиште риму, поки не перемогли її. Можна чудово писати без рими, доказом — хоч би «Прометей» Гете, або українські народні пісні. Краще писати гарною прозою навіть, як поганими віршами.

Втім, лишаються такі, що не вірять мені і хочуть бодай що писати віршами і римами, отже, чекають якихось практичних указівок щодо того, якою повинна бути рима.

Найлегша рима — дієслівна. Нема нічого легшого, як римувати ходити — любити — розкріпостити — говорити, або ходив — любив — розкріпостив — говорив, або ходить — плодить — водить і т. ін.

Але найлегший не є найкращим — дієслівна рима надає віршові такої одноманітності, що вірші з переважно

дієслівною римою викликають в читача почуття зануди, обридають дуже швидко і таким робом дискредитують поезію взагалі.

Я не хочу цим сказати, що дієслівна рима неможлива взагалі — при потребі (приміром, малюючи щось одностороннє, настирливе, або стилізуючи вірша під народню творчість) кожен автор уживатиме і дієслівної рими, але виключно при потребі в ній саме, а не через те, що таку риму найлегше знайти. Приклад стилізації:

На горбочку стала
І так закликала
В. Поліщук

Приклад ужитку дієслівної рими для ефекту однаковості, повторення:

Ми дзвіночки
лісові дзвіночки
славим день.
Ми співаєм
Дзвоном зустрічаєм
День!
День.

П. Тичина

Я хотів цим тільки сказати, що якогось поетичного «канону» бути, очевидно, не може. Не може бути рими, якої абсолютно ні в якому разі не треба уживати, немає й слів «поетичних» і «не поетичних» на зразок «чистих» і «нечистих» тварин Ноева ковчега. Кожне слово, кожна рима може десь стати в пригоді для поета, якщо він усвідомив собі їх значення для вірша. Отже, найголовніше — це знання того, що куди годиться. А для того, аби це знати, треба мати знання того, які бувають рими, мало того, мати їх досить в голові. Я не хочу цим сказати, що під час творчого процесу поет міг звертатись до словника рим тощо, але тим більше він повинен ознайомитись з римами в інший час, аби їх мати під рукою, або, зважаючи на нахнення своє і піднесення роботи мізку в мент творчості,

утворити й нові для себе рими, ідучи вже знайомими собі шляхами. Кожен, хто працює розумово, знає, що для будь-якої головної праці геть не досить думати, тільки сівши до стола і взявши до рук пера — ні — в найрізніші хвилики життя приходять думки, і досвідчений працьовник так чи інакше занотовує їх в голові. Те ж саме про риму й також про образ.

(Нагадуючи ще раз, що розмовляю з аматором ще в поезії) рими бувають чоловічі, жіночі й дактилічні. Приміром, в наведеному віршеві Тичини і Поліщука рими жіночі — вони з одного боку — і це найголовніше, трохи сповільнюють темп вірша, а з другого боку, в зв'язку з першим, роблять вірш м'якшим (ніжнішим, іноді сумнішим, знову залежно від того, як і що). Чоловіча рима надає віршеві енергії, сили (разом з тим швидкості). Наголос на останньому складі, що служить римою:

Котиться спів у степи
Йде від села до села
Честь йому, слава, хвала.

П. Тичина

Чоловічої рими рідко вживається самої, а найбільше через рядок з жіночою. Це є найчастіша схема — так написаний майже увесь «Кобзар», так «Онегин» Пушкіна.

На мінори розсипалась мряка
І летить з осики лист
Але серце моє не залякло
Не замовкло, бо я — комуніст.

М. Хвильовий

Навпаки часто подибуємо вірші з самою жіночою римою (при повільніших темпах):

Ой скажи ж, скажи мені вітре!..
Які то по снігах пробігають дзвони?
Чи то плачуть по батькові діти,
Чи ворожі посувають колони?
Ой скажи ж, скажи мені вітре!..

В. Сосюра

Окрім чоловічої та жіночої рими, підручникам теорії словесності відома ще рима дактилічна — трьохскладова з наголосом на першому з трьох складів. Остільки рідко її уживано в «класиків», остільки частою стає вона в нові часи, починаючи частково вже з «символістів»; особливо рясною є вона в футур-поетів, саме в Маяковського. Ось зразок тієї рими, де вона чергується з чоловічою:

А справжня муза неомузена
Там десь на фронті в ніч суху
Лежить запльована, залузана
На українському шляху.

П. Тичина

Ця рима особливо привертає увагу слухача на останнє слово рядка, спиняє на ньому вірш, отже, годиться в відповідних випадках. В наведеному прикладі із П. Тичини в читача найбільше в пам'яті лишається слово «залузана», в той час, як рядки:

Там десь на фронті в ніч суху

На українському шляху

лишаються сливе непомітними для читача. Цілком інше завдання цієї рими в російській новітній поезії. Там (особливо в Маяковського) ця рима є власне сливе та сама, що й жіноча, саме через те, що ненаголошені склади вимовляються в російській мові дуже скорочено, відтак є змога уживати її поруч з жіночою двоскладовою:

В старое ль станем палиться?
Крепи у мира на горле
Пролетариата пальцы.

В. Маяковский

В останньому прикладі, то є власне асонанс, за які мова буде зараз. Справа в тому, що кількість рим, якщо не рахувати дієслівних і інших граматичних рим (таких, приміром, як селом — волом, волами — полями, катів — кутів) в кожній мові досить таки обмежена. Пам'ятаючи

тепер, що рима потрібна для завершення музикального періоду і для того, аби підкреслити кінцеве слово рядку, ясно, що ця потреба може бути більшою або меншою, або її зовсім не буде. В останньому разі, очевидно, не уживатимемо рим зовсім — в другому випадкові можна обмежитись неточною римою. Така неточна рима має назву «асонанс» і її характерна особливість — неповна точність звукового повторення, приміром:

Степи Залізняка і Гонти
 А на зорі
 Гайдамацький рев
 То ведмідь блакитноокий
 Біля твоїх дверей.

М. Хвильовий

Асонанс незрівняно багатіший за риму — дає таку силу різних ступнів схожості й однозвучності, що не дарма нова поезія користується ним так широко, хоч, на жаль, широкі кола людей, які читають вірші, цього ще й досі не помітили.

Звичайним типом асонансу є наведений вище приклад; цебто голосозвук з наголосом в римуючих слів один (в даному разі *e*) а шелестозвуки, що складають слова одні або принаймні одної звукової категорії (хоч би *ж-з*), тощо. В нашому прикладі *рев* - *дверей* отже, звуки в та й , що досить близькі одне до одного (так звані дзвінкі спіранти). Але по уважному розгляді кожен помітить, що в даному прикладі є ще один елемент — це «в» у слові «дверей», яке, щоправда, стоїть в попередньому складі, але тим не менше впливає, як тонкий натяк на склад «рев» тільки навпаки — «(д)вер(ей)». Тут ми підходимо до того типу асонансу, де складові шелестозвуки його є в римованих словах, але не в однаковому порядкуві. Цей асонанс більше віддалений від рими, аніж асонанс першого типу: він дає враження далекого спомину про асонуючий рядок, отже, закінчує музичний період м'яко, не підкреслюючи останнього слова в рядку й даючи змогу непомітно перейти до наступного музикального періоду. Приміром:

...Шпалерами пропустить
Удливих пророків
До арки на триумф
Сплете вінки історія
З фіалок сміхострумок.

М. Хвильовий

Такі асонанси в руках досвідченого майстра слова — могутня і гостра зброя. Ясно, що для того, аби використати їх як слід, треба знати, які вони можуть бути, якого характеру надають рядкові, словом, проробити чималу теоретичну роботу, привчить свій мозок робити в цій сфері, одшукуючи асонанси, милуючись ними (так само, як і з римами). Для цього треба передусього добре знати мову, якою пишеш, її словник, її звуки, її музичні можливості, аби під час творчого процесу йти готовим шляхом, вести вірш за думкою, а не пасти задніх, ідучи за свавільною римою. А для того, щоб не відкривать давновідомих Америк, треба знати, що в сьому напрямкові зроблено — читати нових поетів, навіть таких, що майже нічого не дають своїм змістом, але старанно розробляли форму, аби ужити цієї зброї, розробляючи вже свій зміст — словом, ознайомитись зі знаряддям праці буржуазної поезії (деякі течії футуризму, імажинізм тощо) щоб тим певніше утворити поезію нового віку — комунізму.

Є ще один ґатунок асонансу — його висуває теж поезія останнього часу.

На каторгу пусть приведет нас дружба
Закованная в цепи песни
О день серебряный
Наполнив века жбан
За край переплесни.

А. Мариенгоф

Щебто наголошений склад одного слова «песни» римує з ненаголошеним складом другого — «переплесни», якби наголос був такий «переплєсни» — це була б звичайна собі рима, в цьому ж разі це асонанс, але такий, що ще менше натякає на попереднє слово, аніж той, якого ми перед

цим розглядали. Треба сказати, що якраз для російської мови цей асонанс є дуже штучним, бо в ній велика різниця поміж наголошеним складом (ненаголошені майже пропадають в вимові) отже, він повинен зістатись лише іграшкою імажиністів. Навпаки, в українській мові, де різниця наголошених і ненаголошених складів в силі видиху значно менша, де темп розмови повільніший, ці асонанси можуть дуже придатися поетові. Часто їх подібуємо в Семенка:

...біля піаніна — два товариша з **фронт**у
сьогодні для бурь,
і молодого захвату

Іноді в М.Хвильового:

...І шлях той бурьовий
що нас виховував

(це б то (іще раз), як би наголос стояв так: *бурьовий* — то це була б проста рима жіноча з дактилічною).

Асонанси є переходом від римованого рядка до неримованого (білого вірша). Поезія останнього часу, що, відбиваючи хаос економічних відносин старого світу, розкувала до того часу одностайний і тривалий метр (розмір), разом з тим відмовилась і від правильної рими, яко єдиного засобу завершити період — вона вершить період найчастіше асонансом або й зовсім лишає його незавершеним (як і той хаос думок і почувань, що викликаний умовами часу). Футуризм — типова поезія цього часу як раз плекає асонанс поруч з вільним метром (Семенко). Переходимо до розміру.

II. Розмір

Подивімось-но ще раз на наведений в початку тої глави вірш. Кожен, хто прочитає його вголос, почує на вухо, що він дуже часто чув вірші, що писані тим розміром; якщо він трошки подумає, то знову уяснить собі, що він навпаки сливе ніколи не стрівав того розміру в народних

піснях. Той розмір був теж колись і розміром пісні, але — старогрецької — побіденним кроком пройшов він через середньовіччя і запанував в європейській поезії XVIII і XIX віку, а за нею і в московській; лише в кінці XIX віку він вкорінився і в українській поезії; рідко подибуємо його в Шевченка.

Ревé та стóгне Дніпр ширóкий.

Далеко частіше в Олеся і подальшій поезії. Це чотири-стопний ямб. Чотиристопним він зветься, бо має звичайно (але не завжди) чотири наголоси (див. рядок із Шевченка). Ямбом зветься такий розмір, в якому чергуються ненаголошений склад з наголошеним, інакше сказати наголос іде через склад на другий, при чому перший склад обов'язково без наголосу. Якщо відзначимо ненаголошений склад рисочкою *_*, а наголошений рисочкою з наголосом *´* то схема цього розміру буде така: *_____´*. Останнє слово може мати ще один ненаголошений склад (коли має жіночу риму) або два таких склади (коли рима дактилічна). Вище я сказав, що він може не завжди мати чотири наголоси, саме іноді подибуємо ямб з трьома наголосами, іноді навіть з двома. Ось ямб з трьома наголосами.

Я хóчу во́лі і осві́ти.

Третього законного наголосу немає — це вносить в розмір деяку різноманітність, робить його гнучкішим. Може не бути першого наголосу:

Зареготáвся дід наш дúжий
Шевченко

тоді темп вірша стає ніби швидшим. Може не ставати другого наголосу — це робить вірш повільнішим. Може не ставати першого й третього наголосу через що вірш стає ще швидшим, як коли немає самого першого:

То вирина́в, то потопа́в
Шевченко

Нарешті може статися, що в віршові немає другого й третього наголосу, що навпаки якнайбільше задержує темп вірша. Теорія 4-стопного ямбу докладно розроблена А. Белім «(символізм)» і я на ньому більше не спинятимусь. Скажу лише, що вказана гнучкість його й була причиною того, що він так поширений був у російській поезії, де наголос в порівнянні хоч би з українською мовою різкий, отже, більше б'є на вухо, надає віршеві з однаковими наголосами більшої одноякості, значить, такий вільний характер ямбу був дуже потрібним, аби якось позбутися такої одноякості. Потреба в цьому для українського слова значно менша, отже, й розмір цей не є характерним для української поезії, тут він може бути вжитий в тих випадках, коли є потреба в рухові, в силі швидкості — отже, бачите, в Шевченка двічі цим розміром характеризується — неспокійний Дніпро. Це розуміється, не стоїть на перешкоді тим, хто, не знаючи нічого за існуючі розміри, просто з мосту співають на перший ліпший розмір, що впав на думку, подібно тому, як ми несвідомо тягнемо якийсь невідомо звідкіль пригнаний мотив — власне найчастіше такий, що ми його найбільше чули. Ясно, що московська поезія мала великий вплив на нас усіх, отже, кожен, хто не розуміється на цій справі, співатиме просто на московський штиб — відсіль і те почуття давно знайомого і таки обридлого, що обіймає нас, коли таке чуємо.

Які ж ще бувають розміри. Подивіться на цей.

В таку добу під горю
 Біля того гаю
 Що чорніє над водою.

Шевченко

Цей розмір також має чотири наголоси, як і попередній, лише послідовність їх відворотна — починається вірш з наголошеного складу.

Отже, схема його, користуючись умовними знаками, (див. вище) така:

— | ' — | ' — | ' —

Зветься він в такому (своєму звичайному) вигляді — хореем. У Шевченка він носить ще сліди старовкраїнського силабичного віршу — цебто такого, де кількість і порядок наголосів майже не має значення, а лише число складів (такий вірш зараз є в польській і французькій мові). Подивіться, справді, на перший з наведених віршів. Наголос замість першого складу стоїть на другому (В таку...). Те ж в другому рядку (Біля...).

Таким чином в даному віршові його ритмічність, розміреність залежить не від числа й порядку наголосів, а просто собі від числа складів в рядку — силабичний вірш. В зв'язку з указаною в українській мові невеликою різницею наголошених і ненаголошених складів маємо змогу уживати такого силабичного віршу, аби надати йому ритмічного руху, зокрема, аби позбавити хоч би хорей його настирливого стукання, зробити його м'якшим і гнучкішим. Українські поети доби Миколи Вороного, Олеса Чупринки, переспівуючи московські зразки, забули за цю прикмету українського хорею, останній навіть довів хорей до найвищого ступня стуканини, сухого чергування правильних чотирьох наголосів, тим, що раз у раз ділив його римою на дві половини (див. ст. Я. Мажейка про Чупринку).

Отже, й такий тарабанний розмір потрібний майстрові для деяких звукових ефектів і в руках майстра може звучати чудово. Навожу приклад, де він навпаки псує авторові тему.

По перлині
По краплині
Скрізь розсипав ранок роси.

В. Алешко

Цей розмір дає враження максимуму швидкості, навіть похапливості, уривчастості і до наведеного твору очевидно ніяк не пасує.

Хорей, як і ямб, може бути не тільки чотиристопним, але мати п'ять, шість, або знову три, дві стопи, словом, скільки завгодно.

Думами, думами,
 Нάче мōре корабля́ми перепόвнилась блакить
 Нїжнотонними.

П. Тичина

Тут середній рядок є восьмистопний хорей, перші дві — двохстопний дактиль, останні дві двохстопний урізаний анапест (про ці два розміри буде мова нижче).

Я хочу тільки сказати, що немає жодної потреби в тому, аби завжди отих чотирьох «законних» наголосів додержувати, але так само нема й потреби додержувати весь час однакової довжини рядка. Навпаки дуже часто буває, що тема вимагає скорочення рядка до одного, двох слів, на які в такому разі падає більше логічної ваги. Слухайте:

На майдани пил спадає
 Замовкає річ...
 Вечір.
 Ніч.

П. Тичина

Тут скороченням рядка поет уповільнює темп віршу і дає малюнок засипання. Ось другий ужиток скорочення:

Упивайтесь славою, винами
 Взивайтесь жерцями краси
 Та не плачте, не вийте, над домовинами
 Як пси.

П. Тичина

Тут через скорочення рядка кладеться більший логічний наголос на два слова «як пси». В попередньому ж віршеві вставлено два слова «не вийте» проти звичайної схеми 4-стопного хорею, і від цього вірш стає настирливішим. В другому рядкові не стає першого складу до правильного хорею. Тим не менше вірш справляє враження цілком ритмічного. Підходимо тут до першого способу розкувати вірш, розтягти його, аби він міг бути врізаний на думку, а не думка на нього — це є нерівне число

наголосів і складів в рядках. Тут додамо зайвого складу, тут обріжемо двох непотрібних, тут лишимо в рядковій всього два наголоси і поведемо ритм вірша за думкою — в цьому майстерство поета. Тоді нам не треба буде мучитись, підшукуючи рядок, якого ще не стає до канонічної форми в чотири рядки — ми обійдемося без такого рядка. В іншому випадкові залишимо неповний рядок — це все ж буде краще, аніж забивати в нього яке-небудь слово, абись тільки його заповнити. У віршах можливі павзи, прискорення й уповільнення темпу, можливі менші й довші періоди, всього цього не слід забувати.

Перейдемо до дактилю й анапесту. Схема першого буде ___ схема другого навпаки ____, цебто дактиль має один склад з наголосом і два ненаголошених, анапест навпаки починає з двох ненаголошених, кінчається складом з наголосом. Приклади: дактиль:

Слово повстання таємне
Чув я, як в тирсі давно
Вечір збентежений темний
Скиглив «повстання» зерном.
М. Хвильовий

Анапест:

Перед нами сиділо троє
І в губах стримів жах.
.....
І заблимає чадний огонь.
М. Семенко

В цьому прикладі правильний анапест маємо лише в третьому рядку, в першому не стає одного ненаголошеного складу (між словом «сиділо» — «троє», в другому не стає двох ненаголошених складів (подивіться самі, яких). Крім того, досить додати до анапестичного вірша одного складу спереду, і матимемо дактиль. Справді, прочитайте. «І перед нами сиділо» той же розмір що в

Слово повстання таємне.

Таким чином, анапест справляє враження трохи прискореного дактиля, або дактиль — затриманого анапесту. Обидва розміри повільніші за пару попередніх, отже, йдуть до сумних, смутних, глухих мотивів. В першому прикладі розмір ілюструє глухість, в другому нудьгу, при чому випуск, вказаний вище окремих складів, надає йому уривчастості.

Такого роду пропуски викликаються розвитком теми, зміною, еволюцією настрою. Так, як і при ямбах та хорейх, можна скорочувати число дактилів і анапестів, або здовшувати його, аби прискорити чи сповільнити темп віршу, тільки ці розміри ще гнучкіші і ще легше даються одне одному на заміну. В наведеному із Тичини прикладі «Арфами, арфами» цей перший вірш є амфібрахій, наступний по ньому — хорей, а перший «самодзвонники» є знову анапестом; між тим слухайте:

Арфами, арфами
Золотими, голосними обізвалися гаї
Самодзвонними.
П. Тичина

Кожне вухо відчує тут цілком певний визначений ритм. В даному разі це від того, що другий (хорейчний) рядок систематично не має першого наголосу, отже, маємо нібито анапест з зайвим складом в кінці кожної стопи. Схема рядка така:

_ _ | _ _ () | _ _ () | _ _ () |

Якщо викинути склад відзначений дужками матимем:

Золоти... голосни... обізва...ся гаї

В такому обгризеному вигляді це буде чистий анапест; зайвий склад ще прискорює його, робить ніби «зверх-анапестом». Ясно тепер, що, по-перше, той, хто писав згаданого вірша, не підраховував складів, не мав на оці тих тонкощів метричних, за які я говорив, а ужив метра, керуючись виключно високорозвиненим почуттям ритму;

так само ясно, що поняття тих п'ятьох правильних розмірів, які переросли до нас з античної епохи, надто вузьке й схоластичне. Анапест може якнайлегше переходити в дактиль, як покажемо нижче, в амфібрахій, а в той же час, як тільки що бачили, може якнайлегше чергуватись з хореем. В свою чергу, амфібрахій дуже наближається до ямба, таким побитом усі п'ять розмірів щільно зв'язуються один з одним. Нема чого сказати, що й ті непервісні, вивідні із п'ятьох основних розмірів, метри (вроді отого «зверх-анапеста»), ще легше вкладаються в один розмір з основними і проміж собою.

Найчастіший з них так званий пеон четвертий — схема його така: _ _ _ _ ' |

Наприклад:

зарегота́в|ся дід наш дужий

Шевченко

Цебто той самий приклад, що ми його наводили в розділі про ямб з нестатком наголосу в першій стопі.

Частий також і пеон третій — схема: _ _ _ _

Утомилась завірюха

Шевченко

Це, значить, ніби хорей без наголосу на першій стопі.

Рідкісним в українській поезії є пеон другий; схема:

_ _ _ _

Його можна б виділити в ямбові, де нема наголосу на третій стопі

Я хо | чу во́лі і | освіти,

але таке виділення буде штучним.

Не так частий теж пеон перший, схема: ' _ _ _ _

Цебто хорей, де нема наголосу в другій стопі.

Сльози утирає

Шевченко

Нерозібраний лишився в нас амфібрахій — цим розміром в його чистій формі написаний хоч би всім відомий

«Вещий Олег» Пушкіна; також зустрічається кілька разів в Шевченка, але тут з особливостями, що властиві взагалі Шевченківському віршеві в зв'язку з природою української мови (за це див. вище).

Гляди ж щоб думок анембна
На релях не закурявила лист.
Бо тендітне досягнення гроно
Упаде на траурні ризи.

М. Хвильовий

Перший рядок — чистий амфібрахій, в другому проти нього два зайвих склади («не», «ря»), третій вже «чистий» анапест, також четвертий, отже, маємо діло скорше з анапестичним метром, так чи інакше ясно почуватися ритмічний рух.

Ми підійшли вцерьт до так званого вільного розміру. Що то є вільний розмір і яке його завдання? Власне, практично питання про вільний розмір остаточно не розв'язане. Цебто ніхто ще не дав таких зразків вільного розміру, які б зробилися так мовити класичними, зрозумілими кожному, словом, немає ще цілком влучних прикладів, що могли б бути остаточно зразками — провідними дороговказами — є тільки ще шукання в цій сфері. Поки що остаточною інстанцією в цій сфері є тільки особисте ритмічне почуття автора, яке він може розвинути студіюванням існуючих вже спроб дати вільний розмір. Найперший ступінь підходу до вільного розміру є уживати нерівних рядків. Вище було наведено приклада з Тичини («На майдані пил спадав») для ілюстрації цього. Нерівні рядки дають 1) змогу швидкувати, сповільнювати темп вірша 2) класти наголос на певні місця 3) уникати безглузлого «заповнення» рядка будь-якими словами, аби тільки «правильний рядок», що раз у раз є в молодих поетів і є причиною того, що в їх творах більше «води» аніж змісту. Інакше сказати, нерівні рядки є могутнім засобом економії думки.

І буде так —
я вмить скричу
Гей просторіш мені дорогу.

М. Хвильовий

Тут власне ходить не про скорочення рядка, а про поділ його на дві частини, що кожна з них утворює окремий рядок. Такий прийом висуває й підкреслює думку кожної з тих половинок, словільнюючи їх темп в той же час. Таке дуже часто маємо в Маяковського, бо це є навіть його «шаблоном»

Коливалося флейтами
Там де сонце зайшло
Навшпиньках
Підійшов вечір,
Засвітив зорі,
Прослав на травах тумани
І на уста поклавши палець
Ліг.

Коливалося флейтами
Там, де сонце зайшло.

П. Тичина

Я навмисне виписав цілий вірш, аби дати яскравий зразок скорочення рядку й тих ефектів, що воно може дати. Два перших рядки чисті анапести (_ _ '), чистий анапест маємо в третьому рядку (навшпиньках) в четвертому й п'ятому після цезури (так зветься переділ в середині рядка — в даному разі «підійшов || вечір») додано по одному хорейові, при чому цезура приходить на місці, де не стає одного складу до амфібрахія, отже, ця нестача цілком виправдовується ритмічно: _ _ ' || ' _ _

Підійшов || вечір
Засвітив || зорі.

Наступний рядок є анапестом без першого складу, причому знов така нестача виправдовується тою перервою, яку ми робимо між окремими рядками.

. . . . зорі ||
|| Прослав на травах тумани.

Крім цього складу в цьому анапестичному рядкові нема ще одного ненаголошеного складу, якраз там, де кінчається слово — цебто в цезурі.

Прослав || на травах тумани.

Тільки третя стопа «— ах тумани» — повний анапест. Значить, фактично в цьому рядкові перевага ямбів, і якби ми могли змінити наголос останньої стопи, то весь рядок одразу набрав би швидкого темпу, якоїсь бадьорості, словом став би ямбом справді:

Просла́в на тра́вах ту́мані.

На ділі ж ми читаємо його геть не так — а в анапестичному ще й сповільненому ритмі. Тим не менше ямбічний характер більшої частини рядка дає змогу в наступному рядкові виступити вже чистому ямбові.

І на вуста́ покла́вши па́лець

Ліг.

Де перехід від анапесту попереднього рядка до ямбу наступного досягається тим, що перша ямбічна стопа рядку не має наголосу, отже, чимсь вроді згаданого «зверх-анапесту» (_ _ _ ´) (в метриці така стопа зветься пеонном — не приводив цієї назви, аби не вскладнять справи ясної і з ужитої мною назви).

Дальший рядок, що складає всього одне слово

Ліг,

дає таку довгу перерву, так обриває течіння віршу, що вухо без найменшого напруження переходить знову до анапестів.

Коливалося флейтами

Там де сонце зайшло.

Аналізуючи так докладно попередній уривок, хотів показати значення скорочених рядків і одночасно дати вірєць вільного розміру; ясно що ніхто, хто пише вірші, особливо як він ще людина з «натхненням», не стане під час творчого процесу длубатись в різних там ямбах, анапестах чи пеонах, а пише просто «так», як набіжить в голуву якийсь розмір. Оце ж для того, аби не натрапити

при цьому на який небудь банальний розмір, що випадково лишився в голові від якогось циганського романсу або подібних висококваліфікованих творів, аби не піддатись впливові того автора, що ми його востаннє прочитали, аби бути творцем, треба досконало ознайомитись з усіма ґатунками розмірів і ритмів, починаючи з «правильних» і кінчаючи вільними; найкраще це робиться в такий спосіб — читаючи якогось вірша, спробувати пригадати кілька віршів, що написані тим же розміром і порівняти їх проміж себе, допитуючись, який з них використав якнайкраще для теми той чи інший розмір; а для цього корисно вивчити напам'ять по одному рядкові кожного розміру, бо не можна ж (та нема й ніякої потреби), щоразу числити стопи і склади, хоч би з тих зразків, що много їх наведено вище. Повертаємось до вільного розміру. Ми поки встановили дві категорії вільного розміру. Перша — це неоднакові довжиною рядки, що одначе складаються правильно, з якихось стоп (чи ямбів, чи яких там) і тільки з них. Друга категорія, де увіходять всілякі стопи, але так, що не порушують загального враження якогось певного ритму. (Як ми показали, така ритмічність може бути досліджена і вивчена засобами метрики). Третя категорія — така, де більший чи менший кількості заходять зовсім не ритмічні частини — метричні прозаїзми.

Вулиці примружили єхидні очі
І вийшов вчорашній жужу
З приватною ініціативою в кишені.

М. Хвильовий

Третій рядок дає враження випадкового прозаїзму, відповідно прозаїчній постаті «вчорашнього жужу» з його комерційними планами, отже, в цьому разі прозаїзм виправдовується самою темою і без сумніву ужитий автором умисне.

Легкість одних безритмових прозаїзмів може спокусити на уживання їх і там, де вони, власне, не є до речі — так було б смішно уживати прозаїзма в хвилю ліричного піднесення — ми би ризикували викликати в слухача

почуття цілком протилежне тому, яке мали на меті, і навпаки в прозаїків хвилі ліричного піднесення часто одмічаються ритмічністю: досить пригадати Гоголя і відповідні місця «Страшної Помсти» (Чудовий Дніпро та ін.) і ще більше нас здивувало б, якби хтось, малюючи якісь ритмічні процеси — як-то водограй, або музику, або морські хвилі став би уживати прозаїзмів — це значило б зовсім не розуміти ритму як художній засіб.

І рівна переливчата мелодія
смичка, що зомліваючи ще тягне
голосом передостаннім благання:
турбото дня розтань...

Як поділити ці слова на рядки? Їхній цілком прозаїчний лад не дає ніяких указівок на те, як повинен початись або кінчатись рядок, можна тільки здогадуватись, що слово «передостаннім» повинно замикать собою рядок або дати риму до «благання» і асонанс до «розтань». Пробуємо ділити, керуючись тим принципом, щоб павзи поміж рядками замінювали нестачу складів по змозі.

І рівна
Переливчата
Мелодія смичка
Що зомліваючи ще тягне
Передостаннім
Голосом
благання.

Ціною перестановки слів «Передостаннім» і «голосом» можна досягнути хоч деякої ритмічності, але подивіться, як слова розставлено автором.

І рівна переливчата мелодія смичка,
що зомліваючи ще тягне голосом
передостаннім

Благання etc.

і ви переконаєтесь, що вони нічим не відрізняються від простісінької прози за винятком останньої рими. Отже,

автор (В. Поліщук) зловживав прозаїзмами — мало в якому віршеві його їх нема, і часто подибуємо їх там, де якраз тема вимагає якоїсь навіть одноманітної ритмічності. Цей самий автор іноді чудово використовує прозаїзм, але загалом прозаїзм став у нього «манерою», якої він позбувся не в силах:

І час новий прийшов
Хоч зваленим струхлілим стовбуром
наш трохи притиснуло
Проте революційний рух рециною
проніс
Думки загнившого намуду!
В. Поліщук

Другий прозаїчний рядок дає враження задержки ритму, а третя ритмічна навпаки раптово змальовує революційну повідь, що змиває цю задержку. По цьому досить про розмір, додамо ще, що вільний розмір вимагає від поета ще більшої уважності й технічної умілості і до того попереднього вивчення простих розмірів та їхньої малюючої і темпової сили, бо інакше загрожує авторові небезпека залишитись в прозі.

III. Милозвучність

Аби покінчити з зовнішніми, чисто технічними засобами віршування розглянемо ще питання милозвучності вірша і алітерації.

Милозвучність залежить найбільше від музикальної здібності автора, отже, спробуємо вказати головні гріхи проти милозвучності, полишаючи обов'язок ознайомитись докладно з досягненнями в цій галузі, для кожного читача зокрема. Українська мова не терпить збігу голосівок, отже, чуже слово «буржуазія» вона переробляє народними вустами в «буржувазію» або «буржуїазія». Значить, без особкої потреби не уживатимем таких скупчень слів, де одно кінчається голосозвуком, а друге голосозвуком починається.

Так само без нагальної потреби стережімося того, аби стикалися кілька шелестозвуків, бо це спиняє вірша, отже, вчиняє в ритмові павзу — ясно по тому, що було сказано вище, — і така павза може бути потрібною, отже, власне річ у тому, щоб користатися таким скупченням шелестівок і притягати його на поміч, а не йти за випадковими комбінаціями — словом опанувати матеріалом, а не коритися йому.

Хоч зваленим струхлілим стовбуром
нас трохи притиснуло.

Підкреслені місця дають чотири й три шелестозвуки і таким чином чималу задержку, але вона (див. вище) якраз є бажаною: потрібною в цьому разі — тій же меті служить і розмір.

Проте революційний рух рециною проніс.

Вірш ніде не спиняється, що якраз і є в ладу з тим образом який він дає.

В зв'язку з цим — подивіться — в кожному слові цього вірша є звук «р», який теж яскраво звуками підкреслює образ бігунки; такий образ поета (наперекір міщанському жаху й інститутській соромливості). Такий прийом зветься алітерацією.

Алітерація є могутнім засобом для звукових ефектів. Відчуваючи характер окремих звуків, знаючи лагідність «л», бурхливість «р», сичання «с», дзюрчання «дз», бубон «б», залякність «к», мелодійність «м», знаючи безмежну здатність звуків і їх комбінацій одбивати звуки життя, поет в силі утворити справжній звукопис. Питання звукопису вимагають багатьох теоретичних праць — є ціла низка російських поетів, що вони майже виключно дають звукопис у своїх творах, такі Хлебников, Петніков, Асеев, Чічерін і вивчення їх (яким ні в якому разі не можна гребувати) дає до рук могутню зброю, якої ці самі поети не зуміли вжити, бавлячись «мистецтвом для мистецтва».

З українських поетів найбільшим майстром звукопису є П. Тичина особливо в «Соняшних кларнетах»,

але й кожен, хто претендує на панування душами силою вірша, має з'ясувати собі значення окремих звуків і їх співжиття.

Швидкуйте ж розперезані товариші
Бабахкайте бийте в бабухатий бубон
Рубайте, рубайте прокльонів гуджі
Ну-бо!

М. Хвильовий

Де останнє слово останнього рядка звучить як луна ударів в бубон, як стихаюча хвиля бурхливої стихії.

Дам деякі найзагальніші вказівки за нерозробленістю теми. «А» — звук радості й сили, найповніший звук, «У» — навпаки найглухіший, «О» — типовий звук української мелодії з її величним сумом, «І» — квиління, «Е» — найбільш нейтральний голосозвук. (Ці приблизні вказівки не претендують ні в якому разі на непохибність і абсолютність — в якому контексті вони придбавають різних значень — хочу вказати тільки на увагу, що їм треба звертати на наголошений, головний звук слова і рядка). Наведу кілька прикладів:

Холодно...
Мерзнуть ноги
З стріхи сипеться сніг.
В. Сосюра

«З», «с», «х» малюють, як сипеться сніг.

Віють вітри, віють буйні

в, і, й (в звуковій *ю-йу*) дають враження вітру, наголошені голосозвуки «*і*» та «*у*» надають рядковий характер сумного квиління.

Ой що бо то та й за ворон,
Що по морю кракає?

«р» малює кракання круку («*крук*» — слово споріднене зі звуком вороння).

Такий народний вираз, як «шовкова трава», крім того, що ховає в собі певний образ, є одночасно звукописом шелесту трави (*ш, в*).

Обмежуюсь цими натяками. Звертаю при цій нагоді увагу читача на відомий йому, може, ще один засіб збільшення враження — це повторення слів, закінчень, звуків.

Вітер.
 Птах, ріка, зелена вика
 Ритми соняшника
 День біжить дзвенить сміється
 Перегулюється
 Над житами йде з медами
 Хилить келихами
 День біжить дзвенить сміється
 Перегулюється

П. Тичина

Для звукопису раптово набігаючих хвиль вітру. Дуже тонку алітерацію маємо в *Хилить* — *келихами*, де алітерують склади «хил» і «лих», що один з них, так би мовити, є вивернутою формою другою. (Ця форма алітерації дуже часта в А. Чічеріна). Зверніть увагу на ритм двох останніх рядків, що змальовує переливи вітру по житах.

Переходячи до головного елементу поезії, до того, що власне є її серцем і душею — до образу, зачепімо мимохідь питання структури вірша — його будівлі — плану.

Як мені до цього часу доводилось закидати аматорам поезії їхню невмілість, їхні банальні рими, їхні однонамітні розміри, так зараз навпаки визнаю, що в логічній послідовності вони майже всі без винятку ведуть перед сучасним поетам. І це коштує їм дуже багатьох зусиль, сили зайвих рядків, сили вимучених і все ж таки банальних рим — словом, це може найголовніша причина вбогого вигляду їх віршів. А втім — оскільки така логічність потрібна?

«Як-то?» — чую я самовпевнене здивування молодих поетів.

Так, — скажу я, — поетична правда — правда не логічна, а переважно психологічна. Вірш — не наукова праця. Часи віршованої арифметики Магницького давно минули. Це, звичайно, не має значити, що гарному віршеві бракує щоденної логіки обов'язково, ні — постільки щоденна логіка не противиться психологічній правді, вона не противиться й ідеї поезії, але цілком ясно, що ці дві правди, хоч і ведуть обидві в Рим істини, але різними шляхами.

Враження, що справляє на читача влучний вірш, не є враженням логічної переконалості, лише психологічної урази. Не витрачатиму слів, аби довести це твердження — за нього вся історія поезії від Есхіла до Шевченка. Сила поезії в силі почуття.

Отже, почуття раз у раз не вимагає ніякої логічної послідовності, тим самим і вірш може вражати читача, хоч би його головна зброя — образ був би з точки погляду міщанського «здорового» розуму безглуздим. До цього повернемося в главі про образ, зараз покажемо, що той же закон стосується й до структури віршу.

Пробіг зайчик
Дивиться —
Світанок:
Сидить грається
Ромашкам очі розтулює
А на сході небо пахне
Півні чорний плащ ночі
Вогняними нитками сточують
— Сонце —
Пробіг зайчик.

П. Тичина

Дочитавши до кінця, ви відчуваєте, що «зайчик» — це перший соняшний промінь, і для вас стає ясним дивне речення.

Ромашкам очі розтулює.

Логіка глибока і переконуюча, але ні в якому разі не та, що її можна знайти в Челпанова або Джемса. І в певній

мірі, це примінімо до кожної поезії. Практична порада величезної ваги, яку, одначе, дуже важко сформулювати переконуючо — не женіться за своїм планом, а віддавайте хвили почуття, і вона проведе Вас у Рим істини. Уся штучність, уся фальш, уся поетична неправда багатьох молодих поетів на більшу половину спричинена їхнім бажанням дати закінчений твір, зі вступом і епілогом, поділений на строфи, порізаний на один рядковий розмір, оздоблений акуратно скверними, але неминучими в кінці кожного рядку римами. Це все речі чудові і необхідні, але не абсолютно, лише при нагоді і потребі.

IV. Образ

Переходячи до образу і порівняння, розгляньмо побіжно, які вони були в поезії минулого, бо тут сучасна поезія відійшла надаліше від своїх предків.

По-перше, поезія минулого була небагата образами й порівняннями: старий, як дуб, дівча, як тополя, зірки, як очі, очі, як зірки, проміння сонця — стріли etc. Аби дати поняття про старовизну цих образів, досить нагадати, що слово «зірка» одного походження зі словом «зір», що «стріла» в німецькій мові звучало «Strala», а це слово тепер значить «промінь». Ясно, що образне, художнє значення таких виразів до того постерлося, що вони вже не справляють почуття малюнку — лише звичайнісінького службового слова, отже, вірш, таким чином буде тільки римованою, порізаною прозою. Зразок:

Мій рідний край ридав піснями,
А я їх слухав, та мовчав.
Блукав співочими гаями,
Пісень веселих там шукав.
Ридання чулись тихомовні,
Тремтіли сльози на квітках,
Гаї зелені, цвітом повні
Стояли, наче у вінках.
І я ходив тими гаями,
В степу журливому блукав,

Мій рідний край ридав піснями
І я піснями заривав.

Віталій Самійленко

Ну що ж? «Дуже гарно» скаже мій читач: Навіть чудово! Тільки... тільки щось дуже знайомі вже ті вірші та образи, наче ми їх тисячі й тисячі разів чули. Справді — розгорніть будь-яку книжку Олеся, Вороного або краще Надсона, Апухтіна чи як їх там — ім'я же їм легіон — і ви знайдете ті самі вірші, ще й куди кращі. Чим же тоді писати так, краще давайте перевидамо цих авторів, зробимо переклади з інших мов та й по тому. Але, можлива річ, що можна якось краще висловитись — зробити сильніше враження, адже ж ніщо не стоїть на місці — все йде вперед! У всякім разі ясно, що так писати (або ще трішки гірше) абсолютно нема чого, тоді давайте перевидамо... й т.п. Тут на цьому самому місці прийде мені розпрощатись з тими, що їм здається, що так писати все ж таки краще, як шукати нових шляхів — ну що ж до побачення — але майте на оці, що ледві, чи знайдете видавця своїх творів, адже ж видавець краще перевидасть Олеся... і т.п., отже, прийде обмежуватись таким колом читачів, як мама, папа і руда кішка.

З тими, що чесно схотять шукати нового шляху, ми порозуміємось по дорозі в казкові луки образів. Отже, почнемо з наведеного вірша Віталія Самійленка. Вдивімося в його образи й спробуймо дошукатись до причини того, що нам вони здаються нудними.

Я підкреслив ті місця, де автор висловлюється образно, малюючо, не просто розмовними словами, а якимись порівняннями. Перше: «край ридав піснями». Як усім відомо, «ридати» по-українському може тільки людина — тут ридає цілий край, значить край порівнюється з людиною. Далі: «блукав співочими гаями» — співає людина, або птиця, отже, порівняння з людиною або птицею. Далі: «тремтіли сльози на квітках» — сльози, очевидно, порівняння з людиною. Далі «стояли, наче у вінках» — себто мов люде. «В степу журливому» — журиться людина, отже, скрізь: завше автор порівнює

природу з людиною, але так, як її вже порівняно тисячі й десятки тисяч разів, — отже, вірш справляє враження латаного чужими латками кожуха, до останньої міри заязозеного в руках різних хазяїнів.

Тому й враження таке несильне, кволе — якимось несподівано звучать слова «і я піснями заридав» — ніякого ридання ви не чуєте, лише солоденьке тренькання на заязозену міщанську мандолину, на якій ще й лишилась всього одна-однісінька струна.

І ця струна тренькає без ушину і без краю. Хіба ж українські пісні — ридання? Хіба гай в тиху погоду «тихомовний» ридає? Краще тоді вже відмовитись від образу і просто сказати «шелестить». «Степ журливий» — як саме, чого він зажурився. Змалюйте конкретно, щоб перед очима встала картина зорова чи слухова, щоб ви відчули те, що бачить поет, а не чули, як він «вдаряє в срібні струни» та й годі.

Але досить. Нові приклади нам краще покажуть, який образ справляє враження, який ні. Аби завести якоїсь класифікації, поділимо образи грубо на зорові, слухові, нюхові і т.п. Уважний читач уже одмітив собі тичинівський малюнок світанку (див. вище), той образ має подвійну глибину — промінь сонця грається, як заєць, і раптом ви бачите, що то не заєць, а сонячний зайчик, як від свічада, — і сповнює душу ніжною теплотою літнього світанку.

На певній стадії людської думки частішим є порівняння людського з зовнішнім, з природою. Такі найбільше порівняння в піснях:

Ой що ж бо тай за ворон,
Що по морю кракає.
Ой що ж бо то тай за бурлака,
Що всіх бурлак скликає.

Народна пісня.

Порівняння народних пісень недосяжно чарівні саме через те, що вони одночасно дають ландшафт — оточення думці. В тій же пісні:

Рости, рости клен-древцо
В гору високо.
Поховали пана отамана
В сиру землю глибоко.

(Клен є і образом отамана, і росте на його могилі.)
Так часто в Шевченка:

Сонце гріє, вітер віє
З поля на долину,
Над водою гне з вербою
Червону калину.
На калині одиноке
Гніздечко гойдає,
А де ж дівся соловейко
Не питай: не знає!

(«Соловейко» — «Котляревський»)

Більшість образів Шевченка такі, як в піснях:

Попід горою яром долом,
Мов ті діди високочолі
Дуби з гетьманщини стоять.

Власне, пісні порівнюють людину з дубом, у Шевченка дуб — мов дід.

Серце, як голубка, як пташка. «Дівча як тополя». В одній поезії навіть дівча перевернулось в тополя — Овідієвський сюжет.

«Думка — орлом сизокрилим літає, ширяє». «Хлопці та дівчата як мак процвітає». «Як та галич поле криє — ляхи, уніати». «Козаки, як та хмара, ляхів обступали». «Червоною гадюкою несе Альта вісті».

Але дуже часті в Шевченка і порівняння антропоморфичні, цебто, де природа вподібнюється людині (що де-не-де є і в піснях).

Там могили з буйним вітром
В степу розмовляють.

Не тільки дівча, як тополя, а й тополі, як дівчата — чудесний синтез народу і природи, однаково любих і розлучених з поетом.

Часто тим порівнянням бракує конкретності — бо вони ще не геть одрізнилися від ландшафту, складають його частину. Але не завжди.

Зареготався дід наш дужий
Аж піна з вуса потекла.
Чи спиш, чи чуєш, брате Луже,
Хортице сестро.

(«Гамалія».)

Тут порівняння розвинено в цілий малюнок-образ надзвичайної сили і влучності (піна з вуса потекла).

Ще тонший психологічний образ маємо в:

І небо невмите, і заспані хвилі
І понад берегом геть-геть
Неначе п'яний очерет
Без вітру гнеться.

(«З Кос-Аралу»)

Образ, що під ним обома руками підписався б кожний імажиніст. Антропоморфізм досягає тут нечуваної доти виразності і конкретності — залежність ландшафту від настрою, їх тотожність навіть, що є одним з великих здобутків поезії (Уайльд) виступає цілком виразно.

Ці здобутки до останнього часу лишаються невикористані в українській поезії. Олесь і його школа найбільше повторюють банальні образи західноєвропейської поезії: квіти, гаї, соловейки, самотня сосна — є їх переважним репертуаром. В одному тільки творі Олесь піднявся над сучасною йому українською літературою — це в епосі «щороку» саме в першій частині.

«Снігу ой снігу якого»

Наче тут паслися гуси уранці
Скублися тихо...
І пух свій розкидали білий.

Далі сніг порівнюється з свиткою господарки і нарешті

..... Мірошник
Сіяв кріз хмари муку.

Ці образи своєю конкретністю і яскравістю лишаються одним з найцінніших скарбів української поезії.

Одним з найсильніших художників образу був небіжчик Василь Чумак:

Ой там у полі на обніжку
Тліє блакитний жар.
На що ж так рано, метелику сніжку,
На що ж так рано з-за хмар.

Блакитний жар — останні волошки літа. Далі:

Ой та й погасли ті жарини,
Змерзли волошки в межі.
Білий метелик лине і лине,
Білий метелик сніжин.

Ця строфа непомітно для «логічного» розуму вносить ще одне найтонше порівняння — замерзання з угасанням квітки.

Я чи блакить за ґратами,
Я чи блакить?
Знаю, що став твоїм братом,
Де ж до сестри стежки?

Де душа таким ніжним, але конкретно життєвим способом порівнюється з блакиттю (сестра!); але значення цього образу ще глибше і його незрівняна цінність полягає власне в тому, що блакить не тільки душа в'язня, а ще й воля, з якою гармоніє поривання до волі душі. Найглибший поетичний образ якраз є той, що має не одне пояснення, а може бути без краю поглиблений все далі і далі в його внутрішній сенс, де б'ють срібні струмки справжньої поезії (порівн. Потебня «Мысль и язык».)

Коли Чумак малює революцію, образи його хоч чудової сили, не так оригінальні, трохи алегоричні:

Молот і плуг. Єднанням
Братніх заліз
Викуєм зорю останню
Соціалізм!

В. Чумак

Це від того, що вся попередня поезія давала дуже мало матеріалу до цього, отже, Чумакові доводилось орати цілину вже готовими плугами, в ділянці ж лірики він підвівся до найвищої височині поетичної думки, ідучи своїми власними шляхами. В тільки що наведеному віршеві.

Піль злотопіняві гриви.

В. Чумак

Цей образ, недбало кинений Чумаком, був підхоплений в українській поезії. Є він і в Тичини (не беруся, втім, рішати, хто з них ужив його перший — можливо, що виник в обох незалежно одне від одного). Підхопив його і В. Алешко і викликав зворушення рецензента в «Шляхах Мистецтва».

Другим великим митцем образу в українській поезії є Павло Тичина, що міг би вважатися першим серед самого імажиністського кола.

Е н г а р м о н і й н е. Д о щ.

А на воді в чийсь руці
Гадюки пнуться... Сон. До дна.
Війнув, дихнув, сипнув пшона
І засакали горобці!..

— Тікай! — шепнуло в береги.
— Лягай... — хитнуло смолки.
Спустила хмарка на луги
Мережані подолки.

П. Тичина

Ви ще не чуваєте крапель дощу — лише на воді розходяться кола з центру (рука). Все замовкло — где (Сон. До дна.)... Втім, не псуватимеш образу прозаїчними

поясненнями — він каже сам за себе. Природа перед дощем змальована П. Тичиною з геніальною яскравістю в другому місці.

Вітри лежать, вітри на арфу грають,
А в небі свариться вже хтось.
Завіса чорносиза
Півнеба мовчки зап'яла. Земля вдягає
тіль...
Мов звір ховається людина.
— Господь іде! — подумав десь,
полюнь.
Заплакав дощ... і вщух.

П. Тичина

Мені доводиться наводити довші уривки, бо образ не-порушно зв'язаний з усією темою поезії. Отже, часто, аби бути зрозумілим, треба його не відривати від поетичного цілого, що часто роблять критики, глузуючи потім з «не-зрозумілого» образу.

О с і н н е л и с т я

Твої коси від смутку, від суму
Вкрила розолоть, ой же й кривава.
Певно душу твою взолотила печаль,
Що така ти ласкава.

П. Тичина

В Тичини подибуємо об'єднання образу зорового зі звуковим:

С в і т а е

Та пень обгорілий, мов піп на могилі,
«Безсмертний, помилуй» кричить
мовчазливо.

Образ, на якого сварився відомий критик А. Ніковський, не розуміючи того, як це «кричить мовчазливо» і доводячи цим свою нездатність розуміти образ взагалі. В тому ж віршові:

Мов свічі погаслі в клубках фіміаму
В туман загорнувшись, далекі тополі
В душі вигравають мінорную гаму.

П. Тичина

Тому — гаму, що низка тополь, що віддалюється від
вашого зору, являє з себе рядок, який зменшується з кож-
ної тополі в перспективі, отже, градація — гама.

Нам все одно, чи бог, чи чорт
Обидва генерали.
Собори брови підняли
Розбіглися квартали.

П. Тичина

Брови соборів — це їх візерунки над вікнами, але без
жодного пояснення, кожний, хто має естетичне почут-
тя, відчуває насолоду від цього образу. Ще один місь-
кий образ:

Стоїть завод — не п'є, не їсть
Аж цвіллю взявся знизу...

Не новий, правда, але стиснений в два могутніх ряд-
ки в той час, як хто витратив би цілого вірша на такий
малюнок.

Є в Тичини і алегорії — цебто поширення одного обра-
зу на цілий твір. Алегорія дуже рідко може бути влучним
засобом аби змалювати конкретно якусь тему — бо части-
ни теми раз у раз не підходять під головний образ — але-
горію, і вона стає штучною сухою вигадкою. Може, нам
доведеться говорити про це докладніше десь в іншому міс-
ці. Тут наведемо гарну алегорію — образ Тичини:

Укрийте мене, укрийте:
Я — ніч, стара,
Нездужаю.
Одвіку в снах
Мій чорний шлях.
Покладіть отут м'яти
Та хай тополя шелестить.

Укрийте мене, укрийте:
Я — ніч, стара,
Нездужаю.

П. Тичина

Де є змога найменшу дрібничку сюжету — зілюструвати такою ж дрібничкою взятого образу-алегорії.

Образ-малюнок є найголовнішим джерелом поезії, самим істотним її елементом. Розуміти цей факт стали допіру недавно, і як перед тим поезія майже зріклася від нього (народницька школа), так тепер, корючись закономірній діалектичному руху, образ малюнок став центром уваги поетів. Ціла поетична школа (імажиністи) кладе всю вагу виключно на образ, і така тенденція в її найвищому розвитку знову робить поезію сухою і надто теоретичною — вона губить зв'язок з життям. Отже, питання образу остільки широке, що охопити його в однім розділі не можна — обмежуюсь одним тільки колом малюнків — космічними образами, під поглядом того значення й поширення, що воно надбало в останні часи.

Мені кількакрать доводилось вже згадувати, що конкретність — близькість до життя є передумовою живої поезії, інакше вона стає сухою, вироджується в схоластику. Отже, в поезії, що «співала на ліру» два десятиліття тому, космічні образи (сонця, планет, землі, місяця, всесвіту, неба, стихій) загубили конкретність — стали заяженими формулами, зміст яких був усім відомий попереду, отже не вражає нікого своєю влучністю, барвистістю — до них надто придивились. Зірки — як очі, матір — земля, сонце — бог, місяць — лице, безмежна блакить неба здавалися такими високими речами — мали такий непорушний патент на святість і недосяжність, що лишались або геть без образів, або порівнювались виключно з такими же «чистими» і «святими» поняттями, як указано.

В результаті читач, прочитавши про «душу, як море», про море сліз і крові, про «душу, як безмежну блакить неба» насправді лишався задоволений «поетичністю»

цих образів, але неохоче читав вірші, знаючи наперед, що він у них знайде щось насправді «високо поетичне», але до нудоти знайоме і невиразне.

В той же час величність сучасності вимагає грандіозних образів, отже, полишити космічні поеми поезія не могла — значить підійшла до них, як Магомет до гори. В. Еллана «Електра»:

Слухайте, говорить земля.
Вибухом сили сп'яніла планета.
В. Еллан

Земля — центральна радіостанція Всесвіту. Земля — п'ятипромінна червона зірка:

Всі п'ять суходолів землі
Іскрять червоноястим промінням.
В. Еллан

Там же вище:

Рівніше й рівніше дих
Червоних легенів.
В. Еллан

В цьому разі все ж таки образ відповідно темі та її трактовці (урочиста ода чи гімн) береться із «чистих» і не має характеру інтимності. У В. Поліщука сонце:

Золотий павук
«Ярина Курнатовська»

Образ ним розвинений в цілу тему-алегорію, і завдяки природі образу (проміння-павутиння) дає гарну картинку.

У Сосюри сонце:

Золота коза.

Пам'ятаючи не смертельні слова Уайльда: ландшафт — це настрої, читач зрозумів такий образ, як наслідок певного настрою Г. Шкурупія:

Хтось чорний зжер гарячий блин.
«Вулиця»

Настрій голодного, що вештався цілісінький день вулицею.

В Поліщука («Бунтар»):

А сонце
В огневу лемішку в небі колотило,
наче в казані.

Де яскраво передається рухлива для людського ока мішанина гарячих парусів сонця. В Хвильового рух сонця:

За сонцем несемося
Лише затихнуть десь його палкі пісні.

(Проміння — палкі пісні — сильний малюнок з переходом в звукову сферу). Світанок в Хвильового:

Підвівся день. Уперся в небо
Зітхнув так соняшно на світ.

Величний малюнок Дня Атланта, що підпирав плечима небо В. Сосюри:

Вже за обрієм блиснуло
Золоте зорі весло...

Образ непомітно зв'язаний з старовинною легендою — сонця, що пливе на золотім човні.

Такий самий міфологічний спомин в образі Поліщука:

І сонце підростає, мов бичок,
Щоб грюкнути тепла рогами
По черепу міщан.
«Бунтар»

Тільки він ще тепліший і близький до нас своїм змістом.

Час забобонної пошани до сонця пройшов і змінився на тепле співчуття до веселої планети (порівн. «Товариш Сонце» М. Семенка), і це не зухвальство «зверх-людини»

другого, дешевого видання Ніцше — це почуття єдності зі всею працюючою людністю і свідомість громадської сили її, що використовує сонячну енергію без усякої згоди й милості з боку самого сонця. Яка різниця між цим і релігійним жахом перед природою, що ми його бачимо в попередній поезії В. Семенка:

І розсміявся, коли зайшов наперед.
Простяг руку, механічно стиснув
Не розібрав: чи то був папуас чи швед.
«Вечір утер носа і скис»

В останньому образі суб'єктивність ландшафта доходить до крайньої міри і відбиває, як свічадо, настрої поета.

Указана інтимність образів, що тепер стала нібито модою, чимсь обов'язковим для кожного, має велике методологічне значення. В свій час переїде ця тенденція, але залишиться її причина, що її виправдує — це закон контрасту. В той час, як драматичній поезії давно відомий контраст — могутній засіб драматичного ефекту, в цей час поезія недраматична знала тільки контрасти положень, ситуацій (ті самі, що в драмі) і не знала тих засобів контрасту, які властиві власне їй — це контраст в самому образі. Сонце — лемішка — річ, попередній поезії не відома. І дарма, бо асоціації контрасту власне того ж самого ґатунку, що асоціації суміжності, тільки створюють порівняння ще яскравіші.

В той час, як попередня поезія вміла тільки кількістю або фізичною величиною вражати читача, — «море сліз і крові», нема, мовляв нічого більшого за море своєю куматурою — підіть зміряйте! Тепер в руках поета далеко сильніші ефекти — ефекти контрасту.

А хай тільки день облетить,
На дорогу виходить мужик
І милується зорями і несамовито
Стріляє, цілує в зоряний лик.

М. Терещенко

Що всі моря всесвіту проти божевільної сили образу.

Та не зріжу собі я голову
Залізник я і чути мій гук,
Краще вмить опинюся голий
На снігу.

Закінчуючи цим главу про образ (бо тема не має кінця ні краю), завважимо ще раз, що образ найтекучіша, найніжніша і втім найголовніша сторона поезії. Тут як ніде має значення поетичний смак, сила фантазії — це чарівний острів поезії. Тільки трактування поетом образів може з самого початку вказати, остільки він талановитий, оскільки йому варто писати вірші й надалі. І ось для цього передусім потрібне глибоке знання тієї мови, якою пишем, бо тільки в мові — невичерпане джерело нових образів: найрозкішна фантазія лишається лише думкою, якщо нема до неї слів. Отже, якраз українська мова є одною з найщасливіших. Німецький, приміром, поет, ще більше французький, або англійський замкнені в неширокому колі літературного словника. Яке-небудь щиро народне німецьке слово, що допіру не увійшло в літературу, з величезними перешкодами тільки могло б увійти туди — в українській же літературі кожне слово може увійти в літературу — вона ще не застигла в межах певного словника, струмки ще горять вулкановим вогнем. Кожен знає слово «літепло» — тепла вода, що може бути краще цього слова і як звукопису, і як образу. Або візьміть слово «літоросль»! І одначе ні те, ні друге, ні тисячі інших не увійшли в літературу, бо автори навперейми дзвонять про гаї, місяць, рози, квітки — не те, що вони бачили й чули, а те, що вони читали.

Отже, моя порада: читайте новітню поезію — але не для того, щоб засвоїти собі дещо — переспівувати його, а для того, аби звільнитись від пут ув'язливих, пут минулого і піти своїм невторованим шляхом в музичних луках української мови. І не тільки найкращих поетів треба читати, не тільки голів кожної школи, а й тих, і може найбільше, що роблять туя непомітну технічну роботу,

наслідком якої виростають корифеї літератури. Якраз ці «робітники поезії» дають справжньому поетові потрібну йому технічну підготовку.

«Добре тобі казати, як ти терся по школах і столицях», чую я давно від своїх слухачів, а ми, мовляв, по-простому, по-селянському, пишемо. В тому й біда, що не по-селянському, а по-городському ви пишете, та тільки дійшло до вас городське в третьому виданні і не в крапких зразках. Для того, щоб писати по-селянському, по-простому, треба подолати в собі культурні впливи, а для цього їх треба узнати. А що не треба для цього вчитись в університеті, тому доказ поети М. Хвильовий і Сосюра, що ніде не вчилися, нічого не скінчили, і що все ж таки далеко ген-ген перегнали десятки буржуазних поетів. М. Хвильовий крім того, що він поет — як слід тому бути — з повним розумінням науки поезики ще й іде своїм шляхом, яким до нього не йшов ніхто ні в російській, ні в українській літературі — це справжній і оригінальний майстер. Оригінальність його творчості в тому, що він перший поет-робітник на Україні. Геть чимало робітників, що пишуть вірші — мені доводилось зустрічати посивілих робочих, що з зусиллям волі складали вірші. Але вони цілком в полоні в плохеньких буржуазних поетів вроді Надсона, Апухтіна і іже з ними. Для того, щоб подолати що-небудь — треба його переживати, такий діалектичний закон розвитку — його ж не мненш. Цілком безпідставна надія, що для поезії потрібний тільки талант та натхнення — і вірші «самі» напишуться. Кожен поет переходить довгий шлях розвитку, щоб найти самого себе. Як би ми подивились на того композитора, що, не знаючи законів музики і попередньої музики, став би писати оперу. Ясно, що будь він якнайталановитіший музикант — його опера буде чимсь вроді «Іванова Павла», безпорядною мішаниною чужого другосортного матеріалу. І однак ніхто не може засвоїти цієї природної думки під поглядом поезії. І Хвильовий лепетав колись, і Чумак писав вірші отакі:

У високе блакитнеє небо
У яскраві зірки подивись,
Яким світом невидано дивним
У блакиті вони зайнялись... і т. п.

Заяложені слова, розмір стукотіння, один тільки образ на чотири рядки та й той такий старий, як світ (зайнялись), — хіба же це той Чумак, що написав «Заспів»?

Половина з тих, що завалюють віршами видавництва, можуть бути добрими майстрами вірша. Це нічого, що буде так багато поетів, зате з-посеред тих може виділитись такий, якого ще не бачив пролетаріат.

ЯК БУДУЄТЬСЯ ОПОВІДАННЯ. АНАЛІЗ ПРОЗОВИХ ЗРАЗКІВ

Переднє слово

Оця книжка є, власне, практичний poradник молодим прозаїкам. Друга частина її трудніша, й треба до неї братися, прочитавши першу.

У першій частині я попереду знайомлю молодого новеліста з поглядом на мистецтво, котрий я маю слабкість уважати за єдино марксистський, більше того, за єдино правдивий. Тим часом у мене зовсім немає цитат з ватажків марксистської думки. Ворожий усякій релігії, я не вважав за потрібне виловлювати випадкові сентенції про мистецтво, що вихоплювалися спорадично з вуст вождів, зайнятих по вуха іншими, важнішими справами, справедливо зваживши, що нічого цікавого я в тих сентенціях не знайду. Я гадаю, що це наше щастя, що Маркс, Енгельс і Ленін мало цікавилися теорією мистецтва, бо коли б дорогоцінний час їхнього думання витрачався б на таку другорядну справу, вони, очевидно, не встигли б повершити того, що вони повершили.

Уважний читач спостереже, що, незважаючи на зовнішню схожість моєї схеми з теоріями футуристів, між ними є одна радикальна різниця. Вони виголошували смерть старого мистецтва, щоб запровадити нове. Навпаки, Левідов виголошував смерть мистецтва, щоб знову протаскати старе мистецтво. Я ж ніякої смерті не виголошую, а намагаюся поставити мистецтво на його місце. Не моя вина, коли це, належне йому, місце таке незавидне.

Я цілком свідомий того, як мене цькуватимуть за першу частину першої статті. Я готовий перенести це цькування, аби поширити марксистський погляд на мистецтво серед молодих письменників.

М. Й.

I частина (вступні уваги)

Як зробитися новелістом

На жаль, я не історик літератури і не літературний критик.

Кажу — на жаль, бо, будши б критиком чи істориком літератури, я міг би починати таку собі книжку просто з мосту якими-небудь заяжоженими цитатами, в спокійній певності, що мій ранг і науковий ступінь досить оборонять мене від нападів некваліфікованих баламутів. Я спокійно міг би аналізувати літературні явища, для мене всі вони були б рівноцінні і однаково цікаві. З однаковим ентузіазмом я студіював би нотатки, зроблені на полях біблії Гулаком-Артемовським, ложку, якою Тарас Шевченко їв кашу з солдатського казана, його халяву і вірші поета Ґадзінського чи заяву Сосюри про вихід з ВАПЛІТЕ. Всі літератори й твори їхні були б переді мною рівні, як перед Саваофом, але я зробив би їх нерівними перед людьми. Задавав і тих, що багато про себе думають, я обізвав би нахабами і дурнями, а просвітян і нищих духом звеличив би у серйозних письменників. Я шамраїв би щось невиразне про таланти й плювачив би на серйозних майстрів, словом, сказати, душа моя мала б повну втіху і спокій у діях своїх.

Але не будши, на жаль, ні критиком, ні істориком літератури, я повинен попереду набриднути читачеві усякими принциповими розмовами, бо не маю ні рангу, ні звання, що дозволили б мені досхочу шамрити щось невиразне й дурне, а почуваю, що мушу попереду договоритися з читачем про принципи, терміни, нарешті навіть про саме поняття літератури, ба й про саме поняття

мистецтва. Ніякі трюки, ніяке підсування гнилого ба-
рахла замість свіжих ідей, мені, в силу відсутності ран-
гу й звання професорського, очевидно, не вдадуться: не-
ма чого, ясна річ, їх і пробувати.

Що таке мистецтво

Отже, попереду дозвольте про мистецтво взагалі.
Що таке є мистецтво? Багато томів написано про це, мо-
ря чорнил проллялися в ім'я цього, учителі словеснос-
ті та професори естетики наказали не сім, а сімдесят раз
сім кіп гречаної вовни, і що б не сказати тепер про мис-
тецтво, яке б слово про нього не прикласти, його залевне
десь одшукають і виголосять: «було вже й таке».

Але в цім, можлива річ, великої потреби тепер немає.
Той, хто ставить запитання, наполовину вже відповів
на нього. Вся сила в умінні ставити запитання і в умінні
заперечувати неправильні формули запитання.

Колись усі заспіль філософи сушили собі голови над
гносеологією, теорією пізнання. Який стосунок поміж
пізнаванням та його об'єктом, тим, що пізнається, вза-
галі? Наскільки людське пізнання правильне? Чи є в сві-
ті ще що-небудь, окрім пізнання?

Минули десятиліття, і проблема чистого пізнання зі-
йшла з кону. Натомість народилася і розвивається нова
проблема: проблема практичної вартості конкретного на-
укового пізнання в тій чи іншій сфері виробничого про-
цесу. Простіше: не що таке пізнання, а яке *технічне* зна-
чення цього пізнання? Як воно допомагає людям жити?

Півста літ тому проблема будування парової машини
й проблема вжиття часточки «*αν*» у грецькій прозаїчній
мові були рівні перед богом і директором гімназії. Тепер
вони не рівні: їхню нерівність у системі знань визначає
нерівність їхнього значення в продукційному процесі.

Роль мистецтва в виробничому суспільному процесі

Аналогічно до зміни в формулах проблеми пізнання,
до заміни абстрактної теорії чистого пізнання на практич-
ну методологію наукового пізнання, до заміни психології

на рефлексологію, богословія на історію релігій, аналогічно до цих замінів, що є пізнання? що є душа? що є бог? — аналогічно до цього ми заперечуємо *формулу*: що є мистецтво, як основну, а висуваємо, як *основну*, другу формулу: яка роль мистецтва у виробничому процесі? Усі головні визначення *природи* мистецтва — «метод пізнання», «один з способів організації», «прояв статевої енергії» і інші — ми відразу визнаємо за постановлені метафізично, і скільки б правди не було в кожному з них зокрема, в цілому всяке з них неправдиве; *hinc illae lacrimae!* Звідси й сльози, і суперечки, і відсутність однієї платформи навіть у марксистів. Усі ті визначення беруть на приціл якусь одну з секундарних, другорядних ознак мистецтва і суті явища не охоплюють.

Отже, для того, щоб визначити основну присутню ознаку мистецтва, як одної з надбудов, ми мусимо помарксистськи виходити не з метафізичних дефініцій, навіть не з історії мистецтва і його настання, а з *ролі* мистецтва в теперішньому суспільному виробничому процесі. Ця його роль може не показати нам, чим було мистецтво *раніше*, та мусить показати, що воно є *зараз*. Бо основна теза марксістської філософії, як ми її розуміємо, є така: нам нецікаво і не завжди можливо знати, що єсть *A взагалі*, нам цікаво знати і *завжди* можливо, яку роль займає *A* в виробничому процесі *зараз*, у капіталістичному світі, і яку роль *A* може відігравати в соціалістичному продукційному процесі негайно після революції.

Мистецтво поміж часем і сельтерською водою

У протилежність геометрії, юриспруденції, навіть релігії, що всі вони в сучаснім капіталістичнім виробничім процесі відіграють роль організаційних надбудов, мистецтво прямого відношення до виробництва не має. Мистецтво є в капіталістичнім суспільстві *один з гатунків розваги, один з факторів відпочинку від роботи*.

Недоцільно сперечатися з цим. Можна, звичайно, знайти такі випадки, де мистецький твір мав *пряму* непосередню роль у виробничому процесі, — для того, щоб

переконатися, що ці випадки... є винятки. Отже, доводити цього твердження ми не будемо. Ми послухаємо, як його будуть спростовувати, а головне — як доведуть протилежне: що мистецтво має таке ж значення у виробничому процесі, як, скажемо, тригонометрія. Натомість ми спробуємо довести, що таке саме значення мистецтва і в нашій, соціалістичній, спільноті. Для цього ми просимо пролетарських і селянських письменників, забувши на хвилину, що мистецтво годує їх і одягає, стати на точку погляду пролетарів та селян і оцінити роль мистецтва в житті робітника та хлібороба у нашій країні. Ми просимо зважити, який фактор кардинальніший, дужчий, впливовіший у житті згаданих класів: скажемо, мистецтво чи горілка? Або ж мистецтво чи тютюн? Що має більшу масовість і що має більший, постійніший вплив на маси? Питання, що важніше: мистецтво чи їжа, ми не будемо навіть ставити, бо рівняти мистецтво до їжі чи навіть давати мистецтву *преференс* перед їжею можуть, ясне діло, тільки зостатні ідеалісти або шахраї від марксизму.

Таким чином, з'ясовується, що в наших умовах мистецтво міститься десь поміж мороженим та сельтерською водою щодо ролі своєї в виробничому процесі.

Мистецтво після соціальної революції в Європі, наприклад

Але і згодом, і після соціальної Революції в усій Європі мистецтво не буде значним фактором у продукційному процесі. І то ось через віщо.

У протилежність богданівцям ми стверджуємо, що мистецтво аж ніяк не організує людей, а тільки дезорганізує. Щоправда, шановний Олександр Олександрович уживав слово «організувати» настільки широко, що від його первісного значення нічого не залишилося. Це слово зробилося в Богданова просто дієсловом зв'язкою («copula» в логіці). Ми ж беремо організування і дезорганізацію як два протилежних і зовсім зворотніх

поняття. Так от, мистецтво (поскільки воно впливає взагалі) збудує емоціональну сферу й таким чином дезорганізує людину, як логічну машину. Мистецтво заміняє мисль на почуття, розрахунок на афект, — а це ми можемо з повним правом назвати дезорганізацією (коли, звичайно, не гратися словами).

Мистецтво дезорганізує людей

Отже, коли не гратися словами і не зивати збурення емоцій «організацією дезорганізації», мистецтво дезорганізує людину. Де ж може придатися пролетаріатові така дезорганізаційна штучка?

Ясно, що тільки в критичний момент, у самий момент революції. Мистецтво, створене вищими класами (пригноблені класи не мають змоги утворювати розвинене мистецтво, а тільки консервують старе), може придатися як невеликий дезорганізаційний мотив проти тих самих класів. Саме цим і пояснюється, що ліві митці в Росії (і в Німеччині і Франції) стали були на бік соціальної революції, — маючи, однак, читачів і глядачів тільки серед вищих класів. Вони відіграли свою роль, розкладаючи ці класи — падіння феодалізму і буржуазії було точкою піднесення лівого мистецтва. Тепер же, під час будівничої роботи, справжнє мистецтво стало непотрібне, воно тільки заважало б, і ось з-під матраца на подушку вилазять усякі АХХР'и, АХЧУ, напостовці та інші фальсифікатори.

Поезія і лимонад

Таким чином, хоч мистецтво ще й зараз має стосунки до статевого життя людини і поруч з галстуками, букетами і цукерками допомагає, приміром, хлопцеві здійснювати ідею своєї мультиплікації (просто кажучи, розплодження), хоч воно і являється, правда, в мікроскопічній дозі, джерелом пізнання (і те джерело є смердюче та каламутне), хоч воно і відіграє невелику дезорганізаційну роль, корисну в момент революції, але то все є акцидентії,

а субстанція, суть мистецтва то є *розвага*. Соціальна *вартість* мистецтва дорівнюється приблизно вартості мороженого й сельтерської води літом та гарячого чаю взимі. Соціальна виробнича функція мистецтва така, як каруселі чи невинної гри; словом — це один із способів відпочивати. Читач уже бачить, що ми збираємося процитувати Державіна:

Поэзия тебе любезна,
Приятна, сладостна, полезна,
Как летом вкусный лимонад.

Так це і є найближче визначення мистецтва, яке є взагалі в науці. Пора вже спростувати марксистам порівняння мистецтва з корисними виробництвами. Пора вже чесно й щиро вказати на роль мистецтва в виробничому процесі.

Мистецтво — метод пізнання

Ми вже спростували фікцію організаційного значення мистецтва. Роздивімось плеханівську теорію мистецтва як методу пізнання (сучасності).

Попри всій нашій любові й повазі до Плеханова як філософа, ми мусимо сказати: кантіанські ухили його в поглядах на мистецтво не мають нічого спільного з марксизмом. Не можна, правда, брати плехановських статей про мистецтво всерйоз. Отакі міркування: «мистецтво є метод пізнання, через мистецтво ми пізнаємо життя — і що ж ми бачимо, любі товаришочки: скрізь одні класи пригноблюють другі» — мали для Плеханова величезні практично-цензурні вигоди. При такій постановці справи він міг трактувати соціальні проблеми, так би мовити, на музейному матеріалі, викривати експлуатацію трудящих... розглядаючи картини голандської школи, так би мовити, під димовою завісою.

Оці вигоди *для нас* не існують. Усякому вільно писати про соціальні проблеми в марксієвському дусі, більше того, це не тільки вільно, а й вигідно. Голандські картини тепер тут ні до чого, тільки заважають.

Справді, який з мистецтва метод пізнання?¹ Як узяти найбільш прогресивне з мистецтв — літературу, — то й вона пасе задніх на пару десятиліть і дуже, дуже рідко іде в ногу з віком, з його знанням². Зрівняти тільки Пушкіна з декабристами! Зрівняти якого-небудь Гавптмана з Марксом! Тільки в початку двадцятого століття являються белетристичні твори, що доросли до марксівської концепції (Винниченко, почасти Горький).

Оця фікція мистецтва як методи пізнання, поширювана з сфери історичної на сучасність, попсувала тисячі юнаків і дівчат тургенєвською любов'ю, надсонівською філософією і тому подібним сміттям. До речі, цікаво зрівняти як учитель, як оте «джерело пізнання», Надсона з сучасним йому Ленінін!

Значення мистецтва як матеріалу для пізнання в виробничому процесі суто негативне, назадницьке³. Недарма ж

¹ Я не заперечую, що мистецькі твори минулих часів становлять матеріал для пізнання, хоч і дуже непевний. Та це нічого не значить. Все на світі є матеріал!

² Пояснюється це дуже просто. Письменники, як такі, не дурніші і не реакційніші від інших людей. Та справа в тім, що всю увагу і все творче напруження митця займають проблеми подачі матеріалу, а не винайдення його. Коли політика цікавить ЗМІСТ подій, письменника цікавить їхня ФОРМА. Письменник через те і бере тільки ходячі, вже винайдені кимсь ідеї, що вся енергія і увага його скеровані на ПОДАЧУ, на художню трактацію цих ідей.

Було б дуже дивно, коли б справжні, добрі письменники одночасно встигали б випереджати фахівців іншої справи у цій іншій справі. Це було б так само дивно, як коли б інженери робили винаходи в медицині, а вчителі латинської мови в машинобудівництві...

³ Мистецькі твори звичайно ж корисні, як МАТЕРІАЛ пізнання і с т о р и ч н о г о, там, де бракує інших даних. Та для нових часів вони начисто втратили своє значення. Н а ш у епоху будуть колись досліджувати по г а з е т а х. Коли (дуже давно) всі надбудови становили о д и н комплекс, мистецтво було важливим фактором. Ще сто років тому воно важило децю більше, ніж зараз, а тепер це дрібна деталь на фасаді виробничого процесу громади.

романтизм — типове назадняцтво — є найдужче мистецтво. На щастя, і його сила мікроскопічна.

Мистецтво як прояв статевої енергії

На щастя, тут шкода від мистецтва мінімальна. Не будь отої фікції мистецтва — пізнання, то воно майже не шкодило б у статеvім житті! Та й так широкі маси zostалися поза впливом тургенєвської любові — вона пеувала тільки інтелігентів. Правильно, що мистецтво є прояв статевої енергії, але такий, що багато про нього розводитись не варт.

Фікція колосальності мистецтва

Звідки ж береться й якими силами держиться поширена фікція про колосальне, піднебесне, божественне значення мистецтва?

Походить ця фікція з стародавніх часів і базується на *каламбурі*. Ми звикли звати, скажемо, «Іліаду» мистецьким твором. Тим часом «Іліада» ще *релігійна книга, підручник звичаїв, кодекс юриспруденції, медичний пораdник і курс старогрецької історії*. З усяких причин ми взиваємо іноді *увесь комплекс ідеологічних надбудов у недиференційованому вигляді мистецтвом*. З таким самим правом ми могли б назвати Біблію, що за середньовіччя була таким універсальним пораdником, — мистецьким твором. Та, щоб не гратися словами, мусимо сказати, що то є недиференційований комплекс мистецтва, релігії, права, фізики, астрономії, медицини і етнографії.

Оце саме походження мистецтва з недиференційованого комплексу всіх ідеологічних надбудов і утворило фікцію його колосальності. Усі інші надбудови, розмежувавшись, прибрали собі виробничі, ділові функції, а мистецтву залишилася сама назва «*kunst*», «*art*», «мистецтво», «искусство» — все це значить «уміння». Невідомо тільки, чого саме.

Хто підтримує цю фікцію

Таке походження фікції колосальності мистецтва. Узурпована від цілого корисного комплексу назва під-

тримувала цю фікцію. Саме через те, що мистецтво не має ніякої корисної ролі у виробництві, воно, так би мовити, залишилося репрезентувати весь комплекс, от як зараз пеллорівські послі «репрезентують» Україну в усяких державах.

Підтримують цю фікцію жерці від мистецтва, архієреї від критики, митрополити від історії літератури, ієромонахи від естетики і архімандрити від теорії мистецтва. Підтримують, бо голод — не тітка.

Зовсім курйозних форм набирає ця фікція, коли вона твориться в платформі організаційного значення мистецтва. Шукають удень з вогнем «організуючих» творів і з сумом переконуються, що тих, що «організують», ніхто не читає, а ті, що читаються, тільки «дезорганізують». Зчиняється лемент і скрегіт зубовний і наївне здивування, що всі таланти неначе злигалися писати «дезорганізуючі речі».

Отак плакав колись учитель словесності, що немає в руській літературі «положительных» типів, та й годі. Невже ж таки їх не було на території бувшої Росії? Чого ж їх не було в літературі?

Блазні в ролі ділових людей

Оця фікція колосального значення мистецтва офіційно існує по всіх європейських країнах і, на жаль, живе ще і в нас. Правда, що ця теорія існує більше про око людське, щось на штиб офіцерської платні, якої вистачає тільки на еполети, бо грошей на мистецтво витрачається дуже мало¹, але все ж таки вона дає корпорації митців змогу триматися гордовито, мати амбіції на карбованець і почувати себе не блазнями, а ніби рівноправними учасниками виробничого процесу. Треба сказати, що в капіталістичних країнах, які-небудь, припустимо, попи в сто раз важнішу роблять справу від митців. Попи — це прекрасно організовані наглядачі. Митці ж — дезорганізатори

¹ Порівняти хоча б число мистецьких шкіл з усякими іншими.

по самій природі своїй — раз у раз зраджують інтереси роботодавців і частенько дурно їдять свій юдин хліб.

Мистецтво для мистецтва

З усього сказаного ясно, що мистецтво нам майже ні до чого. Постає підозріння, що автор хоче проповідувати «мистецтво для мистецтва». Правда, трохи чуднуватого виходить. З одного боку отака писаревщина, а з другого — мистецтво для мистецтва. Поспішаю заспокоїти тих товаришів, що вже настовбурчили вуха. Я ні в яким разі не збираюсь обстоювати так зване «мистецтво для мистецтва». Посамперед оця формула, попри всій своїй глибокості і філософічній красі, є логічний nonsens (безглуздя). Може існувати тільки (суб'єктивно) «мистецтво — для митця», і то з двох поглядів: або як задоволення його потреби в творчості, або як джерело прибутків, що дає митцеві змогу набувати обіди, вино, тютюн і послуги проститутток. Об'єктивно ж мистецтво буває тільки для публіки, для людей, а не «для мистецтва».

У нас дуже довго і дуже курйозно доводили на сторінках преси, що «мистецтва для мистецтва» бути не може, що мистецтво завжди має якийсь «соціальний еквівалент» (до речі, дуже красивий, але й дуже плутаний термін). Простіше і економніше було одну хвилинку подумати про зміст формули «мистецтво для мистецтва».

Так от, ясне діло, мистецтво є фактор соціального життя і має своє місце у виробничому процесі (соціологічний еквівалент). Ми бачили, що це місце перебуває десь у сфері содових вод і лимонадів. Ясна річ також, що *дане* мистецтво споживають переважно *дані* класи, а не всі (знову той самий «соціологічний еквівалент»). Але, як ми вже бачили, шкода від мистецтва настільки невелика, і дезорганізація, яку воно зчиняє у виробничому процесі, настільки малопомітна (у порівнянні, скажемо, з дезорганізацією, що спричиняє горілка), що ця шкода майже врівноважується позитивним значенням мистецтва (розвага у час відпочинку від роботи). Аналіз того, чи *дане* мистецтво організує пролетаріат, чи ні й на яку суму, а коли

ні, то через віщо — діло пусте (див. вище про «організаційне» значення мистецтва¹).

Два могутні фактори віджили останніми часами мистецтво і надали йому деякої сили — радіо та кіно. Наука, політика, право не так квапилися захопити ці засоби, будши певними своєї сили й ваги і без того. Мистецтво ж, задихаючись без ринків, ухопилося за антени та екрани і знову стало на якийсь час масовим, конкуруючи навіть з тютюном.

У зв'язку з цим шкода від нього дещо зростає, але, будши взагалі меншою за тютюнову та горілчану, не стає загрозлива для господарства і народного здоров'я.

Мистецтво й молодий новеліст

Для чого це все знати молодому авторові оповідань? Може, в нього є вже своя, куди благородніша філософія мистецтва — він зовсім не просив філософії, він хоче знати, як будується оповідання. Він застається при тій думці, що мистецтво — це щось високе... святе... так не схоже на земні діла й ремесла... таке чисте... кришталеве, як спів соловейка в місячну ніч під зоряним небом.

Коли так, то мені з ним не по дорозі. Хай тоді йде в науку до істориків літератури, а для мене чесність і ясність — найдорожче. Мистецтво є ремесло, не таке почесне, правда, як шахтарство та слюсарство, але все ж таки воно може бути цілком чесним і поважним ремеслом без шахрайства і попівства. Як у всякій справі, головне тут — робота. Мистецький «геній» на 4/5 складається з роботи і на 1/5 з хисту. Хто ж хоче не працювати, а «натхненно писати» одразу, як мені недавно порадив один хоч і маститий, але дурний письменник, той хай забирається к... історикам літератури. Там натхнення дуже в моді, а знання, культурності й роботи з людей не правлять.

¹ Щоб сформулювати коротко, повторимо: позитивне значення (революційне значення) мистецтва не в тому, що воно організує пролетаріат, а в тому, що воно дезорганізує буржуазію, передусім інтелігенцію. Організувати мистецтво не може взагалі.

Мабуть, що є й такі пристойні письменники, що працюють отак, не з'ясувавши собі природи мистецтва і його ролі, а тільки почувуючи її нюхом. Та куди вигідніше одразу все вияснити — така засада дасть глибшого, оригінальнішого письменника.

Що таке література

Насамперед треба застерегти, що слово «література» має два значення. Одне — белетристика, художня література і друге — всяке друковане слово. Звичайна річ: медичні розвідки, газетні статті, написи на парканах, візитові картки і статті Гадзінського — все це література, та це не художня література. Якщо ви зустрінете когось, хто почне вам доводити, що все це явища одного порядку, то знайте, що ви маєте діло з фокусником і фармацевтиком, і стережіться: він в одну секунду вам доведе, що акушер теж художник, а агроном теж композитор, і тоді розберіться.

Література (белетристика) це є мистецтво слова. Слово ж є передумова і всієї наукової діяльності людини. Саме це і призводить до плутанини понять. Різниця між ними та, що література це «вигадка» («fiction», як кажуть англійці, розрізняючи «fictitious» і «scientific» літературу).

Слово

Словом література користується у троякий спосіб: або як звуковим словом, або як словом-образом, або як словом-терміном. Як їх розрізнити, про це буде трохи нижче. Наукова думка користується словом тільки як словом-терміном. Пісня, навпаки, ставить слово у звуковий музичний ряд. Таким робом, місце літератури поміж музикою й науковою думкою буде таке:

Музика

Звукове слово
(Слово-образ)
Символ

Композиційний мотив
Композиційна конструкція
Абстрактна (філософська) ідея
(Мораль)

Наукова думка (логіка)

Вершечком своїм цей ряд зіходить з музикою (на підставі чого я раніше переоцінював близькість поезії до чистої музики), корінцем своїм він зіткається з публіцистикою і популярною науковістю (на підставі чого дехто плутає белетристику з медициною або політекономією). Той, хто шукає в белетристиці «ідеї», потрапив не в ті двері — хай стукає до науки, той, хто в прозі вбачає головне «звуковий жест» (як часом опоязівці), теж правильно аналізувати речі не зможе.

Поезія тепер відрізняється від прози трьома моментами: 1) римою, 2) метром (розміром), 3) мовою (стилем). Коли кому охота заплутувати справу, користуючись переходовими сферами поміж гатунками ремесла, він, звичайно, може вказати, що є твори, які виходять під заголовком «Поезії» або «Сорок поем», але не мають ні рими, ні розміру, ні будь-якого стилю. Та, ясне діло, папір усе стерпить — ми ж говоримо про *типові* ознаки мистецтва нашого часу, бо, скажемо, в стародавніх германців не було рим, а були алітерації, а в римлян поезія різнилася від прози штучними наголосами.

Буває, що проза користується поетичною мовою (стилем) і почасти метром. Це так звані «вірші в прозі» — себто текст не досить організований ритмічно і звуково, щоб бути віршем, і не досить організований фабульно, щоб бути прозою. Являються оці виливки внаслідок великих ліричних потуг при недостатній поетичній потенції автора (порівн. вірші в прозі Тургенєва, а також «Чуден Днепр» Гоголя, його ландшафти, у Коцюбинського «Хо»). На превеликий жаль, отаке можна часто читати в наших молодих письменників. З погляду композиційного це просто нестриманість, істерична розперезаність, кисіль, не зв'язаний ні формами прози, ні формами поезії. Єдина

вказівка, яку тут може дати порадник, це остерігатися віршів у прозі і або ж довести діло до вірша, або ж (коли це можна) організувати даний матеріал у новелу.

Поетична та прозаїчна мова взагалі

Поетична мова різниться від прозаїчної словником і складнею. Через більшу концентрованість, випнутість слова в поезії, у ній добір слів куди важніший, ніж у прозі¹. Насамперед поетична мова вживає інших слів, ніж проза. Утворюючи нову поетичну мову в українській літературі, Семенко заводив русизми, а Йогансен і Хвильовий розкопували діалекти. Поезія мало користується словом-терміном і то, як на глум, трактує його як звукове. Порівн. у Хвильового:

Мандарини із Мальти везуть.

Були б «апельсини» — була б не Мальта, а, може, якась Абісінія.

Спробую показати різницю між словом-образом і звуковим словом на рядкові з свого вірша.

І Див свінув, і день
Озався в дубі.

Тут в «дубі» є *звукове слово* і народилося від слів «Див» та «день». Але далі «світ вечірніх злив — Проллявся з сонця-дуба». «З сонця-дуба» є вже *слово-образ*, хоч і родилося воно від «в дубі» — слова звукового. А в реченні «ясени, берези, клени, дуби» дуби є *слово-термін*.

Це є основна словесна відміна поезії від прози; звукове слово в прозі так мало потрібне, як слово-термін у поезії; словом же образом користуються обидва мистецтва. Але й самі кадри слів неоднакові у поезії й у прозі. Поезія більше тяжить до архаїчних слів, до високого стилю. Англійська мова має цілком відокремлену низку поетичних слів, частина з них вимовляється в поезії інакше,

¹ Див. у Колріджа «Проза — слова в найкращому для них порядкові, поезія — найкращі слова в найкращому порядкові» («Table Talk», 1827).

ніж у прозі. Німецька поетична мова мала дієслівні форми до недавнього часу не такі, як проза. Українська поетична мова не полюбляє дієіменників на «ть» і стягнених форм III-ої особи «співа, балака». Тільки дуже вироблена рима й дуже цікаві метри дозволяють нам уважати речі Маяковського за поезію — та багато людей ще й досі через його розмовну мову (колоквіалізми) не відчувують віршів у його речах.

Прозаїчна і поетична складня

Проза розставляє слова так, як того вимагає композиція, а поезія — як того править розмір. Оця штучність поетичної складні (без якої не обходиться і Маяковський — у римах) подекуди (у «віршах у прозі» головне) заноситься і в прозу. Там ця складня справляє дуже ідіотське враження. Ніколи не пишть прозою так:

І побачив він море сліз і крові. І в морі тим...

Отак можна писати тільки на глум, сміючись, наприклад, у фейлетонах чи в гумористичних місцях оповідань.

Мова і стиль у прозі

Хоч і не так, як для поета, але і для прозаїка володіти мовою і стилем — основне діло. Що це значить?

Це значить уміти знаходити словесні засоби в кожному конкретному випадкові. Це значить уміти писати то гарною, то негарною, то «чистою», то «нечистою» мовою, це значить володіти *всіма*, а не деякими мовними засобами даної мови.

Насамперед, кожна новела має стільки мов, скільки є в ній дійових осіб + 1. Ця 1 є автор. Дійові особи балакають усякими мовами в залежності від потреб фабули, розвитку дії і їхньої власної типізації. Смішно буде, коли в вас дядько буде балакати, як бухгалтер, а революціонер, як семінарист, а тим часом у молодих письменників це часто буває. Ще гірше, коли дядько буде балакати, як агроном з популярної брошури, а революціонер — як агітаційна листівка.

Але про це ледве чи варт довго розводитися, це-бо очевидно і по всіх книжках стоїть на чільнім місці. Куди цікавіша справа з мовою авторською, з отим: + 1.

+1

У добрій прозі не тільки всяка дійова особа, але всяка річ має свій діалект, усякий відтінок настрою має свій словник. Дійові особи балакають в оповіданні, а за речі та інше балакає автор. Він же виступає у проміжні моменти, організуючи рух в оповіданні. Авторський текст можна назвати ремаркою, а в оповіданні ця ремарка займає більше місця, ніж розмови дійових осіб та їхні думки.

Було б величезною помилкою думати, що як тільки автор узяв собі слово, він уже може говорити, як псалтир, або дешевий збірник анекдотів, або вчитель словесності. Отут саме найбільше треба такту і засобів мовних. *Одного* стилю і тут немає і не може бути. Всякі звички чи рецепти «правильної мови» треба рішуче покинути.

Як же вивчитися мови настільки, щоб бути добрим новелістом?

Ледве чи це питання правильно сформульовано. Кожен письменник одночасно є творець мальовничих засобів, отже, і творець мови. Треба знати мову досить, щоб мати змогу її утворювати. Для цього треба студіювати мову добрих письменників, треба любити словники й копатися в них, мати книжечку і записувати там усяке метке слово, сказане при нагоді, аналізувати враження від суто словесних комбінацій і робити нові комбінації на загадані собі попереду ефекти.

Підручник мови для прозаїка

Підручника мови для прозаїка не існує. Прозаїк повинен знати елементарну граматику, трішки знатися мусить на складні — та не настільки, щоб повірити в її абсолютність, і головне — читати авторів і словник.

Один мовний аналіз, доконечно потрібний в писанні оповідань, новеліст повинен проробити цілком самостійно, бо ні один підручник не каже про це ні слова.

З деяких причин мова наших установ, професорів, книжок, документів придбала своєрідні риси отакого собі розрощення, махрового буяння. Аналізувати самі причини я не маю тут змоги. Уплив старої російської офіційної мови, розрахованої на те, щоб маси її не розуміли, наслідування «вищим» класам, пишання незрозумілими словами, бажання виявити свою неймовірну освіченість були склали частину отих самих причин.

А от їхні наслідки:

...Робітникам видано спеціальні окуляри для попередження можливого пошкодження очей, що тут трапляється.

Знову ж я не маю можливості показувати число *порожніх* слів у тім реченні й доводити його абсолютну непристойність. Хай сам читач зробить це для себе. Отака мова панує в наших зовнішніх зносинах і вона годиться не інакше, як узята в гумористичному плані. Новеліст повинен проаналізувати оцю мову. Він повинен знайти в ній всі порожні горіхи й остерігатися цих свищів у роботі. Шукати зразків такої мови довго не доведеться. Діловодство, газету, усякий підручник, навіть, на лихо наше, популярну, для селянина роблену, книжку писано такою мовою.

Уникаючи «свищів», новеліст повинен боятися і «алгебри» — формул настільки абстрактних, що читач за ними собі нічого не уявляє. Отакі «скорочення» відіграють у оповіданні ту ж саму роль, що написи в кінокартині: їх повинно бути обмаль. Легко сказати: «минуло 15 років», але кожен автор знає, як *важко* рішитися написати таке речення в *короткім* оповіданні.

Добрий прозаїк з поганою мовою

Я підійшов прикро до змісту оповідань, хоч як не намагався держатися в рамцях теми: мова. І це тому, що в прозі, хоча й не так, як у поезії, мова є не тільки засіб, а й тема. Сказати, що прозаїк пише поганою мовою, значить засудити його як прозаїка.

Ось чому не можна сказати, що, приміром, Винниченко писав поганою мовою. Винниченко один з найбільших

наших письменників... отже, мова його одна з найкращих.

Це нічого, що в нас панує тезис: «у Винниченка погана мова». Правда, старий не заглядав у Курилиху з тієї причини, що курилишина книжка ще не вийшла в світ, але Винниченко прекрасно володів мовними засобами, і ефект їх на нас був завжди сильний і неминучий. Кожна дійова особа у Винниченка має виразну соковиту *свою* мову. (Я виключаю звідси «Рівновагу», переложену слабенькою письменницею Н. Романович з російської мови). Коли б ви могли писати хоч уполовину так, як Винниченко, ви були б прекрасним письменником. Письменники пишуть не екзерсиси для шкіл соцвиху.

Уваги до сучасної літературної української мови

От якщо читач почуває, що ви не вмієте висловити того, що хочете, то значить «мова» ваша погана, хоча б і була вона складена на 100% за Курилихою.

Оця сама книжка Курилихи, сильно прислужившись для канцелярій та для курсів українізації росіян, чималу зробила шкоду для письменників, ба й для публіцистів. Справа в тім, що ця книжка має три основних хиби: по-перше, вона не розрізняє *стилів*. Вона виходить з абсолютно неправдивої засади, що українська літературна мова має один стиль — професорсько-канцелярський.

По-друге, ця книжка подає раз у раз неперевірені, фанатичні, обскурантні рецепти. Вона, приміром, пробує обкарнати українську мову, викидаючи релятивні займенники «який» та «котрий». Вона, не моргнувши оком, виправляє всю українську літературну мову на ніким не ухвалений, на око зліплений узірць.

По-третє, вона об'являє інтернаціональне добро, вирази, спільні всім європейським мовам, за русизми. «Тим не менше» в Курилихи «русизм». «Не зважаючи» — теж «русизм».

І все ж таки, подаючи поряд із тим корисні рецепти для стандартизації мови канцелярій, книжка ця має рацію як підручник діловодної стилістики. Та заголовок:

«сучасної літературної» уже попсоував мову багатьом молодим прозаїкам і псує ще й далі. Запам'ятайте, що це підручник для бухгалтерів, а не для письменників.

Le style c'est l'homme.

Стиль — то людина (Бюффон, 1753)

Французи кажуть: стиль — то є людина. Немає рецептів, що показували б, як виробити свій власний стиль. Попервах доведеться вам наслідувати комусь більшому, а свій стиль мовний виробиться тоді, коли виробиться своя манера прозаїчного письма. Та все ж одну вказівку можна дати відразу.

Поновлення в мові + 1 («остранение»)

Даючи розмови дійових осіб, автор служить простим, прямим фонографом справжньої (чи вигаданої) реальності — хіба що перекладає з одної мови на другу. Та що тільки автор вийшов за межі отих розмов (і думок), він запливає в сферу непрямой передачі. Йому доводиться описувати *словами*, звуково-графічними одиницями, скажемо, фарби, не артикульовані звуки, емоції, рослини тощо.

Отже, коли при фонографічній передачі ефект залежав головню від передаваного матеріалу і тільки в малій мірі від передачі, то поза розмовним (драматичним) матеріалом ефект у колосальній мірі залежить від способу і вмілості передачі. Почасти через це багато читачів читають тільки розмови, інстинктивно шукаючи непосредній, а не тричі зрефлектований, віддзеркалений матеріал.

Отож коли при подачі розмов треба було мати «мовне» вухо, то при подачі іншого матеріалу треба виявити мовну винахідливість.

Слова-терміни, уживані нами повсякчас у буденному житті, вже не дають нам яскравих образів, а відразу складаються в тенденційні комбінації.

Коли, скажемо, в мене в голові заходить така думка: в свято цигарок не купиш, треба купити заздалегідь, бо не буде чого курити, то в цім реченні слова-терміни «цигарки» та «курити» образів у мене не викликають, а являються, так сказати, «алгебраїчними знаками».

Цей факт — дуже вигідний для науки — часто стає на перешкоді оповідачеві, коли він хоче викликати конкретну уяву — образ якоїсь речі.

Для цього в оповідача є два засоби: один — це порівняння; другий — це поновлення (остранение).

Порівняння (образна мова) — спосіб, прекрасно відомий з підручників словесності, і я на нім не спинятимусь. Поновлення ж (остранение) вимагає пояснень. Припустім, я хочу подати процес куріння так, щоб він по-новому був представ перед читачем. «Порубане листя, пожовкле листя нікоціани старанно загорнуто в тонесенький папір, заклеєно і вправлено в бурштинову дудочку. Чоловік бере ту дудочку межи зуби й запалює посічене листя сірником. Іде дим, обволікає чоловіка, він ковтає його — навколо пливе чудний химерний аромат».

Така незвична подача речі завжди її конкретизує і робить яскравішою¹.

Отже, поновлення є спроба подати річ у новому аспекті, нарочите нерозуміння загальнозживаних слів для того, щоб, аналізуючи їх наново, викликати яскравий образ даної речі в уяві читача. Поновлення може виглядати як наївність, але завжди воно підвищує враження свіжості. Поновлення може стати навіть за основу цілої речі або може придатися лише в деталях, але ніколи не слід забувати за цей трюк поруч з образним письмом. Закінчуючи цей розділець, нагадаємо ще раз: хто без цікавості читає словники, з того не буде доброго письменника.

Темперамент, інтелект і біографія новеліста

Досі ми обговорювали справу стилю і мови прозаїка — те, в чім він повинен мати вправність таку ж, як і поет, тільки з іншим підходом. Бувають у літературі епохи, де мовна вправність прозаїка ставиться над усе. В такі епохи література не створює інтернаціональних дібр, тільки речі для свого внутрішнього національного вжитку. Така епоха для української літератури була в другій

¹ Про поновлення дуже хороше є в книжці В. Шкловського «Теорія прози».

половині минулого сторіччя, а в російській літературі знову й знов (удруге чи втретє) настала зараз. Буває проза, де, окрім мови, власне, нічого більше немає. Така, приміром, проза Бабеля. Це великий крок наперед проти Достоевського щодо багатства мови і такий самий відступ назад щодо фабульності, динаміки дії.

Ми вважаємо, що така тенденція для української літератури зараз не на часі. Ми і без того слабуємо на мовну гіпертрофію й фабульну анемію. З другого боку, певності в своїх силах у нас вистачає. Для того, щоб нам вибитись на «велику» літературу, нам не вистачає серйозного відношення до фабульної розробки. Статичну прозу дуже люблять вчителі словесності (для диктантів), але читачі її не полюблюють.

Отже, ми переходимо від справ мовних та стилістичних до справ фабульної розробки. І ось тут доводиться зробити медичний огляд кандидатів у новелісти.

Професія прозаїка багато чим трудніша від професії ліричного поета. Самої мовної вправності тут ніяк не досить. Треба ще багато інших даних.

Насамперед прозаїк повинен бути спокійною, акуратною людиною і мати великий запас терпіння. Суб'єкти істеричні, похапливі й слабовільні можуть бути (частогусто бувають) хорошими поетами, та прозаїків з них не буде. Коли хтось остигає до свого твору після першого вечора, то хай він краще й не береться писати прозою — нехай складає договір на поему.

Далі, для прозаїка потрібний у значній собі дозі... розум. В історії літератури досить знайдеться прикладів, що дурненькі-таки люди робилися доволі відомими поетами¹, чи там критиками², або істориками літератури (в останнім випадкові це навіть *comme il faut*) — але прозаїк

¹ Можливо, що ніхто не може бути поетом чи навіть мати втіху від поезії без деякої нездоровості розуму (*Unsoundness of mind*). Маколей (*Essays on Milton*).

² You know, who the critics are? The men, who have failed in literature and art. Disraeli (Ви знаєте, хто критики? Люди, що не мали успіху в літературі та в мистецтві. Дізраелі).

повинен бути розумний. З дурня прозаїк не буде, хай вже краще прямо вчиться на історика літератури.

По-третє, прозаїк повинен мати чималий життєвий досвід. Поет і без такого досвіду може мати успіх, бо лірика — це, так би мовити, інтимний стосунок поміж автором і читачем — я би сказав, щось на штиб фізичної любові, вимагає тільки темпераментної індивідуальності з боку поета (та ще уміння писати вірші). Лірика — то найсексуальніша частина літератури; суто інтелектуальний багаж автора тут великої ролі не відіграє. Навпаки, прозаїк повинен мати що розповідати своїм читачам. Коли лірика подібна до любовної пригоди, то новела нагадує радше комерційний контракт, за яким автор зобов'язується розповісти щось цікаве, а читач погоджується цьому повірити й узяти все за реальність, принаймні на час читання. Отже, щоб скласти такий контракт, треба мати чим торгувати. Систематично розповідати *самого себе*, як то роблять ліричні поети, в прозі не можна, в прозі це можна зробити тільки один раз.

Таким чином, ми дійшли до того, що *треба щось мати до розповідання*. Ця справа має собі назву: тема.

Тематика

Знову насамперед слід спростувати поширювану письменниками версію, ніби для оповідання потрібні тільки перо, папір та натхнення. Цього замало навіть для вірша — і там, щоб почати, треба мати ліричну тему (звуковий мотив), а для оповідання і по тому. Отако сісти й просто з мосту написати оповідання з нічого не можна. Цю ересь поширюють оті, за тичинівським чудесним виразом, «продажні натхненці», жерці мистецтва всіх категорій. Але так само поширюють теорію натхнення несвідомі люди, затьмарюючи тим процес творення речей. Щоправда, нервові піднесення, гра темпераменту потрібна і для прозаїка та — без майстерного підготування теми, воно матиме наслідком натхнення полову, в найкращім же випадкові — пляшку горілки.

Отже, треба вибрати собі тему для новели. За роман я сей час не говоритиму, роман написати і важче, і легше, ніж оповідання, це зовсім інакша справа.

Найкращі теми для новели — це ті події, що автор сам їх пережив або дуже гостро відчув. Саме через це і вигідно, щоб новеліст мав великий життєвий досвід. У статті про тургенєвське оповідання «Касьян с Красивой Мечи» я подаю коротко вказівки на кардинальні теми, ті, що їх читачі вважають за серйозні та цікаві. Хоч і сказано було, що декан Джонатан Свіфт спромігся б файно написати хоч і про «держак до щітки» (broomstick), та сказала це одна деканова коханка про другу деканову коханку. Отже, про око людське можна взяти й «держак до щітки» за тему, та тільки це буде або символ, або облямівка, а не сама тема.

З тези «пережиті теми» виходить, що, будши книжковим гробаком (bookworm), ніяк не можна братися за оповідання з робітничого життя, а приїхавши вчора з хутора, не варт розробляти міські теми.

Для українського новеліста справа ще утруднюється мовним моментом: реальне місто і фабрика, особливо на Лівобережжі, розмовляють не тою мовою, якою писав Борис Грінченко, отже, перед прозаїком стоїть трудне й делікатне завдання передати нюанси і характер цієї реальної мови, зостаючися по зможі у рамцях літературної мови, але й виходячи з них при потребі. Це добре умів робити Винниченко, колись один з найперших пролетарських письменників. За це ж саме його так не люблять історики літератури і вчителі словесності, пускаючи поговорі про його «погану» мову.

Вибираючи тему, треба вміти її розміряти. Є теми завеликі для оповідання, такі, що зробили б річ дуже сухою і схематичною, коли б їх утиснути в рамці однієї новели. Навпаки, деякі теми самі по собі ще не достатні для оповідання, не можуть становити сюжета новели. Одна молода письменниця розповідала мені, що має написати оповідання. На запит, чи вона вже виготувала сюжет,

вона одповіла, що сюжет уже готовий і треба тільки взятися до писання.

Який же був той сюжет? Ось який: селянський хлопець хоче вступити до комсомолу, а батько не пускає.

Так от, це ще не сюжет. Це ще й не тема.

Самої цієї ситуації не досить для новели. Щоб можна було вважати її за тему, треба її ще розробити конкретно. Навіть коли це не абстрактна думка, а спостережений автором чи на собі, чи на знайомих людях конкретний випадок — треба його розробити структурно. Щоб дати враження закінченості, треба насамперед винайти кінець, розв'язку.

Розв'язка

Найповніший, мабуть, спосіб забезпечити собі хорошу фабулу, це наперед розробити кінець. Едґар По каже, що Дікенс у листі до нього звертав Поеву увагу на те, що Годвін, мовляв, написав свого «Калеба Вільямса» *ззаду наперед*, і далі Е. По каже, що хоч саме «Каліб Вільямс», на його думку, може, написаний і не зовсім так, але що кожний добрий майстер бере цей спосіб за основу. Цитую По:

Абсолютно ясно, що кожну фабулу (plot — власне, інтригу), варту опрацювання, треба розробити аж до розв'язки раніше, ніж братися до пера. Тільки весь час оглядаючись на розв'язку, ми можемо надати фабулі конечний для неї вигляд послідовності чи причиновості, скеровуючи всі інциденти, а головне *тон*, скрізь і всюди на те, щоб він гармоніював з розвитком задуму.

Я гадаю, що в звичному способі конструювати оповідання (story) є корінна помилка. Або тезу дає історія — або якась сучасна подія — або принаймні автор сам береться до роботи, комбінуючи надзвичайні епізоди, щоб (отак) утворити лише основу свого оповідання — лагодячися взагалі заповнювати описами, діалогом чи авторським коментарем усі ті дірки поміж подіями чи дією, які можуть з'явитися на щокожній сторінці.

Я, навпаки, волію починати з обміркування ефектів. Маючи оригінальність на увазі, бо самого себе дурить той, хто насмілювся б нехтувати таким очевидним і приступним джерелом цікавості — я передусім кажу сам собі: який саме ефект я виберу при цій нагоді з-посеред незчисленної сили ефектів, що їм підлягають серце, розум чи (загальніше кажучи) душа. Вибравши новелу спочатку і яскравий ефект по-друге, я починаю міркувати, чи можна дану річ зробити засобами пригод, а чи тону, себто, чи взяти банальні пригоди в оригінальному тоні, чи навпаки, а чи оригінальні пригоди в оригінальному ж тоні, я починаю шукати навколо себе (чи, може, радше в собі самому) таких комбінацій подій чи тону, котрі найкраще допомогли б мені сконструювати отой ефект.

Отак винайшовши тему чи її розв'язку, як це радить один з найкращих щодо сили своєї оповідачів усесвітньої літератури, ми беремося розвивати фабулу. Нижче ми подамо один приклад розвивання фабули, а зараз укажемо на один спосіб знайти нову тему — спосіб, що ми його не дуже радимо новакові, — бо йому вигідніше, як указано вище, брати або пережитий, або сильно відчутий матеріал з життя.

Гра в кубики й картки

Щоб, так сказати, сотворити тему з нічого чи вигадати підсобну тему для основної, що вже є, є багацько способів.

Чи не найзручніший з них такий: беруться дерев'яні кубики, наклеюються на них сімейні фотографії чи, коли їх неохота різати, надписуються прізвища та імення якихось осіб і їхня професія. Потім оті кубики змішуються і кидаються на стіл. Далі треба подивитися, в яку комбінацію склалися кубики з прізвищами і чи не дають вони натяку на якусь ситуацію чи якусь історію.

Щоправда, більшість письменників настільки соромлива, що замість кубиків з фотографіями уживає картки з написами, але на це не треба зважати. Все одно й картки ті письменник старанно ховає від публіки, стурбований

тим, щоб не порушити фікції божественності мистецтва. Та, по правді сказати, ніякого сорому в тім немає, так само, як не сором нам уживати рахівниць, машинок для писання і таке інше.

Так чи інакше, але з того, хто не заведе собі карток з усякими словами, анекдотами, коротесенькими характеристиками, життєвими п'ятихвилинками, назвами місцевостей та прізвищами (я знав одного молодого, дуже доброго новеліста¹, що акуратно записував у книжечку всі назви хуторів, річок та заток, що доводилося йому повз них проїздити), хто, отже, не заведе собі таких карток, з того зроду-звіку не буде доброго новеліста. І нехай не покладається на свою пам'ять: найкраща голова не зможе без такого зовнішнього імпульсу, як якийсь клаптик паперу з кількома словами, пригадати потрібні епізоди та деталі епізодів. І хоч, наприклад, *назви* дуже легко вигадувати, та означений вище молодий новеліст повну мав рацію: справжня назва якось дуже вабить людину, вона ніби має свій якийсь запах. Нехай це цілковита ілюзія, але ж на ілюзії збудовано все образне мислення². Нема чого силувати себе там, де, навпаки, треба віддаватися образній стихії.

Прізвища героїв

Отже, в згоді з даною вище порадою всамперед використовувати факти життя, радимо, пишучи новелу, надто ж розробляючи фабулу, *покидати справжні прізвища* тих осіб, що брали участь у життєвій події, щоб легше було собі їх уявляти. Тільки зовсім написавши новелу, треба

¹ Ю. Яновський.

² Кожному, певне, доводилося чувати отаке, що не тільки, скажемо, слово «цвірінкати» нагадує саме відповідний йому пташачий гомін, але і що, скажемо, слово «роза» нагадує квітку троянди, а слово «фіалка» подібне чимсь до цієї квітки. Цей так званий мовний фетишизм особливо розвинений у людей, що володіють однією тільки мовою. Український письменник мусить володіти принаймні російською та польською мовою. Цього дуже легко досягти і не зробити цього невеличкого зусилля — просто ганебно!

позамінювати прізвища на вигадані. Навіть Лев Толстой (що поруч з Достоевським становлять інтернаціональний кадр у російській літературі, дуже відомі закордонному читачеві), щоб яскравіш уявляти собі під час творення дійові особи роману «Війна і мир» полишав цим особам прізвища, тільки трохи змінюючи їх. Болконський, Безухов, Курагин — це ж Волконський, Безбородько, Куракин, а імення автор їм позалишав справжні.

Ілюзія яскравості

Життєві матеріали — надто те, що ми пережили самі, мають, одначе, тенденцію заводити нас у оману — ось по якій лінії. В силу тієї самої психологічної особливості, в силу котрої ми здатні без кінця розповідати стороннім людям про себе, свої перемоги, свої любовні справи, свої діла, в силу цієї самої особливості нам частенько видаються цікавими такі наші пригоди, що дуже мале враження справлять на нашого читача. Ми охоче розглядаємо самих себе в дзеркалі й вивчаємо свою фотографію, та вже доведено, що ми бачимо в таких випадках сильно ідеалізовані образи й нездатні оцінити себе об'єктивно.

Та на інших людей пригоди нашого життя і риси нашого обличчя справлятимуть враження, лише постільки вони добре сконструйовані. Пригоди й обличчя партацької роботи публіки не причарують. З другого боку, ясне діло, дуже рідко пригоди складаються якнайкраще — на це, власне, стільки ж шансів, як на те, що, беручи поспіль карти з колоди, ви взяли б заспіль усю масть, починаючи з двійки і аж до туза. Для цього колоду треба попереду самому розікласти — ось так само треба розікласти факти нашої пригоди.

Приклад обробки життєвої теми

Один письменник¹ дізнався про такий факт: на вулиці робітничого кварталу в Харкові жила під час денікінщини мати з дівчиною-дочкою. Якось денікінський

¹ О. Копиленко. Див. оповідання: «Мати».

офіцер, що стояв у них на квартирі, увечері, зоставши-ся з дочкою сам-на-сам, згвалтував її. Дівчина після цього втекла з дому.

За кілька місяців, коли вже денікінців вигнано з міста, дівчина повернулася до матері. Та сказала їй, що вона найняла якомусь хлопцеві доччину кімнату. Ввечері з'явився той хлопець — і що ж! Це був він, той самий денікінський офіцер. Через кілька місяців вона вийшла за нього заміж.

Як бачить читач, у цьому факті з боку структурного є та хиба, що в якимсь місці авторові доводиться сказати: «Минуло кілька місяців». Крім того, цей факт є, як кажуть у нас критики, ідеологічно невитриманий.

Подивіться тепер, що зробив з цього факту письменник.

У містечку живе єврейка з сином, йому щось із шість років. Цей син не може балакати, він німий. Коли мати його пестить, він намагається вкусити, коли вона хоче його покарати, він лягає, щоб його побили.

У містечку являється комерсант Макар і через таку тьотю БERTУ робить матері пропозицію піти до нього в найми. Обидві жінщини знають, що то значить — піти до такого в найми, та й він сам каже, що готовий і в загісі записатися. Стрівшись з Макаром, жінщина впізнає в нім бандита, батька свого сина, і він дізнається, що потворний хлопець — його син. Вернувшись додому, вона пестить свого сина і, борюкаючися з ним, випадково його задушила. Бандит же не відстає від свого наміру, й, залякана загрозою смерті, вона врешті іде до нього жити. Але вся ситуація криє в собі натяк, що при першій нагоді вона його видасть радянській владі.

З цього читач бачить, як перетворюється подекуди фабула. Не буду заходити тут у деталі, бо багато важать часто такі суб'єктивні речі, як запас авторового досвіду в тій чи іншій ділянці суспільного життя, подекуди його особисті симпатії тощо. Я хочу звернути увагу читачеву тільки на одне: на оцього жінчиного сина. Для чого автор завів оцю особу?

Насамперед цей каліка-син дає йому змогу уникнути отого «минуло кілька років» — бо це ж жива згадка про те, що було кілька років тому. Цим визначається й характер хлопця, і його каліцтво, що має спочатку натякувати, а далі нагадувати читачеві про акт насильства над його матір'ю. Він — той вузол, що з'єднує події кількох років в одній точці — в собі самому. З конструктивного боку — це блискучий винахід.

Скорочення штатів

Вибравши таким робом ефектну ситуацію і знайшовши фігури, що її виконуватимуть (а знаходимо ми їх, приміром, підбираючи контрастові фігури для яскравішої характеристики: до старого беремо молоде, до злочинців святе, до брюнетів — блондинів тощо. Подекуди ми подвоюємо фігуру — так, Бобчинський та Добчинський є пощеплена надвоє дійова особа), знайшовши, кажу, виконавців, ми обмірковуємо ті посередні стани, що призводять урешті до кінцевої ситуації. При цьому ми дивимось, чи не можна скоротити число дійових осіб чи об'єднати якусь двійцю в одну особу. Коли в нас, окрім головних героїв, є ще кілька другорядних, то часом буває вигідно віддати всі другорядні функції одній особі. Замість показувати п'ять душ по одному разові, вигідніше буває показати п'ять разів одного. Приміром, у «Миколі Джері» Нечуя-Левицького показано кілька цукроварень, кілька управителів тощо, і все схематично. Вигідніше було б соковито показати одну цукроварню, та так, щоб вона в'їлася в свідомість читачеву. Що з меншими засобами досягнуто ефекту, то більше враження буває від цього ефекту — це загальне правило. Нас не дивує, що курка могла за п'ять днів знести п'ять яєць враз, та коли клоун в цирку виймає з свого носа чи з вуха п'ять крашанок, це справляє на нас колосальне враження.

Далі ми провадимо «скорочення видатків на подорожі, квартирі й декорації». Ми не додержуємося фанатично того правила, що все має відбутися протягом одного дня, в однім місці, та те саме правило економії засобів має

чинність і тут. Отака собі фраза: «Минуло п'ятнадцять років» усередині якогось оповідання прикро розколює його на дві частини — а цього треба уникати — це порушує єдність. Вище ми бачили, як письменник подекуди може уникнути такого щеплення. Коли ж така фраза буде траплятися два й більше разів у одній новелі — то це буде давати просто гумористичний ефект.

Дві лінії оповідання: проста й ламана

Запровадивши таким чином режим економії на всіх ділянках новелістичного господарства, подумавши за те, яку лінію ми візьмемо за основну, розсотуючи нитку оповідання. Є два способи цю нитку розсотувати. Один спосіб, що його можна було б зрівняти з простою лінією, такий: з самого початку читач угадує, який буде кінець оповідання. Але на шляху до реалізації цього кінця виростають перешкоди — одна дужча від другої, досягають апогею перед кінцем і нищаться або, навпаки, нищать героя. Або наростають не перешкоди, а знаки, пророкування того кінця і, збільшуючись у силі та інтенсивності, доводять до нього. Цей спосіб «простої лінії» легший щодо первісного задуму, та дуже важкий до виконання. Тим-то модерні автори європейські та американські найчастіше уживають спосіб «ламані лінії»¹.

Оповідання будується так, що читач не знає, який буде кінець. Епізоди групуються в такий спосіб, щоб подати натяки² на дві можливі розв'язки; на одну натякається ясніше, на другу туманніше. Ясніша, яскравіше показана лінія звичаєм буває фальшива, а туманніша лінія натяків приводить до справжньої розв'язки, і в цей момент її туманність прояснюється для читача: натяки стають зрозумілими. Отакої системи держався у своїх оповіданнях О.Генрі, якого ми дуже рекомендуємо, як учителя побудови фабули.

¹ Про ці дві лінії див. статтю в цій книзі «Новела з нічого».

² Про те, як подаються натяки, див. аналіз оповідання «Вартовий на рифі» в цій-таки книзі.

І втім, і в другім випадкові треба дуже остерігатися нещасливих, трагічних кінців. По-перше, критики їх уважають за «песимізм», що, хоча й дуже наївно, але має певний ґрунт у читацькій психології.

Нещасливий кінець (дедукція його непотрібності)

Вся справа в тім, що література не є джерело пізнання (див. вище). Наколи б література була джерелом пізнання передусім, читачі шукали б нещасливих розв'язок, принаймні досвідчені читачі. Во ні для кого не секрет, що світ улаштований у найганебніший спосіб, що доброго в нім майже нічого немає, що треба укласти мільйони життів, щоб його перебудувати на краще. Але література якраз же є розвага, солоденьке питво під час спеки, й читачі бажать освіжитися. Це ще один аргумент на користь того, що література є один з ґатунків відпочинку¹.

Словом сказати, читач вимагає щасливих кінців, правда, не з абстрактних міркувань про «песимізм» та «оптимізм» (бо то вже справа спеців — орудувати порожніми термінами), а саме через те, що він править розваги.

Буржуазний письменник Дж. Локк навіть репутацію собі збив саме на тому факті, що дуже сумлінно виконував цю читачеву вимогу.

Для того, щоб створювати *ілюзію часу*, для того, щоб заповнити прогалини поміж подіями, для того, щоб затримати читача коло якоїсь точки, потрібний якийсь матеріал.

Погляд Едґара По на таке запикування дірок я наводив вище, але не так-то легко буває цього цілком уникнути.

Ландшафти в новелах

Та дуже обережно треба латати оповідання філософськими міркуваннями чи, крий Боже, ландшафтами.

¹ Чомусь усі погоджуються, що театр є публічна розвага. Очевидно, ужиття слова «література» в багатьох значеннях призвело до того, що від белетристики вимагають учительної ролі. Можливо, що коли б у театрі викладали геометрію, то його теж не вважали б за дім розваги.

Через оці самі ландшафти багатьох письменників узагалі не можна читати. У статті про оповідання «Касьян с Красивой Мечи» я пробував показати, чому взагалі треба уникати ландшафтних описів. Там же я наводив приклади правильного вжиття ландшафту в новелі — одсилаю, отже, читача до тієї статті.

Філософія автора в оповіданнях. Психологія

Філософські міркування принципово можливі, як отой матеріал для провалин у новелі, та, між нами кажучи, який з новеліста філософ! Мабуть, такий, як лікар чи метеоролог. Навіть Лев Толстой, основник філософської школи, чимало попсоував своїх речей своєю ж таки філософією. Отже, єдина безпечна для новеліста філософська позиція — це іронія та скепсис, бо вони, принаймні, нічого не висувають позитивного, а тільки заперечують.

Найкраще діло заповнювати оті дірки міркуваннями психологічними. Наука психології, а так само поки що й рефлексології остільки мало дотепер розвинені, що можна брехати досхочу. Коли, приміром, ви напишете в новелі «такі вже жінчини: вони завжди...» (далі яке-небудь дієслово, байдуже яке), то читач ураз переконається, що ви психолог, і з великою цікавістю читає ваші міркування про природу жіноцтва чи й чоловіків теж. Щоб виходило цікавіше, намагайтеся писати парадоксально, перекручуючи ходячі сентенції. Коли, приміром, говориться, що жінчини непевні і невірні, висловіть протилежну думку, і вас прочитають теж із задоволенням.

Виписки й цитати

Нарешті, можна заповнювати прогалини цитатами й виписками. Для цього треба мати енциклопедичний словник. Узагалі для прозаїка енциклопедичний словник — те ж саме, що для поета етимологічний — постійне джерело натхнення й винаходів. Є письменники, що, власне, половину свого гонорару одержали за виписки — отак, скажемо, Жюль Верн. Треба тільки добре дбати,

щоб читач, бува, не зауважив, що ви годуєте його чужим текстом. Жюль Верн управлявся з цими ділами з надзвичайною, можна сказати, геніальною простотою. Для того, щоб виписати, скажемо, з Брема цілий розділ про австралійську фауну, він писав приблизно отак:

Коло 11-ї години експедиція побачила кількох кенгуру. Одного з них пощастило заповлювати: він був... (далі опис з Брема). В 12 г. 37 хвилин учасники експедиції забили вомбата (опис з Брема). В три години 45 хв. застрелили вовкаторбуна (опис з Брема). В 6 г. 15 хв. ввечері вони спіймали ехидну (опис...).

Такої простоти оперування, одначе, не можна рекомендувати, хоч багато читачів проковтнуло романи Ж. Верна, нічого не помітивши. Добре скористувався з виписки М. Хвильовий в оповіданні «Свиня». Там виписка грає просто як дійова особа в силу своєї символістичної трактовки її автором; вона грає там не тільки як матеріал, а й як форма (цитата).

Оголення техніки (обнаження приєма)

Новелістична техніка (збудування фабули, умотивування розв'язки натяжками тощо) має цілком певне завдання: дати *максимум напруження* при читанні. Отже, це не іграшки і не добра воля автора, а конечна потреба.

В той момент, коли письменницька техніка вже не встигає вганятися за новими вимогами життя, письменник-новатор одкриває цю техніку публіці. Як фокусник-престижиджитатор, по закінченні сеансу, показує, яким чином він добував із свого носа крашанки, так письменник, оголюючи прийоми та роздягаючи техніку, показує читачеві її старі кості, щоб йому захотілось іншої.

Нема чого й казати, отаке розкриття фокусів варто влаштуувати лише тоді, коли якісь фокуси, якась техніка справді були. Коли ж отак оголяти прийом починає якийсь новачок, що сам про техніку не має достатньої уяви (не те, щоб нею добре володіти), то буває дуже смішно,

а подекуди навіть сумно. Більш того, коли ціла література, ще не оволодівши технікою, кидається її розкривати перед читачем, то він бачить дуже смішну... і дуже сумну картину. В усякім разі, для молодого письменника таке діло скидається на самогубство.

Типи в літературі

Перейдімо тепер до цікавого питання про *типи*. Учителі словесності найбільше похваляють письменників за те, що вони дають типи, типові образи, що потім «вічно живуть у серцях людей». Щоправда, їм тут ж доводиться співати лазаря, що, на жаль, дуже мало позитивних типів, в російській, скажемо, літературі, а все більше трапляються негативні. Жалкують, що, мовляв, у Гончарова Обломов — тип, а Штольц — не тип, а краще було б, мовляв, навпаки. Мабуть, у зв'язку з цим у розмові нашої слово «тип» набуло такого неприємного значення, щось на манір «суб'єкт», а то й просто «сволоч»¹.

Отаким робом у людей, що перебувають під впливом учителів словесності (а ми всі до деякої міри цьому впливові підлягаємо), починає складатися уявлення, що головне завдання письменника — це створювати «типи», і що більше він отих типів наробить, то більший він письменник.

Легко побачити, з якої філософії чи платформи виходить така теза. Це непосредній висновок з тієї теорії, що «мистецтво є один із способів пізнання». Вище ми рішуче одкинули цю теорію, хоч її підпирає авторитет одного з найкращих наших філософів Г. В. Плеханова. Правда, ледве чи сам Плеханов обстоював би *тепер* цю думку, як *теорію*. Ми пропонуємо в додаток до вищенаведених аргументів зважити ще ось що.

Ніхто не буде всерйоз трактувати мистецтво, як метод пізнання математичного, фізичного, біологічного тощо. Очевидно, за ним можна було б визнати тільки одну сферу пізнання — *психологічну* (виключивши

¹ Один робфаковець на запит, що значить слово «суб'єкт», відповів, що це щось на штиб «дурня»

мистецтво як *сліди* колишнього, тепер невідомого життя, де ми користуємось ним *volens-nolens* за браком кращих джерел). Нехай же тепер кожен по чистій совісті скаже, яке знання людської психіки дала йому література в той час, коли він сам ще не знав життя. Яку характеристику мистецтво дає дівчатам, капітанам, поліцейським слідцям, офіцерам, королям, принцесам! Та якби брати це все за джерело пізнання, то треба було б нам негайно спалити дев'ять десятих усієї попередньої літератури (так і хоче зробити Соцвих, повіривши в наївності своїй у вищенаведену тезу). Якщо ж ми будемо ширити правильний погляд на мистецтво як *на розвагу*, ми, навпаки, зможемо *використати* всю попередню літературу. Тоді замовкнуть, нарешті, ідіоти, що на виставках малярства заявляють: це ж не дівчина, це куб. Тоді замовкнуть, нарешті, товмачі музичних симфоній як «шелесту вітру й морських хвиль».

Під цим поглядом справа з «типами» втрачає свою гостроту. Коли науково-педагогічне значення літератури майже рівне — нулеві, то ніхто не має права вимагати від письменника «вічних типів». І справді, були великі письменники, що типами не займалися.

Типи — це просто дуже докладні і дуже старанні характеристики людей. «Типом» такий портрет стає тільки через те, що носить на собі «костюм» епохи. Типовість портретів залежить від докладності змалювання, тобто в першу чергу від простору, від довжини твору.

Отже, коли хочете бути творцем типів, то нічого страшного чи недосяжного в цьому немає.

Тільки ж новели для цього навряд чи годяться — замало вони дають на це часу й простору. Тоді вже пишеть роман, беріть під мушку якусь відому вам особу, опишіть її образно й докладно, змалюйте її з смішного боку, напирайте на її хиби фізичні, на її звички — і що ж, у вас буде тип! Якщо вам узагалі пощастить запобігти ласки в істориків літератури, то це буде ще й «вічний тип». Брати негативні типи краще ось чому. Тип — це є фотографія, документ. Позитивних же документів на світі дуже мало

(мало «справжніх» людей). Таким чином, митець завжди вигадує «світлі лічності» з своєї голови, а не списує з натури. Через те вони не вдаються, вони бувають абстрактні. Як реакційна, народницька в силу своєї професії людина, митець не бачить позитивних типів у житті (бо вони випередили його, і він їх не розуміє) і трактує їх як негативні. Ось чому Волохов і Базаров — негативні типи. Ось чому Штольц і Муразов та ще Костанжогло — позитивні типи.

Число душ у новелі

В короткім оповіданні ви не можете забувати про розвиток фабули через надмірне бажання малювати типи. Ви мусите робити портрети короткими, приблизними, найкраще — зовнішніми штрихами. Навпаки, героя (чи героїню) варто зовсім не описувати зовні, а, навпаки, зайнятися його психологією. Читачі вже знають, що душа є тільки в героя (чи в героїні), а в злочинців є тільки фізичні хиби та й годі. На новелу вам треба одну-дві «душі» — для решти ви даєте тільки перуки та костюми.

До речі, коли вам треба описати красу героя чи героїні, ніколи не беріться за прямі описи. Читач зразу ж здогадається, що ви описуєте себе, чи свою кохану, чи якими ви й вона хотіли б бути. Робіть так, як старий Гомер — описуйте враження, що героєва постать і краса справляють на інших людей. Звичайна річ, це куди дужчий спосіб.

План новели

Обміркувавши розв'язку, натяки на цю розв'язку в ході новели, знайшовши число дійових осіб і уклавши час дії в найстисліші рамці, придумавши собі, як заповнювати провалини поміж подіями, обміркувавши типові риси людей, зробивши все, що ми порадили, складіть *план*. Писати без плану дуже важко, а хто вам подякує за цю непотрібну еквілібристику? Ви можете змінювати цей план аж на 100% під час роботи над виконанням, але план повинен бути, як вихідна точка, інколи як те, що саме треба переробити. «Mach der einen Plan, aber halt dich nicht

dagap» (зроби собі план, але потім його не держися), — мовляв німецької мови вчитель Гервазіус Йогансен.

Як на мистецьку (не наукову) роботу, це дуже добра метода.

Аналіз чужих творів

Десь коло цього місця ми гадаємо розпрощатися з читачем, що далі може переходити до аналітичного матеріалу — другої частини книжки. Але попереду хай читач спробує сам проаналізувати добрі твори видатних письменників.

Письменник, це треба сказати наперед, щоб далі не шкодувати, це пропаща для літератури людина... як читач, звичайно. Він не може так тішитися з творів літератури, читаючи їх, як усі інші люди, бо він їх аналізує. Він повинен в новелах бачити не Іванів та Оксан, а авторове перо і авторову усмішку. Коли ви не бачите, читаючи, всієї механіки твору, не бачите причин, чому написано так, а не он як, то ви ще не письменник. Навпаки, коли ви, читаючи, ясно бачите всю машинерію і всі заходи автора, то це значить, що ви до нього доросли — ви йому рівні потенціально.

Борітеся — поборете

В оцій самій обставині є надзвичайний динамометр вашої авторської вправності. Коли якийсь автор вас полонить, зачаровує і перемагає, так що ви його губите з очей і бачите тільки його героїв, незважаючи на всі зусилля ваші не піддатися, то, значить, ви натрапили дужчого від вас письменника.

Розпочинайте боротьбу: ломіть замки, висаджуйте шибки і забирайтеся в авторову лабораторію. Розкривайте скрині з його добром і здирайте одіж з манекенів. Докопуйтеся до методів його роботи, методів маскування, методів задурення, способів створити ілюзію.

Але цього мало. Ви мусите залізти в авторову душу. Оце враження інтимності, щирості «крика з глибу душі», його ви теж мусите проаналізувати. Ви дуже здивуєтесь,

коли побачите, що інтимність, крики з глибу душі, найтонші струни серця — досягаються з допомогою таких самих трюків, як і інші ефекти, навіть куди грубіших та простіших. Ви побачите, що автор користується цими засобами, як і всякими іншими. Щирість — це теж трюк, та ще й не дуже чистої роботи.

Як бачите, не солодка штука бути письменником. Що з того, що вас будуть уважати всі навколо за пророка — ви самі мусите втратити всяку повагу до пророків. Ви втратите також усяку насолоду від літератури. Зате ви познайомитесь, як сказав Джек Лондон, з найлегшим способом добувати гроші; кай тільки він не доведе вас, як довів його, до самовбивства.

II частина (аналізу) Авантюрне журнальне оповідання

«„Червоний Вартовий“ на рифі»
(«The Red Warder on the Reef»,
оповідання Дж. Ар. Баррі)

Розділ I

Портова Управа Ендеверу¹, столиці й головної гавані Куксленда довго не зважала на заяви шкіперів, тамешніх та чужих, що коло рифу «Кіт з Кошенятами» треба влаштувати чи буй із дзвоном, а чи стаціонарний корабель. Портова Управа висувала ту думку, що маяк на Мангровій Стрілці, крім своїх прямих обов'язків, давав також зелений промінь поміж S 3/4 W та S. S. E. на чотири кабельтові у східному напрямку від рифу. Портова Управа вважала це за цілком достатню пересторогу для кораблів, що минали повз небезпечного «Кота» з його сім'єю.

Двоє бригав і один береговий шонер уже нарізались на скелю. Шкіпери й матроси погубили свої посвідки,

¹ Endeavour — зусилля.

а дехто — й своє життя; ті ж, що врятувалися, присяглись, що «зеленого променя» не було видно. Та що Управа знала, що промінь мусив бути видний, ці заяви не могли нічого.

Одної ночі, проте, сам начальник Управи, вертаючись із півдня в туманну годину на борту «Пальметто», раптом прокинувся від настирних шттовханів та стусанів, що замалим не викинули його з ліжка.

Вийшовши на чардак у халаті, він налетів на шкіпера — старого Джека Гейнса.

— В чому діло? Куди к бісу ви затаскали цю посудину?

— Акурат саме на «Кота з Кошенятами», — спокійно одказав старий Джек. — Так от, де ж ваш отой знаменитий зелений промінь, га?

Справді, таки нічого не було видно, окрім струмочка білої пари, що веселими стрибками виривалася з передньої частини корабля, та маяка на Мангровій Стрілці, саме на тім місці, з якого він мусив був указати «Пальметто» на риф.

— Але ж я сам на свої очі бачив зелений промінь, і то не один раз! — хвилювався начальник, перевісившись за борт і виглядаючи в бік вітру. Тим часом машини стукотіли й торохтіли на найвищій швидкості, даремно силкуючись вихопитись з пазурів «Кота».

— Бачив і я, — одказав спокійно Гейнс, — саме ясної години. Тільки не в такому південному тумані, як оце зараз. Саме отакої ночі мій брат Джим нарізавсь на риф на «Іудейській Зорі». А ви взяли його в роботу за це й казали йому, що він не моряк, бо не бачив вашого знаменитого зеленого променя. Тепер, коли ви потрапите на той світ і спіткаєте там отих бідолашних хлопців, ви муситимете згодитись, що саме Портова Управа нічого не тямить у цій справі.

Старий капітан коротко засміявся і одійшов.

Але, на щастя, надійшов рятувальний човен, і всі на цей раз вискочили цілі, покидаючи «Пальметто» на поталу зубам і кігтям «Кота».

А начальник управи, чоловік справедливий все ж таки (коли він чогось переконався, як-от тієї ночі), не тільки

наказав повернути капітанові посвідку, а й дав йому другий корабель. Але він готовий був присягтись собі повик свого життя, що старий Джек Гейнс посадив судно на риф саме тому, що на ньому був пасажиром начальник Портової Управи.

Якби то не було, а цей незначний інцидент спричинився до того, що в місті об'явлено торги на збудування буя з дзвоном. *А що маленькі країни полюбляють великі речі, буй мав бути здоровенний, справді рекордний буй, із дзвоном завбільшки з барабан.*

Сем Джонсон, власник гамарні «Вулкан», був той, хто склав контракта, не тому, що він був найдешевший із конкурентів, а тому, що він був єдиний.

Інші майстри уникнули цієї справи. Без сумніву, вони змогли б збудувати буй, але їх затрудняв дзвін. По контракту ж треба було робити всі частини тут-таки — в колонії. Проте Сем зі своїми хлопцями та із своїм єдиним учнем без страху взялися до роботи, і за кілька тижнів здоровенний конус із клепаного листового заліза лежав у його дворі. З обох кінців конус був зрізаний. До дна була на прогоничах прироблена дужка для якірного ланцюга; вгорі висіло з хреста, піддержуваного двома штабами, щось довгасте з мюнц-металу, в середині чого був язик завбільшки з здорову бутелю для води. Це був дзвін. Він хилитався, коли торкнеш хоч трощки, і давав глухий звук. Джонсон присягався, що його було чути на острівному маякові за двадцять миль від берегу.

Візьміть отакий *австралійський коров'ячий дзвоник*, що в такій пошані у скотарів і що нагадує своєю формою найбільше овальний глек, довгий та вузький, якого глухе торохтіння можна чути на колосальній відстані; тоді збільшіть його в скільки сот разів — і в вас буде приблизна уява про той великий дзвін. Що ж до самого буя, то він був більший за будь-якого свого родича в Портемутському докові. А серед них є неабиякі буї.

Отож, коли він лежав на боці, поштрихований свіжою блискучою червоною фарбою, в три шари, з *широченною дірою*, що ждала, поки її заткнуть герметично, Портова

Управа, начальник гавані і всі моряки з порту прийшли його оглядати, знайшли, що це «добряча штука», поздоровляли його творця й висловлювали певність, що відтепер «Кіт з Кошенятами» більше нікого не спіймають.

Ясна річ, була й «партія світляного корабля», і ця партія ремствувала. Але вона була в меншості й малопопулярна, бо магічне слово «скорочення видатків» на той час саме носилося в атмосфері. А плавучий маяк став би недешево. До речі, буй був свого, місцевого роблива, а не виписаний з Великобританії чи з Німеччини, зроблений тут, у Куксленді, і, мабуть, чи не перший, — а ві всякім разі найбільший з-посеред зроблених у Колоніях.

Отже, перед тим, як поставити його на місце, треба було, ясна річ, учинити бенкет, щоб відзначити таку подію й показати отим заздрим Південним Штатам, що Куксленд може, коли то треба, щось зробити.

І до гарненької дочки начальника великої страшної кам'яної тюрми, що стояла ген на горі, звернулися тепер з проханням охрестити буй і розбити пляшку вина об його круті боки, оперезані навхрест круглими заклепками, нагадуючи гудзики на парадному сурдутові крамаря.

Мабуть, неясна згадка про її повсякчасне специфічне оточення наптовхнула дочку начальника тюрми на думку, як вона, зачервонівшись, обірвала шворку й сказала ясным голосом, коли пляшка розбилась на гамуз: «Я даю тобі ім'я „Червоний Вартовий“». Ти будеш стерегти й вартувати і крізь бурю й туман остерігатимеш кораблі від смертних скель. Ми ставимо тебе, щоб ти виконував цю повинність!»

Для експромтної промови це було дуже елегантно сказано, і, привітаючи коротенький спіч, голосне «ура» вихопилось із сотень здорових моряцьких горлянок, лунаючи вдаль і всир.

Розділ II

Тим часом над ними в тюрмі, над якою суверенно царював її батько, у камері засуджених сидів чоловік, чекаючи смерті. Його привела з глибу суходолу чорна поліція

після довгої гонитви по дикій країні, де Велике Торфяне Болото підступає аж до підніжжя Базальтових Скель.

«Комбо»¹ Картер, узиваний так за свій звичай товаришувати з чорними і навіть перебувати довгий час членом якогось племені, був ще зовсім молодий чоловік: йому не було й двадцяти трьох літ. Він народився в одному з пограничних районів суходолу і ще хлопцем почав свою кар'єру з того, що вславився, як досвідчений конокрад.

Потім він з ватагою пройдисвітів «жили з охоти», як вони це взивали, тобто крали скот і гнали продавати на Південь. Але що ця робота здавалася такому питомому злочинцеві, як Картер, занадто млявою, він одного дня з'явився в своїй рідній окрузі, щоб зайнятись поважнішою справою. Сам-один, на доброму коні і з парочкою револьверів за поясом, на голові бриль із пальмового лика, блакитна сорочка, кавалерійські штани, заправлені в чоботи, — у такому вбранні він промчавсь по закурених шляхах маленької округи, спеченої лютим західним сонцем. Спинившись коло відділу Кукслендського банку, він вдерся в кімнату і, наставивши на управителя револьвер, наказав йому «вивертати касу».

Але той натомість схопився за шухлядку, де був револьвер. Коли він поворухнувся, Комбо забив його одним пострілом. Саме в цей момент його старший син, п'ятнадцятилітній хлопець, увійшов у кімнату й сміливо кинувся на вбивцю, але впав на тіло свого батька, пронизаний кулею в плече.

Та стрілянина сполошила містечко, і люди збіглись до банку. Комбо, схопивши пачку асигнацій з відчиненого сейфу й націляючись у людей своїми револьверами, сів на коня й подався геть.

Другого ж дня він ограбував і забив мандрівного крамаря, вкинув тіло у вкритий брезентом крамарів повіз, де були його товари, й підпалив його. Тоді, жечучи перед собою коні забитого, він повернувся впоміж дикі неприступні Базальтові Скелі і жив там сам поза

¹ Комбо — прізвисько чорних австралійців.

всяким законом, коли після довгих місяців настирного висліджування й гонитви нарешті солдати, білі й чорні, оточили й спіймали його.

Отаким був той чоловік, що сидів у камері засуджених Ендеверської тюрми: чоловік-тигр. Його обличчя з довгими, вузькими, тонкими губами, випнутими вилицями, чорними, вузькими, як щілини, неспокійними очима, що ніби намагалися глянути одне на одне по через плескатий м'ясистий ніс; все його обличчя було неначе описом лютого дикого характеру свого власника. Щирий тип «комбо», тих присадкуватих, чорних дикунів, що не бояться ні бога, ні чорта, ні люде й — нічого на світі.

Камера для засуджених у порті Ендевер — це просто кам'яна клітка; її одна сторона — та, що виходить у широкий коридор, — це грубі залізні штаби з фірткою посередині, завбільшки, щоб якраз увійти людині. Ось тут уночі після охрещення «Червоного Вартового» сидів Комбо Картер у яскравому сяйві електричного світла; його вовчі очі стежили тюремного вартового, що з рушницею на плечі ходив взад і вперед по коридору, спиняючись кожного разу коло ґрат подивитись на мовчазну фігуру всередині камери.

На чоловікові, що мусив умерти за три дні, не було ручних кайданів. Але пара мідних, хоч легких, заліз, з двофутовим ланцюгом поміж ними, сковувала його ноги. З того часу, як його забрано в тюрму, він був такий самий похмуро байдужий, як і був взагалі. Зневажливо відмовившись від послуг священика, він або дрімав на ліжку, або сидів, як тепер, на маленькій дерев'яній лаві, приробленій до стіни, і, сперши злісне, безволосе, бліде обличчя на долоні, згорбившись, стежив напівзаплющеними очима за невпинною ходою вартового.

Вартовий — молодий англієць, недавно взятий до війська, хотів би при нагоді зробити якусь невеличку послугу в'язневі. Ще не загартованим від тюремних зітхань і сцен серцем він жалів за с у д ж е н о г о, чие життя було тепер таке коротке,

жалів, хоч і знав, за що його засуджено. *Останніми днями його дуже боліли зуби*, і тепер щелеп був йому сповитий фланелевим бинтом. Отже, коли він звільнявся з посту востаннє, він сказав в'язневі, що взяв відпустку в місто, щоб витягти собі зуба. Його варта ось уже мала скінчитись — зоставалось якихось півгодини, коли, проходячи повз камеру засудженого, він побачив щось, що витіснило з його уяви всі інші думки.

Пролунав, герґочучи й задихаючись, якийсь звук; ноги Комбо простяглись на підлозі, він висів на *черезсідельнику*, що правив йому за пояс, прив'язаному до залізної штаби ліжка. *Людина старша й досвідченіша, може, переждала б яку мить*, бо ні разу досі в'язень не виявив ні найменшого наміру до самогубства, навпаки, він з прокляттям об'являв, що «гра ще не скінчена». Але Аштон, кинувши рушницю, похапливо одімкнув патентований замок фіртки і прожогом кинувся в камеру. Краще б він був увійшов у клітку тигра. За одну секунду вбивця впав на нього усім своїм довгим мускулястим тілом, звалив його долі, його жилаві руки обценьками схопили його за шию й не випускали доти, доки не в и д у ш и л и з н е ї п о д и х у ж и т т я.

Нарешті, випустивши шию зі своїх лютих пальців, в'язень підвівся й важким оком глянув на нерухому річ, що з роззявленим ротом і висунутим язиком вилупила на нього мертві очі. Потім він задоволено хрокнув, обшукав кишені мертвяка і, швидко здибавши те, що йому було треба, зняв свої ніжні кайдани. Далі, виглянувши в коридор, він почав уважно прислухатись. Та в тиші не було ні звука, окрім гуркоту якогось далекого динамо. Він уже давно чув дев'ятигодинний гарматний постріл з батареї на горі і знав, що йому, отже, небагато зоставалось часу. Хутко й моторно він узявся до роботи... За деякий час вартовий з оповитим обличчям і рушницею на плечі ходив повільно взад і вперед, спиняючись кожного разу подивитись у камеру, де на одному боці накритого ліжка виглядала скута нога. Раптом його погляд упав на *чотирикутну білу річ*, що лежала долі в камері;

він увійшов у камеру, недбало підбрав якусь картку й за-
пхнув її в ліжко. Коли б то він знав!

Розділ III Гавань порятунку

— Е, матері його чорт! Хлопче, ти оп'ять хворієш? Бачу, бачу, ота тварюка ще тут, як слід. Добре вже, коли йому витягнеться шия, він ураз заспокоїться. Ну, йди собі і вирви собі оту штуку.

Це сказав Сюлліван чоловікові з перев'язаним обличчям, що, насунувши кашкета на брови й тулячи носовичок до рота, здавалося, був годен тільки кивати головою й буркнути щось, указуючи на камеру на знак того, що під час його дежурства все було гаразд.

Коридором, східнями, тоді другим коридором, у повному електричному світлі перейшов фальшивий вартовий, тулячи одну руку до лица, а другою стискаючи рушницю. У кінці останнього коридору був критий двір, а в кінці його він міг бачити високий забраний ґратами вхід до тюрми, і через решітку, здавалося, підозріло заглядав великий круглий білий місяць, — такий він здавався близький. Аж ось шлях до волі здавався відкритим і, інстинктивно поставивши свою рушницю на полицю коло лівої стіни, він повернувся до маленької одчиненої фіртки праворуч від завжди зачиненого головного входу.

Але нікто не виходить так легко з тюрми порту Ендевер, чи зв'язаний, чи свободний. Начальник, старий армійський полковник, *фбормаліст, отже, з усякими витівками щодо порядків*, про це подбав. Отож, коли злочинець підійшов до фіртки зі спокійною радістю на серці і вдихнув свіжий дух ночі, якого так довго був позбавлений, з освітленої будки вийшов чоловік і гукнув:

— Агов, Аштоне! Ідеш уже витягати зуба? То так — іншого способу немає. Дай мені лише твою перепустку...

Холодний піт поточився тому струмками з лоба. Щоб виграти час, він щось невиразно промимрив і почав длубатись рукою в кишенях, шукаючи речі, якої там зазнаки не було.

Діот, осел! Це була та картка, що він був знайшов у кишені разом з ключем від кайданів і, навіть не глянувши на неї, пхнув у ліжко.

— Може, ти покинув її в своїй хаті, га? — запитав другий глузуливо. — Що ж, синку, треба тепер знайти її, чи там у тебе зуб, чи не зуб. Випустити тебе без перепустки коштувало б мені моєї куртки. Отже, гайда, вертай назад і принеси мені картку.

Але цього той не міг насмілитись зробити. Проте на одну мить йому спало на думку повернутись, забити Сюллівана й забрати картку, що лежала під мертвим тілом на ліжкові. Але він не мав тепер зброї. Сюлліван був високий, дужий чоловік. Ні, це не годилось.

Крім того, не знати було, де Сюлліван є. Сюлліван міг забрати собі в голову подивитись на свого в'язня. Він учув чийсь ходу.

Він вирішив в одну секунду. З тіні передньої він міг, не викриваючи свого інкогніто, вистрибнути геть, щоб умотивувати втечу зубним боєм і втратою перепустки. Всі ці альтернативи промайнули в його мізкові за якихось десять ударів серця. Зважаючи, що його становище було безпорадне, вся розбишацька відвага скопилась у ньому. В очах йому почервоніло. Озброєний, він може забити чоловіка, що застив йому дорогу, як він оце вбив другого. Раптом зірвавши з себе пов'язки і скинувши з лоба кашкет, він показав викривлене лютою злістю обличчя. Черговий зблід і одсахнувся. Влучний удар кулаком схитнув і звалив його долі. Ще секунда — убивця вискочив фірткою й побіг вулицею, *оповитий курявою*, що білими хмарами здіймалася в білому місячному сяйві.

Пін, пін, пін, пін — свистіли кулі, що тюремні вартові випускали по летючій хмарі. Великий дзвін гостро й швидко вибивав удари, і похапливі напіводягнені солдати хапали рушниці, вибігали на вулицю і стріляли, добігаючи до хмар куряви.

Пін, пін, сзз, сзз... Як кулі сичали й дзижчали за ним по горбку, вибиваючи далеко попереду нього маленькі цятки в куряві! І як *гув отой проклятий дзвін!* Він

ненавидів дзвони. Він завжди ненавидів дзвони ще з далеких днів в рідному місті Араватта, де він на дзвін уставав на світанку, прокрадаючись вогкою травою поза двором верхових коней. Якби йому коли привелося мати такий двір, він уже подбав би, щоб там були осідлані коні і вночі.

А влучили! Він почував, що з ноги цебенить кров, проточуючись у чобіт. Показав би він тому чортові, що зробив в цей постріл!

Він не знав, де йому бігти, не будучи зроду в тому портові, але він біг просто вперед, і кулі свистали за ним і здіймали попереду куряву. Дорога вся лежала за ним на горі. Перед собою він бачив гавань і щогли кораблів у ясному світлі. За собою він чув глухе тупотіння ніг. Він охляв і спинився раз чи два. Раптом він почув, що вистріли розлягаються коло нього. У цей момент він був коло підніжжя прикрого взгір'я, на якому стояла тюрма. Праворуч дорога завертала до серця міста. Ліворуч, близько морського берегу, були якісь майстерні, склади, стоси дерева, дамби й одно чи два каботажних судна.

Навколо здіймалася курява, очевидно, від поліції чи народу, збаламученого стрілом і дзвоном, що біг до тюрми. Іти далі було зовсім ні до чого, а може, ще й гірше. Рушниці змовкли. Він знітився в тіні паркану, переслідувачі не могли його бачити. Окрім того, ставало на шторм, і чорні хмари вже стелили тіні на білий ґрунт. Він звівся, скрадаючись попідтинням, знайшов у ньому зламану лату, одірвав її й проліз у дірку. Він був у дворі — довга майстерня, що з неї витикався комин, займала половину двору. Пахло гарячим залізом і свіжою фарбою; ноги вгрузали в попіл. Просто перед його очима стриміла якась здорова чудна річ. Йому спало на думку скористатись нею, коли він став у тінь її і почав, вагаючись, міркувати; тяжкі краплі дощу глухо падали на її залізну оболонку. Заввишки з його плече був отвір, досить великий, щоб йому пролізти крізь нього й опинитись у череві тієї речі. Він чув, як переслідувачі бігли в темряві потойбіч паркану. В цьому не гірше, ніж у чому іншому! І, скупчивши

всі сили в одному напруженні, він підтягнувся на пальцях, застромив у дірку голову; спершися на поясну рихву, він протиснув усередину все своє тіло.

Він був високий на зріст, але, держачись за край, не міг намацати дна. Проте, коли він зважився спуститись, йому довелось упасти на якихось три фути. Де б він не був, але він сховався добре, і це здалося йому таким забавним, що він засміявся вголос. Блискавки спалахували, грім гримів, і тропічна злива лилася над його схованкою — а вона заливалася суха, бо вхід був зі споду схованки. Блискавиця раз у раз освітлювала його притулок і дозволяла йому пересвідчитись, що рана його була несерйозна, — куля пронизала м'ясисту частину. І, витягнувши носовичка з кишені солдатського мундиру, він швидко зімпровізував сяку-таку перев'язку. У другій кишені він знайшов плитку табаку, одкусив добрий шматок і, лежачи горілиць, стоїчно чекав на те, що фортуна могла надалі мати для нього в запасі.

Розділ IV

Незважаючи на ранку, що таки боліла, Комбо Картер спав, поки його не збудили голоси коло входу до його притулку. Сем Джонсон балакав з купкою своїх хлопців.

— Чудне діло, я, здається, зроду не бачив такого, — сказав Джонсон. — Він щез, як та мара.

— Це через шторм, — сказав другий. — Він утік під захистом бурі, коли ось-ось мусили його взяти.

— Але як то вийшло? — спитав хлоп'ячий голос. — Поліцейські присягаються, що вони були вже коло нього, коли знявся шторм, — оце тут, біля вашого паркану. Я не дав би йому втекти, даю одрубати собі руку! Я певний, хоч що, що він десь тут, на березі. Коли ви нічого не маєте проти, містер Джонсон, я б ще разочок подивився тут.

— Дивіться, прошу, мастер Страттон, — одповів власник гамарні. — Але ми повивертали тут усі кутки догори ногами — і хоч би що! Я гадаю, як на мене, то він ухопив човна і тепер десь на морі.

Почувши прізвище «Страттон», Комбо настобурчив вуха, — невже ж це син управителя банку, що його він застрелив, забивши попередку батька? От так штука, коли так! Швидко він упевнився.

— Бідний хлопчина, — сказав один з людей. — Я добре знав його батька, перше ніж оцей звір Комбо його забив. Він пришив також і це кошеня, чи не так, хазяїне?

— Поранив його добре, — одказав Джонсон. — Його мати хотіла, щоб він узяв посаду в банкові, коли він вийшов із лікарні. Вони зараз йому запропонували це, але він чисто одмовився. Отже, вони віддали його до мене в науку. Спритний хлопець і жваво взявся до діла. Багато доклав рук до «Червоного Вартового». До речі, він же й робив план. Нумо, хлопці, хай скілька душ іде до Морського складу й візьміть тачку, щоб вивезти «Вартового». Вони збираються ставити його взавтра, коли поховать бідолаху Аштона.

Що й казати, — пробурмотів убивця, ледве стримуючи смішок, і знітився, уникаючи круглої світляної плями. — Дуже забавно, що син чоловіка, якого він забив за те, що той не схотів по команді підняти руки, що син цього самого чоловіка найбільше спричинився до збудування цієї знаменитої схованки. Нікому й не приснилося б шукати його тут. Це було ясно. Вночі він вийде, і коли б йому пощастило ще вкрасти коня, він міг би ще й попасти колись усіх отих людей.

Вони, очевидячки, збирались відвезти оцю штуку десь інде, вглиб країни; може бути, що залізницею. Скидалось на те, що це була якась нова винайдена штука для скотарства; можливо, щоб купати вівці. Якби вони тільки вкинули туди який шматок, він потрапив би саме куди треба. Але коли б цього й не трапилось, йому поки що вистачить табаку? Так точилася думка злочинця. Він уже бачив себе в думках на волі, знов у своїх старих місцях, — чи й ще далі, ген в глибу країни.

Інколи він чув близько голос, що казав: «Що нового?»

— Нічого, — одповідав голос, що належав молодому Страттонові. — Обшукали порт Ендевер згори донизу — і хоч би що! Тепер партія пішла вглиб, а друга шукає берегом обабіч гавани. Я повернувся, бо надумав, що покришка «Червоного Вартового» трішки завелика, як на отвір, і я знаю, що вони не схотять тепер ждати, бо вже наготували швартові на рифі.

Потім був такий звук, наче різали холодною пилкою по залізу, щось притудили до дірки й зачинили так щільно, що не залишилося ні промінчика світла. Раптом буй покотили, добре струшуючи й перекидаючи того, хто в нім був. Він глухо мимрив прокляття, силкуючись звестися й марно шукаючи за що-небудь уцепитись. Темно було, як у бочці, і спека од сонця, що нагрівало залізні листи ще зранку, зробилась нестерпучою з того часу, як замкнули єдиний отвір. В одчаю бідолаха скинув з себе все і голий лежав на одежі; гаряче залізо люто пекло його тіло там, де йому траплялось його торкнути. Зненацька він відчув, що його схованку піднято зовсім угору, і вона поїхала. Спека чимраз дужчала, і піт зливою котився по тілу. Він зціпив зуби й терпів. Тепер він почував, що рух його схованки змінився — вона летіла в повітрі — глухе торохтіння почулося йому. Саме в цей момент «Вартового» піднімали на борт портового судна «Тетіда» — капітан Гейнс, — і торохтіння йшло від її парового крану.

Тепер трошки посвіжішало. Але його вразив зовсім інший, цілком новий рух. Запевне знав він, що до цього часу йому не траплялось його переживати. Це не був рух залізниці. Та що так боляче стримувало його подих і стискало горло залізними обцецьками? Повітря! Повітря, господи мій! Він надаремно шукав у густій темряві дірки, збиваючи собі пальці й ламаючи собі нігті об уклепані прогоничі. Але він згубив усяке почуття місця й шукав дірку вгорі, а вона була в нього під ногами.

Але, якби він і знайшов її, це б йому не допомогло нічого — вона була добре вкручена й закріплена суриком, тепер уже твердим, як сталь. Атмосфера чимраз гушла й гушла, його подих виходив і вертався зі свистом.

Ніби сотні тонн тяжіли на його грудях, і серце стукотіло, як молоток.

Може, вперше зроду його напав жах. Де він? Що з ним буде? І коли він вовтузивсь, б'ючись об розпечені стінки своєї в'язниці, хапаючись повітря, його нога раптом торкнула ручні кайдани забитого вартового, що він узяв разом з його поясом, — здавалося, довгі роки тому, — у тюрмі. Він узяв їх і з усієї охлялої, істеричної сили бив у залізні листи жахливої пасти.

Раптом вона змінила свою поставу, стала сторч. Він упав коміть головою на дно її і лежав там зігнувшись, — вогнева спека замінилася на свіжу прохолоду. Груди йому розривало, і чудні вогневі візерунки затанцювали перед його розплющеними очима. Щось зловісно задзвонило йому в ушах. Дзвін! Як він ненавидів дзвони! Дін, дон, дон, дін... Тепер він знає... Вони його все ж таки повісили... Це був тюремний дзвін... Він ще не зовсім умер... Він бовтається на мотузку... Прокляття їм усім...

— Чи не здавалося вам, що там щось усередині торохтіло і стукало, коли ми спускали «Вартового» за борт, — спитав начальник порту, коли «Тетіда» розводила пари від «Кота з Кошенятами».

— Голівки з прогонича та один чи два логаних шруби, — одповів старий шкіпер коротко, скидаючи оком назад, де здоровий червоний буй качавсь на воді, вкляючись і киваючи стрічному західному вітрові. Од нього виразно долітали похмурі звуки *дзвону*.

УВАГА: 1. Курсив — структурна мотивація.

2. Петит — фальшиві сюжети й особи.

3. Розбивка — психологічна мотивація.

Пояснення дивись нижче, в розділі «Аналіз».

Аналіз

Оповідання взагалі можна поділити так: 1) оповідання з переважно структурною (механічною) мотивацією розв'язки («авантюрні» оповідання) і 2) оповідання з переважно внутрішньою (психологічною) мотивацією розв'язки (просто «оповідання»).

Треба, одначе, сказати, що в нашій (українській і російській) літературі перший ґатунок мотивації мало розроблено. Його загнано в бульварні романи, де він шаблону списується з ненайкращих європейських зразків. У цім підпіллі він застається й по цей час. Тим часом корифеї західної літератури вживають його з такою ж обачністю, пошаною й пильністю, як і мотивацію психологічну.

Треба й ще сказати, що психологічна мотивація куди більший дає простір філософії, а зокрема *моралі*.

Основна фігура старої російської літератури — «каючийся дворянин» полюбляв саме отакий напрям мислення, що, очевидно, йому й припадало «по штату».

Наведене оповідання належить саме не до цієї категорії. Це типове англійське «novel» з ілюстрованого часопису, ще й за рік 1895.

Спочатку про порядок аналізу:

1) Структурна (механічна) мотивація розв'язки. Що це значить? Коли авторові треба пояснити, яким чином його герой потрапив, прим., у Каліфорнію, він вигадує для цього щось, — скажемо, втечу, наукову експедицію, спадщину, нещасливий чи щасливий випадок тощо. Оце все будуть ґатунки структурної мотивації.

2) Психологічна (внутрішня) мотивація. Коли герой у Каліфорнії забуває свого батька (*свідомо*), то це треба вмотивувати. Батько міг мати намір сам убити його, міг відняти в нього наречену, міг бути його класовим ворогом тощо. Це буде психологічна мотивація. Наколи б це вбивство сталося *випадково*, була б потрібна механічна (структурна) мотивація такої випадковості.

Це дві головні категорії. Інші, дрібні, з'ясуються в ході аналізу.

І. Головні дійові люди

У данім оповіданні є дві головні дійові особи. Це, поперше, «Червоний Вартовий», це, по-друге, злочинець Комбо Картер.

Почнімо з першого.

Буй («Червоний Вартовий»).

А. Структурна мотивація появи бую.

Буй, в якому має загинути Комбо, повинен з'явитись на суші, щоб Комбо міг у нього влізти. Це перша найпростіша, найочевидніша вимога.

Треба вмотивувати досить великий розмір бую. Для цієї, здавалося б, подробиці написана половина першого розділу. Центр цієї мотивації є речення: «Малі країни полюбляють великі речі». Це речення заховано під грубу шкаралушу побутового нариса життя колоніального порту.

До опису цього побуту, до місцевого патріотизму додано також економічну його мотивацію — мотивацію мотивації. Колонія Англії, переведена на самооплатність, не хоче давати метрополії замовлень. Не забуваймо, що оповідання 1895 року, отож одбиває ще цілковиту індустріальну нерозвиненість домініонів.

Але нас цікавить зараз не те. Нас цікавить монструозна послідовність: економічні стосунки, як причина збудування бую в колонії; збудування бую в колонії, як причина його великого розміру. Старанність і майстерність мотивації — просто дивовижні!

Ще з більшою пильністю розроблена мотивація 2) появи бую:

а) назва «Кіт і Кошенята» для рифу настільки мистецька й яскрава, що якийсь буй здається проти неї дрібничкою;

б) починається дія історією з начальником портової управи. Ця побічна тема, що служить водночас фальшивими рамцями оповідання, дає фальшиву зав'язку якоїсь історії якогось капітана Гейнса. Читач жеде, що оповідання буде на морську тему;

в) «зелений промінь» маяка, виявляється, нікуди не годиться. Як антитеза до нього, вперше з'являється ідея про буй... або про світляний корабель;

(звернімо увагу на докладність мотивації. Здається, чого простіше — просто треба встановити буй. Але тоді читач, може, зарано звернув би на нього увагу з *іншого*

погляду. Ще раз підкреслюється неминуча потреба в буї. Буй народжується не як Алена Паллада із Зевсової голови, а наростає органічно, як у реальному житті, може — ще *органічніше*;

г) охрещення буя цілком легалізує цей персонаж в очах читачів оповідання. Він має остерігати кораблі від «Кота».

Лінія морського оповідання продовжується. Цілий розділ на структурну мотивацію!

Б. Дзвін на буї.

Дзвін на буї відіграє службову роль. Він править за зв'язок поміж буєм і Комбо Картером; 1) Комбо ненавидів дзвони; 2) дзвін на буї нагадує коров'ячі дзвоники, що були дуже знайомі скотокрадові Комбо; 3) коли Комбо тікає з в'язниці, йому навздогін гуде тюремний дзвін, і, нарешті, 4) ці два роди дзвонів об'єднуються в момент смерті Комбо: гуде дзвін на буї, а він чує тюремний дзвін коло шибениці.

Остання сцена якнайкраще підготована попередніми *натяками*.

Але тут ми маємо вже мотивацію психологічну. Про це нижче.

Комбо Картер

А. Структурна мотивація втечі Комбо: 1) смертний присуд; 2) незвичний до служби вартовий — рекрут Аштон; 3) зубний біль Аштона, що дасть Комбо змогу сховати своє обличчя; 4) Комбо удає акт самогубства; 5) Комбо покриває курява вулиці.

Ми бачимо, з якою пильністю розроблено цю мотивацію. Але, щоб додати їй більшої реалістичності, автор не забуває перешкод до втечі й перекидає їх по одній, утруднюючи помалу становище втікача.

Б. Перешкоди до втечі: 1) кайдани на ногах; 2) ґрати; 3) біла картка (відпуск Аштона); до цієї основної перешкоди, потрібної для того, щоб зчинити сполох, додано ще й мотивацію — формалізм старого полковника; щоб здійснити цю перешкоду, треба заранше звернути на неї

увагу Комбо, інакше він знайшов би її в кипені; 4) Сюлліван — його фізична сила, рушниця.

В. Комбо наближується до буя. Моменти: 1) рана в ногу, 2) ніде тікати, 3) паркан гамарні, 4) буй, 5) гроза і шквал, 6) неможливість порятунку (див. нижче).

II. Другорядні дійові люди

А. Статисти для структурної мотивації:

- 1) Сюлліван.
- 2) Вартовий при вході.
- 3) Майстер Сем Джонсон.

Це чисто службові ролі, звичайні для всякого оповідання з куди слабшою мотивацією.

Майстер Джонсон одночасно потрапляє у:

Зв'язок між розділами I та II

Статисти для зв'язку між Комбо і буєм:

1) Майстер Джонсон (приймає до себе в науку сина забитого Картером Страттона).

2) Дочка начальника тюрми (каже спіч над буєм, дає йому ім'я «Червоний Вартовий»). Цей спіч і вся сцена підводить читача до розд. II. Зв'язує їх особа дочки начальника тюрми.

3) Дзвін на буї, коров'ячі дзвоники й т. і.

III. Побічні фальшиві дійові люди

Тобто люди, потрібні не для справжньої зав'язки оповідання, а для фальшивих зав'язок та розв'язок.

- 1) Начальник Портової Управи.
- 2) Капітан Гейнс.

Ці двоє починають фальшивий морський сюжет — між ними зав'язується якийсь стосунок, що в кінці виливається в коротку розмову. Цей фальшивий сюжет має аж три завдання:

а) умотивувати появу буя;

б) дати зовнішні рамці оповіданню («обрамление»). Але ця облямівка фальшива — капітан і начальник не розповідають одне одному даного сюжету;

в) одвести читачеву увагу від справжньої теми.

Можна б іще додати, що попередня історія з капітаном служить для того, щоб надати *авторитетності* заяві капітана про шруби й прогоничі в буї в кінці оповідання і, таким чином, унеможливити для Комбо порятунок.

3) Страттон, син забитого управителя контори, служить для того, щоб одвести думку читача від справжньої розв'язки. Читач бачить месника, що стоїть уже поруч зі схованкою злочинця; мало того, Страттон «збирається пошукати» Комбо саме там, де він є. Як особа, що фігурує в ролі особи дійової (хоч і фальшивої), він подається повніше; є його характеристика, коротенька історія його після смерті батька й т. д. Це стоїть у згоді з загальним принципом: що *реалістичніше й повніше трактується якась особа в оповіданні, то більшу роль мимоволі віддає їй читач у ході подій*¹.

4) У Страттона є ще одна роль, її ми побачимо нижче.

Перейдімо тепер до психологічної мотивації.

Дві категорії: 1) умотивування вчинків дійових людей, 2) виправдання перед читачем розв'язки (мораль).

І. Психологічної мотивації вчинків дійових людей в оповіданні, власне, майже немає. Рухи Комбо, Страттона, капітана Гейнса, начальника порту, Сема Джонсона, дочки начальника тюрми ми надібуємо в розділі структурної мотивації. Їхня психологічна природність не потребує ніякої мотивації, — вона просто впливає з даної ситуації. Ми вже вказували, що дане оповідання має переважно структурну мотивацію. Є психологічна характеристика рекрута Аштона, але й вона зв'язується з механічним фактом саме його рекрутства, недавнього перебування в війську.

Бодай що не єдиний серйозний факт психологічної мотивації це — *дзвін*. Для того, щоб пояснити останнє почуття Комбо, дзвін зустрічається раніше в кількох натяках

¹ «Let any man speak long enough, he will get believers» (Дайте комусь побалакати досить довго і знайдуться такі, що поймають йому на віру). Так сказав дід Стівенсон (Master of Ballantrae).

в оповіданні. Ці натяки мусять закласти в мізкові читача певну підсвідому базу для того, щоб потім цілком очевидно й навіть неминучою здавалась передсмертна думка Комбо про *шибеницю*, ту шибеницю, од якої він утік так щасливо. Треба сказати, що тут легко можна було обійтися без таких натяків, але вони надають кінцеві велику емоційну силу.

II. Психологічне виправдання розв'язки під поглядом почувань читача.

Жахлива смерть Комбо вмотивовується так: 1) конокрадство, 2) вбивство, 3) відмова від послуг пана, 4) походження від чорних дикунів, 5) спритність і самостійність злочинця, 6) пограбування банку, 7) глузування з Страттона.

Сім смертних гріхів проти буржуазного ладу! Останній гріх — це жарти з богом. Можна втекти від помсти буржуазного суду, але не можна врятуватись від кари буржуазного бога.

Для автора ця мотивація здавалась цілком достатньою, — і вона, безперечно, була достатньою для його читачів. По-перше — це англійський журнал XIX століття, по-друге — це звична, умовна, *традиційна* мотивація буржуазної літератури. Її знаходимо таку саму хоча б і в Дікенса. Не забуваймо ще, що ця мотивація стоїть взагалі на другім плані в автора.

В цім оповіданні, як ми бачимо, психологічна мотивація розв'язки = моралі.

Тут ми підходимо до ідеологічного аналізу. Для автора (і його читачів) ідеологія — це мораль.

Нема чого розправляти довго про нужденність такої філософії. Мораль займає таке місце в цілім світогляді людини, як Нарком'юст в цілім Радянськім апараті. Отже, заміна ідеології на мораль є неймовірне звуження мистецької філософії. На це звуження, до речі, хибують мало не всі наші революційні письменники.

Мораль — це авторів *суд* над дійовими особами твору. Автор-мораліст одягає шати прокурора або й адвокатський фрак.

Щоправда, журнальне «авантюрне» оповідання стоїть уже близько до агітаційного твору. Отже, таке спрощення задачі у *такім* оповіданні — річ припустима, ба навіть звичайна.

Та в суто побутовому чи психологічному нарисові ідеологія є щось куди ширше.

Тут не тільки психологічна мотивація другої категорії (моральне виправдання розв'язки), а й психологічна мотивація першої категорії (виправдання вчинків дійових осіб під поглядом імовірності), ба навіть структурна мотивація, коротше сказати — кожна цеглинка й кожний шрубик твору цілком залежить від ідеології автора.

У данім оповіданні візьмим хоча б такий приклад:

«Ще не загартованим від тюремних сцен і зітхань серцем Аштон жалів засудженого на смерть».

Так виглядає психологічна мотивація «загальнолюдська», буржуазна, вчинку Аштона. Отже, з погляду авторового, рекрут — це «взагалі людина», тільки ще «не загартована».

Але рекрут не є «взагалі людина». Рекрут може бути селянин, робітник, інтелігент. У кожному з цих випадків психологічна мотивація його почуття до в'язня може бути інакша.

Візьмим приклад із структурної мотивації.

Ставлячи розміри буя в залежність від економічного становища домініонів, автор виступає як матеріаліст. Колосальний розмір буя можна було б змотивувати й інакше — якоюсь примхою «загальнолюдською», так сказати. Така мотивація була б куди слабша, отже, досвідчений автор висуває економічну мотивацію.

Ми, отже, бачимо, як економічна, матеріалістична мотивація уживається в автора поруч із попівською й міщанською мораллю.

А в наших нових оповіданнях раз у раз комуністична мораль живе поруч з «загальнолюдською» структурною, надто ж з психологічною першої категорії мотивацією.

Стільки про відношення: ідеологія — мораль. Тепер деякі підсумки.

Деякі підсумки

Загальна структура даного оповідання легка для аналізу ось чому. Перший розділ (у цілому) є структурна мотивація появи буя. Другий розділ (у цілому) є структурна мотивація наближення до буя Комбо Картера. Так само — третій розділ. Четвертий розділ — синтеза буя з Комбо Картером.

Такий (зручний для аналізу) розподіл частин спричинений потребами структурної, переважно, мотивації. Прикінцева ситуація вимагає довгого й солідного сюжетного підготування.

Буй виступає як самостійна дійова особа. На нього витрачено цілий розділ — і це не марнотратство, а солідне розуміння потреб сюжету. Таке оживлення буя дозволяє висунути його в кінці на роль мораліста-мстителя. Буй, зроблений заходами Страттона, стає спочатку захованку для вбивці його батька. Убивця глузує з цього, і мстивий буй стає його могилою.

Я не вгамуюсь, повторюючи й підкреслюючи блискучість прийому. Цілий розділ на структурну мотивацію!

Розділ другий: Комбо Картер. Легенський, суто зовнішній зв'язок поміж I і II розділами — і таємниця авторського заміру зостається схованою. Перший розділ давав лінію морського оповідання. Другий розділ цю стежку покидає. Отже, читач перебуває під враженням дуже розгонистої, широкої зав'язки одразу по двох географічних лініях. Третій розділ нічого по суті не роз'яснює: його заголовок «Гавань порятунку», навпаки, підтримує думку, що Комбо врятується і що широка зав'язка розвиватиметься собі далі. У четвертім розділі читача вражає несподівана розв'язка, раптом скорочуючи тему, як гарматний постріл!

Як могла постати ідея такого оповідання?

Уявімо собі, що, гуляючи в гавані, автор подивився на буй. Чи не можна сховати в цей буй людину?

Не можна! Буй все ж таки замала штука, щоб можна було в неї сховатись. Можна втиснути туди когось

силоміць, але такий сюжет вимагав би фантастичної мотивації.

Для чого?

Отже, треба збільшити буй у два, у три рази. (Див. вище аналіз).

Коли це зроблено добре, подальша задача полегшується. Залишається тільки взяти такого, щоб його не шкода було уморити в буї. Це, як на англійського белегриста, справа теж нетрудна. (Див. психол. мотивацію 2-ї категорії).

Чи так, чи не так постала ідея даного оповідання — байдуже. Важливо, що сюжет, безперечно, вигаданий, висмоктаний з пальця. Але як його розроблено!

Ні українська, ні вся російська література (за винятком Достоевського) не знає, не вміє й не хоче розробляти структурної мотивації. Романи Гончарова й Тургенева, попри всю свою непогану якість, є не романи у справжнім цьому слова розумінні. «Обломов», скажемо, це — те, що зветься «сімейна хроніка». «Отцы и дети» — так само. В одному романі Дікенса більше сюжетної розробки, ніж в усіх творах Тургенева, Гончарова, Григоровича, Писемського і ще десятка «меншої братії».

Але так само в новій, революційній, російській літературі. Всі великі речі — хроніки!

Звичайна річ, хроніка — теж література. Примітивна, але література. Між письменником-хронографом і справжнім романістом таке, приблизно, відношення, як поміж Геродотом і... К. Марксом.

Об'єктивна (історична) реальність подій, що стають за основу для фабули, має тільки суб'єктивне значення, як стимул, що захоплює, запліднює автора. Коли об'єктивна реальність подій зостається об'єктивною в творі, — автор зостається хронікером, журналістом, літописцем, істориком, — геродотом, одне слово. І ніяке матеріалістичне світовідчужання йому не перешкодить зостатись геродотом.

У розглянутім оповіданні тема, очевидно, вигадана (суб'єктивна, не історична). Але читач перебуває під

враженням історичної події; конкретного, реального випадку.

Цю фантастичну витівку розроблено так, що вона справляє враження реальної події. Це досягається засобами композиції й реалістичного стилю.

Фантастичне оповідання

Недосвідчений дух

(Оповідання Герберта Дж. Велза)

Сцену, при якій Клейтон розповідав свою останню байку, я згадую дуже живо. Сидів він мало не весь час у куточку старовинної лави коло широкого відкритого каміну; Сандерсон сидів поруч його й курив брозлівську череп'яну, що носить його ім'я. Був також Івенс і Віш, чудо серед акторів, ще й дуже скромна людина. Ми всі поприходили до Мермед-клубу цього суботнього ранку, окрім Клейтона, що вже був мав там тієї ночі — це і дало йому зачіпку для його оповідання. Ми були грали в гольф, аж поки не стало поночі, потім ми пообідали й були в отім спокійнім, доброзичливім настрої, в яким люди можуть слухати байок. Коли Клейтон почав, ми, ясна річ, думали, що він бреше. Можлива річ, що він таки й справді був брехав — про це читач швидко зможе сам судити незгірш від мене. Він, щоправда, почав так, наче розповідав факт, але нам здавалося, що це просто була його вічна немінуча манірність.

— Я кажу, — сказав він, довго дивившись на фонтан іскор з поляна, що розворушив Сандерсон, — бачите, я був тут сам останньої ночі, ви чули?

— Коли не рахувати прислуги, — сказав Віш.

— Я ка спала в другому корпусі, — одказав Клейтон, — так. Так от...

Він посмоктав свою сигару помалу, наче він ще вгався зробити своє признание.

Потім він сказав зовсім спокійно:

— Я зловив духа.

— Зловили духа, справді? — сказав Сандерсон. — Де ж він?

Івенс, що надзвичайно шанує Клейтона і був тижнів з чотири в Америці, гукнув:

— Спіймали духа, справді, Клейтон? Оце діло! Розкажіть нам усе, як було.

Клейтон обіцяв розповісти і попрохав зачинити двері.

Він подивився на мене, н а ч е п р о х а ю ч и в и б а ч е н н я .

— Ніхто, звичайно, не підслухує, але нам не слід лякати нашу добру прислугу тим, що тут з'являються якісь духи. Тут за ба г а т о т е м р я в и й д у б о в о ї о б ш и в к и , щ о б ж а р т у в а т и з ц и м . Та це, бачите, був не постійний привид. Не думаю, щоб він прийшов хоч коли-небудь знову.

— Тобто ви його не затримали? — сказав Сандерсон.

— У мене не вистачило мужності, — сказав Клейтон.

— Дивна річ, — мовив Сандерсон.

Ми посміялися, а в Клейтона був трохи кислий вираз. «Гаразд, — сказав він з дуже слабким проблеском усмішки, — але факт той, що то справді був дух, і я цього певний як того, що я з вами оце зараз балакаю. Я не жартую. Я маю на увазі саме те, що кажу».

Сандерсон глибоко смоктав свою люльку, дивлячись одним червокуватим оком на Клейтона; потім він випустив тоненький струмінь диму, красномовніший від усяких слів.

Клейтон не звернув уваги на це. — «Це найкімерніша річ, що мені колись була. Ви знаєте, я зроду не вірив у привиди, чи щось подібне, зроду-звіку; к о л и ж р а п т о м я з а г н а в о д н о г о в к у т о к , і все діло було в моїх руках».

Він замислився глибше, дістав і почав протикати другу сигару якимсь чудним маленьким шильцем...

— Ви балакали з ним? — спитав Вінш.

— Протягом, мабуть, однієї години!

— Балакучий? — спитав я, приєднуючись до скептиків.

— Відний хлопець був у біді, — сказав Клейтон і нахилився над своєю сигарою, з малесенькою ноткою докору.

— Плакав? — спитав хтось.

Клейтон дуже реалістично зітхнув, згадуючи, як воно було. «Боже, — сказав він. — Так, — потім додав: — Сердешний хлопець!»

— Так!

— Де ви його вдарили? — спитав Івенс, старанно демонструючи свій найкращий американський акцент.

— Я ніколи не гадав, — сказав Клейтон, — яка то нещасна штука може бути такий собі дух, — і він знову помучив нас трохи, поки шукав у кишені сірників, запалив сигару й закурив.

— Я був у вигіднім становищі, — висловився він на решті.

Ми всі мали часу вдосталь.

— Характер, — сказав Клейтон, — завше зостається той самий, хоча б сама істота і позбулася тіла. Це факт, що ми його частенько забуваємо. Люди з певною силою й упертою волею, мабуть, стають привидами з певною силою й упертістю волі — більшість духів, що з'являються як привиди, мабуть, маніяки й уперті, як ішаки, бо вертаються знов і знов на те саме місце. Але це сердешне створіння було не таке.

Він звів очі, вираз їх був трохи гумористичний, і обвів поглядом кімнату. «Кажу, — сказав він, — як це не чудно, а це чистісінька правда. З першого погляду я побачив, що він плохенький».

Він підкреслив речення з допомогою сигари.

— Я зустрів його, знаєте, у довгій коридорі. Він стояв до мене спиною, і я бачив його перший. Я з першого погляду впізнав, що це привид. Він був прозорий і білуватий; крізь його груди я саме міг бачити маленьке віконце край коридору. І не тільки його тіло, а й постава відразу здалися мені кволими. В його, бачите, був такий вигляд, наче він абсолютно не знає, що йому робити. Одну руку

він притулює до дубової обшивки, а другою махав коло свого рота. Отак!

— Яке в його було тіло? — спитав Сандерсон.

— Худорляве. Ви знаєте, бувають у молодих люде й потилиці з двома довгими кістками вдовж, отут і тут! *Маленька вульгарна голова, рідке волосся, негарні вуха. Плечі вужчі, ніж стегна, низький комір, короткий піджак з магазину готових костюмів, штани як матня і обтріпані знизу.* Побачив він мене ось так: я дуже спокійно піднявся східцями, я не мав з собою світла — свічки стоять на столі в сінях, а тут оця лампа — я був у своїх нічних пантофлях і побачив його, ідучи нагору. Я спинився ураз — коли його побачив. Мені не було страшно анітрохи. Мені здається, що в таких випадках лякаєшся куди менше, ніж можна б уявити собі попереду. Я тільки здивувався й зацікавився. Я подумав: *далебі!* Нарешті тут з'явився привид! А я не вірив у привиди протягом останніх двадцяти п'яти літ.

— Гм, — сказав Віш.

— Здається, я не дійшов до ганку на один момент, коли він спостеріг, що я був там. Він прикро до мене повернувся, й я побачив обличчя молоденького хлопця, *м'який ніс, ріденькі, маленькі вуса, кволе підборіддя.* Так ми один момент стояли — він дивився на мене через одне плече — і дивились одне на одного. Тоді він, видима річ, згадав своє високе призначення. Він повернувся зовсім, вип'яв своє обличчя, звів угору руки, розчепіри в пальці, от як звичайно привид, — і пішов на мене. В цю мить його спідня щелепа опустилася, й він зробив отаке тоненьке, протяжне «Бу-у». Ні, це не було таки страшно аніяк. Я оце був пообідав. Я був випив пляшку шампанського і, на самоті будучи, дві чи три — може, навіть чотири чи п'ять склянок віскі, отже, я був твердий мов та скеля і злякався не більше, як коли б мене напала зелена жаба. — «Бу-у, — сказав і я. — Нісенітниця! Вам тут не місце. Що ви тут робите?»

Я міг бачити, як він знітився: «Бу-у», — сказав він.

— Буу-уу! Хай мене повісять! Ви член клубу? — спитав я і, саме щоб показати, що мені на нього — тьху!

я пройшов через край його тіла й налагодився засвітити свічку. — Ви член клубу? — повторив я, дивлячись на нього збоку.

Він посунувся трішки, так, щоб випростатись від мене, і його поведження зробилось ніякове. — «Ні, — сказав він, відповідаючи на невпинний запит моїх очей. — Я не член клубу — я привид!»

— Так, добре, але це ще не дає вам права на вхід до Мермед-клубу. Може, тут є хто-небудь, кого ви хочете бачити, чи що?

І, працюючи якомога акуратніше, щоб він не узяв безпечність від віскі за розгубленість чи переляк, я засвітив свічку. Я повернувся до нього з свічкою в руці.

— Що ви тут робите? — сказав я.

Він опустил руки й припинив своє букання; він стояв, прибитий і незграбний *дух плохенького, дуренького, розгубленого* молодого чоловіка.

— Я появляюсь тут, — сказав він.

— Вам тут абсолютно нема чого робити, — сказав я спокійним голосом.

— Я привид! — сказав він, ніби боронячись.

— Може, воно й так, але вам ніяк не виходить тут появлятися. Це є порядний приватний клуб; люди часто сплячуться тут з няньками й дітьми, і, ходячи отак необачно, ви легко можете натрапити на якусь сердешне малятко й перелякати його на смерть. Я гадаю, ви про це не подумали?

— Ні, сер, — сказав він. — Я про це не подумав.

— Ви повинні були подумати. Ви не маєте ніякого відношення до цього місця, чи так? Вас не вбили отут, чи щось подібне?

— Ні, сер; але я гадав, що як це місце старе і тут є дубова обшивка...

— Це не є аргумент! — я подивився на нього суворо.

— Те, що ви прийшли сюди — це прикре непорозуміння, — сказав я в тоні дружньому, але повчальному.

Я зробив, наче я шукаю сірників, і подивився на нього відверто. — На вашім місці я не став би чекати, поки заспівають півні. Я б зник негайно!

У нього був дуже збентежений вигляд. — «Справа в тім, сер...» — почав він.

— Я б зник! — сказав я суворо, не даючи йому висловитися.

— Справа в тім, сер, що... до деякої міри... я не можу!

— Ви не можете?

— Ні, сер. Я забув одну штуку. Я прив'язаний до цього місця з півночі вчора, я ховався в шафах порожніх спалень і тому подібне. Я збився з пантелику. Я раніше ніколи не появлявся, і воно, здається, вискочило в мене з пам'яті.

— Вискочило з пам'яті?

— Так, сер. Я пробував декілька разів, і в мене нічого не виходить. Я забув якусь подробицю і не можу повертатися назад.

Це на мене, бачите, вплинуло. Він дивився на мене так принижено, що я нізащо в світі не міг далі держатися того чванливого тону, що я був прибрав спочатку. «Чудна річ! — сказав я, і в цей момент мені здалось, наче хтось ходив внизу. — Зайдіть до мене в кімнату й розкажіть мені про це докладніше, — сказав я. — Я поки що нічого не розумію». І я попробував взяти його за руку. Але, звичайно, можна було б з таким самим успіхом ухопити струміль диму! Я, здається, забув номер своєї кімнати, в усякім разі, я пригадую, що заходив у декілька спалень — щастя, що я був сам-самісіпкий у всім корпусі — поки я побачив свої речі.

— Ми прийшли, — сказав я і сів у крісло. — Сідайте й розкажіть мені все про це діло. Мені здається, що ви потрапили в гаспидські не вигідне становище, старий друже!

Отже, він не схотів сісти, він сказав, що з більшою охотою він буде літати взад і вперед по хаті, коли я нічого не маю заперечити. Так він і зробив, і скоро ми вв'язались у довгу й серйозну розмову. Під цей час,

бачите, деяка частина віскі з содою вже випарувалась з мене, і я почав трохи розуміти, в яке химерне й надзвичайне діло я оце встраяв. Він був, був тут, напівпрозорий — звичайний і типовий привид, беззвучний, окрім тині свого голосу — він шурхав взад і вперед по цій затишній, чистенькій, завішаній китайськими куртинами старій спальні. Можна було бачити крізь нього блиск мідних підсвічників, одблиски на мусянжовій решітці каміну, куточки облямованих гравюр на стіні, і він розповідав мені за своє маленьке, мізерне життя, що недавно скінчилось на землі. Його фізіономія не мала вигляду надзвичайної чесності, то так, але, будши прозорим, він, звичайно, не міг ховати правду...

— Як? — сказав Віш, раптом схоплюючись у кріслі.

— Що? — сказав Клейтон.

— Як-то — будши прозорим, не міг ховати правду?

Я не розумію, — сказав Віш.

— Я теж не розумію, — сказав Клейтон з колосальною впевненістю в голосі. — Але воно так, я вас запевняю. Не думаю, щоб він хоч на крихту одступив від просто-таки біблійної правди. Він розповів мені, як його вбито — він зійшов униз у льохи під Лондоном подивитись, де утікає газ, і казав, що він був старшим учителем англійської мови в одній Лондонській приватній школі, коли це сталося.

— Бідне! — сказав я.

— Отак я й собі подумав, і чим більше він казав, тим більше я це думав. *Такий він був нікчемний у житті й нікчемний поза ним.* Він казав про свого батька й матір, про свого принципала. І про все, що мало для нього якесь значення в житті, і про все погано. Він був занадто чутливий, занадто нервовий, ніхто з них, мовляв він, не оцінив його як слід, не розумів його, як треба. Здається, в нього зроду не було в житті справжнього друга, він ні в чім не мав успіху. *Він уникав спорту й провалювався на іспитах.* — Буває отаке з людьми, — казав він, — варт мені було ввійти в екзаменаційну кімнату, чи що, і вже мені здавалось, що все пропало. Він був заручений,

очевидно, теж з якоюсь зверхнервною особою — коли необачність з утечею газу поклала край його ділам. «Де ж ви тепер? — спитав я. — Чи не в...»

Він не дав мені ясних відомостей у цій справі.

В мене залишилося враження непевного, посереднього місця, спеціально для душ занадто невизначених щодо таких певних речей, як гріховність чи святість. Я не знаю. Він був занадто егоїстичний і неуважний, щоб дати мені ясне поняття про те місце, ту країну, що є потойбіч усього суцього. Де б він не був, він, здається, потрапив у товариство споріднених душ, духів плохеньких роззяв¹, як-от він сам, що були проміж себе на «ти», і в них було багато балачок про те, щоб «являтися» і тому подібне. Так, «являться» здавалось їм надзвичайною пригодою, і більшість з них весь час про це базікали. Отак підготований, бачите, він прийшов.

— Ну дійсно! — сказав Віш, звертаючись до вогню.

— Таке враження зосталося в мене, як хочете, — сказав Клейтон скромно. — Можливо, звичайно, що я був у трохи некритичнім стані, але таке було враження від усієї його особи. Він пурхав ото взаді вперед, і його тоненький голосок балакав без краю про його мізерне «я», і хоч би одно слово було ясне, тверде, послідовне з початку до кінця. Він був ще плохіший, дурніший і безцільніший, ніж якби він був насправді живий. Але, в такім разі, я вам скажу, його не було б отут у моїй спальні — якби він був живий. Я б його викинув геть!

— Звичайно, — сказав Івенс, — бувають отакі бідні смертні.

— І вони з таким самим успіхом можуть являтися, як привиди, як і всі ми, — погодився я.

— Єдине, що ніби було в його подібного до мети, — це той факт, що він не міг видертися з цього світу. Неприємна історія, в яку він устряв з своїм «явленням», страшенно його гнітила. Йому розповідали, що це надзвичайно сенсаційне діло, він на це сподівався, і що ж!

¹ ...weak Cockney young men (лондонське міщанство).

Ще одна невдача до довгого списку його попередніх невдач! Він казав, що він сам — одна самісінька халепа. Він казав, і я цілком цьому вірю, що він не брався ні разу за що-небудь, щоб не зробити все догори ногами, і, мабуть, що й повіки-віків так з ним буде й надалі. Хіба що, може, якби йому співчували... Він тут спинився і деякий час дивився на мене. Він сказав, що, дивна річ, але ніхто ніколи досі не виявляв до нього такої симпатії, як я. Я одразу побачив, куди він гне, вирішив ураз його здихатись. Може, я свиня, але бути «єдиним справжнім другом», довіреною душею цих егоїстичних плохут, чи живих, чи духів, — це повище моїх фізичних сил. Я узявся до справи прикро.

— Не сушіть собі голови над цими питаннями, — сказав я. — Вам треба зробити одне — вибратись з цього діла. Підтягніться й спробуйте.

— Я не можу, — одповів він.

— Спробуйте! — сказав я. І він спробував.

— Спробував! — сказав Сандерсон. — Як?

— Паси, — сказав Клейтон.

— Паси?

— Складна система жестикуляції й пасів руками. Отак він прийшов і так він мав вибратись назад. Боже! яка мені була морока!

— Але як могла будь-яка система пасів?.. — почав я.

— Дорогий друже, — сказав Клейтон, повертаючись до мене й кладучи сильний наголос на деякі слова, — ви хочете, щоб я все пояснив. Я не знаю, як! Все, що я знаю, це те, що треба робити... принаймні, що він зробив кінець кінцем. Бо через страшенно довгий час він зробив паси правильно і зник.

— Чи ви, — сказав Сандерсон, — спостерегли, які паси?

— Так, — сказав Клейтон і ніби замислився. — Це була страшенно химерна річ, — сказав він. — Ми були вдвох, я і цей розпливчастий привид у цій мовчазній кімнаті в оцім мовчазнім порожнім готелі, в оцім мовчазнім місці, в п'ятницю, вночі. Ані звуку, окрім наших голосів

та його дихання під час, коли він робив паси. Горіли дві свічки — одна коло ліжка й друга на туалетнім столикові — це було все, і час від часу одна чи друга спалахувала високим тонким, здивованим полум'ям на кілька секунд. А тут робилися химерні речі. «Я не можу, — казав він, — я ніколи...» І раптом він сів на маленькому дзигликові коло ліжка й почав ридати й ридати. Боже, яке воно було змучене і базпорадне.

— Спробуйте підтягтися, взяти себе в руки, — сказав я і спробував хлопнути його по спині... але моя проклята рука пройшла крізь нього. Під цей час я, бачите, вже зовсім не був такий нечувствений, як отам на ганкові. Я вповні відчував химерність становища. Я згадую, що смикнув руку геть од нього, аж затремтів сам і одійшов до туалетного столика.

— Візьміть себе в руки, — сказав йому я, — і спробуйте.

І щоб допомогти йому, я теж почав пробувати й собі.

— Що? — сказав Сандерсон. — «Паси»?

— Так, паси!

— Але... — сказав я, під впливом непевної думки, яку сам не міг ухопити деякий час.

— То цікаво, — сказав Сандерсон, стромляючи пальця в свою люльку. — Ви хочете сказати, що оцей ваш привид усунув...

— Зробив усе, що міг, щоб усунути цей проклятий бар'єр? Так!

— Він цього не зробив, — сказав Віш. — Він не міг. Інакше ви щезли б теж.

— Отож-то й є, — сказав я, знаходячи, що моя блудлива думка знайшла собі вираз у словах.

— Отож-то й є, — сказав Клейтон, глядячи на вогонь замріяними очима.

На коротку мить усі замовкли.

— І нарешті він зробив це? — спитав Сандерсон.

— Нарешті він це зробив. Мені не легко було його підтримувати, але нарешті він це зробив — і то зненацька. Він був зневірився зовсім, у нас була навіть сцена, і потім

він прикро обірвав і попрохав мене повторити всю процедуру поволі, так, щоб він міг бачити. «Я гадаю, — казав він, — якби я міг бачити, я б ураз упізнав би, де я робив неправильно». І він упізнав. «Я знаю», — сказав він. — «Що ви знаєте?» — спитав я. — «Я знаю», — повторив він. Потім він сказав сварливо: «Я не можу, коли ви дивитесь на мене — не можу та й все; почасти це мені й заважало увесь час. Я такий нервовий суб'єкт, що ви мене збиваєте з пантелику». Ну, ми посперечались трохи. Ясна річ, я хотів дивитись; але він був упертий як ішак, і раптом я відчув, що стомився як собака; він мене вимотав. «Гаразд, — сказав я, — я не буду на вас дивитись» — і повернувся до дзеркала на гардеробі коло ліжка.

Він почав робити дуже швидко. Я намагався стежити за ним у дзеркало, щоб побачити, що саме було неправильно. Він крутив руками отак і отак, і отак і потім з силою зробив останній жест — ви стоїте випроставшись і відкриваєте обійми, і так, бачите, він стояв. А потім він уже не стояв. Він не стояв. Його не було. Я повернувся від дзеркала до нього. Нічого не було. Я був сам з тремтячими свічками й розгубленими думками. Що сталося? Чи сталося щонебудь? Може, я спав?... І тут з якоюсь абсурдною ногою довершеності годинник над ганком вирішив, що наспів час пробити годину першу. Отак: — Пінг! І я був такий серйозний та тверезий, як суддя, все віскі й усе шампанське зникло в безмежному просторі. Химерне почуття, скажу вам, гаспидськи химерне. Химерне! Клянусь богом!

Він подивився на попіл від своєї сигари.

— Це все, що було, — сказав він.

— А потім ви пішли спати? — спитав Івенс.

— А що ж я ще мав робити?

Я подивився в вічі Вішені. Нам хотілося поглузувати, але щось таке було, щось було, мабуть, у голосі й поведженні Клейтона, що сковувало наше бажання.

— А щодо отих пасів? — сказав Сандерсон.

— Мені здається, я міг би їх зараз повторити.

— О! — сказав Сандерсон; витяг ножа й сів виколупувати сажу з своєї люльки.

— Чого ж ви їх оце не повторите? — сказав Сандерсон, закриваючи свого ножа так, що він клацнув.

— Я саме це збираюся зробити, — сказав Клейтон.

— Вони не дадуть ефекту, — сказав Івенс.

— Коли б вони дали... — натякнув я.

— Знаєте, я за те, щоб ви не робили цього, — сказав Віш, витягуючи ноги.

— Чому? — спитав Івенс.

— Я за те, щоб він не робив, — сказав Віш.

— Але він не запам'ятав їх як слід, — сказав Сандерсон, пхаючи забагато тютюну в свою люльку.

— Все 'дно я проти цього, — сказав Віш.

Ми поспорилися з Вішем. Він сказав, що для Клейтона повторити ці жести було б неначе глумитись з серйозної речі. «Але ж ви не вірите?..» — спитав я. Віш позирнув на Клейтона, що дививсь неодривно на вогонь, зважуючи щось у мізкові. «Я вірю, більш як наполовину, в усякім разі, я вірю», — сказав Віш.

— Клейтон, — сказав я, — ви занадто високої марки брехун для нас. Більшу частину ви розповідали добре. Але оце зникнення... гм... не переконує. Скажіть нам, це казка про білого бичка?¹

Він подивився, не звертаючи на мене уваги, став на середину килима й став віч-на-віч зо мною. Один момент він замислено дивився на свої ноги, а далі весь час його очі були на протилежній стіні; вираз їх був напружений. Він звів обидві руки повільно до рівня своїх очей і почав...

Треба сказати, що Сандерсон масон, член ложі чотирьох королів, що присвячує себе студіюванню і висвітленню всіх теперішніх і давніх масонських таємниць, і поміж учнів цієї ложі Сандерсон не останнє займає місце. Він стежив за рухами Клейтона з особливою якоюсь цікавістю в червонуватих очах. «Непогано, — сказав він, коли Клейтон скінчив, — знаєте, ви дійсно робите все до ладу, Клейтон, як це не дивно. Але ви пропускаєте одну маленьку деталь».

¹ Cock-and-bull tale... неймовірна історія.

— Так, — сказав Клейтон. — Мені здається, я навіть можу вам сказати, яку.

— Ну?

— Оцю, — сказав Клейтон і якимось чудно зігнув, сплів і розняв руки.

— Так.

— Оцього саме, бачите, він не міг правильно зробити. Але як ви...?

— Більшу частину цього діла, а зокрема, як ви все це вигадали, я не розумію зовсім, — сказав Сандерсон, — але оцю саме фазу я розумію, — він подумав трохи. — Існують серії жестів, зв'язаних з одною галуззю езотеричного масонства. Може, ви знаєте: чи хто-небудь з вас... ні. — Він помислив ще трохи. — Я не бачу нічого в тім, що я покажу вам правильний жест. Зрештою, коли ви знаєте, то знаєте; коли ні, то ні.

— Я не знаю нічого, — сказав Клейтон, — окрім того, що той бідолаха робив цієї ночі.

— Ну нехай, — сказав Сандерсон і дуже старанно поклав свою череп'яну на полицю над каміном.

Потім він дуже швидко зажестикуював руками.

— Так? — спитав Клейтон, повторюючи жести.

— Так, — сказав Сандерсон і знову взяв у руки свою люльку.

— А тепер, — сказав Клейтон, — я можу проробити все це діло правильно.

Він випростався перед вогнем, що вже загасав, і всміхнувся до нас усіх. Але мені здається, в його усмішці було деяке вагання.

— Коли я почну... — сказав він.

— Я проти цього, — сказав Віш.

— Пусте, — сказав Івенс. — Матерія — вічна. Невже ви думаєте, що отакій-о фокус міг би втягти Клейтона в царство тіней. Не-е! Ви можете робити це, Клейтон, я цілком того певний, аж поки пальці не одваляться од рук.

— Не думаю, — сказав Віш, підвівся й поклав руки Клейтонові на плечі. — Я вже наполовину поймаю віри вашій історії, і я не хочу, щоб це робилось.

— Боже ж мій, — сказав я, — Віш злякався.

— Так, злякався, — сказав Віш з справжнім чи удаваним напруженням, — я гадаю, що коли він перейде ці рухи правильно, він згине.

— Нічого подібного з ним не буде, — сказав я. — Існує для людей тільки один шлях, щоб вийти з цього світу, й Клейтонові до цього залишилося ще тридцять років. Крім того... отакий дух! Чи ви думаєте?..

Віш перебив мене своїм рухом. Він вийшов з плутанини наших стільців, став біля столу і стояв там. «Клейтон, — сказав він, — ви дурень».

Клейтон з гумористичним вогником сміху в очах посміхнувся йому в відповідь.

— Віш, — сказав він, — правий, а ви всі помиляєтесь. Я згину. Я дійду до кінця отих пасів, і коли останній змах продзижчить у повітрі — престо! — цей килимець буде порожній, у кімнаті всі будуть приголомшені, і пристойно одягнений джентльмен у три з половиною пуди вагою гепеться в царство тіней. Я певний. Ви теж цього упевніться. Я не сперечатимуся більше. Спробуймо це діло.

— Ні, — сказав Віш, ступив до Клейтона і змовк, а Клейтон уп'ять звів свої руки, щоб знову повторити паси духа.

У цей момент ми всі були в напруженому настрої найбільше через поведінку Віша. Ми сиділи всі, звернувшись до Клейтона, принаймні я дивився на нього з якимсь почуттям тугим і заляклим, неначе від потилиці аж до середини стегон моє тіло зробилось сталеве. І от серйозно й урочисто, зовсім спокійно, Клейтон нахилився й совав і махав руками й ногами. Коли він наближався до кінця, щось підкочувалось до горла, щось дзвеніло в зубах. Останній жест, я вже казав, полягав у тім, щоб широко розвести руки, стоячи горілиць. І коли він, нарешті, розмахнувся зробити цей останній пас, я перестав дихати. Це було смішно, ясна річ, але ви знаєте це враження від оповідань про духів. Це було післябід у химерному старому, капітємному домі. Чи він, все ж таки?..

Він спинився на одну незабутню мить, з розкритими руками і дивлячись угору, упевнений і світлий у сяйві висячої лампи. Ми переживали цю мить наче століття, потім всі ми немов зітхнули наполовину з безмежним полегшенням, наполовину з заспокойливим: «Ні!». Бо на око — він не пропав. Це все були дурниці. Він розповів дурну історію — і йому пощастило нас майже переконати, тільки й того... і тоді, в цей мент, обличчя Клейтонові змінилося. Воно змінилося, як міняється освітлений будинок, коли раптом загасне в нім світло. Його очі зненацька зробились витріщеними, його усмішка замерзла на його вустах, і він став тихо. Він стояв, легенько хитаючись.

Цей мент теж був, як вічність.

І враз зарипіли стільці, й ми зрушили з місця. Його коліна здали, і він упав перед себе; Івенс звівся й схопив його в обійми...

Нас уразило всіх як громом. З хвилину, я гадаю, ніхто з нас не міг зв'язати двох слів. Ми бачили, але не могли пойняти віри...

Коли я опам'ятався з тьмавої залякlostі, я побачив, що стою навколішках перед ним, його жилетка й сорочка були розірвані, і рука Сандерсона лежала на його серці.

Так, простий факт, що був перед нами, міг дуже добре ждати на нашу ласку; ніщо нас не підганяло розбиратись. Він лежав там з годину; він лежить глибоко в моїй пам'яті, темний і надзвичайний аж до сьогодні. Клейтон справді перейшов у царство тіней, що лежить так близько й так далеко від нашого світу, і він пішов туди єдиним шляхом, можливим для простого смертного. Але чи він дійсно перейшов туди через те, що повторив жести духа, чи його ударила апоплексія всередині дурної байки — як нас хотів запевнити коронер — це не мого суду діло; це одна з тих нез'ясованих загадок, що мають зоставатися невирішені, поки не буде загального розв'язання всіх речей. Все, що я запевне знаю, це те, що в той самий момент, у ту саму мить, як він закінчив ці паси, він змінився, схитнувся й упав долі перед нами — мертвий!

Пояснення шрифтів:

1. Розбивка — контрастова мотивація.
2. Петит світлий — протимотивація.
3. Курсив — мотивація пасів.
4. Петит чорний — структурна мотивація.

Аналіз

У статті «Авантюрне оповідання» ми встановили деяку термінологію мотивацій. Нагадаймо, що 1) мотивація в сюжеті є обґрунтування певної послідовності подій, так би мовити, їх упрличинення чи то управдоподібнення, що 2) ми поділяли мотивацію на дві головних ціхи: а) структурну, чи механічну мотивацію, що управдоподібнює об'єктивну послідовність подій, і б) психологічну мотивацію, що або виправдує психологічно вчинки героя, або виправдує морально самого героя перед читачем. Останню підкатегорію можна (і слід, мабуть) було б виділити в окрему категорію моральної мотивації, чи просто собі моралі.

Наведене фантастичне оповідання Велза ясно показує, що отака послідовність (механічна-психологічна-моральна мотивація) щодо важливості їх правильна. Це доведе подальший його аналіз. Попереду ж спробуємо скласифікувати й примістити належно це оповідання. Є дві категорії фантастичних оповідань: науково-фантастичні й авантюрно-фантастичні.

У першій категорії мотивація базується на науці (чи на «науці»), у другій вона не базується ні на чому, а в дійсності спирається на спільні багатьом (часто й культурним людям) повір'я й страхи.

Друге розрізнення — це диференціація намірів. Перші рідко мають лякати читача, другі найчастіше мають його лякати. Перші — це є гра того, що англійці називають «fancy» (уявна здатність взагалі), а друге те, що вони називають «phantasy» (обсервативна, часто «недорова» гра фантазії), ближча до порушень нормального інтелекту.

Наше оповідання могло б належати й до «fancy», й до «phantasy», але що там є (хоч і масонська), але «наука»,

слухніше буде навіть з першого погляду віднести його до «науково-фантастичних» оповідань.

Роздивімося тепер його звичаєм старовинних правил «зав'язки» й — «розв'язки».

«Герой» оповідає, як він зустрів духа, що зник отаким-то способом, «герой» сміливо, з фатальною сміливістю, сам береться до того способу (його «трагічна провина»), глузує з духа (трагічний «глум» грецької драми). Мотивація (психологічна) такої сміливості героя? Є й така мотивація — приятелі глузують з його оповідання, не вірять йому, підбивають його на трагічний учинок. Він береться робити те, що робив дух (!) і... він гине, він умирає на руках своїх друзів.

У цій самій розв'язці є й єдина мораль, що ми бачимо в оповіданні, а саме: не глузуй з духів! Мораль, як бачимо, старовинна. Дивна річ, що така передова людина для свого оточення як Велз — така тема, така розв'язка, така мораль! Щось тут не те?

Так, не те. Справа в тім, що ми аналізували не справжню, а фальшиву мораль. Ми виходили з тої тези, що герої оповідання — це містер Клейтон і дух, і ми почасти помилилися. Так, вони герої для читача, але не для автора.

Ми робимо тут аналіз тектоніки оповідання, а не того враження¹, що воно справляється на читача, ми, так би мовити, заглядаємо в авторський рукопис, у його лабораторію. Головна ж дійова особа для автора це... магічні паси.

Справжній сюжет оповідання такий: чи можуть існувати такі магічні способи, що через них людина може переселитися потойбіч, померти. Як бачимо, ідея з наукового боку надзвичайно ризковита. Сто шансів проти одного, що відповідь буде «ні», коли навіть запитувати обителів, а не філософів-марксистів. Отже, вся авторська

¹ Та аналіз має всяку рацію до існування. Ми йшли тією путтю, аналізуючи оповідання Баррі. Але це оповідання ми трактуємо як «науково-фантастичне», отже «наукова» ідея та її аргументація тут важніші від протоплазми оповідання. Це так хоча б в усіх романах Ж. Верна тощо.

умілість скерована на те, щоб подати такі паси, як факт. (Проте автор зоставляє собі й стежечку, щоб відступити, але про це нижче).

Почнемо нашим звичаєм з механічної мотивації, як з найважливішої. Нехай не смутяться душі читачів, що механічна мотивація в цім оповіданні обертається в психологічній сфері. Ми умовилися психологічною мотивацією називати таку, де управдоподобнюються вчинки героя, доводиться, що він мусив робити так, щоб прийти до трагічної провини. Зараз же ми будемо роздивлятись мотивацію об'єктивної правдоподібності подій, отже, те, що ми називаємо механічною мотивацією.

Головна гармата, що її висуває автор, щоб переконати читача, — це контрастове протиставлення брехливості (хоча б і несправжньої) Клейтона правдивості автора, оповідача. Це ми будемо називати для цього оповідання контрастовою мотивацією (у тексті відзначена розбивкою).

Що ж це за контрастова мотивація? Це є мотивування «правди» — «брехнею». З самого початку читач думає, що Клейтон бреше. Про це говориться з півдесятка разів, крім цього — це підсилюється неправдоподібністю його оповідання. Психологічно з читачем пророблено той самий фокус, що його над своєю паствою проробляли єпископи, доводячи існування бога «онтологічно».

— Що таке бог? — запитували вони (якщо він є, — давали вони ласкаво). Бог є (коли він є) істота всемогутня, всюдисуща, всерозумна й т. д. Але чи може, скажемо, істота всемогутня, чи там всемилостива бути не суцєю? Ні, не може, бо не бувши суцєю, не існуючи, вона не може бути всемогутньою.

— Клейтон бреше, — каже автор. Читач негайно переконується, що Клейтон справді бреше. Як же ж не брехло? (див. оповідання). Ну, а раз бреше, значить, існує, — підсуває автор читачеві висновок. Ловлячи на брехні Клейтона, читач забуває ловити на брехні автора й ковтає його висновок непомітно для себе.

Власне кажучи, і тут контрастова мотивація є просто особний випадок звичного методу фантастичних

оповідань давати попереду реалістичну декорацію. Почувши, що, напр., у героя ніс був «червонуватий», читач починає сліпо вірити, що ніс насправді був, а ставить-ся критично тільки до його кольору, до деталей. Байка Клейтона дає досить споживи для критичної здатності читача, і він уже не критикує через те автора, відтягуючи увагу від того, за що автор боїться — від пасів.

Отже, тут реалістична декорація набула вигляду контрастової мотивації (контраст між «брехнею» й «правдою»).

Перелічимо ж усі заходи контрастової мотивації, вжиті від автора в цім оповіданні.

1) Автор каже відразу: Клейтон розповів свою останню байку чи сторію (story). Отже, читач приготувався слухати Клейтона й на гадці не має, що фактично він слухатиме автора. Умисне Велз не робить найменшої різниці між тим «я», що сидів з Клейтоном, і письменником Гербертом Дж. Велзом, автором «Війни світів» тощо. Далі утворюється декорація оповідання, двозначно натякується, що «ми всі думали, що Клейтон бреше».

2) Поводження Клейтона весь час таке, ніби він просто вигадує історію. Він замислюється, обрізає сигару, задивляється в вогонь, усе наче творить казку. Він вагається й усміхається.

Отже, читач приготований слухати, що буде брехати Клейтон. Чи виправдує Клейтон його сподіванку? Дивімося.

3) Клейтон підкреслює, що будинок старий, що прислуга спала в другому корпусі, що в будинкові багацько дубової обшивки; не почавши ще розповідати, він уже мотивує появу привида (дубова обшивка — «oak panelling» чогось невідривно зв'язується в уяві інглішмена з привидами¹), він утворює дешеvu, копійчану декорацію. Сама по собі ця декорація впень руйнує всяке довір'я до його оповідання.

4) Клейтон доходить до духа:

¹ Порівн. хоча б гумористичне оповідання Вайлда «Кентервільський дух».

а) тіло духове прозоре, так що крізь нього можна бачити «маленьке віконце край коридору, мідні підсвічники тощо».

б) дух балакає слабеньким голосом (привид голосу — ghost of a voice) — це ж пак не людина, це дух.

в) коли Клейтон погоджується побалакати з духом і пропонує йому, як на сміх, сісти, дух каже, що йому зручніше «пурхати взад і вперед по кімнаті», що він і робить.

г) щоб зробити духові неприємність, Клейтон «проходить крізь куточок його тіла». Карикатурність доведено до краю. Читач певний, що Клейтон бреше, і бреше недотепно і страшенно банально. Далі Клейтон пробує вхопити його за рукава, «але легше було б ухопити струмись диму».

д) нарешті кульмінаційний пункт карикатурності, сатири на банальне уявлення про духів — це заява Клейтова, що дух не міг брехати, бо був прозорий, отже, не зміг би сховати правди. Коли комусь із читачів все ж таки було не ясно, що він читає сатиру на «сторії з привидами», то тепер і він бачить, що Клейтон з нього знущається.

Ця ідіотська заява Клейтона, цей дурацький жест остаточно знищує довір'я до нього, одночасно настільки ж збільшуючи довір'я до автора. Значить, у назві «Недосвідчений дух» немає нічого страшного, значить, це тільки дурний анекдот якогось Клейтона, значить, автор не збирається морочити нам голову страшними історіями про духів, значить, ми повірили авторові на сто процентів.

І авторові потрібна вся сума нашого довір'я, бо, може, і її йому не вистачить.

Отож він підсилює контрастову мотивацію суто структурною.

Аналізуючи «„Червоного Вартового“ на рифі» (див. попередню статтю), ми не розрізняли механічної мотивації від суто структурної. Це тому, що структурна мотивація, тобто аргументація виключно самим розпологом матеріалу, в чистому вигляді трапляється дуже рідко. Вона є однаке в щирім вигляді в цьому оповіданні. Отже,

тут ми будемо розглядати її нарізно від звичної механічної. (Одзначенням суто структурної мотивації буде в нас чорний петит).

Наше оповідання побудоване на принципі жовтка в яйці чи тих дерев'яних крашанок, що вкладаються одна в одну, чи таких самих китайських кульок. При цьому таких елементів у нас лише два. Шехерезада — відомий зразок такої будови, там її ужито як клей, щоб зліпити в одну багачько сторій; там тих крашанок безліч; подаються наперед їхні зав'язки (спідні половинки), а потім, рівно в центрі, починають являться розв'язки (зверхні половинки) до кожної зав'язки, починаючи з останньої й кінчаючи першою.

В нашім випадкові задача такої будови зовсім інакша. Склеювати тут нема чого: фабула зовсім не така багата і сама по собі одностайна. В оповіданні «Недосвідчений дух» яйцева структура служить неабияким засобом мотивації. Сила цієї мотивації в паралелізмові уявлень.

Читач щойно почув, що дух щез, зробивши магичні паси. Правда, історія ця могла бути брехнею, але ж Сандерсон упізнав ці паси. Читач жеде, що буде з тих пасів, коли їх зробить Клейтон.

Щоб краще пояснити вплив паралельності дії й оточення, в яким вона відбувається (а цей вплив становить, очевидно, залишки словесного магизму), пригадаймо собі кілька літературних прикладів. В однім з оповідань Гофмана (з «Серапіонового Братства») за столом сидить гість і оповідає. Він доходить до того, як хтось сильно постукав у двері, і в цей момент хтось стукає у двері кімнати, де зібралися слухачі. Спробуйте перекопати читача, що це чиста випадковість. Кожен читач мимохить відчуває магичний вплив паралелізму.

Щоб це було ясніше, перекажемо відповідний ефект з оповідання По «Падіння роду Ашерів» («The Fall of the House of Usher»). Приятель Ашера, що приїхав розважати його, переживає разом з ним смерть сестри його Мадлени Ашер. Щоб піддержати дух у непевнім тілі Ашера, він читає йому якийсь дурний лицарський

роман, одтягуючи увагу від смерті улюбленої, єдиної сестри, його двійні.

Він читає... «одірвав клямку дверей, так що гуд сухого й дуплистого дерева залунав і одгукнувся на весь ліс...»

У цей момент вони чують звук точно такий, що про нього читав приятель Апера. Але він читає далі:

— ...Етельред уразив дракона... і крик хрипкий і пронизливий розтявся в келії...

Читець тремтить і здригається, бо він чує такий самий пронизливий зойк крізь гудіння вітру.

— ...І от щит із дзвоном упав на срібну підлогу...

Апер і його приятель ясно чують ехо від удару металом. Апер, що в нім напруження досягло найвищого ступня, белькотить: «...Кажу вам, ми її поховали живцем... я чув, я чув уже, вчора, як вона ворушилась у могилі... Божевільний — я кажу вам, вона стоїть за дверима...»

Двері розчинились, і в кімнату впала леді Мадлена в останніх, тепер уже смертельних конвульсіях.

Читач вибачить нам таке перелицьовання Поевського оповідання і згодиться, що воно дає яскравий приклад магічного впливу паралелізму і так званої «асоціації суміжності».

Кілька років тому Гріфітс завів у кінокартинах «передній план». Річ, показана нарівні з іншими, потім показується окремо і на весь екран убільшки; спочатку цей передній план служив для деталізації вражень.

Але помалу зв'язок поміж річчю «середнім» і нею ж «переднім» планом настільки устаткувався в мізковій колективній глядач, що він став відчуватися як причинний. Приміром: показується (середнім) лялька ніби забитого чоловіка, потім (переднім) голова чоловіка, і глядач безпосередньо увірував, що голова належить ляльці. Паралелізм робиться мотивацією.

Сила цього паралелізму і вплив його на читача в оповіданні По надзвичайні. Цікаво, що цей прийом використано навіть у рекламі. У якомусь місті є готель і в нім одна кімната, кімната самогубства. Розповідали, що хто б не був слав у тій кімнаті, уранці його знаходили мертвого

із бритвою в руці і з перерізаним горлом. І от оповідач якось мусив переспати в тій самій кімнаті. Він підходить до дзеркала й бачить самого себе — його образ підносить руку з бритвою до горла, його рука здригається конвульсивно...

— І що ж? — запитують в оповідача.

— Я голюсь тільки безпечними бритвами «Жілет», які й вам рекомендую, — одказує він.

Паралелізм в оповіданні Велза тонко підкреслений різницею: дух щезає геть з очей; Клейтон умирає. Читач уже жде в кінці, що щось буде — невже ж Клейтон зникне — ні, не може бути; але що ж тоді? І коли Клейтон умирає, читач легко може всьому повірити.

Ми вже казали, що той факт, що сам автор бере участь у дії, підвищує імовірність читача. Ми вже показували, як неправдивий вигляд Клейтонової історії повищує враження правдивості від слів автора. Значить, «я» оповідача, як коліщатко механізму, сприяє структурній мотивації. У меншій мірі для цього служать інші дійові особи. Дійових осіб в оповіданні кілька. «Герой» оповідання справжній, не підроблений, головна «дійова особа», з погляду авторового, це — «смертельні паси», що руйнують бар'єр поміж нами й потойбіччям. Але історія «героя» сама нічого не мотивує, — навпаки, її треба мотивувати. Для цього служать, окрім автора, другорядні актори: 1) Клейтон, 2) дух. Зараз ми перейдемо до того, як ці актори піддержують центральну особу (паси), а поки що перелічимо інших акторів. Віш служить для того, щоб надати настрою; його роль цілком ясна, і деталізувати її ні до чого. Сандерсон має дві функції: 1) він головний скептик, 2) він масон (отже, знає всякі містичні штуки)¹.

Яким же способом пара дух — Клейтон умотивовує паси. Ми підходимо до останнього пункту аналізу, до тої точки, де ми приблизно можемо уявити собі, в якій послідовності будувалося оповідання.

¹ В оповіданні прекрасно вкладається оця суперечність в особі Сандерсона, див. оповідання.

Я уявляю собі його так: вихідна точка — це магичні паси. Ними викликають духів, ними проганяють духів. Чи не можна цими пасами перенести й самого себе в царство тіней? І, головне, чи не можна зробити з цього оповідання? Дух повинен показати ці паси людині, людина повинна їх повторити. Отже, дві дійові особи.

Але просто давати розмову людини з духом, — значить зовсім наплювати на вимоги нашого реалістичного віку. Отже, треба подати її іронічно — дух забув, як повернутися потойбіч, і людина йому допомагає. Так постають дві ролі. Що ж це за дух такий, що забув способи вороття? Для цього є мотивація — це чоловік плохута, невдаха-хлопець. Цій мотивації одведено чимало місця (одзначаємо її курсивом).

Спробую подати цей важливий пункт ще ясніше. Для чого потрібна саме така зав'язка: дух забув паси?

Очевидно, щоб людина могла побачити ті паси. Але як це дух (істота в нашій уяві дуже серйозна й поважна) міг забути паси. Для цього вигадується дух-плохута, невдаха-дух. Цьому віддано так багато місця, характеристика духа така повна (потилиця з двома довгими кістками, маленька вульгарна голова, негарні вуха, плечі, вужчі від стегон, піджак з магазину готового одягу, штани як матня і т. д. — зверніть увагу на те, що ні про одну з дійових осіб ми не почули від автора й сотої частини цих деталей), дух поданий так реалістично, що стає для читача дійовою особою згідно з законом, що ми його сформулювали в своїй попередній статті: «що повніше й реалістичніше трактується в творі якась особа, то більшу роль мимоволі віддає їй читач у ході подій». На ділі ж цей «недосвідчений дух» (заголовок грає ту ж роль) не більше, як спружинка, що піддержує оті паси, архітектонічна подробиця, засіб, а не мета.

Ми розбираємо, отже, цей твір за таким аналітичним принципом. Те, що вмотивовується, а само нічого не мотивує, є центральний пункт авторського задуму в оповіданні — головна (для автора) дійова особа, — верстат при механізмові. Навпаки, те, що є засіб — не є мета; те, що саме

мотивує, є мотивація, засіб, силова машина до верстату, другорядна дійова особа для автора (хоч, може, головна для читача, як у цім випадкові). У нашім оповіданні «магічні паси» є центральний пункт авторової уваги, бо вони нічого не мотивують, а, навпаки, їх треба мотивувати; інакше ніхто не повірить. Навпаки, Клейтон і дух є для автора тільки знаряддя, силові машини, щоб крутити верстат отих пасів. І не дарма автор так заходжується навколо цих пасів. Незважаючи на всі хитрощі, сюжет зостається страшенно ризиковитий і для читача мало ймовірний. Отже, автор залишає собі стежечку на відступ, стежечку реалістичної концепції, реалістичного пояснення оповідання. Треба сказати, що оця стежка реалістичного пояснення в усіх фантастичних оповіданнях за всіх часів становила навіть ознаку доброго тону (узяти хоча б прекрасну «Авантюру в Скелястих Горах» Едгара По, як приклад такої двоєдушності автора)¹. Назначімо ж риси цієї «протимотивації» (одзначено пегитом). На початку це психічний стан слухачів коло вогню в старовинній кімнаті, в кінці — це заява коронера, що Клейтон умер від апоплексії, розповідаючи свою дурну сторію.

Але автор все ж таки подбав, щоб цєю стежечкою не дуже ходили — вона, власне, витоптана тільки «для блезиру», але нікуди не провадить. Справді: звідки ж Клейтон зробив паси так, як треба по Сандерсонові; і, головне, це той згаданий паралелізм — він не дає читачеві на ту стежечку ступити.

Які ж висновки? На наш погляд, Велз не зовсім управився з темою, хоч і працював «за всіма правилами мистецтва». Не управився ж Герберт Дж. Велз з сюжетом «Смертельних пасів» не через те, що, скажемо, десь мало розвинув одю-о «стежечку» промотивації чи що, а через те, що сама по собі задача сюжету «смертельних пасів» здається нам нерішимою за наших часів. Її легко можна було рішити якихось півсотні літ тому, за більшої легковірності читацької публіки.

¹ Порівн. у рос. літер. «Упирь» Олексія Толстого. Тут стежка одкривається саме теж у кінці оповідання.

На цім аналіз можна було б закінчити... та де ж ідеологічна критика, зарепетус дехто¹.

Ми вже показували, де мораль в оповіданні Велза — вона міститься в фальшивому сюжеті фатального глузування з духів.

Але тому, хто хоч трохи знає Велза, навряд чи здасться, що ця мораль є ідеологія оповідання. Де ж ідеологія?

Підступи до такої справи можуть бути різні й усі мають свою, часткову рацію. Спробуємо кілька:

1. (Найпростіший, так би мовити, «кислокапустянський»). Сидять приятелі в клубі, — буржуазному, очевидно. Балакають не про профрух, а про духів (опіум для народу). Для мас таке оповідання непотрібне й шкідливе...

2. (Трошки мудріший «критичний метод»). «Автор не зовсім розв'язався з містикюю. Він і одмагується від неї й знову вергається до неї. Як таки Велз, такий передовий письменник, і отаке? Невитримаість ідеологічна ще дуже помітна в письменниках гнилого Заходу»...

Хай простить мені читач, що я пожартував з ним. «Кислокапустянський» і «критичний» підступи мають свою рацію (як я вже сказав). Справді, Велз, так би мовити, автоматично, вибирає звичний респектабельний клуб (бо він його краще знає); справді, він не одхрещується від містики (бо вона служить йому саме темою). Та все ж обидва попередні оратори вділяють не в теля, а в ворота.

¹ Цього «дехто» я завів, власне, для драматизму, щоб веселіше було читати (як виявилось з критики, аналітичні статті мають «звеселяти» читача — див. критику на мою першу аналітичну статтю). Але виявилось, що сліпий вистріл улучив у ціль.

Треба раз назавжди умовитись, чи дозволяє марксизм робити аналіз техніки художніх творів, чи може, аналізувати техніку є контрреволюція, а можна аналізувати тільки зміст? І в інших галузях: чи можна розповідати про «експлуатацію залізниць», а чи, може, можна тільки про експлуатацію трудящих.

Я рішуче одмежуюсь від опоязівського формалізму, що не дозволяє робити аналіз соціологічний. Я так само рішуче одмежуюсь від такого «марксизму», що не дозволяє аналізувати саму техніку в спеціальних статтях про техніку. Я вважаю, що це не марксизм... а розумова дефективність.

І клуб, і містика для Велза не більше, як матеріал для сенсаційного оповідання, і в них його ідеологія майже не позначилася¹. А є ж таки в оповіданні певна ідеологія — є слід цілої етичної системи. Де ж вона, т.т. попередні оратори?

Для нашого читача зрівняймо, щоб знайти ідеологію, це оповідання з оповіданням Баррі. Там Комбо Картер — безпринципна звірячо-сильна людина, герой оповідання, гине за свою безпринципність, за свою звірячу силу — автор його картає й плямує як може. Не забуваймо, що то було діло року 1895. Джек Лондон ще не вславився, культ сильної особи ще не дійшов з філософських книжок до обивателя і, значить, до журналу-ілюстрашки. Не наша задача тут пояснювати, який стосунок поміж культом сили і епохою імперіалізму — нехай кожен робить це сам для себе.

Не те Велз. Він, як і його Клейтон, певний, що «життя є царство сили», взяти хоча б його «The Food of the Gods» («Їжа богів»), «Tona Bungay» («Тона Бенге») або «The Invisible Man» («Чоловік-Невидимка») — і можна цього переконатись. І от у цім оповіданні отой слабенький плохенький учитель, що не зумів як слід «по'явитись», має всю його цілковиту, абсолютну зневагу. З яким презирством говорить про чоловіка, що «уникав спорту й провалювався на іспитах». (Спорт, звичайно, на першому місці).

Клейтон просто каже — і всі мовчки погоджуються, — що отакого живого чоловіка він просто випхав би з хати. За що? За те, що він плебей? Ні, за те, що він плохута. За те, що він слабкий.

Етика буржуазних оповідань, видно, немало змінилася з 1895 року. З Комбо Картера Джек Лондон зробив би

¹ Є ще одна теоретична можливість, що Велз — масон, і все оповідання справді містичне. Але тому, хто знає Велза не тільки з цього оповідання, а з інших його ghost-stories (історій про духів), ясно, що цього не може бути. Велз рівно настільки не вірить у духів, наскільки він хоче, щоб читач йому повірив (річ, проте, дуже природна). Його діло ефективність

щось на штиб «Морського Вовка» абощо, якби він йому потрапив під перо.

Ми бачимо, отже, куточок авторового світогляду позначився, непомітно для нього, у зовсім несподіванім місці. Визначити ж увесь авторів світогляд на підставі одного оповідання немає, звичайно, ніякої змоги — для цього треба було б поплутати (справжній) авторів світогляд (ідеологію автора) з підсунутою читачеві мораллю і таким чином пошитися в дурні, попавшись на гачок авторів, ще й буржуазному.

Цей аналітичний етюд, як і попередній, має власне практичне завдання, а саме — показати, як будуються в західній літературі оповідання. Я не мислю собі ніякої науки без зв'язку з продукцією, в данім разі літературною. Наша майже дикунська відсталість у справі тектоніки фабули потребує хірургічних операцій над західною літературою, щоб полегшити нам поступ літературної техніки.

Але ми не менше відстали і в справі «ідеологічній». Західноєвропейський письменник уміє підсунути читачеві свої висновки незрівняно краще, ніж наш свої. А проте, наша марксієвська філософія під усяким поглядом має «вищу структуру» від буржуазної.

Причина цьому гріхові в галасі вульгаризаторів, що не вміють одрізнити мораль від авторового світогляду і на цій підставі вимагають від молодих письменників, щоб вони давали «мораліте». Це породжує, з одного боку, казенну¹ халтуру, а з другого — ліквідаторство. Трудно й рішити, що гірше.

¹ Один товариш, що ласкаво згодився прочитати перед друком цю статтю, водрузив над цим словом знак запитання. Відповідаю на цей знак запитання. Слово «казенний» ужите щодо літературного твору, означає: «такий, що іде за буквою, а не за змістом якоїсь теорії, в радянських умовах за буквою марксизму (і часто проти його змісту). Так, коли хтось, базуючись на тезі, що ми перебуваємо в стадії будування соціалізму, став би говорити, що ми о т ж е зовсім і цілком позбулися бюрократизму, хабарництва, темноти, той був би казенний письменник і об'єктивно відіграв би контрреволюційну роль.

Отже, наша аналітична робота може в деякій мірі прислужитись до в'яснення принципів аналізу й «ідеології» автора, його світогляду. Дозволимо собі встановити декілька тез.

1. Філософське «я» автора, його світогляд знаходиться не з одного твору, а з усіх, принаймні з кількох його творів. В протилежному разі можна прикро схибити, взявши, приміром, Велза за містика на підставі хоча б наведеного оповідання.

2. Приступаючи до аналізу «ідеологічного», треба всамперед виділити «мораль», чи висновки, що автор підсуває читачеві одверто, в формі найчастіше тверджень, як-от у байкарів, казенних письменників тощо.

3. Там, де такої моралі немає, треба виділити «ситуаційні» висновки, що читач робить сам. У цім оповіданні — «не жартуй з духами». В оповіданні «„Червоний Вартовий“ на рифі» — «злочинця карає суспільство, а коли ні, то господь бог».

4. Грубою помилкою було б негайно ідентифікувати ці висновки зі світоглядом автора. Частіше їх доводиться ідентифікувати з світоглядом редактора, а то й видавця, а часто й просто Мар'ї Алексєвни. Світогляд автора знаходиться старанною аналітичною роботою над усіма його творами і сучасною йому творчістю інших. В данім оповіданні куточок світогляду визирає з-під відношення автора до кволих людей.

5. Знайти справжній світогляд автора, аналізуючи тільки його твори, — справа дуже нелегка, а подекуди чисто неможлива. Приміром, А написав казенне оповідання, який справжній світогляд А?

6. Існує ще одна категорія соціологічного аналізу — це, взявши всі події твору за даний історичний факт¹, за вірне дзеркало суспільного життя, робити висновки історично-соціологічного характеру про життя такої-то епохи, про її продукційні відносини і їхню надбудову.

¹ А робити це можна тільки тоді, коли абсолютно бракує інших даних для тієї епохи. Як «дзеркало життя» література дуже непевна річ. Див. першу статтю в цій книзі.

Ця найважливіша категорія аналізу змісту, по-перше, має актуальне значення головне для минулих часів (де бракує інших даних), по-друге, неможлива без попереднього аналізу типів 1, 2, 3, 4 — бо треба попереду зробити «поправку» на суб'єктивність автора. Ця категорія становить переважний об'єкт історії літератури, а не критики, бо критиці звичаєм бракує для цієї роботи достатнього «віддалення» — історичної перспективи.

7. Для того, щоб підняти мистецьку кваліфікацію письменників, потрібний всамперед аналіз техніки творів. Для того, щоб підняти філософську кваліфікацію письменників, потрібні всамперед... історичний матеріалізм, історія революцій, політична економія, рефлексологія... і в останню чергу аналіз змісту художніх творів як невеличкий допоміжний засіб філософського характеру. Центр ваги аналізу змісту лежить в історії (див. 6).

Подаючи поза планом своєї технічної роботи ці тези аналізу змісту, я сподіваюся розворушити ініціативу створення наукових засад критики змісту і припинити той натхненний матчиш моралі, ситуаційних висновків, аналізу авторського світогляду і історичних висновків, що панує в нашій критиці. Я хочу прислужитись точній марксіській критиці. В мене є тиха певність, що мене лаятимуть... і використовуватимуть ті, що їдять хліб з чистісенької критики.

«Новела з нічого»

(Оповідання Е. По «Thou art the Man!»)

В останнім розділі ми подамо узірєць неорганізованого письменником (Тургенєвим) матеріалу. Для контрасту ми подаємо тут коротенький аналіз чистої організації, народження новели з *нічого*, з вигаданої кінцевої сцени. Уважний читач пам'ятає, що ми ніяк не радимо його пробувати самому такі штуки — його може на це не вистачити. Та все ж таки сама конструкція новели, що її аналіз ми подаємо, настільки цікава і повчительна, що стане в пригоді читачеві.

Ця новела може дещо з'ясувати також у справі з «літературними типами». Досі в усіх підручниках словесності «типи» рівнялися до так званих «колективних фотографій», де на одну площину проектується декілька облич, що врешті, підкреслюючи лише спільні їм усім «типові» ознаки, дають унаслідок щось на штиб пересічного обличчя людей тієї чи іншої статі.

Але наведена новела показує, що літературний тип може постати в інакший спосіб. Може трапитися, що автор добиратиме ознаки не для того, щоб здійснити оту колективну фотографію, а для того, щоб виправдати всі події оповідання, для того, щоб в одних ознаках знайшлися не тільки причини для вчинків героя, а знайшлися б і причини, конкретні причини конфліктів і інтриг таємниць, словом сказати, всі spruzhynи сюжетної конструкції. Мало того, в поданій новелі Едгара По деякі *типові* ознаки головної дійової особи служать ще й для того, щоб зводити читача з правильної стежки розгадування і одночасно цю правильну стежку весь час зоставляти в полі його зору.

На нашу думку, багато які новели По виникли з *нічого*, не маючи під собою ніякого фактичного субстрату. За одну з таких ми вважаємо новелу «Thou art the Man» («Ти еси!»)¹, і ми спробуємо шляхом ретроспективного аналізу відновити процес її створення, викриваючи при цьому методи.

Десь в іншому місці (див. вступну статтю) ми цитували з теоретичної статті самбо По твердження, що більшість оповідань пишеться з *кінця*, тобто попереду установлюється розв'язка, а тоді вже вишукуються способи її умотивувати. Цікаво, що існує манера також і подавати в цей спосіб оповідання, тобто читачеві одразу, чи прямо, чи використовуючи новелістичну умовність, показують, яка буде розв'язка, а далі тільки намагаються, накопичуючи перешкоди й задержки, підняти його цікавість до тієї розв'язки. Згадана новелістична умовність буває неоднакова для різних часів, ба навіть для різних країн.

¹ Подану в «Вибраних творах Е. По», ДВУ, 1928.

Читаючи французький роман, читач жде, коли героїня зрадить свого чоловіка, читаючи англійський роман, читач частіше жде, коли молоді одружаться. Це, правда, дуже грубо й дуже приблизно, та кожен, хто читав багато романів, згодиться, що *умовність* новели, найбільш імовірна розв'язка її різниться по країнах і має в собі деяку закономірність.

Та це, як сказано, стосується до оповідань з кінцем — маяком, що весь час мріє перед читачевими очима, поки він не причалить у човен розв'язки. З погляду організації матеріалу це будуть, щоб висловитися політико-економічним терміном, «оповідання низької структури» з перевагою постійного капіталу над перемінним. Другий спосіб організації матеріалу — це той, що показує «оповідання вищої структури» з перевагою перемінного «капіталу» над постійним. Тут розв'язка читачеві не показується, а навпаки, йому пропонується одна чи кілька фальшивих розв'язок для того, щоб справжня розв'язка тим більше його вразила. Цікаво, що в цій сфері теж існує певна умовність. Приміром, досвідчений читач Конан-Дойля одразу підозріло ставиться до висунутого автором кандидата на справжнього злочинця і шукає іншого кандидата. Тим-то Конан-Дойлові частенько доводилося просто не показувати справжнього злочинця аж до кінця оповідання; хоч і дуже простий прийом, та не дуже ефективний, бо він суперечить основним законам сюжетобудови. Це по-латині називається «*deus ex machina*» — невмотивована поява. Оповідання «*Thou art the Man*» належить до «оповідань з вищою структурою», до того ж, до чисто-го типу цих оповідань. Короткий зміст його такий: у невеличкому містечку Ретлборо оселився веселий, ширий дядько Чарлз Гудфеллоу і заприятелював з усіма мешканцями, зокрема з багатієм Шатлворси, і якось під час пиятики Шатлворси пообіцяв своєму другові подарувати йому короб вина Шато-Марго. За деякий час Шатлворси зібрався поїхати до міста, але того ж дня кінь його повернувся додому без хазяїна, без сідла і поранений і закаляний. Підозріння в убивстві Ш. падає на небожа вбитого,

його сладкоємця м-ра Пенніфезера, що вславився своєю розбещеністю. Його вину доведено, він чекає смерті, коли на банкеті в Гудфеллоу з'являється короб з Шато-Марго. Короб становлять на стіл, відкривають, і з нього випростується труп забитого Шатлворси, що вимовляє до Гудфеллоу слова «Це ти!» Гудфеллоу признається, що він забив Шатлворси, а автор оповідання розказує коротко, як він відразу запідозрив Гудфеллоу, знайшов труп Шатлворси й вигадав комедію з коробом вина.

Насамперед звернімо увагу на те, що в цій новелі немає нічого схожого на *факт*. Що трупи закладають у скрині, щоб відвезти їх якнайдалі від місця злочинства, це, навпаки, дуже частий факт, що дав поживу вже багатьом пінкертоністам. Та труп сховати в короб, щоб, навпаки, викрити вбивство — це достатня протилежність фактові, це в усякім разі не реальна подія і не *наслідування* реальної події. Це чистісінька вигадка. В самій цій позиції трупа в коробі з-під вина на столі є щось таке *outré*, як любив писати Едґар По, що *його* стиль на ній позначається яскраво. Він завжди шукає *найбільшого* ефекту. Йому замало було б повести всю компанію в ліс і там одшукати тіло; ні, воно само повинно було з'явитися і в той саме момент, де найменше можна було чогось хоч приблизно подібного чекати.

Можна було б уявити собі, що цю розв'язку придумано вже пізніше, коли встановлено фігури злочинця і подуманого злочинця, але манера По в інших його творах дозволяє з певністю вирішити, що цей кінець був початком утворення новели. З цієї кінцевої ситуації, подібно до того, як з ляльбніцевської монади всесвіт, розвивається оточення, побут, характери і все інше. Як бачимо, чиста протилежність градаційній новелі нижчої структури. Там з даного *характеру* випливає як з мотиву, як з причини розв'язка, тут з розв'язки постають характери. Треба підкреслити, що персонал дано в новелі з неймовірною економічною ощадністю — в ній усіх три дійові особи, та ще й дві з них назначено тільки майже іменами, а ніяких додаткових Гаррі чи Біллів немає зовсім. Центральна

фігура оповідання — справжній злочинець — змальований так, щоб ніхто не зміг догадатися, що саме він і є убивця. Його звать Чарлзом. І от на початку оповідання дається характеристика щирості, одвертості, чесності, добродушності... і читач майже не помічає, що ця характеристика дається не спеціально для м-ра Гудфеллоу, а — для всіх, кого охрестили Чарлзом. Але щоб зробити цю характеристику ще хисткішою, автор, по-перше, дає явно іронічну примітку про те, що на сцені всі «благородні» джентльмени мають ім'я Чарлз, а попереду коротко сповіщає, що Гудфеллоу з'явився в тій місцевості всіх шість місяців тому, а більше ніхто про нього не знав нічогосінько. Та читач цього не помічає. Дифірамб імені Чарлза забиває йому памороки, і він не відчуває ніякої іронії. Ця іронія одразу встане перед його очима, коли він дочитає до кінця, але зараз, задурений довгим екскурсом на тему про імення, він не бачить нічого. Далі дається хвальна характеристика — але знов не самого Чарлі Гудфеллоу, а *відношення* до нього громадян. Ще старий Лессінг рекомендував змальовувати не красу, не силу, не чесноту, а те *враження*, яке вони справляють на людей. У читачів тоді залишається (умовне) враження авторової безсторонності, незацікавленості. Це є дійсний, дужчий спосіб умотивувати вартість описуваного об'єкту. І от По, скористувавшись з того, що така умовність дійсно існує фактично між автором і читачем, використовує її *подвійно*. З одного боку, читач, що на нього уже вплинули дифірамби імені, остаточно складає собі вигідну уяву про Гудфеллоу, а з другого боку, дійшовши кінця, він бачить, що його знову взяли на баса і що автор сам ще не сказав ні одного слова на користь Гудфеллоу.

Переконавши таким чином читача в добродійності Гудфеллоу, автор вже сміливо засвоює щодо нього іронічний, насмішкуватий тон. При першій читанні читача цей тон трішки вражає, як нібито не зовсім доречний, він почуває в нім щось нібито неприродне, та відносить її найбільше на карб поганого стилю. Знову ж укінці він переконується, що те, що він брав був за невдалий стиль,

була чистісінька й досить прозора іронія, що враз умотивовує і усправедливує для нього розв'язку. Полуда спадає з його очей, він дивується, як він раніше не добачив того, що Гудфеллоу злочинець і вбивця.

В таких самих іронічних тонах розповідається далі обіцянка подарувати короб Шато-Марго під час пиятики.

В той момент, коли з'являється додому поранений кінь убитого, Гудфеллоу поводить так:

«Коли він уперше почув, що кінь повернувся додому без свого хазяїна й без його саквів, увесь заюшений кров'ю від пістолетного пострілу, що *пройшов начисто крізь груди тварини*, не забивши її, проте, на смерть — коли він усе це почув, він зблід, неначе пропав його рідний брат чи батько, і весь затремтів і затрусився, немов його напала лихоманка.

Спочатку він був занадто прибитий горем, щоб щонебудь чинити чи виробити будь-який план поступування, так що протягом довшого часу він пробував перекопати інших друзів м-ра Шатлворси не зчиняти шуму і рекомендував почекати деякий час — скажемо, тиждень або два чи там місяць або два, щоб подивитись, чи не виясниться щось само собою, чи, може, м-р Шатлворси *з'явиться, буває, сам* і пояснить причини, що примусили його *відіслати коня додому*».

Незасліплений людині ясно було б як день, що так може поводитись лиш вбивця. Він весь затрусився. Він намовляв усіх почекати з розслідами. Він верз нісенітницю, що Шатлворси відіслав (пораненого!) коня додому!

Але читач уже засліплений. Щоб дужче заліпити йому очі, По додає очевидно іронічний екскурс про те, що люди, змагаючися з сильним горем, утрачають усяку активність.

Надзвичайно цікаво, що до цього моменту По навіть не вводив персони фальшивого вбивці в оповідання. Небіж Шатлворси Пенніфезер являється саме по методу Конан-Дойля як отой «*deus ex machina*» при потребі. Читач не може подумати на Гудфеллоу. В цей момент з тирадою вступає Пенніфезер. На нього автоматично

падають підозріння читача. Як у ділі Дрейфуса¹, вину ватець знаходиться саме в той момент, коли в нім відчувається негайна потреба.

Далі знов, як на сміх, наводиться сцена сварки Гудфеллоу з Пенніфезером і очевидні мотиви для помсти з боку першого. Але читач, задурений іронічною хвалою на адресу Гудфеллоу, зрозуміє ці мотиви лише в кінці оповідання. А тим часом іронія очевидна просто до сміху. Після того, як Пенніфезер ударом збив Чарлі з ніг...

у цій пригоді старий Чарлі, кажуть, поведився як *справжній смиренний християнин*. Він підвівся після удару, підсмикнув свою одежу і не зробив аніякої спроби відповісти помстою — тільки прошепотів скільки слів у такому дусі, «що постарається при найпершій нагоді розквитатися за все кругом»...

Нема чого казати, справді «християнське поводження», але читач уже нічого не бачить і не чує. До того ж далі зараз же сказано — «природній і дуже простий вираз гніву, який, проте, нічого не мав значити і, поза всяким сумнівом, *був забутий у ту ж мить*, як він проявився». Так само і в автора не сказано, ким саме забутий був цей вираз, чи самим Гудфеллоу, чи присутніми, а далі вкінці читач згадує, що він сам його свого часу забув.

Між Гудфеллоу і Пенніфезером виникає далі суперечка про те, як шукати Шатлворси. Усамперед Гудфеллоу взагалі протестував проти пошуків, а Пенніфезер настоював на них. Тут гору взяла думка Пенніфезерова. Далі Гудфеллоу робить інші заходи, щоб не знайти тіло вбитого: він переконує всіх шукати гуртом. Коли б читач раніше був вагався поміж обома кандидатами на вбивцю, він з ясністю побачив би, що обидві пропозиції Гудфеллоу просто свідчать про його вину, але читач уже підготований і сліпо йде за фальшивою лінією розв'язки.

Всякий автор «оповідань вищої структури» розуміє, що він повинен натяками умотивувати справжню

¹ Див. «Острів Пінгвінів» А. Франса.

розв'язку, і дбає, щоб де-не-де ці натяки повставляти. Та як ми бачимо, — По попросту ясно показує *фактами* те, що буде в розв'язці, весь його текст до цього місця є один «суцільний натяк», що дає тільки один логічний вислід сам по собі, він задовольняється тим, що так добре штовхнув читача на криву стежку, що той не *бачить* широкого правильного шляху, що весь час фактично зостається в полі його зору.

Гудфеллоу приводить шукачів на місце вбивства. Там він «знаходить» жилет Пенніфезера, його ніж, одкритий і скривавлений, і підозріння всіх відразу й остаточно знаходять собі ствердження.

Гудфеллоу береться «боронити» Пенніфезера і при цій слушній нагоді згадує, що той спадкоємець старого Шатлворси. Читач уже встиг забути, що в самого Гудфеллоу теж не було й шеляга за душею, і По підсуває йому юридичний екскурс про формулу «*сui bono*» («кому на користь») — дебто в чийх інтересах було вчинити злочинство. Цей довгенький екскурс примушує читача замислитись над такими непрямыми доказами і, точнісінько як в екскурсі про ім'я «Чарлз», читачеві здається, що йому кажуть про вину Пенніфезера, а на ділі йому підносять абстрактні міркування.

Далі силляється цілий град доказів. Під матрацом Пенніфезера знаходять скривавлену його сорочку й носовичок. Пенніфезер сам признається, що Шатлворси саме того дня мав намір позбавити його спадщини і що він виїхав до міста з великими грішми (все це «з скрухою на серці» розповідає Гудфеллоу), далі з'ясовується, що того ж дня Пенніфезер полював в околицях містечка, і нарешті Гудфеллоу знову «знаходить» у трупі коня кулю з поміткою Пенніфезера. Словом усе йде як по нотах.

Таким чином читач остаточно переконаний і, що головне, відчуває це оповідання як *градаційне*. Він думає, що він уже знає розв'язку, і жде тільки признання Пенніфезера, щоб довідатися про конкретні подробиці вбивства. Читач приймає новелу «*Thou art the Man*» за «оповідання нижчої структури».

Але насправді, в усіх цих доказах винності Пенніфезера знову дано всього тільки ключ до *правильної* розгадки. Дійсно, як це так читач не вбачає монструозної невідповідності в частинах оповідання. З одного боку, колосальна економія засобів, дійових осіб, декорацій, — а з другого, — таке ж *колосальне марнотратство доказів*. Читач з неохотою бачить чимраз нові й нові докази проти Пенніфезера. Читач теж собі не дурень, він давно догадався, що Пенніфезер убивця, а йому все гатять нові й нові докази. Він починає ставитися до них неухважно і не помічає, що його знов безсовісно взяли на баса; адже куля пробила коня й *вийшла з нього* (див. вище), а Гудфеллоу знайшов кулю в *тілі* коня. Але й без цього читач мусив би задуматися про те правило, що «*gui nimis probat, nihil probat*» (хто доводить забагато, нічого не доводить) — дуже відомий приклад цього правила є в старому-старому анекдоті, що кінчається так: «по-перше, не десять карбованців, а два; по-друге, я вам їх уже два тижні як повернув; а по-третє, я взагалі не позичав у вас грошей!» Оця куля, «знайдена» там, де її не було, і є власне оцей кінець анекдота: «а по-третє, я взагалі не позичав у вас грошей».

Отако сліпого й глухого доводять до кінцевої сцени, де з'являється «присланий з міста» короб вина. Його ставлять на стіл, відкривають кришку, і звідти випростується труп м-ра Шатлворси, що вимовляє, звертаючися до вбивці, слова: «Це ти!». Гудфеллоу, мов уражений громом, признається, що він убив Шатлворси, труп його сховав, коня застрелив і підкинув речі Пенніфезера там, де він сам їх потім познаходив. Після того (власне, трохи раніше — він був теж закликаний з усім містечком Ретлборо на бенкет) з'являється на сцену «автор», Едип Ретлборської загадки, «J» (я). «J» поясняє, що він не так, як інші ретлборзці, відразу задивився підозрілим оком на маніпуляції «старого Чарлі», почав шукати не там, де водив усіх Чарлі, знайшов трупа і, уладнавши його в коробі з платівкою китового вуса в тілі, сам написав листа від фірми і постарався бути ближче від короба в момент його розкривання, щоб вимовити нутром оті фатальні слова.

Дійшовши до кінця оповідання, читач відразу бачить, що майже весь *текст* його свідчить про винність Гудфеллоу. Він ще згадує, що Гудфеллоу, не мавши ні шеляга, почав витрачати великі гроші на частування друзів. Мотивом для підозрінь з боку «J» являється саме та завелика, замонструозна очевидність і *організованість* доказів, абсолютно нереалістична, чи, краще сказати, «сюрреалістична», яка задовольняє ретлборзців і з ними... читача новели. Цю тему, вкупі з такими подробицями як *спадщина*, цілком використав Конан-Дойль в оповіданні «The Norwood Builder». Цікаво, що окремі моменти, як-от накопичення доказів, зверх-доказ на штиб отієї кулі і навіть інсценування кінцевого ефекту з боку Шерлок Холмса достоту повторив Конан-Дойль. Це інсценування нічим у Конан-Дойля не мотивоване, і його можна розглядати тільки як рабське наслідування великому зразкові. Ми не хочемо, отак кажучи, принизити Конан-Дойля, що був добрий письменник, автор, до речі, прекрасних, у нас мало відомих історичних романів, розкішних оповідань з життя футболістів і боксерів. Ми хотіли б тільки показати, з якою силою, з якою повною методологічною досконалістю будував свої оповідання Едгар По.

Зробимо тепер коротенький ретроспективний підсумок ходу постанови даної новели. Зовсім у дусі своєї творчості Едгар По вигадує ефектну появу забитого «з того світу», що викриває справжнього вбивцю. Постає задача цього вбивцю не показати як такого протягом усього попереднього тексту.

Зробимо ж цього вбивцю добрим чоловіком. Але зробивши так, ми зробимо розв'язку ненатуральною, невмотивованою. Отже, добрість його повинна бути лише зовнішня. І от, починаючи з прізвища (Good fellow — добрий хлопчина, щира душа) і кінчаючи всім поведженням його, Гудфеллоу сам *показує себе* як чесну, одверту людину. Як у першій частині накопичено іронічну хвалу на адресу Гудфеллоу, так у другій частині накопичено іронічні докази на виновність Пенніфезера.

Оце накопичення, оце розкошування нібито *зайвими* доказами, справляє на читача неясне, неприємне враження. Він готовий навіть уважати, що текст оповідання розтягнутий, забитий зайвими подробицями. Та оце саме неприємне враження він у кінці відразу локалізує на Гудфеллоу, і в розв'язці новели розв'язується й це неприємне почуття. Ми, таким чином, бачимо мотивацію самою *фактурою*, от як у заналізованім від нас оповіданні Велза «The Unexperienced Ghost». Тільки Велз довів цей прийом *іронічної* мотивації до краю, і в нього вона править за головний мотиваційний засіб. Свідомо чи несвідомо Велз використав Поевський прийом іронічної мотивації, але він переборщив в іронії, і читач не зовсім задовольняється розв'язкою і навіть не знає, чи з ним жартували, чи з ним говорили серйозно. Я можу це стверджувати на тій підставі, що, прочитавши вищенаведену аналітичну статтю, дехто геть не погодився... не з моїм аналізом, а з моїм *читацьким* розумінням оповідання. Оповідання Велзове не однаково розуміють читачі. І це саме через те, що він, як сказано, переборщив в іронії. Обидві новели — Поевська і Велзівська — виникли, умовно кажучи, «з нічого», але і враження від Велзівської новели (як і від багатьох інших його речей) — теж «нічого», і читач одмовляється вважати зміст оповідання за факт. Тим часом пересічному читачеві трудно буде сприймати Поевську новелу «Thou art the Man» інакше, як оповідання про факт, такий-бо майстерний її текст, такий-бо яскравий тип його Гудфеллоу, хоч цей тип і народився виключно з потреб тектоніки оповідання.

Протокольне оповідання

(«Касьян с Красивой Мечи»)

Я цілком свідомий того, що нижче видрукована стаття має дві риси трошки незвичних у такого роду літературі. По-перше, я заперечую в ній цілий літературний жанр — неорганізовану прозу, ліричну прозу. Мене втішає тільки те, що ми навчилися вже заперечувати цілі

мистецькі жанри, приміром, оперу. Едгар По заперечував можливість довгих поем, і історія літератури цієї думки не спростувала. Одночасно з'являються нові мистецтва — от, приміром, кіно.

По-друге, в цій статті менше є про Тургенева, ніж має право чекати читач. Це радше стаття з приводу... тургеневщини. Але й тут є факти, що мені дають розраду. Плеханов, приміром, писав з приводу мистецьких творів, а не про них. Я просто-таки вітаю це. Так само робив Айхенвальд. Так само робить Ніковський у вступних статтях до письменників. Нехай же буде дозволено й мені виступити з приводу Тургенева... проти тургеневщини...

У двох інших статтях ми аналізуємо жанри, що не користуються (як не користувалися й раніш) ніякою повагою в людей, слово в цій справі імущих. Дарма, що читацькі маси захоплювалися і захоплюються й тепер авантюрними оповіданнями, дарма, що найпередовіші, наймужніші, найреволюційніші елементи старого суспільства, а конкретно кажучи, молодь украй захоплювалась авантюрним, географічним, космічним романом, але мудрі сивоголові старці, самі ховаючи Пінкертон під подушку, прилюдно виголошували йому анафему і рекомендували молоді читати «серйозну» літературу. Критика систематично утроблювала «несерйозну» літературу, «неглибокі» твори й винесла на поверхню нашої сучасної історико-літературної свідомості виключно «серйозну» літературу. Гімназіальна наука во образі якого-небудь фіолетоносого павіана з породи вчителів словесності урочисто анафематствувала Купера з Майн Рідом, вихваляючи неміряні глибини й вартості, скажемо, «Фрегата Паллади» Гончарова.

Ясна річ, будити ініціативу, розбуркувати в молоді неспокійний потяг до яскравішого, кращого життя було не в інтересах поліцейської держави й поміщицької літератури. Духовні кастрати й прекраснодушні філістери на штиб хоча б того ж таки Гончарова куди миліші були серцю вищезгаданій кліки.

Не будемо, проте, тут аналізувати досконально причини такого напрямку в літературі, а згадаємо про нього,

аби нагадати, що відповідні традиції й досі живуть у серцях... людей, що нічого спільного не мають з поліцейською державою й поміщицькою літературою, живуть, так би мовити, по інерції, поруч із сотнями інших забобонів. Бравши, отже, в інших статтях нефешенебельні жанри, візьмімося аналізувати тепер жанр благоприсотийний, — а саме, розберім побутово-психологічний етюд Тургенєва «Касьян с Красивой Мечи».

Форма «Записок охотника» — збірка нотаток ліберального поміщика — позначається на більшості оповідань цієї збірки зокрема. Мало не скрізь оповідає сам мисливець епізоди, що трапилися з ним, мандруючи по градах і весях широкої Росії. Така форма дає авторові змогу будувати фабулу не в порядкуві наростання, градації подій, а в спосіб простого нанизування фактів. Треба, однак, застерегти, що форма «Записок» могла б служити й рамцями для справжньої фабульної речі, отак, як фабульї речі ховалися в світовій літературі під рядками листів, під картками щоденника тощо. Сама по собі форма «Записок» є, принципово кажучи, тільки один з найлегших засобів для «реалістичної» окраски подаваного матеріалу. Ми бачимо на прикладі Велзового оповідання «The Unexperienced Ghost», як участь автора становить неабиякий засіб для досягнення ілюзії «реальності».

Отже, цього наміру підкреслити протокольністю форм реалістичність змісту в Тургенєва, очевидно, не було. «Записки охотника», мабуть, так-таки й є просто собі «Записки охотника», та й по тому. Бо ж ні один з цих нарисів такої додаткової мотивації не потребує — факти й ситуації, в них описувані, настільки повсякденні й банальні, що приймаються начисто на віру.

Перекажемо отож попереду короткий зміст одного з цих етюдів, а саме «Касьян с Красивой Мечи».

1. Автор повертається з полювання. При цій нагоді дається ландшафт. Випишемо.

Я осмотрелся. Мы ехали по широкой распаханной равнине, чрезвычайно пологими волнообразными раскатами сбегали в нее невысокие, тоже распаханые холмы; взор обнимал всего каких-нибудь пять верст пустынного

пространства: вдали — небольшие березовые рощи своими округленно-зубчатыми верхушками одни нарушали почти прямую черту небосклона. Узкие тропинки тянулись по полям, пропадали в лощинках, вились по пригоркам, и на одной из них... различил я какой-то поезд. На него-то поглядывал мой кучер. Это были похороны...

Цей ландшафт, білу настирну куряву, стому і спеку, можна було б узяти як настрій зустрічі з похороном, але для цього немає підстав. Очевидно, так і було насправді з автором. Це, так би мовити, не ландшафт, а факт. Пізніше автор навіть заявляє: «погода была прекрасная, еще прекраснее, чем прежде»... із чого ясно, що ніякої окраски змістової цей ландшафт не має.

2. Кучер починає гнати візок, щоб не зустрітися з похороном.

3. Вісь зломилася, й доводиться стати на дорозі. Повз автора проходить похорон, докладно описаний.

4. У присілку автор знаходить Касяна і умовляє його довести його до порубу, щоб він міг купити там нову вісь.

5. Купивши вісь, автор іде на поруб постріляти. Ландшафт. Касян ув'язується за ним.

6. Автор убиває деркача. Вони лягають на траву. Ландшафт. Касян починає філософську розмову про кров, гріх і тварин.

7. Далі розмова йде про життя самого Касяна, про Мартина Теслю, що вмер, хоч його і лікував Касян (це його ховали в першій частині етюда).

8. Касян розповідає трішки про далекі місця, де йому доводилося бувати.

9. З'являється дівчина (Аннушка), що живе з Касяном. Зостається нез'ясованим, чи це його дочка, чи ні.

10. Автор розстається з Касяном і вертається додому. Його кучер Єрофей мало додає пояснень про Касяна, хоч він був сусіда йому колись у Сичівці, на батьківщині Касяновій.

З цього короткого переказу кістяка видно, що автор не тільки в рамках (облямівці, «обрамлении») свого оповідання додержує форми блокотної, але й у самим

оповіданні не дає ніякої структурної лінії. Є проста нитка, на неї неорганізовано, очевидно фотографічно, нанизано розмови, перемежувані ландшафтами. Самі розмови, як бачить читач, знизано не в порядкуві наростання, а навпаки, в порядкуві спаду, оклявання. Попереду йде найдужче місце, — Касянова філософія, а далі йдуть біографічні відомості, що вкiнець убивають у читачеві цікавість до Касяна. Враження загадковості, викликане зовнішньою постаттю його й несподіваною заявою про гріх убивати тварин, стирається. Появу Аннушки, що могла б додати якусь сильну рису до характеристики Касяна, не використано зовсім. Зате все яскравіше й яскравіше стає для читача очевидним, що йому розповіли щирісіньку правду, з початку до кінця, не прикрасивши її геть нічим. Читача піддурено, отже, в найганебніший спосіб. Читач жде, що йому розкажуть вимисел так, що він повірить, що йому розказано правду. Натомість йому розказано правду так, що він шкодує, що до неї не додано вимислу. Автор поводитьсь, як той єврей-комерсант з Могилева в анекдоті, якого спитали: «Куди ви їдете, Борух Абрамович?» Той відповідає: «В Могилів!». Той, що запитував, довго мовчить, накупчуючи обурення, нарешті вибухає: «Для чого ви мене дурите? Адже ж ви сказали, що їдете в Могилів, щоб я не подумав, що ви їдете в Бердичів. Але ж ви насправді їдете в Могилів! Для чого ж ви мене дурите!..»

Є ще один засіб модифікувати подавані факти психологічного порядку — це давати поряд «для порівняння» інакшого, протилежного понайбільше, порядку матеріал. Так і зроблено в етюді того ж таки Тургенєва «Хорь і Калиныч», де протилежність психологічних образів пояснено різницею між губерніями Орловською та Калузькою. В оповіданні «Касьян с Красивой Мечи» такою протилежною до Касяна постаттю являється кучер Тургенєва Єрофей. Єрофей — це, так би мовити, Хорь, а Касян — так би мовити, Калінич; схожість між ними досить велика, приміром, Касян, як і Калінич, знає грамоту. Отже, й тут ми маємо пару: Фавст і Мефістофель,

чи, коли хочете, Моцарт і Сальєрі, так сказати, романтик і реаліст. Глибше цього порівняння не йде, бо глибше не йде аналіз кожного з них. Можна ще й навести паралель зі святого письма: Марія й Марта — і навіть, коли хочете, «Гоголь і чорт» — настільки поверхова ота «психологічна глибинь» психологічного етюду, настільки цей етюд є необроблений протокол сирових подій.

Не додає нічого до характеристики Касяна й ландшафт. Узагалі ландшафт у прозі грає або як відповідна декорація, або ще як контрастова декорація. Скажемо, ясний, сонячний день може стати за декорацію для життєрадісного моменту, або, навпаки, за глузливу контрастову декорацію для якогось моменту, скажемо, смерті укоханої матері, чи що. Ландшафтів у «Касьяне с Красивой Мечи» багато — ми вже бачили, що перший ландшафт не використано ніяк для ідеї похорону; придивіться тепер до нього докладніше. Звернімо увагу на його рухливу, дієслівну форму: «холмы... сбежали; взор... обнимал; березовые верхушки... нарушали; тропинки... тянулись... пропадали... вились... по пригоркам». Ця форма обов'язкова для кожного пристойного ландшафтиста з письменників аж з часів Лесінга, що докладно описував, як Гомер подає Ахілесів щит, так би мовити, динамічно, показуючи не весь щит одразу, а стадії його створення, роботу над ним майстера Гефайста. З часу означеної заяви Лесінга усі письменники-пейзажисти вважають за пристойне уживати якнайбільше дієслів, малюючи ландшафт. Не будемо говорити поки що про роль краєвиду взагалі в літературі, про це скажемо нижче, а зараз зауважимо тільки, що «динамічність», конкретно кажучи, дієслівність ландшафтного опису річ необов'язкова, а теж є один із способів подачі. Можна було б сказати, що наведений угорі ландшафт має через дієслівність його подачі впливати як образ нескінченної довгої дороги, а не як кореспондент до похорону, хоча й у такому разі недієслівність краще передала б відповідний настрій довгості, нескінченності, адже кожен знає, що після довгої дороги речі починають рухатися, саме коли рух

скінчився, а під час самої дороги рух речей повз подорожнього швидко починає сприйматися як спокій. Щоб з'ясувати роль першого ландшафту, порівняймо з ним ландшафт другий.

Автор і Касян вийшли на поруб («осечки»):

Погода была прекрасная, еще прекраснее, чем прежде; но жара не унималась. По ясному небу едва-едва неслись высокие и редкие облака, изжелта белые, как весенний запоздалый снег, плоские и продолговатые, как опустившиеся паруса. Их узорчатые края, пушистые и легкие, как узорчатая бумага, медленно, но видимо изменялись с каждым мгновением; они таяли, эти облака, и от них не падало тени. Мы долго бродили с Касяном по осечкам. Молодые отпрыски, еще не успевшие вытянуться выше аршина, окружали своими тонкими, гладкими стебельками почерневшие низкие пни; круглые губчатые наросты с серыми каймами, те самые наросты, из которых вываривают трут, лепились к тем пням; земляника пускала по ним свои розовые усики; грибы тут же тесно сидели семьями. Ноги беспрестанно путались и цеплялись в длинной траве, пресыщенной горячим солнцем; всюду рябило в глазах от резкого металлического сверкания молодых красноватых листьев на деревцах; всюду пестрели голубые гроздья журавлиного гороха, золотые чашечки куриной слепоты, наполовину лиловые, наполовину желтые цветы Ивана-да-Марьи; кое-где возле заброшенных дорожек, на которых следы колес обозначались полосами красной мелкой травки, возвышались кучки дров, потемневших от ветра и дождя, сложенные саженьями; слабая тень падала от них косыми четвероугольниками, — другой тени не было нигде. Легкий ветерок то просыпался, то утихал: подует вдруг прямо в лицо и как будто разыграется, — все весело зашумит, закивает и задвигается кругом, грациозно закачаются гибкие концы папоротников, — обрадуется ему... но вот уж он опять замер, и все опять стихло. Одни кузнечики дружно трещат, словно озлобленные, — и утомителен этот непрестанный, кислый и сухой звук. Он идет к неотступному жару полудня; он словно рожден им, словно вызван им из раскаленной земли.

Не наткнувшись ни на один выводок, дошли мы, наконец, до новых осечек. Там недавно срубленные осины печально тянулись по земле, придавив собою и траву и мелкий кустарник; на иных листья, еще зеленые, но уже мертвые, вяло свешивались с неподвижных веток, на других они уже засохли и покоробились. От свежих золотистых щепок, грудями лежавших около ярко-влажных пней, веяло особенным, чрезвычайно приятным, горьким запахом. Вдали, ближе к роще, глухо стучали топоры, и по временам, торжественно и тихо, словно кланяясь и расширяя руки, спускалось кудрявое дерево...

Ми прохаємо вибачення в читача за те, що нагадали йому блаженні часи гімназійального диктанту: відома річ, що вчителі словесності з особливою охотою беруть для диктанту «опісанія природи».

Треба віддати належне Тургенєву: він уміє бачити. Не можна заперечувати й того, що він уміє й передавати те, що бачив. І це не є словоблуд, дурна балакучість, хоч і на таку подекуди скидається, а попросту нерозуміння ролі в даному разі ландшафту в оповіданні, наївна певність, що коли щось дуже подобається авторові, то воно має обов'язково припасти до серця читачеві, як його так і розповісти все поспіль; кокетування красою й гладкістю мови, мовчазна передпосилка: хто мене не любить, той хай не читає; жіноче, пасивне відношення до ролі оповідача взагалі.

Після цього ландшафту сталася смерть деркача. Уперше проявилась Касянова філософія: «...я слышал, как он после шептал: „Грех... Ах, вот это грех“».

Після цієї фрази знову йде ландшафт. Мусимо виписати його, щоб дати повну картину поведження автора з ландшафтом.

Жара заставила нас, наконец, войти в рощу. Я бросился под высокий куст орешника, над которым молодой стройный клен красиво раскинул свои легкие ветки. Касьян присел на толстый конец срубленной березы. Я глядел на него. Листья слабо колебались в вышине, и их жидко

зеленоватые тени тихо скользили взад и вперед по его ще-душному телу, кое-как закутанному в темный армяк, — по его маленькому лицу. Он не поднимал головы. Наскучив его безмолвием, я лег на спину и начал любоваться мирной игрой перепутанных листьев на далеком светлом небе. Удивительно приятное занятие лежать на спине в лесу и глядеть вверх. Вам кажется, что вы смотрите в бездонное море, что оно широко расстилается под вами, что деревья не поднимаются от земли, но, словно корни огромных растений, спускаются, отвесно падают в те стеклянно-ясные волны; листья на деревьях то сияют изумрудами, то сгущаются в золотистую, почти черную зелень. Где-нибудь далеко, далеко, оканчивая собою тонкую ветку, неподвижно стоит отдельный листок на голубом клочке прозрачного неба и рядом с ним качается другой, напоминая своими движениями игру рыбьего плеса, как будто движение то самовольное и не производится ветром. Волшебными подводными островами тихо наплывают и тихо проходят белые круглые облака, — и вот вдруг все это море, этот лучезарный воздух, эти ветки и листья, облитые солнцем, — все заструится, задрожит беглым блеском, и поднимется свежее, трепещущее лепетанье, похожее на бесконечный мелкий плеск внезапно набежавшей зыби. Вы не двигаетесь, вы глядите: и нельзя выразить словами, как радостно и тихо и сладко становится на сердце. Вы глядите: — та глубокая чистая лазурь возбуждает на устах ваших улыбку, невинную, как она сама; как облака по небу и как будто вместе с ними, медлительной вереницей проходят по душе счастливые воспоминания, и все вам кажется, что взор ваш уходит дальше и дальше и тянет вас самих за собой в ту спокойную, сияющую бездну, и невозможно оторваться от этой вышины, этой глубины.... — Барин, а барин — промолвил вдруг Касян своим звучным голосом...

Пейзаж перервано за принципом контрасту, та легко бачити, що це зроблено майже випадково: бо як на таку мету, то потреба в ландшафтові ніяк не відповідає його колосальному розмірові. І цей пейзаж зроблено дуже добре, є навіть певна градація — він, так би мовити,

поетичніший, ліричніший від першого. Робота над словом і образом — саме тут видно, над чим автор працював. Він працював найбільше над тим, щоб пережитий ним момент передати з найбільшою точністю. Щось у цім моменті міняти, проявляти свою ініціативу йому, очевидно, й на думку не спадало. Він не тільки розповів усе як було, а ще й описав ті самі ландшафти, які були під час його зустрічі з Касяном, у спокійній певності, що «краще од природи не зробиш» і «красивіше од природи не напишеш».

Не обминеш тут міркувань на тему про роль ландшафту в літературі взагалі. Це питання стоїть узагалі в зв'язку з тематикою.

А ргіогі кажучи, всякий чисто досвідний матеріал може стати за базу для всякого чисто художнього твору. Коли це не було б так, то дуже довелося б обмежити мистецьку діяльність, і можна було б справді згори примушувати авторів вибирати теми, цебто утворити ту казарму, про яку мріють усі збоку настановлені «керівники» літератури. Але то а ргіогі, а на практиці сам матеріал повинен би (і справді показує) показувати той рід мистецтва, що має його обробляти. Скажемо, коли за цей матеріал нам правлять народні мелодії, то хоча й можна їх трактувати в літературній новелі, у лівій картині, у лівій скульптурі, але найприродніше місце для трактування отакого матеріалу є нотний папір композитора. Так само, скажім, ландшафти найкраще трактувати в малярстві, бо ландшафт не балакає й не кричить, а визначається найбільше фарбами й світами — тобто найлегше з таким матеріалом упоратися в малярстві. Отже, набутий людською головою досвідний матеріал до деякої міри сам командує, в якому полі його треба обробляти.

Але ж це лише до деякої міри. Скажім, малярство часто береться все ж таки за людей, хоча в людині — фарба найменш характерна ознака. Людина — дуже безбарвна істота. Скульптурою своєю людина куди цікавіша, та, може, найцікавіший зовнішній прояв людини — це її мова. Отже, найвигідніше трактувати людину у літературі,

менш вигідно в музиці, ще менш вигідно в малярстві. Незважаючи на те, навіть у малярстві людська тематика переважає над пейзажною. В чім причина?

Причина в тому другому моментові, що опреділює собою розроблення матеріалу, — в попиті споживача. Мистецький твір споживають не гори та ріки і не кедрі та платани, а самі люди. Опці самі люди й вимагають, щоб писалося про них, і малювалося їх, і взагалі мистецьки трактувалося б про них у першу чергу.

Найелементарніші інтереси людини — це народження і смерть. Коло цих найперших моментів довкола обертається все «велике» мистецтво.

У нас прийнято з презирством говорити про тих людей, що в газеті насамперед читають «отдел проісшествій». Більше того, за перших часів радянської преси ми не заводи́ли такого відділу в газетах узагалі. Тим часом «отдел проісшествій» є справді найцікавіше місце газети, бо він непосредньо й прямо трактує про порушення найперших інтересів окремої людини. Соромитися читати цей «відділ пригод» так само розумно, як соромитись їсти, перетравлювати їжу й плодити собі подібних. Одя соромливість є пережиток релігійних забобонів, переваги «духовної пици», переваги «душі» над «тілом».

Проте ця соромливість далеко не сягала і її держалися тільки про око людське. На ділі статеві питання, кримінальні романи і романи про те, як збагатів хлопець, що чистив чоботи, дають найпопулярніші, найбільш читабельні речі, бо вони не відходять далеко від найперших справ і інтересів окремої людини. З погляду релігійних організацій це зле, бо «людина повинна цікавитися високими матеріями», з погляду марксівського це не зле... і не добре, а це... факт, який треба використати в інтересах світової революції, який легко використати в цих інтересах, бо інтереси революційного класу тотожні в цілому з інтересами всього людства.

Таким чином, ми констатуємо, що існують основні, головні елементи тематики і що вони тільки й варті, власне кажучи, опрацювання. Любов, голод, смерть; любов,

насичення, народження — з цих тем не виходить широке мистецтво, те, що стає потім, у той чи інший спосіб, масовим.

Сперечатися з цим твердженням, стоячи на платформі історичного матеріалізму, — річ зайва, бо то є простий висновок з указаної платформи. Можна запитати: а що ж ті твори мистецькі, що трактують життя тварин і рослин чи, може, ландшафти, чи оті твори засуджені наперед на загибель?

Усамперед число таких творів страшно мале проти творів на вищевказані теми. Далі, почасти історії звірячі символізують історії людські. Нарешті — й це найважливіше — тварини оті саме таке місце займають у мистецтві, яке вони мають у колективним людським житті.

У Толстого десь наводиться приклад театральної вистави в дикунів-самоїдів. Дійові особи тієї трагедії: оленева самиця, олень і ловець-самоїд. Так, у такому оточенні олень може (і повинен) бути дійовою особою, бо на нім базується всеньке життя самоїдове. У житті ж культурних народів тварина стільки ж має місця, скільки в мистецтві тих-таки народів.

Як же бути тепер з ландшафтом?

Реально, поза людиною, ландшафт не існує. Корова має своє реальне буття і без споглядача — людини; ландшафт такого буття не має. Ландшафт є відношення поміж людським оком і неорганічною природою.

Отож ландшафт, узятий там, де його найкраще можна виявити, тобто в малярстві, є, власне, витвір митця у більшій мірі, ніж усякий інший матеріал. Вайлд сказав десь, що ландшафт — це є настрої, і він мав цілковиту рацію. Дивлячися на ландшафт, ми більше дивимось на митця, його індивідуальність яскравіше позначається тут, ніж, скажемо, на портретах чи жанрових сценах. Справді, той самий ландшафт різно виглядає в голандського митця XV століття і в сучасного імпресіоніста, а якась жанрова сцена, попри всій різниці в манері, давала б більше схожих точок для порівняння. Ландшафт є знайомство з психікою митця насамперед — він відповідає, отже, ліриці в літературі.

Яку ж роль відіграє ландшафт у літературі, де абсолютно бракує засобів для його виявлення? Способи виявлення, що їх дає література, — а саме слова — становлять тепер другу призму, окрім отої першої, і ми розглядаємо об'єкт уже в двократнім переломі. Справді: ландшафтна тема переломлюється тепер не тільки в оці й настроєві митця, але й у тім слові, через яке він цей настрій пробує передати читачеві. Суб'єктивність, авторська особа, виростають до грандіозних розмірів. Той письменник, що подає читачеві докладні ландшафти, знайомить читача тільки й виключно з своєю особою.

Тим-то у французькій прозі (найкращій у світі) ландшафту майже зовсім немає. В «Сентиментальнім вихованні» Флобера є така фраза (цитую по пам'яті), що описує природу в той момент, коли молодий чоловік уперше в житті зблизився фізично з женщиною: «...високі дерева, що стояли в садку, на мить хитнулися й знову замерли». Це все. На багато десятків сторінок роману це все. Читач може добре оцінити і силу цього пейзажу, і, головне, його роль в оповіданні. Дуже багато прикладів доцільного оперування з ландшафтом ми знаходимо також у Мопасана — там це максимум лаконічності і максимум «корисного ефекту».

Таким чином, ми бачимо, що ідея давати самий ландшафт, відводити якусь самостійну роль ландшафтові в літературі єсть ідея хибна, і то з двох міркувань. По-перше, ландшафт майже не дається виявитися в літературі; по-друге, він і взагалі не належить до перелічених угорі «кардинальних», основних тем мистецтва взагалі. Цим пояснюється той факт, що прекрасний поет-пейзажист Петніков зостався майже невідомий не тільки широким масам, але й критикам і навчителям словесності, що така сама доля найкращих творів Пастернака, що ті небагато ландшафтних віршів, що увійшли в загальну літературно-хрестоматійну помийницю, чи то, як прийнято висловлюватися, скарбницю, що ті вірші поспіль алегоричні, а не ландшафтні, приміром, «Утес» Лермонтова або його ж «На севері диком» (переклад з Гайне), де мова мовиться знову ж не про скелі й сосни, а про любов.

Тим часом у розглядуваному тут творі ландшафт займає дуже багато місця і, як ми спробували показати, він спеціально не організований, а подано його в порядку реєстрації особистих авторових переживань. Це стоїть у непосереднім зв'язку з усією, сказати б, лінією твору — «нотатками мисливця», так би мовити. З погляду пересічного читача, ландшафт цей усе ж таки не рівноцінний хоча б із діалогами в тій же таки новелі. Діалоги такий читач читає, а ландшафт обминає. До речі, у нас уважається за пристойний тон нападатися на такого читача, що читає тільки розмови і те, що стосується до механізму оповідання, а все інше, як: авторову філософію, ландшафти, виписки з наукових праць і цитати, пропускає. Тим часом такий читач тільки одбиває загальну структуру пересічної людської психіки: між автором і читачем попереду ніби складається контракт: автор береться розповідати цікаві речі (тобто речі кардинального значення для життя окремої людини), а читач зобов'язується приймати оці речі на віру і вбачати в них факти, принаймні на сам час читання. Отож коли автор цей мовчазний контракт порушує і починає, скажемо, оголяти прийом, тобто заводити читача в лабораторію свою, то читач буває незадоволений, але так само ремствує він, коли автор замість розповідати цікаві для читача речі, як слід було по контракту, починає привселюдно «прати перед читачем свою чисту білизну». Отож, коли автор розводить філософію, або пейзажі, або цитати, то читач має цілковиту рацію не читати відповідні місця, справедливо міркуючи, що фахівці філософи його постачатимуть, коли він схоче, філософією з перших рук, що ландшафтів словами не опишеш, а краще купити картинки, і що цитати куди краще читати в їхньому природньому контексті в первотворах.

Яку ж рацію, яке ж право має автор сподіватися, що його нотатки, сировий матеріал з його особистого життя знайдуть собі читача, і то читача прихильного?

Очевидно, що автор має рацію, коли його твір здобув популярності. За яких же умов твір, написаний всупереч

вимогам пересічного читача, здобуває популярності і навіть може зажити слави?

Згадаймо, що оповідання Пушкіна («Повести Белкина») стоять приблизно на рівні європейської техніки оповідань, що фабулу (plot) там розвинено в достатній мірі, що вони являють собою очевидну організацію матеріалу, а не просте ремігання життєвої жвачки, набутої прекраснодушним організмом. Але ж Пушкін ще цілком перебував під впливом французької літератури і, значить, тих вимог, що до цієї літератури ставив її читач. Не забудьмо, що з Тургенєва був і «поет»; у повнім збірникові його творів, окрім «стихотвореній у прозі», є ще кілька поем і десятки римованих, плохенької роботи, віршів. Тургенєв з'явився саме в той момент, коли розплодився читач російської прози, і під цього читача він і писав. Ясна річ, такий новонаплodжений читач російської прози не більше міг ставити до цієї прози вимоги, аніж свого часу читач віршів і драми ставив до Ломоносових і Хераскових. Він казав спасибі вже й за те, що було щось писане російською мовою, точнісінько як ми нещодавно дякували богові за те, що в нас був хоч Нечуй, а все ж таки Левицький, все ж таки український прозаїк, коли ми навіть Осадчого чи Свидницького держали за письменників, словом, на основі принципу: на безлюдді і Хома письменник.

У таку саме добу з'явилися й зажили собі навіть слави невеличкі письменники Тургенєв і Гончаров, що добре володіли російською мовою, та й по тому. Не можна, звичайно, закидати їм нерозуміння і невміння писати, адже ж вони обоє були знайомі з європейською літературою, ні, просто вони не вважали за потрібне морочитися з технікою, коли і так платилися гроші за сировий матеріал.

Поза цією причиною, були, звичайна річ, і інші, що сприяли створенню безфабульної протокольної літератури. «Кающийся дворянин» бажав себе побачити в дзеркалі і охоче читав свої «Записки охотника». Він зі скрутою на серці впізнавав себе в Обломові, в Лаврецькому, в Рудині і одпочивав над солодкими звуками

тургенєвських віршів у прозі, белькочучи «как хороши, как свежи были розы».

Таким чином, коли Тургенєву була охота роздягатися перед глядачем (не далі в тім, як до чистої білизни, а ніяк не до грішного тіла), то він знав, що глядач його не лякатиме, а навпаки, з деякою цікавістю буде розглядати.

Ми вже занотували, що власне вся робота, що її мав Тургенєв над сировим матеріалом своїх нотаток, це була робота над язиком. Вірші в прозі, ліричні уривки на штиб «Чуден Днепр», ландшафти, розписані язиком замість пензля, словом сказати, все те, що вчителі словесності вибирають для диктантів саме за чистоту і, так би мовити, самостійність мови, все це характерна ознака певної доби в літературі. Для того, щоб схарактеризувати цю добу точніше, досить прочитати тургенєвський такий ж вірш у прозі під назвою «Русский язык». «Во дни... тягостных раздумий о судьбах моей родины... ты один мне утеха и опора, о великий, могучий, свободный русский язык... нельзя не верить, чтобы такой язык не был дан великому народу».

Це ж та сама програма, що в шевченківському «... наша пісня повік не загине: от де, діти, наша слава, слава України», хоч і соціальні причини такої платформи були зовсім не однакові, ба навіть протилежні. Це той момент, що їх об'єднує. Це одночасно і той момент, що допустив існування нефабульної прози, «стіхотвореній у прозі» і такого іншого.

Треба сказати, що сучасна нова російська література, станувши на стежку, Андреем Білим протоптану, теж несе на своїм прапорі передусім «язик», тільки тепер звільняючись не від французької мови, а від мови руських класиків із Тургенєвим у тім числі. Занадто щільно була зв'язана вся тургенєво-надсонівщина з язиком певної епохи, щоб можна було б відійти від неї, не зруйнувавши цей «язик».

Звичайна річ, диктанти зробили своє діло. І досі широкі кола провінціальної інтелігенції, до яких, на жаль, доводиться часто зараховувати також інтелігенцію

українську, як на святотатство дивляться на всяку спробу показати, що Тургенєв і Гончаров третьюрядні письменники¹, а не «великие писатели», що російська проза взагалі починається з Толстого і Достоевського, що вплив попередньої прози на гімназистів і провінціальних письменників був страшенно шкідливий, що коли Тургенєв є стандарт, взірєць, то чого ж можна ждати, окрім диктантів на прекраснотушні теми, від його наслідувачів. Перед українською прозою стоїть негайна задача — оволодіти фабульною архітектурою в прозі, навчитися організовувати матеріал. Аналіз попередньої української літератури повинен не замазувати й не виправдувати анальфабетизм у цій справі наших нечуїв, а викривати його і встановляти як загрозовий приклад. Не можна облишити тут мовчанкою передмови Ніковського до нового видання «Миколи Джері» Нечуя. Не кажучи тут про непевну оцінку Нечуєвої політичної позиції, так би мовити, його ідеології, ми знаходимо, і то зовсім несподівано, як на Ніковського, зазнаки невірну оцінку Нечуя як прозаїка-повістяра. Писана в блискучім стилі етюдів Айхенвальда прекрасною, іскристою українською мовою, передмова Ніковського оцими своїми прикметами саме замазує перед очима читачевими убогість Нечуєвої техніки, неспроможність його опанувати матеріал.

Дуже знаменні слова Ніковського про фабульну вартість Нечуєвої повісті. Ніковський, уявляючи собі європейця-читача, погоджується з ним на «...малий і кволий драматизм ситуацій», на те, що сюжет у Нечуя «...мало розроблений, але все ж цікавий, що внутрішня діалектика повісті й зовсім слаба... і т. д.». І от на підставі цього Ніковський радить «європейцеві» прочитати самому всю повість і ознайомитися ширше з українською літературою, а означені вади пояснює темою самого твору та громадською тенденцією автора. Тема ця — кріпацтво.

¹ Це буває ясно для всякого, кому привелося хоч раз прочитати щось із Тургенєва в німецькому або французькому перекладі.

Звичайна річ, що нам треба радити європейцям прочитати повість Нечуя і ознайомитися з українською літературою, бо без нашої поради європейці самі, певне, не візьмуться до читання таких речей, як «Микола Джеря», а підождуть, поки українська література не почне скидатися на всяку іншу дорослу літературу. Я тільки не розумію, з чого тут бити себе в перси й задаватися, кепкуючи з того «європейця». Чи не краще було б звернути серйозну увагу на оці вади, не ховати по-страусячому голови під «тему — тенденцію», що нібито не дозволяють пристойно опрацьовувати матеріал. Чи не більше було б користі для читачів від цього, ніж від дифірамбів, та ще й кому! Хоч би ж хоч Коцюбинському, Стефаникові чи Винниченкові, а то, бачите, Нечуєві! Нечуї наша біда, а Ніковський хоче з них зробити нашу гордість. І те, що Нечуєва повість дає чималий матеріал, те, що Нечуї її написав непоганою українською мовою, справи ніяк не направляє, бо ж тим більше шкода, що це все зосталося сировиною. Продавати таку сировину за фабрикат — значить, знижувати рівень вимог споживача, заганяти його в хлів, замість виводити його звідти.

Через гімназії і інститути благородних дівиць вплив тургеневської й гончаровської прози набув колосальних, загрозливих розмірів. Так само, хоч і в куди меншій мірі, впливають на нашу молодь Нечуї та Грінченки, для яких літературна техніка була ділом підрядним, а за головне правила чистота мови і месіанство. У свій час ці письменники були дуже потрібні й дуже корисні. Тепер їх були б добре забули, якби не спроби відмолодження на штиб статті Ніковського, що, з презирством трактуючи сучасні вимоги до прози, затримують природній розвиток української революційної літератури.

Нечуї становиться на п'єдестал, забувається його тимчасове місцеве значення, канонізується, як мало не класик, третьорядний письменник. Ясна річ, які це може мати наслідки. Було б колосальним лицемірством на одній сторінці гукати про халтурну течію в сучасній літературі, а на другій сторінці вихваляти нечуїв.

Вертаюсь наприкінці до Тургенєва.

У Тургенєва є одне оповідання, що справляє враження на читачів самим розвитком подій. Це новела «Стучит». Даремно було б, одначе, вбачати і в цій новелі щось більше від простої реєстрації авторової пригоди. Тим часом оця новела справляє велике враження на людей, що звикли до тургенєвської манери, саме в силу свого контрастування з цією манерою. На жаль, треба думати, що просто цей епізод так-таки й трапився з письменником на ділі, отже, література тут ні при чому, а ми мусимо дякувати, по-перше, фортуні, а по-друге, нервозності пана письменника, але ніяк не його бажанню організувати матеріал.

Романи Тургенєва щодо фабульної обробки куди вище стоять і від його оповідань, і від усіх творів Гончарова. Незважаючи на наївність фабульної структури і на цілі озера ліричного одеколону, вони все ж таки виглядають як літературні твори на тлі хоч би й гончаровських романів. Ми завжди будемо вдячні Тургенєву за те, що він зареєстрував для нас хоча б Базарова, незважаючи на свою антипатію до «нігілістів». Російська літературна мова ще довго буде жити тургенєвськими зразками. Тим своєчасніше попередити зараз молодих письменників, щоб вони боялися, як зарази, тургенєвської манери писання, тургенєвського споглядального аполітизму, тургенєвської зневаги до організації матеріалу.

РЕЦЕНЗІЇ

Іван Дзюба

«ВОГНЕМ НЕ МОЖНА ЗНИЩИТИ...» МАЙК ЙОГАНСЕН: ПОЕТ, ФІЛОЛОГ, ТЕОРЕТИК

У грудні 1928 року в Харкові почав виходити дуже своєрідний місячник, який досі не має аналогій у нашій літературній періодиці, — «Літературний ярмарок» (встигло вийти дванадцять книжок). Його організувала група колишніх членів ВАПЛІТЕ (Вільної Академії Пролетарської Літератури), залишившись без свого друкованого органу після розпуску цієї організації та припинення випуску однойменного часопису. Над українським письменством уже збиралися чорні хмари. Посилювався політично-адміністративний тиск, розпалювали міжгрупову ворожнечу. За цих складних умов і, скажемо прямо, грізних обставин, новий журнал намагався боронити дедалі звужувану територію здорової мистецької творчості; ставив своїм завданням об'єднати кращі сили української літератури, надаючи свої сторінки представникам різних літературних угруповань, що підкреслювалося і в його назві: «Літературний ярмарок». Люди талановиті, вигадливі й дотепні «ярмарчани» дбали про яскраве художнє оформлення часопису (над ним працювали Анатоль Петрицький, Іван Падалка, Вадим Меллер та інші видатні майстри), і про свіжу, з інтригою, ба навіть епатажну подачу матеріалу. Цьому, зокрема, мали служити «інтермедії», гумористичне листування, вигадані дискусії за «участю» славетних митців і мислителів усіх часів та народів та інші форми містифікації.

Таку «начинку» журналові — кожному випуску від початку до кінця — мав забезпечувати хтось із провідних

письменників-«ярмарчан» (по черзі). Так от, число 3 (за лютий 1929 року) «оформив» Майк Йогансен, один із найактивніших співпрацівників «Літературного ярмарку», вельми популярний тоді письменник. Певно, це «ярмаркування» було йому до душі — відзначався дотепністю, ерудицією, вигадливістю, схильністю до ексцентрики; ці якості щедро виявилися і в його блискучих восьми інтермедіях, передмові та епілозі до третьої книжки журналу.

За традицією, журнал відкривався автобіографією, так би мовити, адміністратора відповідного випуску (дня ярмарку!). Отож, у третьому числі була «Автобіографія Майка Йогансена», яку написав... Іван Сенченко (один із взірців ярмарчанських пустощів!). Кумедно плутаючи реальний життєпис Майка Йогансена з фантастичною вигадкою, «автобіографія» виводить корінці його родоvodu з Латвії (по батьківській лінії, що й справді було так), Запорозької Січі (по материній лінії) та... з Іспанії, від самого Сервантеса (мовляв, один із його далеких предків по матері, запорозький козак, визволив з турецької неволі Анну, сестру Мігеля де Сааведри Сервантеса, й одружився з нею)... «І ось я, Майк Йогансен, — писав у „автобіографії“ Йогансен-Сенченко, — стою своїми двома ногами і расту разом із трьох європейських культур, я, що дев'ятьох літ з роду написав свій перший твір німецькою мовою і що свій останній твір присвячу своїй, колись вільній в майбутньому, голубій і прекрасній Іспанії». За жартівливою містифікацією крилися і реальні біографічні факти, й проникливі вказівки на характерні риси творчого обличчя Йогансена (європейський культурний ґрунт, романтично-ностальгічний потяг до умовно-олітературеної Іспанії тощо), і сягністе окреслення його літературних інтересів та занять («... я, будши поетом, сценаристом, романістом, лінгвістом, новелістом, автором граматик, поетик, словників, численних перекладів із мов усіх народів світу, в середині життя свого написав також і великі коментарі до коментарів великого

філософа Авероеса (малися на увазі згадані інтермедії — *І. Д.*) і тим ще раз обезсмертив своє ім'я»).

В «Автобіографії» містилося і таке пророцтво: «...Я, Майк Йогансен, умру в 1942 році і, оселившись в царстві тіней, буду вести розумні бесіди з Гезіодом, Гайне і Мітелем де Сааведрою Сервантесом. Але я буду говорити з ними українською мовою, бо вірю, що наша квітка часта батьківщина є діамант у гроні вільних народів світу». Як бачимо, небагато віку одвів собі Майк Йогансен (вустами *І. Сенченка*) — в 1942 році йому було блище 47. Але й до цього віку він не дожив — загинув 1937 року... Молоді й чесні, талановиті й палкі, мрійливі й задивлені в ілюзорне майбуття, люди цієї когорти не знали, що готувало їм життя в найближчі вже роки...

Народився Михайло Гервасійович Йогансен 1895 року в Харкові у родині вчителя німецької мови. Скінчив гімназію, а потім Харківський університет. «Захоплювався книжками з філософії. Рік 1919 — під враженням денікінщини — поклав різку лінію у світогляді; пристав до марксівського. Тоді ж почав писати вірші українською мовою; раніш писав руською», — читаємо у фундаментальному довіднику А. Лейтеса і М. Яшека «Десять років української літератури (1917–1927)».

Перша збірка поезій «Д'горі» з'явилася друком 1921 року. Але на той час її автор був уже досить відомий; його підпис — поряд з підписами Миколи Хвильового і Володимира Сосюри — стояв під «Нашим універсалом», зверненням «до робітництва і пролетарських митців українських», яким відкривався збірник «Жовтень» (Харків, 1921), одне із перших українських радянських літературних видань. Автори «Нашого універсалу», відмежовуючись від «існуючих шкіл і напрямів літературних», декларували нові шляхи і проголошували «еру творчої пролетарської поезії справжнього майбуття». Певно, як можливі зразки цієї пролетарської поезії уявлялися укладачам «Жовтня» вірші Володимира Сосюри «Роздули ми горно», «1917 рік» і М. Йогансена «Жовтень» та «Комуна». І справді, це було нове слово в молодому

революційному письменстві, спроба відповісти на головні політичні питання, які хвилювали сучасників:

Ти думаєш — що то Комуна:
Був ринок, а буде казарма?
Ні, друже: Комуна — це місто,
як море, як гори,
Таке біле і таке широке.
Боїшся, що буде в комуні сумно,
В суботу не буде церковного дзвону!
Ні, брате. Під дзвонів
червоні пеони додому
З роботи підуть комунари.

У світлі пізнішого досвіду — і життєвого, й поетичного — це вже здається наївним. Але тоді це була спроба естетизації нових соціальних емоцій, розширення ідейних і духовних обріїв поезії, підключення її до революційної енергії трудових мас. І в творчості самого Майка Йогансена це була принципова межа, що позначила перехід від суб'єктивістської романтики та сумовитої розгубленості перед життям — до романтики соціально активної і ідейно заангажованої. Саме таку еволюцію і засвідчила збірка «Д'горі», а ще дужче наступні — «Кроковее коло», «Революція» (1923), «Доробок» (1924). Водночас поезія Йогансена початку 20-х років відбивала драматизм світопочування українського інтелігента, який не міг і не хотів відгороджуватися од тривог і страждань свого народу, від тих явищ життя, що були пов'язані перипетіями громадянської війни, бандитизмом, руїною, голодом 1921 року... Цінними свідченнями цього світопочування залишаються його поезії «У дахів іржавім колосю» (1920), «Посуха», (1921), «Ви, що не знаючи мети» (1921), «Скоро Forte» (1921).

Збірка М. Йогансена «Доробок» була таке помітне явище у літературному процесі тих років, що вдумливий критик А. Лейтес у статті «Три книжки» («Література. Наука. Мистецтво», 1924, 23 листопада, № 46), поставив її в один ряд із збіркою Павла Тичини «Вітер з України»

та книжкою Валеріана Поліщука «15 поем», — як зразки «вростання в революцію», свідчення нового етапу розвитку свого власного і всієї української поезії. Особливо відзначив критик поему «Прометей» та вірш «Ленін» — «простий і ніби безхитрий в своїй будові», він «залишиться серед найкращих взагалі віршів, присвячених Іллічу».

Потім Майк Йогансен створює цикл віршів «Революція», «утопічну агітку» «Комуна» з п'ятнадцяти невеличких розділів, — що перегукується з агітпоемою Володимира Маяковського «Летающий пролетарий»; численні ліричні поезії, в яких відбилися його безугавні концепційні й стильові шукання.

Серед тогочасної літературної громадськості й професійної критики Йогансен мав репутацію поета з ґрунтовною філологічною підготовкою і теоретичною базою, уважного до форми, музикально чутливого, «ювеліра звукосполучень», «копача словарних надр». Свій тонкий «імпресіоністський» інструментарій, своє романтично-хизливе світопочування він дедалі дужче намагався підпорядкувати поважній думці, суспільницькій концепції, пануванню нових шарів соціального досвіду — історичної творчості трудових мас. Так у його поезію входить тема індустріалізації, так у його лірику входить ширше коло вражень революційно-будівничої дійсності. Спонукуваний тодішньою критикою до «реалізму» в трохи спрощеному розумінні цього поняття, а може, й сам прагнучи більшої тематично-зображальної конкретності, він згодом дещо втрачає на витонченості, вводить елементи прозаїзації та описовості, безпосередньої предметності, «випрямляє» складні музикальні візерунки свого вірша, але водночас прагне компенсувати втрати здобутками у сфері мовної палітри, спектру життєвих реакцій, напруженості соціальних емоцій, громадянської конструктивності, якою вона тоді уявлялася. Він хотів, щоб це була творча еволюція, а не творчий регрес. Але таке тоді — на зламові 20-х і 30-х — давалося вже важко.

1930 року Майк Йогансен видає «Збірку вибраних віршів». На його думку, це мало бути прощання з першим етапом поетичної творчості — і початок другого. Він підкреслював це в передмові. Але за своєрідною метафорикою самохарактеристик тут вчувається і драматизм поетового становища, яке визначалося не лише органічністю внутрішньої еволюції, але й тиском зовнішніх умов та вимог, імперативністю ідеологічних та естетичних претензій, які висували тодішній літературі від імені нібито суспільства.

«Ці вірші про любовний сад природи, — писав Йогансен (його слова не треба розуміти буквально, бо у збірці були вірші далеко не тільки про любов чи природу; він має на увазі, мабуть, взагалі поезію „матерії життя“ — *І. Д.*), — є лише одна з книг мого життя. Я скінчив її, мені здається, що я її скінчив. Друга ж книга допіру почалася. Й перший розділ — вірші про Комуни — виходять окремо. Байдуже, що ті дві книги писано водночас — бо перша з них умирала, а друга народжувалася. Як Лютер Бербанк, я плекав першу, оцю книгу. В галуззя, листя і кору словорослів я ловив хлорофіл неголосних, заглушених променів звукового сонця. Я виростив яблука, що мали смак дієзу, і кактуси з тріольним соком. Так скінчився сільськогосподарський період моєї творчості і почався період індустріальний. Замість вирощувати звукові сади, я спробую перетворити звукову енергію на електричну. Коли звук мій замовкне в скляних стінах елемента і почне крутити якорі — я виготую другу і останню — книгу вибраних віршів».

Мабуть, на цьому самонастановленні позначилася і тодішня вульгаризаторська орієнтація естетичної свідомості на соціальну утилітарність поезії. Та у відгуку на цю орієнтацію в Майка Йогансена було й своє індивідуальне, зумовлене особливостями його хисту, в якому майстровитість переважала над інтуїцією, раціоналістичність — над чуттєвістю, теоретично підготовлена конструкція над емоційною стихією (можна пригадати небезпідставну характеристику Володимира Коряка:

«Майстер слова. Ювелір форми. Пишне диво. Залюблений у Комуна соромливо й інтимно. Роздум бере гору над уявою... Дуже вчений, і це — біда його й козир водночас»). Але та «остання книга» віршів, яку обіцяв М. Йогансен і на яку покладав не позбавлені творчого честолюбства надії, раніш вийшла, ніж сподівався, і не стала тією, що він думав. Це була збірка «Поезії» 1933 року, в якій нічого принципово нового не було. Намірених нових етап поетичної творчості, нова її якість — по суті, не відбулися. Суспільна й духовна атмосфера цьому не сприяла. Здається, М. Йогансен фактично полишає поезію — і чинить чесно стосовно свого таланту: фальшивих і ганебних творів, яких немало в літературі тих літ, з-під його пера не виходило. Зокрема, не траплялося мені в нього вчитати й неминучих тоді славословів Сталінові...

30-х років Майк Йогансен пише і видає переважно прозу. Цей жанр не був для нього новина. Ще 1925 року під псевдонімом В. Вецеліус він видає авантюрно-пригодницький роман «Пригоди Мак-Лейстона, Гаррі Руперта та інших». Роман вийшов у десяти випусках величезним на той час тиражем — сто тисяч примірників. Треба нагадати, що на той час хвиля західноєвропейської, буржуазної авантюрної белетристики заповонила і наш книжковий ринок, і молода радянська література робила перші спроби протистояти цьому потокові, створити власний пригодницький роман (згадаймо «Мес-Менд» Марієтти Шагінян), а фактично багато що запозичувала з нього. Тож про твір В. Вецеліуса критик Фелікс Якубовський у статті «До кризи в українській художній прозі» («Життя й революція», 1926, № 1) слушно зауважив: «Це — перший конкурент перекладній західній літературі, або в кожному разі намагається таким бути». Водночас він відзначав не дуже вдале наслідування стилю О. Генрі, прийомів Едґара По, Вільє де-Ліль Адама та інших західних письменників. Тепер про цей твір відомий дослідник Василь Півторадні написав статтю «Перший пригодницький роман на Україні» («Вітчизна», 1980, № 1).

Наступними роками М. Йогансен видав кілька збірок оповідань. Він прагнув культивувати на українському ґрунті конструктивно підкреслений гострий сюжет, новелістичну динамічність, але багатства матеріалу та глибини обробки йому нерідко бракувало, тож небезпідставні закиди тодішньої критики в поверховості, ескізності, зіжмаканості. Проте в його прозовому доробку є і речі яскраві своїм експериментаторством: такі оригінальні, що їм нема аналогій в усій українській белетристиці. Маю на увазі повісті «Подорож ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки прекрасної Альцести у Слобожанську Швейцарію» та «Неймовірні авантюри дона Хозе Перейра в Херсонському степу» (видрукувані в «Літературному ярмарку» — відповідно в грудневій книзі за 1928 рік та в липневій за 1929). Умовні екзотичні персонажі цих повістей (а докторові Леонардо та прекрасній Альцесті Майк Йогансен присвятив і не один вірш), мабуть, виникли з романтичних поривань автора, перемір'яних уципливою самоіронією, і мали задовольнити його ностальгію за небуденним, нетутешнім, присмачену примирливим гумором. Сюжет і конструкція творів виразно пародійні, з комічною демонстрацією типових прийомів авантюристичності. Оповідь перейнята тоном жартівливої містифікації, коли автор весело дурить читача, бавиться різними вигадками, перетворює одних персонажів на інших (наприклад, іспанського мандрівника дона Хозе Перейру — на члена степового окривиконкому Данька Харитоновича Перерву і навпаки), повертає події так, як йому заманеться, покликаючись на «закони сюжету» тощо.

Отже, маємо рідкісні в українській літературі (власне, перші) зразки комічно-пародійної прози, небезвідносні до традиції Лоренса Стерна. Але є в цих творах і дужий ліричний струмінь, пов'язаний з «демонстрацією» та переживанням картин природи, з відкриттям краси Слобожанської Швейцарії — узбережжя Сіверського Дінця — та степів Херсонщини. Власне, природа з її чарами, таємницями, барвами, пахощами; природа в усій

її насиченості життям; природа, що постає перед «виспеціалізованим» зором і чуттям подорожанина-естета, — це і є істинний герой обох повістей. Сам Майк Йогансен казав, що, на відміну від звичайної прози, в якій на тлі статичної природи відбувається рухливе життя персонажів, він хотів створити прозу, де б на тлі статичних персонажів відбувалося рухливе життя природи...

Ширше підходячи, можна сказати, що М. Йогансен започаткував ту традицію, що озвалася в українській «химерній прозі» 60–70-х років.

З інших прозових творів Майка Йогансена варто відзначити його мисливські та природничі оповідання, книжки для дітей, нарисові книжки «Подорож у Дагестан» (1933) та «Кос-Чагил на Ембі» (1936) — останні дві були помітним внеском у розробку українською літературою інонаціональної тематики, у висвітлення життя народів СРСР.

Перших пореволюційних років, коли до літературної творчості потяглася робітничо-селянська молодь, великого значення набула справа її професійного мистецького навчання. Популярні стали всілякі підручники, порадики, курси, самонавчителі літературної майстерності тощо. «Як навчитися писати вірші», «Як писати оповідання» — такі назви звабливо дивилися з обкладинок багатьох видань. На Україні активно причетний до цієї роботи був Майк Йогансен. Мав для цього всі підстави — славився своєю ерудицією та інтересом до питань теорії. Ще 1922 року в Харкові вийшла книжечка «Елементарні закони версифікації». У № 2 «Вапліте» за 1927 рік він виступив зі статтею «Аналіза фантастичного оповідання». Втім, вона мала не лише популярно-навчальний характер, а й літературознавчий. Наступного року в Харкові вийшла книжка Йогансена «Як будуватися оповідання. Аналіза прозових зразків», що містила розгляд новел Баррі, Велза (Уелса), По й Тургенева. Методологічно й теоретично вона, як на сьогодні, найваж і суб'єктивна (та й тоді зазнала і багато в чому слушної

критики), але конкретні спостереження над майстерністю класиків — цікаві.

Захоплювався Майк Йогансен і перекладацькою справою, мав неабиякі філологічні зацікавлення, про що можна прочитати, зокрема, і в спогадах про нього Ігоря Муратова («Прапор», 1972, № 5).

Сьогодні мало хто знає, що він (разом з Юрієм Тютюнником) був і автором сценарію «Звенигори».

Треба згадати і його активну участь у діяльності різних літературних угруповань («Жовтень», ВАПЛІТЕ, «Гарт» тощо), у редагуванні літературних видань (від «Універсального журналу», якого редагував разом з Юрієм Смоличем, до «Літературного ярмарку», в якому активно співпрацював). У літературній періодиці 20-х років часто подибуємо його екзотичне прізвище. І от що цікаво: тоді ні з ким не панькалися, не щадили самолюбств і репутацій, майже про кожного можна знайти щось полемічно-злостиве, вороже, глумливе. А от про Майка Йогансена мені такого майже не траплялося. В гіршому разі — суворі, але стримані критичні зауваження. І дуже часто — помірковані, доброзичливо-жартівливі згадки: «Наш ніжний друг із романтичного кварталу», «наш класичний філолог», «поет, філолог і теоретик»; і навіть Остап Вишня у дружній пародії на Миколу Зерова висловився щонайделікатніше: «Йогансен — тонкий, блідий і вибачливий. Стоїть на теоретичному ґрунті». Видно, було в ньому щось роззброюючо-привабливе. Видно, його любили. І покладали на нього надії. Та не його вина, що не всі з цих надій він устиг справдити. І що потім Володимиру Сосюрі довелося згадувати його в «Розстріляному безсмерті»: «Й заходить тихо у кімнату Печальний Миша Йогансен...».

Колоритна і трагічна постать Майка Йогансена привертає дедалі більшу увагу дослідників історії української літератури. Зокрема, слід назвати ґрунтовні розвідки Юрія Коваліва «До характеристики творчості М. Йогансена» («Радянське літературознавство», 1985, № 12) і «На шляху до романтики буднів» («Вітчизна», 1987,

№ 4). Але твори його досі не перевидано (тільки окремі поезії передруковано у збірках і в публікаціях у періодиці та 1968 року вийшла книжечка для дітей «Кіт Чудило»). Давно вже час дати українському читачеві гідне за обсягом і добром творів видання цього талановитого й різнобічного автора, познайомити з його багатого спадщиною, в якій немало такого, що не втратило ваги й сьогодні, що поглиблює наше уявлення про свою національну культуру.

В одній з Йогансенових інтермедій до третьої книжки «Літературного ярмарку» великий Аверроес каже: «вогнем не можна знищити Коментарі», — маючи на увазі випробовування, що випали на долю його славетної праці. Чи не нагадає це пізніше булгаковське: «Рукописи не згорають»?! Настав час повертати народові те, що не згоріло.

Степан Крижанівський

РОМАНТИК РЕВОЛЮЦІЙНОГО СЛОВА

I.

Слово про Майка Йогансена годилося б почати з визначення його місця у літературному процесі 20-х–30-х років, тобто з постання і розвитку романтичної течії в українському соціалістичному мистецтві. Але ім'я цього визначного поета настільки призабуте (навіть після реабілітації не вийшло жодного видання його творів, крім кількох п'єс для дітей), що є потреба нагадати біобібліографічні дані.

Михайло Гервасійович Йогансен (псевдоніми В. Вецеліус, М. Крамар) народився 16 (28) лютого 1895 р. в м. Харкові у сім'ї вчителя німецької мови, що походив із Латвії (в окремих матеріалах є вказівка на його шведське чи норвезьке походження). Майбутній поет скінчив гімназію, історико-філологічний факультет Харківського університету, як він сам згадує: «Захоплювався книжками з філософії. Рік 1919 — під враженням денікінщини поклав різку лінію у світогляді; пристав до марксистського. Тоді ж почав писати вірші українською мовою; раніше писав російською».

Вперше, і досить активно, М. Йогансен заявив про себе у 1921 р. у журналі «Шляхи мистецтва».

В українську радянську літературу він прийшов, сказати б, у «другому ешелоні», разом із В. Сосюрою та М. Хвильовим. Утрюх вони й підписали відомий «універсал» у збірнику «Жовтень» (1921). Тоді ж вийшла перша поетична книжка поета «Д'горі». За нею побачили світ «Кроковее коло» (1923), «Революція» (1923), «Пролог до комуни» (1924), «Доробок» (1924), книги прози, літературознавчі дослідження «Елементарні закони

віршування» (1922), «Як будеється оповідання» (1928). Остання викликала безліч критичних стріл на адресу автора за деякі формалістичні тенденції та парадоксальні твердження.

На 1929 рік припадають його виступи із творами для дітей (переважно у прозі). Того ж року — дві книжки гуморесок «Луб'яне решето» та «Солоні зайці», що вийшли у гумористичній серії «Весела книжка». Тоді ж Майк Йогансен починає працювати у жанрі нарису і так званої «хімерної» прози, про що свідчить назва повісті «Подорож ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки Альчести у Слобожанську Швейцарію» (1930). Поетичний набуток того часу умістився в новій збірці «Ясен» (1930).

Не перераховуючи всіх дальших публікацій — віршів, прози, творів для дітей, — назовемо кілька найголовніших, а серед них були і «підсумкові» книжки: «Балади про війну і відбудову», «Поезії, т. I», «Подорож у Дагестан» (усі — 1933) і вже останні, «Кос-Чагил на Ембі» (1936), «Джан та інші оповідання» (1937).

Автор цих рядків добре знав Майка Йогансена, більше того, любив його. Це був міцний і доброзичливий чоловік, мисливець і рибалка, мандрівник, вчений-лінгвіст. Михайло Гервасійович викладав у нас, в Інституті профосвіти (згодом — університеті), загальне мовознавство. Інтелігент нової формації, він був невтомним шукачем та експериментатором у поетичному мистецтві.

Був членом літературних організацій «Гарт», ВАПЛІТЕ, «Техно-мистецька група А», згодом став членом Спілки радянських письменників України.

За сімнадцять років активної творчої діяльності письменник видав вісім збірок віршів, десять книжок прози, в тому числі дві — гуморесок, п'ять книжок нарисів. До цього слід додати чотири збірки для дітей, ряд перекладів.

В усьому цьому доробку (саме Йогансену належить заслуга введення цього слова у літературний вжиток)

найважливіше місце належить поезії. Хоч з передмови до підсумкової збірки відчувається, що свою поетичну програму він вважав в основному вичерпаною, та хто-зна, як би склалась його дальша доля, куди б іще сягнула творча уява, якби життя письменника раптово не обірвалося (27. X. 1937) внаслідок обмови його чесного імені та репресій в часи сталінізму.

Досить багато писала про Йогансена й критика. Він належав до романтично-революційної течії, мав неповторні риси творчого обличчя, свої теми, коло образів, свій стиль, про що ми скажемо згодом. Відомі критики О. Білецький, О. Дорошкевич, М. Доленго, Д. Загул (Тиверець, Майдан), М. Зеров, В. Коряк, О. Лейтес, А. Лебідь, П. Филипович, А. Шамрай, Ф. Якубовський говорили про нього як про майстра, хоч і вказували на різні похибки та невиправдані новації.

Наведемо дві такі характеристики:

...Йогансен — це типовий ювелір словосполучень, талановитий копач словесних надр, філолог поезії. Майстерність його в царині алітерацій — безперечна. Він спочатку здається рафінованим декадентом Верленівського типу...

Але далі критик, навівши строфу його «Жовтневого маршу» як зразок переходу «від осінніх барв до сурмових звуків», вважає, що «Йогансена, ювеліра-філолога, переманетила епоха Жовтня» (О. Лейтес).

Інший відомий критик, В. Коряк, у своєрідному есе «Шість і шість» (1923) дає стислу, але змістовну характеристику поета:

Майстер слова. Ювелір форми. Пише дивно. Залюблений у Комуни соромливо й інтимно. Роздум бере гору над уявою. Що дасть — не знати. Перед ним, як то кажуть, ціле життя, а гевал з нього добрячий, хоч і пише про хвору душу. Дуже вчений, і це біда його і козир водночас.

Та справжнє кредо поета з граничною щирістю висловлене ним самим у першій його великій прозовій повісті

«Подорож ученого доктора Леонардо...» (1930). Хотілося б навести цей монолог повністю, але процитуємо лише виїмки:

Я люблю пролетаріат за те, що він узяв мене за руку і веде з собою на верховиння історії. Я поважаю пролетаріат за те, що він мій вождь і мій учитель, і я ніколи не брався його нахабно вчити, і безсоромно претендувати на роллю його вождя мені, слабому і капризному інтелігентові. Я поважаю пролетаріат за те, що в своїх книгах він навчив мене політичної економії і філософії і з вуст робочої молоді своєї навчив мене про роль віршів у будівничім процесі. Як мій товариш пролетаріат, я люблю футбол, американський фільм, авантюрний роман, риболовлю, полювання й природу.

Але найбільше я люблю пролетаріат за те, що він — Майстер, за те, що він робить Річ, і через те тільки він може зробити світ. Я признаюся, що я давно і безнадійно закоханий у Речах...

І коли я пишу, я пам'ятаю, що мій Майстер, мій Товариш, хоче, щоб я робив добрі Речі у своїм ремесві. Я сподіваюсь, що в своїм невеликім ремесві я зроблюся такимож Майстром, як мій товариш-пролетаріат.

II

Кілька слів про формування революційно-романтичної течії в українській радянській літературі, в якій Йогансен був помітною постаттю.

Різними шляхами, через модернізм, його різновиди — символізм, неокласицизм, акмеїзм, навіть футуризм, приходила до революційної поезії перша фаланга поетів, яка почала свій шлях ще до Жовтня або зразу ж після революції: В. Чумак, В. Еллан-Блакитний, П. Тичина, М. Рильський, М. Семенко, Д. Загул, В. Поліщук, В. Кобилянський, В. Сосюра, В. Бобинський, В. Ярошенко, І. Кулик.

І вже тоді всередині цієї неоднорідної структури окреслювалися дві течії — реалістична й романтична.

Представники лівої інтелігенції сприйняли Жовтневу революцію як свято, як визволення від кайданів старої моралі, як постання нової естетики, як заклик до новаторства. Епоха революції та громадянської війни бачилася їм у високих героїчних тонах; їх герой був відданим солдатом революції, а майбутнє, — принаймні до перших кроків непу, — бачилося в планетарних масштабах, малювалося як обриси нового комуністичного ладу, навіть у напівутопічних формах та виявах.

Подібний процес бачимо в Росії, Білорусії та інших національних літературах.

Творчі прямування М. Бажана, М. Йогансена, Ю. Яновського, Є. Плужника, навіть ураховуючи, що індивідуальний шлях і почерк у кожного був своєрідним і неповторним, мали спільну основу.

Але й цим не вичерпувалося багатоголосся романтичної течії. Якщо розвиток Д. Фальківського та Г. Косяченка йшов тим же трибом, що Плужників, то молодіжна, комсомольська плеяда (назвемо тільки найчільніших її заспівувачів — П. Усенка, О. Влизька, Л. Первомайського) обрала провідним мотивом своєї пісні не мінор, а мажор; вона першою почала утверджувати художньо «романтику буднів», тобто романтику будівництва нового світу, нового ладу, нової моралі, нової краси.

Та й цими двома різновидами чи відгалуженнями не вичерпується потужна романтична течія. Певними формальними якостями прилягали до романтиків численні поети «Плуга», знову ж назвемо тільки найталановитіших — В. Мисик, А. Панів, О. Донченко. Мимоволі постає питання: а чи не були романтиками й самі неокласики?

Звичайно, поміж реалістами та романтиками не було якоїсь непрохідної межі. Ми тут не будемо вдаватися до дефініцій, беручи явища романтизму, романтики у їх загальнозживаному значенні, маючи на оці перш за все своєрідність романтичної типізації — незвичайність характерів у незвичайних обставинах.

Щоб простежити, як формувалася романтична течія, повернемося до витоків, зокрема до творчості Майка Йогансена. Перш за все треба зазначити його оригінальність — він нікого не повторив, і його поезія не схожа на жоден із типових зразків; вона — самобутня, навіть враховуючи не тільки її плюси, а й її мінуси, про що скажемо далі. Є багато спільного у нього не так з М. Важаном, як з Ю. Яновським (і той, і другий виступали також у прозі, перемежуючи прозовий епос віршованою лірикою).

Дотримуючись історичної точності, відзначимо, що М. Йогансен виступив раніше обох своїх молодших товаришів, підписавши разом із В. Сосюрою та М. Хвильовим згадуваний уже маніфест «Наш універсал», що був своєрідною передмовою до збірника «Жовтень» (1921) і адресувався «до робітництва і пролетарських митців українських». І хоч у ньому немає слів «романтизм» та «романтика», але він весь напоєний передвістям нового мистецтва:

Не з негативною програмою руйнування того, що саме розкладається, ідемо ми торувати нові шляхи, а яко співці живої творчості пролетаріату, яко поети-піонери в яскравий світ — комунізм.

...Наші лави крилаті споюватимемо залізною дисципліною робочих ритмів і пролетарських метафор. В цьому попередники наші й пророки Шевченко і Франко.

Мову українську беремо яко певний і багатий матеріал, даний нам у спадщину тисячолітніми поколіннями батьків наших — селянства українського.

Перетворимо, переплавимо, перекуємо ті скарби селянські на нашій фабриці, в огні нашої творчості, під молотами наших зусиль одностайних.

Ця щиро написана декларація відповідала творчим устремлінням українських поетів-робітників В. Сосюри та М. Хвильового, лівого інтелігента М. Йогансена, який, за його власним визнанням, був її автором.

III

Найвлучніше, а одночасно й найлаконічніше, схарактеризував свій творчий шлях сам поет у «Передньому слові» до підсумкової книжки своїх поезій (1933):

Як усякий сильний поет, я написав багато слабих віршів, чимало середніх і небагато сильних. У цій книжці я зібрав усі. Читаючи її, ви перейдете від стихійної революційності юнацьких літ через манівці романтики чистого слова до балад активного учасника великої соціалістичної будови.

Відповідно до цього ділимо поетичну творчість М. Йогансена на три основні етапи.

Як ми вже згадували, із перших чотирьох збірок: «Д'гори», «Крокове коло», «Революція» та «Пролог до комуни» — автор створив підсумкову книжку першого етапу «Доробок». Наступну збірку «Ясен» автор назвав «поезій книгою другою». У тих перших книжечках була відчутна стихійна революційність молодого українського інтелігента, у «Ясені» превалювала «романтика чистого слова» філолога за фахом і покликанням, за спадкоємними традиціями, а в пізніших, що вийшли після 1930 року, помічаємо наявний перехід від лірики до епосу, до «балад активного учасника соціалістичної будови».

У творах раннього періоду було немало туманних імпресій, які згодом довелося розшифровувати прозаїчними підзаголовками, як у вірші «У дахів іржавім колосю» — «бандити наступали на місто», у вірші «Місяць» — «богам і білим кінець», хоч у поетичному контексті це звучало так:

Дотанцює білий Блазень
Уночі танець останній,
Сіє сіль, суетиться і казиться...
— За горами бреде світання.

Але було в поета і немало віршів прямого публіцистичного звучання, як-от «Комуна» чи «Жовтневий марш», де «ювеліра-філолога перемагнетила епоха Жовтня».

Поступово соціальні мотиви пробиваються крізь ко-ру суб'єктивних імпресій, асоціацій з життя природи. Чи не таким же шляхом ішов до соціальних мотивів і оспівування нового героя від «Вілих островів» через «Синю далечінь» до «Крізь бурю і сніг» і М. Рильський?

Майк Йогансен, дотримуючись чуття художньої міри, не вважав за потрібне висвітлювати все, що мали сказа-ти самі образи, а, довіряючи кваліфікованому читачеві, творив поезію нюансів, натяків і настроїв, що, як у вірші «Травень», являли цілісну картину:

Як налетіли птиці травня,
Загомоніли, завели,
Поцілували очі плавань
І розплескалися в імлі.

І тільки в циклі «Скоро форте» про революцію мови-лося досить ясно: «Буря штурму, шквалу сигнали, ско-ро форте. Чуєш, сурми? Чуєш, заграли?»

Хоча в багатьох творах Йогансена відчутне велике зами-лування красою природи, усе ж він є поетом-урбаністом; разом з тим, незважаючи на стихійність романтичного пориву, є він поетом-філософом. Власне, тому його ліри-ка одним із провідних тогочасних критиків і була названа «роздумливим інтелектуалізмом» (О. Дорошкевич). Цей інтелектуалізм підсилювався й науковими студіями, та-кими як «Елементарні закони версифікації (віршування)» та підручник «Український язык» (1923).

Слід сказати, що в деяких зовні химерних віршах пер-ших книжок поета дуже вигадливо переосмислюються фольклорні мотиви і форми. Еволюція поета та його лі-ричного героя йшла лінією романтизації щоденної, живої, суперечливої дійсності, теж по-своєму утвердження «ро-мантики буднів». Як слушно зазначає Ю. Ковалів у стат-ті «До характеристики творчості М. Йогансена» (ж. «Рад. літературознавство», 1985, № 12), поет відчув, що засоби гіперболізації для показу величі революції (т. зв. космізм) виявилися недостатніми, бо «конкретність — близькість

До речі, пояснюючи походження свого прізвища, він пише вірш «Дощ», присвячує його «Моїй Латвії», називає її своєю прабатьківщиною і закликає: «Ходімо з нами скорій, ось рука моя й серце — іди ж, моя маленька країно». Такими шляхами утверджується в українській радянській поезії мотив інтернаціоналізму, дружби народів.

В написаних тоді ж, у 1921–1923 роках, поемах «Комуна» та «Революція» Йогансен лишається невтомним експериментатором. Його новації не тільки в галузі змісту, а й у галузі версифікації, фоніки одержували від прихильних критиків схвальні епітети: «ювелір словосполучень», «чудовий майстер алітерацій». Але майстерність поета як лірика (поєми також мали ліричний характер) полягала і в осягненні нових тематично-ідейних сфер, серед яких перше місце займала «комуна». І хоч ми не забуваємо сказати, що в її зображенні просвічують навіть утончені ноти, загалом же її обрис малюється досить реально:

Забудуть бруд, і піт, і кров, і нечисть,
Що закаляли наші мужні руки,
Вагу, що винесли наші потужні плечі,
І пам'ятатимуть самі зелені звуки.
(*«І знову йду напровесні...»*)

Серед основних рис цієї обітованої землі чи не на першому місці індустріальне оновлення країни («Добуваємо метал»), це — приязна й щира душа робітника («Весна»), загалом емоціональне передчуття майбутньої науково-технічної революції. Тема індустріального оновлення на всіх етапах творчого шляху лишається в Йогансена однією з провідних:

Люблю машину. Вона блискуча й гостра.
Люблю й ненавиджу: вона, мов жінка,
Ласкава й ловка, але не любить, коли я п'яний,
І не пускає ні на хвилинку.
(*«Завтра знов до верстату...»*)

Не приховаємо, що експериментаторський, тобто зарані задуманий елемент іноді й «псує враження» від того чи іншого ліричного вірша М. Йогансена, оскільки в ліриці найбільше ціниться момент сповідальний, вибух пристрасті, імпровізаційність ситуації, одномоментність реакції на дійсність. У Йогансена ж часто буває навпаки, і тоді, як у «Пісні», з'являються штучні побудови («грай, зграє, грай, край краї вкрай»). Але ось поряд — теж розмисловий екзерсис, медитація, а він став окрасою нашої поетичної лєнініани. Це вірш про Леніна, написаний у дні всенародного трауру:

Дві тисячі літ були б ви Богом,
У храмі стояв би ваш мідний геній,
За тисячу з вас зробили б святого,
Тепер ви просто — товариш Ленін.

Дуже знаменно, що у цьому вірші вже тоді прозвучала родоначальна нота заперечення культу, раніш, ніж були зроблені перші кроки у цьому напрямі:

Утніть, поети, похвальних пеонів,
Величезні розвідки жарте, вчені,
Ні, вам не вдасться зробити ікони
З нашого, людського, імені: Левін.

Якщо в маленькій поемі «Револуція», яка видається цілним організмом, уславлюються різні вияви революції: від того, коли Прометей піднявся з чотирьох на дві ноги і, взявши огонь із запаленого блискавкою дуба, повстав проти Зевса, через повстання рабів, які вбили своїх центуріонів і рушили на Рим, і далі до сучасності, коли із заводів вийшов робочий гурт і за «тисячолітній стогін» уразив пана в серце. Але ось настала вже комуна, і вона несе з собою провіщення всесвітньої науково-технічної революції, коли «люди линуць далеко за обрій землі», а головним ворогом людства залишається смерть — останній тиран в океані комуни. Поема завершується націвупічним «прозрінням», коли «у цвинтарях книгозбірень, у поемах забутих поетів, у якійсь старовинній Леніна

й Маркса науці розкопають люди одне напівзамерзле забуте слово. І слово це буде: Революція».

У цьому високому славленні революційної дії, гімнові науці й людині, поет, крім смислових, ставив і певні мистецькі цілі, зокрема оновлення епітета: «кострубаті руки», «дика розпука», «хмарні гори», «всесвітові струни», а також і звукопис: «Прометей підвівся руба», «люта імла», «забуті заводи», «димні домни», «з громом вийшов робочий гурт», «верхів'я гірних гаїв» та інші, ніби підтверджуючи своє кредо, висловлене в автобіографії: «І у віршах своїх, і в прозі, і в теоретичних статтях неуклінно старався підняти українське слово до європейського рівня».

Йогансен прагнув свої новації оперти на національні традиції, однак не все йому в його експериментальних спробах вдавалося, зокрема в поемі «Комуна», куди він включив і раніше написані вірші, і пізніші. Це не пішло на користь поемі; неперероблена «Комуна» куди краща від переробленої, бо, зрештою, кожен вірш належить не тільки своєму авторові, а й своєму часові. Ось чому ми воліємо читати один із хрестоматійних віршів поета у першоваріанті:

Ти думаєш — що то Комуна,
Був ринок — а буде казарма.
Ні, друже, Комуна — це місто як море, як гори,
Таке біле й таке широке.

Боїшся — буде в комуні сумно,
В суботу не буде церковного дзвону.
Ні, брате: під дзвонів червоні пеони додому
з роботи підуть комунари.

Із тих поетичних мріянь голодного 1921 року поставав обрис майбутнього суспільного ладу: «Рудокопи — поети, матроси — лірики моря», «люди — як поле пісень і пшениці», «над ними білі крила небесних будівель».

У написаній дещо згодом поемі «Комуна» (1923–1924), названій самим же поетом «утопічною агіткою»,

зрештою, провідний мотив той же. Поет малює оновлене місто, що стоятиме серед поля чи лісу... В поемі є місця натуралістичні, навмисне знижувальні, як-от «єднайтеся, пацани усіх країв, утріть носи своїм батькам», «гей, молоді, не сосюртеся, чуєте... застроміть два пальці в рота і блюйте, поки не виблюєте з себе Азії». Його викрикований пафос — проти «родимих і чужих людодів», він провіщає майбутню машинізацію, електрифікацію, співає свій «псалом залізу» і людям, що взяли в руки керма «арцимашин»:

То в думання заходить, як гігант,
Що народився сам із думання й борні,
Не Александер, не Наполеон, не Кант,
А слюсар по ремонту на землі.

Поема кінчається розділом «Машина мріє». Думається, що читач, зустрівшись з М. Йогансеном після півстолітньої розлуки, знайде зерна правди, краси й істини, якими одухотворялася його поетична уява.

IV

Наступним етапом, якісно відмінним від першого, була творчість М. Йогансена другої половини 20-х років. Серед бурхливої дійсності, в запалі літературних, а то й політичних дискусій, поет «забирав слово» головним чином для проповіді конструктивістських тенденцій. Будучи одним із adeptів створеної ним разом із О. Слісаренком та Ю. Смоличем «Техно-мистецької групи А», Йогансен і в поезії, і в прозі вів свою окрему ноту. Іноді, як у «Подорожі ученого доктора Леонардо...», шляхи його поезії і прози перехрещувалися, уже народжуючи і його «третю пристрасть» — документально-нарисову літературу, що займала немале місце у поетиці конструктивістів, як і колишніх футуристів-«лефівців». Не один Йогансен, а й Поліщук, Яновський робили спроби поєднати поетичну й прозову розповідь в одному творі (спроба, зрештою, невдала). Слід мати на увазі, що Майк Йогансен був людиною захоплень і часто згодом остигав

до окремих задумів, експериментів, жанрів. Та, проте, поезія протягом усього життя лишалася «дамою його серця», хоч він іноді й відходив від неї. А прожив він недовго, тільки 42 роки, хоч із його могутнім здоров'ям міг би прожити і всі сто.

Отже, нова книжка «Ясен», що охоплює його поетичну творчість 1925–1929 років, йшла під девізом новаторства, через романтику чистого слова, і становить новий етап творчості цього своєрідного і талановитого поета.

Уже перший вірш під назвою «Неп» декларує прихильність поета до романтичної піднесеності. Він не тільки бачить «імлі ліричну вечорінь», а й стежить, як «з крамниці зростає корабель», «угору рветься парус, як орел», — тут і справді почувуються найбільші перегуки і з «Прекрасною Ут» Ю. Яновського, і з «Будівлями» М. Бажана та його ж «Різьбленою тінню», що у сучасній дійсності бачать уже перспективу майбутнього:

І, як матрос, ненавиджу туман,
І смілим оком добачаю в гендю
Фарватер, що старий накреслив капітан
І що удень скидався на легенду.

Тут повністю використано метафоричні можливості слова, як у наступному — «Ринав останній генерал» — евфонічні, через складний ряд алітерацій («Йшов будний бондар і збивав обруччя з древнього барила»). А з таких ніби навмисних формальних новацій народжувалися і справді хрестоматійні вірші, як-от «Спілка»:

Я — це ти.
Мои засмагли пальці
Висікли для тебе чорний вугіль.
Ти — це я.
Ти вчора вранці
Виорав для мене чорну смугу.
Я — це ти.
Я руку простягаю,
Наші руки сходяться в імлі.

Ти — це я.

І нам немає краю,

Ні числа, ні часу на землі.

Таким чином Йогансен виходив на вільні простори своєї манери — романтично-піднесеної, іноді зі зміщенням у часі і просторі. «Батько», «Талалай», «Вночі», «Морозна осінь» — вірші, в яких крізь своєрідно очуднений пейзаж просвічують такі ж суб'єктивно об'єктивовані почуття. На нашу думку, вони не стільки конструктивістські, скільки експресіоністські, і в цілому, складаючи певну видозміну європейського авангардизму, міцно спираються на національні традиції. Недаремно ж М. Йогансен був мало не єдиним поетом «Техно-мистецької групи А». У частині віршів ці формальні шукання домінують: «Сон? Ні! Не сон, а сміх, і не сміх, а осміх — Сніг!» («Морозна осінь»). Або подібне ж у вірші «Заєць дитячий»: «Із забутих дитячих книг знайомий з'являється заєць. Заяри, заялини, заячмінь замаячить заяча тінь». Вважаємо, що цей майстерний звукопис з елементами «зауми» — теж служив прогресу поетичного мистецтва.

Але деякі з поезій, як-от «Станція», «Потяг уночі», «Грак-гуморист», і справді вражали штучністю; скуди поета завели справді «манівці романтики чистого слова».

Людина міської культури, Йогансен щоразу повертався до природи, оспівував її, обожнював, творив химерні видива («зорі забрели в нігич, у чорний чад»), одне слово, черпав у ній натхнення. Із тих емоцій народжувалися такі чудові речі, як «Вересня день, мов меч», або оцей, якого вважаю своїм найулюбленішим віршем:

Ось іду по рейці і хитаюсь,

Чи дійду до краю, чи впаду,

Ліс ліворуч, мов зелений заєць,

Задивився на мою ходу.

Ці вірші, майже класичної прозорості форми та ясності змісту, і далі межують з майже фантастичними видивами у вірші «Мертвий Крижень»:

І от стрілець починає бить,
Божевільними пальцями шукає набоїв,
Б'є і б'є,
а Мертвий Крижень свистить
Усе ближче, все нижче над головою.

Думаємо, що вільний політ фантазії цього оригінального митця імпонуватиме новому читачеві, який уперше відкриватиме для себе його мальовничий світ.

У вірші «Вихідний день» він прагне показати азарт полювання, головним чином, ритмо-мелодійними та звуконаслідувальними засобами. Такого ж порядку і вірш «Грайворін-песиміст», де дали себе знати давні пристрасті ученого-лінгвіста, якому хочеться «повернути слово» так і інак. Знаменно, що ці вірші були прилучені до книжки «Ясен» тільки у виданні «Поезії» (1933).

Два вірші — «У ліжку нидіє боєць» та «Не падав сніг, а сонце стигло» — присвячені В. Еллану-Блакитному; це свідчить, що його революційні ідеї та естетичні погляди були близькі поетові. Це майстерно передано засобами анафори та градації:

Щоб кленом стала тінь Еллана,
Щоб у землі він не лежав,
Щоб голову його кохану
Уранці промінь привітав.

Неоднозначність поетичних прямувань Йогансена періоду «Ясена» являють і «вірші з прози». У цей час він пише вже згадувану повість «Подорож ученого доктора Леонардо...» і перемежує прозовий текст поетичними вставками з віршів, які написані дещо раніше і фігурують у «Ясені» під «старими» назвами. Як і сама повість, що являла собою предтечу сучасної «хімерної прози», вони також трохи химерні. Адже у повісті, яка також може бути названа «поетичною прозою», здійснюється своєрідна травестія, а головний герой виступає то як іспанський аристократ (така собі варіація

сучасного Дон-Кіхота — Дон Хозе Перейра), то як радянський мисливець Данько Харитонович Перерва. Такі ж перетворення відбуваються й з іншими персонажами цієї химерної повісті, тому вони й починають раптом «говорити віршами». Йогансен любив містифікацію. Отож у післяслові до «Подорожі...» він, попросивши у читачів пробачення, пояснює суть свого задуму: «Ніде не написано, що автор у літературному творі зобов'язався водити живих людей по декоративних пейзажах. Він може спробувати, навпаки, водити декоративних людей по живих і соковитих краєвидах». Те, що Йогансен ішов по лінії ускладнення, а не примітивізації художнього слова, цілком виправдує себе тепер, коли наші сучасні поети пильно шукають шляхів до нових вершин багатозначності та багатозвучності слова. Не дивно, що і в «Ясені» такі, ніби чаклунські, замовляння перемежуються із віршами прямого публіцистичного звучання, як «До краю радянського» («Гей довго жити ще мені на світі...»), або з любовними зізнаннями, як у вірші «Поетова весна»:

Стала хмара у вікні — агов,
 Агов, хмаро, підожди хвилину,
 Всяка хмара в березні — любов,
 І від мене і до неї лине.

Справді, у самій своїй «рядковій суті» Йогансен був ліриком, до того ж химерним, вигадливим, асоціативним, з постійним нахилом до словесного експерименту. Але йшов час, мінялися вимоги, смаки, а відповідно — теми, мотиви, сам образ ліричного героя, і колись поет мусив сказати: «Я тебе дочитав до кінця і до себе несу на полицю» («І співай тепер...»).

V

Куди ж повертали поетові шляхи? У якійсь мірі до сюжетного вірша, до балади, віршованого оповідання. І це був наступний етап.

Поетові громадянські почуття вилились у вірші «Колось рушниць калиновим соком наллем — і дітям гратись оддамо» із закликом до миру, таким співзвучним нашим сучасним помислам, але й із застереженням, що «ще не час. Іще живуть гармати...».

Творилися й вірші на індустріальні теми в душі конструктивізму, важкуваті і малоемоційні, як «Чавун», «Весна в заводі» чи «Ліс». В останньому творі цехом видається йому ліс, де «у кронах краном вітер їде мостовим і подає деталі надзвичайних днів», а «вода обточує циліндри лісових осей», а «сонце-шків над цехом лісовим математичну повертає путь». Наївно, але цілком в душі тодішніх віршів про індустріалізацію...

Перш, аніж узятися до «балад учасника великої соціалістичної будови» і справді внести щось нове у баладний жанр, Йогансен робив свої «підступи до теми». Це були «Рибалки», сюжетне оповідання з використанням специфічної рибальської лексики, лексики судноводіння, із напруженням інтриги: хоч всі ознаки на шторм, але треба йти в море, бо «недобір до плану». І хоч рибалки набрали повні шаланди риби і, як живе срібло, везли до берега, і хоч видко, що налітає борвій чи трамонтана і треба, щоб врятуватися, повертати у відкрите море, а рибу викинути, старий ловець і стерничий не може з цим змиритись і командує шаландам: «Орцій. Поворот. Ізнову ліво»:

Блигомий берег блиснув на мить —
І знову потоп у пінявій хвилі.
— Орцій. На берег прову держить.
— Гребіть скільки є, скільки є в вас сили!

Конфлікт з морем, між морем і людьми і далі триває, бо старший ловець знову кличе на лов, питаючи: «На кого працюєте? На куркуля?», «Чи ви забули, хто ви є!» І знову шаланди виходять у море...

Перехідні до балад вірші Йогансена «Радянський порт», «Тисяча перший», «Ростуть ліса» написані на честь індустріалізації.

В основу ж балад поета про громадянську війну покладено нове розуміння героїчного, може, трохи подібне до античного, де інтереси суспільства ставляться вище інтересів особистих і людина йде на подвиг заради інтересів і цілей громади. Власне, на цих же морально-етичних основах поставав і подвиг радянських людей у мирному труді. Обидва ці різновиди героїчного діяння стали сюжетними стрижнями творів «Балада про одного із ста» та «405 полк». Про сюжет першої балади довідуємося із прозового вступу: «На заводі під час випробування мотор-агрегату ротор почав рвати з статора навої проводу. За кілька секунд могли загинути тижні й місяці ударної роботи. Комсомолец І. кинувся навпростець між численних кабелів виключати мотор, і його ударило струмом». Пізніше достоту за таких обставин здійснив свій героїчний вчинок у Донбасі В. Титов, а згодом він написав про це повість — власне, твір про сучасного Павку Корчагіна.

Баладу написано в динамічному ритмі, з використанням популярного тоді гасла «догнати і випередити»:

Кинувсь один із ста
У чагар електричних колій
Межи написи: «Смерть! Стань!»
Навпростець. І цех збожеволів...

Рука сотого на рубильнику. Мотор урятовано. А сотого — в лікарню. Блідий лікар, взявши руку і намацавши пульс, говорить:

— Живий! І сну, і любові
Молоде тіло зазнає...
Вперед, хлопці. Будьте готові.
Революція не вмирає.

Задля торжества революції 405 полк, точніше, один із його батальйонів, одбив кілька атак тисячі шабель кінноти. У батальйоні було 250 багнетів. Далі розгортається динамічна оповідь про наступний поєдинок, що чимось

нагадує батальні сцени «Слова о полку Ігоревім» («немов виріс у полі лох, немов галич укрила шлях»). На заляглих на стерні піхотинців летить чорний смерч білогвардійської кінноти:

Кавалерія! Клич: «Лягай!»
Залягло двісті сорок голів.
Тисячі шабель — гай,
Чорний гай у снігах летів.

Але батальйон відбив і першу атаку, і другу, і «наша розвідка — тридцять лез — жене півтисячі їх, ще хвилина, і гай щез за горбів степові краї».

Ніби продовження «405 полку» — балада «Комуністичний батальйон», де, як сказано у вступі, «одному батальйонові Червоного Звідного Комуністичного полку дано наказа: „Вмерти, але ворога не пустити“». Тут на першому плані — подвиг комуністів, які, підкоряючись не тільки військовій, а й партійній дисципліні, без пострілу прикипіли до чорної землі, відбили перший напад білих, але знову «кінноти шикується хмара». Знали й те, що за піхотою може з'явитись кіннота, але десь таки пропустили через розстрільню кінноту — і батальйону нема. Але є комунари, які створили останню групу і зі співом «не ждять рятунку ні від кого, ні від богів, ні від царів» пішли в наступ, на прорив, щоб загинути всім під кулеметами. Балада закінчується оптимістичними рядками: «ідуть молоді жити» за ту справу, за котру вмерли батьків батальйони... Так виростала концепція оптимістичної трагедії, що утверджувалася тоді і в драматургії, і в поезії.

Балада «400 полк» (усі вони постали на матеріалі історії 45 дивізії) повістує уже про долю однієї людини — Колісника. Йому доручено ліквідувати куркульське повстання в рідному селі, в одній із хат якого була на той час його рідна дитина. У даному випадку Йогансен використав навіть розмір класичної балади:

Полями йде чотирьохсотий полк
За комполку своїм Колісником

туди, де в рідному селі Плоскому, ніби тихому та мирному, серед дахів на шпилі є один, «і під дахом тим Колісників син». На ураганний вогонь куркулів з села — такий же від наступаючого полку, і всі хати, що були на шпилі, «вогонь ураганний спалив до землі».

Поволі ступає комполків кінь туди, де був дах, де комполків син, та ось «перед ним рядно, і син на рядні. Голова розбита. І руки в крові». Підводить голову комполків Колісник і командує:

Полк, струнко! Увага. Ви бачите дим?
Наш путь — до Кодиму. Вперед на Кодим!

В подібному ж героїко-романтичному дусі створено й баладу «Комчоти Макаров», уже про мирний час Червоної Армії.

Як відомо, стара балада знала й елементи фантастики, не відмовлялася від всілякої поетичної умовності. Такі елементи є в баладі «Червоноармієць з батьком балакав у сні», де вони сперечаються і про колгоспи та комуни, і син батька питає, чому він увижається йому мертвим, на що батько відповідає: «І я б до згоди з тобою дожив, коли б мене вночі куркуль не убив».

Майк Йогансен з гордістю говорив про свої балади «активного учасника соціалістичної будови».

* * *

У зв'язку із деякими висловлюваннями в тільки нещодавно знайденій автобіографії поета можна по-іншому поглянути і на пройдений ним, і на проєктований творчий шлях. У душі Йогансена весь час точилася боротьба між стихійно-романтичним та раціоналістичним поглядом на світ, на суспільство, на мистецтво. У зрілий період усе більш перемагали техно-мистецькі устремління у конструктивістському дусі.

Із трьох видозмін українського конструктивізму він мав явні симпатії до футуризму, очевидно, не в плані

схвалення «деструкції», а в напрямі «конструкції», яку пізніше проголосили теоретики «Укрліфу», повну негацію того різновиду «конструктивізму», який представляв в українській літературі В. Поліщук з його групою «Авангард», і, нарешті, знайшов вихід в утворенні найріднішої йому техно-мистецької групи, яку уже не можна було назвати «Авангардом», але все-таки групою «А». Ще перебуваючи у ВАПЛІТЕ, «сварився з керівниками її» про роль футуризму, зокрема, «обстоючи Бажана і Шкурупія».

Автобіографія дає відповідь і на питання, чи справді Йогансен вважав свою поетичну програму вичерпаною. Ні, твердить автор, «узагалі на свої вірші дивився як на юнацькі спроби. Дальшу поетичну діяльність мислив собі в іншому плані, а саме — замість туманного романтизму намірявся дати яскраві образи „речей“». Не можна сказати, що Йогансену вдалося повністю реалізувати цю свою нову програму, але слова «я признаюся, що я давно і безнадійно закоханий у Речах» усе ж находили вираз в останній період його творчого розвитку, особливо у «Баладах про війну і відбудову». Ось першаліпша цитата із вірша «Порт радянський»:

О аромати порту — агітатори портів!
Ідеє, вплетена у лантухів текстурі,
Налята в нафту, заритмована у спів
Лебедок з зерном,
у барил басовий гугіті!..

Поет жив передчуттям індустріального оновлення країни, майбутньої науково-технічної революції, і в цьому плані його ідейно-мистецькі позиції найбільш близькі до поглядів російських конструктивістів. Саме в такому плані розвивалася й програма «Універсального журналу», в якому Йогансен був провідним поетом.

Нині бачимо, що емоціональне освоєння індустріальної фактури, починаючи з самої лексики, з системи тропів, мало й свої «накладні витрати» в надмірності

публіцистичного елемента, в наявності риторики. Однак пафос соціалістичної будови справді проймає балади та вірші, зокрема й вірш «Ростуть ліса», в якому домінує багатозначний образ лісу:

І над усе ліса, над домнами ліса,
Ліса над цехами, над нафтою ліса,
Увесь Союз — в лісах.
Ми ріжем ліс, але ростуть ліса,
З лісів, як сонце з сніз соснових,
Із хмари пилу, свіже, як пасат,
Встає лице великої будови.

Хіба це не співзвучне Бажановим «Будівлям», ці образи риптувань, в яких бачилася поетам країна в епоху перших п'ятирічок?

Працюючи в журналі «Молодняк», я мав нагоду звернутися до М. Йогансена з проханням дати нові вірші для часопису. Поет погодився, і в 1933 році «Молодняк» вмістив прекрасні вірші «Ніч у лісі» та «Сестра», в яких проступали інші виміри й риси характеру поета, а саме — посилення психологічного аналізу, увага до «діалектики душі». У першому подано фантазмагоричну картину нічного лісу, в якому, мовляв, «темрява і контрреволюція», що розряджується інтимним спалахом сірника і цигарки слюсаря Шарабана, «з ним укупі полюватиме завтра».

Поет земних радощів, любитель спорту і мисливства, він тим часом подає трагічну картину розмови з умерлою сестрою, якій так хотілося мати дитину, але «ти вмерла в двадцять літ, не відавши любові». За багатством нюансів «Сестра» — справжній шедевр.

Не можна не згадати й того, що Йогансен, як він сам свідчить, був «поетом, сценаристом, романістом, лінгвістом, новелістом, автором граматик, поетик, словників, численних перекладів із мов усіх народів світу», що ця багатогранна діяльність його ще далеко не досліджена.

Поетичними творами М. Йогансен провів глибоку борозну у творенні нової української поезії, її романтичного крила — в темах, ідеях, образах, жанрах, ритмомелодиді, строфіці, римуванні. Настільки глибоку, що навіть піввікове «відлучення від читача» не пригасило його імені та творчих звершень.

Ніщо справді цінне у духовній культурі народу не зникає безслідно — живе й діє доробок цього захопленого співця нової ери!

МАТЕРІАЛИ І ДОКУМЕНТИ

ДЕКЛАРАЦІЇ

НАШ УНІВЕРСАЛ

до робітництва і пролетарських митців українських

В переддень п'ятого Жовтня ми, коло харківських поетів, що не приєднуємо себе до жодної групи існуючих шкіл і напрямків літературних, урочисто оголошуємо:

Не з негативним програмом руйнування того, що саме розкладається, йдемо ми торувати нові шляхи, а яко співці живої творчості пролетаріату, яко поети піонери в яскравий світ — комунізм.

Перейшовши фази перецінення старих літературних традицій і догм, беремося певними колективними й координованими зусиллями творити первістки поезії переможця — пролетаріату.

Спаливши весь гній феодальної і буржуазної естетики і моралі і внесеного нею розтління гниючого трупя, ми, нові поети, йдемо в майбутнє не яко нова генерація на тлі старого мистецтва, а пориваючи всі зв'язки, заперечуючи всі дотеперішні традиції.

Однаково одгетькуючи всіляких неокласиків, що, підфарбувавшись червоним карміном, годують пролетаріат заялосеними формами з минулих століть і не життєтворчих футуристичних безмайбутників, що видають голу руйнацію за творчість, та всілякі формалістичні школи і течії (імажинізм, комфутуризм, тощо) — оголошуємо еру творчої пролетарської поезії справжнього майбуття.

Мідяною сурмою скликаємо до наших лав розпорошені творчі одиниці робітництва.

Формуємо загони. Організуємо регулярну армію митців пролетаріату.

Наші лави крилаті спюватимемо залізною дисципліною робочих ритмів і пролетарських метафор. В цьому попередники наші і пророки — Шевченко і Франко.

Відмежовуємо себе червоним фронтом від решток плазучого кодла спеців, що їм цілком однаково, кого і що співати.

Непідроблені, непідфарбовані прийшли ми до сонця творчості і, яко пролетарські поети, не потребуємо творити «для пролетаріату», бо ми — його частина неподільна.

Оспівуємо велику боротьбу твою, пролетаріате, бо є вона нашою боротьбою.

В процесі тієї боротьби схоплюємо залізні ритми сучасності, бо в них живемо і ними п'яніємо.

Ми тут, на Україні, відчуваємо себе тільки часткою всевітньої душі робітничої поза межами держав і націй.

Мову українську беремо, яко певний і багатий матеріал, даний нам у спадщину тисячолітніми поколіннями батьків наших — селянства українського.

Перетворимо, переплавимо, перекуємо ті скарби селянські на нашій фабриці, в огні нашої творчості, під молотами наших зусиль одностайних.

І в цей урочистий переддень п'ятого Жовтня обіцяємо тобі, пролетаріате, твердо тримати червоне майво тут, на літературному фронті, як ти там, — на заводі.

*Микола Хвильовий, Володимир Сосюра,
Михайло Йогансен*

У Харкові.

Листопаду шостого, нашої ери року Четвертого.

ЩО ТАКЕ ТЕХНО-МИСТЕЦЬКА ГРУПА «А»

У добу великої соціалістичної реконструкції, коли за проводом комуністичної партії всі сили пролетарів Радянського Союзу напружено в соціалістичному наступі,

коли велетенськими темпами здійснюються плани великого соціалістичного будівництва,

коли темпи культурної революції, темпи постачання кадрів мусять рівнятися на темпи індустріалізації радянських країн,

коли пропаганда нової соціалістичної культури, нового соціалістичного побуту, пропаганда ленінізму у всіх полях думки зробилася ударним завданням на пролетарському культурному фронті, —

— жоден боєць культурного фронту, — інженер чи романіст, математик чи поет, будівничий чи маляр, лікар чи актор, електрик чи новеліст — не сміє відставати від темпів соціалістичної реконструкції.

Тож, для спільної культурної роботи, перший загін пролетарських техніків і митців об'єднується в техномистецьку групу А.

У сфері культурної революції класова боротьба за даного періоду позначилася зростанням куркулячих, попівських, буржуазно-професорських ворожих та шкідливих вихваток. Отже, поряд з ревізією діяльності інженерів, агрономів, професорів, академіків та митців старої формації потрібна нещадна ревізія їхньої психо-ідеології і остаточне викорінення залишків буржуазного світогляду. Потрібна ревізія мозку й тих, хто вчиться в професорів та академіків, бо своїми книжками й лекціями ці встигли засмітити багато молодих голів немарксівською

й протимарксівською наукою, гальмуючи в такий спосіб розвиток соціалістичної культури.

Техно-мистецька група А об'єднує на літературному полі представників пролетарської науки, техніки й мистецтва, вважаючи, що на часі пропаганда засобами розумовими (логіко-математичними) й разом із тим емоціональними (мистецькими). Лише синтез зусиль робітників науки, техніки й мистецтва може запліднити мистецькі твори новими елементами й образами реконструкційної доби. Лише синтез праці митців, техніків та вчених може прокласти шляхи широкій популяризації досягнень будівничого процесу, велетенських перспектив майбутніх п'ятирічок.

Члени техномистецької групи А, — інженери, агрономи, педагоги, вчені, — ставлять собі за мету сприяти зростанню нових кадрів соціалістичного будівництва. Поширюючи технічні й наукові ідеї, що їх переможний пролетаріат спрямовує на будівництво соціалізму, через журнали, книжки, лекції, кіно-екран і радіо-репродуктор, вони свідомо використовуватимуть досвід мистців щодо впливу на маси. В цьому їм стануть на допомогу мистці, члени групи А.

Представники точних знань, що увіходять до групи А, і собі стануть у допомозі письменникам, журналістам, музикам, поетам, акторам, кінопрацівникам і малярам групи А, нашттовхуючи їх на актуальні теми, підказуючи технічні ідеї, конструкційно-будівничі образи, ще нереалізовані наукові гіпотези, проблеми й проекти, що прислужилися або можуть прислужитися в його боротьбі за соціалізм.

Митці, що складають частину групи А, принципіально відмовляються від мистецького професіоналізму, від мистецького жречества, від ховання виробничих секретів мистецтва. Навпаки, вони охоче працюватимуть на безпосереднє замовлення науки, вони свідомо не боятимуться виступати, як рядові агітатори й пропагандисти епохи реконструкції, вони вважатимуть за свою повинність розкривати й демократизувати вивчення мистецьких

метод. У щільному співробітництві з винахідниками, проектерами й популяризаторами, митці групи А сподіваються на ділі, а не на словах тільки, служити справі соціалістичної реконструкції й запорукою цієї сподіванки для них є це саме об'єднання. Професіонал-малювальник, чи професіонал-письменник можуть бути, в кращому випадку, тільки гостями у колах колективізації, чи туристами на висотах індустрії. Перебуваючи у вузькій цеховій художній, чи літературній організації, їм тяжко дійсно споріднитися з ідеями соціалістичної реконструкції, полюбити їх, глибоко відчувати їхню естетику.

Але протилежно суто професійним мистецьким організаціям, що виникають у цю саму епоху, техно-мистецька група А провадитиме лабораторну й масову роботу, щоб на ділі досягти поставлених перед нею завдань.

У робочій спільці техніки з мистецтвом ми вбачаємо реальні умови, конкретний ґрунт, щоб зазвучати рупором великої соціалістичної реконструкції.

Юр. Смолич, П. Діннерштейн, Л. Ковалів, Юр. Платонов, О. Мар'ямов, М. Йогансен, П. Іванов, О. Слісаренко, Євг. Гуревич (Черрі), В. Брискін, Ол. Мізерницький, П. Дубінін, В. Меллер

МАЙК ЙОГАНСЕН ПРО СЕБЕ І СВОЮ ТВОРЧІСТЬ

ЛЕДАЧИЙ АВТОР

Писав хороші вірші й погану прозу до 1928 року. В 1928 р. отямивсь й почав писати хорошою прозою. Не перемінивши своєчасно прізвища на «Грецюк» або «Стецюра», бисть замовчан від щирої української критики. Уперше став відомий і проклят людьми як редактор кіно-написів. Написав укупі з Юртиком сценарій «Звенигора» і бисть старанно замовчан. Бисть обікраден многократне і многообразне від багатьох поетів. Сам, будиши чоловіком ледачим, не управився нікого обікрасти. Ні одного твору свого не опрацьовував, а писав одразу начисто, керуючись принципом економії часу.

Прийоми творчості дуже оригінальні й чудернацькі. Творю, сидячи коло столу і вмочаючи перо в атрамент. Пишу на чистому папері. Органічно не можу писати на повістці з житлокоопу, що мене позивають у суд за неплатіж грошей. Найбільшого натхнення зазнаю в сонливому й голодному стані. На протязі одного друкаркушу управляюсь прогризти два чубуки від люльки. Поголившия пишу елегантно, а неголений пишу могутне.

Із чого читач може справедливо заключити, що зараз у мене вуса виголені, а борода росте.

АВТОБІОГРАФІЯ МАЙКА ЙОГАНСЕНА,

того Йогансена, що оздобив прологом,
епілогом та інтермедіями 133 книги
«Літературного ярмарку»¹

Син Гервазіуса я, Майк Йогансен, — прямий нащадок діда свого діда, що був писарем у селі Екау Митавської губернії, — перші свої вірші вирізав ножем на дверях льоху. І, хоч опускалось коріння мого генеалогічного дерева в сиву запорізьку старину, все ж перші вірші свої я, Майк Йогансен, вирізав на дверях льоху німецькою мовою і, мавши вже 9 літ з дня народження, дуже розумно філософствував там про старість і смерть. Проте, не дивлячись на це, я ріс і ріс вгору і маю тепер один метр і 44 сантиметри заввишки.

Дід мого діда був, таким чином, за писаря, а мати Ганна Федорівна Крамаревська була старобільська козачка, що дід її діда не був у дружніх стосунках із Тарасом Бульбою і разом з ним не ясирував українських дівчат до Кафи і Стамбулу, до Килії й Козлова. Отже, це було у віки, коли, за словом поета, на Україні «ревіли гармати» і коли безрукий Сервантес, — ім'я котрого Мігуель записане незабутніми літерами в анналах історії людства, — писав свого незабутнього Дон-Кіхота Ламанчського і плакав, згадувавши у самоті днів своїх турецькі каторги. Мігуель Сааведра Сервантес плакав, згадувавши турецькі каторги, і сестру свою полонянку донну Анну, і чубатого друга свого Гридька із далекого невідомого йому краю — з краю України. І, згадувавши їх, Мігуель

¹ За літературною містифікацією авторство нібито належить Іванові Сенченку.

Сервантес Сааведра зітхав тяжко і думками своїми летів кінець світа, у той кінець світа, де гомоніла пишна Візантія і де слалась країна козаків і каторжан — Україна. І ось тут, у цій країні, у хаті кінець столу сиділа в задумі українська жінка, ждавши і ніколи не дождавшись козака Грицька, свого мужа і, водночас, найбільшого друга найбільшого з людей — Мігуеля Сааведри Сервантеса. Але вона не знала ні найбільшого із людей — Мігуеля Сервантеса, як не знала вона й долі Грицькової, що, будши дванадцять разів втікачем із турецьких каторг, зазнав, зрештою, лютої смерті, посаджений на криваву палю. Українська жінка, що кінець українського столу, — сиділа низько схиливши голову. І десь у другому кінці світу так само сидів великий Мігуель Сааведра Сервантес. Вони сиділи печально і думали багато печального. І сльози їм поволі котились з очей. І от в цей час молодий Грицько, син Грицька Скараного, запаливши в Стамбулі козацькі вогні, розбивав ґрати у гареми й в'язниці. І коли він уже летів назад на Україну, оздоблений якнайкращими квітами — гроном бранців і бранок, — в душі його і в серці запалали враз дивні вогні. А чорноока бранка, сидівши серед ночі в козацькій човні і світивши йому тоді ясним і прекрасним сонцем, сказала йому чужою, але чудовою мовою: «Любий козаче, я, донна Анна Сааведра. Я люблю тебе, скільки любити може сестра великого із найбільших, сестра Мігуеля Сааведра». І віддала вона йому свою руку і своє серце. І звідциль пішов мій, Майка Йогансена, рід по лінії моєї матері. І ось я, Майк Йогансен, стою своїми двома ногами і росту разом із трьох європейських культур, я, що дев'ятьох літ з роду написав свій перший твір німецькою мовою і що свій останній твір присвячу своїй, колись вільній в майбутньому, голубій і прекрасній Іспанії.

Тепер мені тридцять літ, я молодий і здоровий. Палю люльку, маю прозоре серце і ясні очі. Я не ношу ніяких окулярів, ні ультрамаринових, ні кольору індійського індиго. Мій фах — ґрати у теніс, більярд і інше. Це інше

і є те все, що останется після мене, коли я, вмерши, не буду спроможний грати ні в теніс, ні на більярді.

Отже, я, Майк Йогансен, умру в 1942 році і, оселившись в царстві тіней, буду вести розумну бесіду з Гезіодом, Гайне і Мігуелем Сааведро Сервантесом. Але я буду з ним говорити українською мовою, бо вірю, що наша квітчаста батьківщина є діамант у гроні вільних народів світу. І ще я скажу там, у царстві тіней, що я, Майк Йогансен, був при житті і залишусь по смерті одним із крашчих поетів української оновленої землі, що я, вовік невтомний, словом і ділом ніс призначений мені прапор гордо і високо. І скажу там також, у тому царстві тіней, що я, бувши поетом, сценаристом, романістом, лінгвістом, новелістом, автором граматик, поетик, словників, численних перекладів із мов усіх народів світу, в середині життя свого написав також і великі коментарі до коментарів великого філософа Авероеса і тим ще раз убезсмертив своє ім'я.

Так ішли дні мого життя, Майка Йогансена. Це все, що я, син Езопа, міг сказати, підвівши голову од своїх многотомних і тяжких трудів. Амінь.

АВТОБІОГРАФІЯ

Майк (Михайло) Йогансен народився 1895 року в передмісті Харкова 16 жовтня старого стилю. Батько був учителем німецької мови Gervasius Johannsen, він був син волосного писаря в селі Екау недалеко Мітави. Мати Ганна Федорівна Крамаревська, дочка рахівника, з роду старобільських козаків. Народився М. Йогансен з тієї причини, що майбутній батько його Гервазіус Йогансен, уникаючи військової служби, спішно поступив на посаду учителя німецької мови (хоч сам був історик) у приватній харківській гімназії Філіпс. У Харкові Гервазіус Йогансен випадково познайомився і одружився з Ганною Крамаревською, і скоро народився з тих причин Майк (Михайло) Йогансен. При народженні доктор Спадені Ромуальд рекомендував назвати хлопця Югуртою, чого, на жаль, не зробили.

Славнозвісних людей у роду не було, коли не рахувати баби письменника з батьківського боку, що була жінка дуже хазяйновита, тож, ідучи на базар, брала з собою дві кошівки. В одній кошівці вона несла на продаж брукву та сельдерей, а в другу збирала по дорозі маленькою лопаточкою коров'ячий та конячий гній, яким надалі угноювала город. З свого боку, Гервазіус Йогансен був відомий у Харкові як дуже хороший учитель німецької мови. Що ж до матері, то від неї М. Йогансен дістав у спадщину «...Die Vronatur and Lust zum Fabulieren»¹, а також фотографічний портрет Шевченка, гостроносий профіль і блискучі очі.

Учився Майк Йогансен вдома, а далі в казенній гімназії. Батько удосконалював німецьку мову його й сестри

¹ Скромність і нахил до творчості.

його Тетяни в той спосіб, що садовив їх обіруч себе й примушував читати «Фавста» Гете. Це він називав «грати в архангелів», залишаючи собі ролю Саваофа.

У гімназії М. Йогансен учив тільки математику, а інші науки постигав з читання усляких книжок. Пристрасно любив грати в футбол, хоч був на зріст малий і слабосильний. Бувши в гімназії, не пив, не курих і не знав жінок.

Далі учився в університеті, заробляв собі на всякі потреби гроші репетиторською роботою. Був на класичному відділі філологічного факультету і скінчив його в 1917 році. Читав гносеологів-філософів і авантюрні романи. З 1918 року провадив голодне життя аж до року 1922-го — вкушні з батьком садовив картоплю, й нею живилася вся сім'я. Почасти в результаті цієї однамнітної їжі вмерло троє з шести душ сім'ї, а саме батько, брат і сестра. З 1918-го ж року уперше зацікавився політикою і почав читати марксистські книжки: читав Плеханова, Маркса, Енгельса, Кавтського, Гільфердінга, а далі переважно Леніна. Весь час учителював, а далі переїхав до Полтави, де, живучи в нетопленій хаті всю зиму, пройшов словесний відділ, склав за нього іспити в Харкові (але диплома не вибирав) і дістав доручення читати історичний курс української мови на Полтавському філологічному факультеті. Після того з перервами викладав у Харківському ІНО.

Уже бувши гімназистом, писав вірші — російською і німецькою мовою. Ці вірші автора не задовольняли і були спалені купно щось у 1916 році. Року 1918 почав писати вірші українською мовою і знайшов, що вони виходять природніше.

В 1920–1921 році були надруковані перші вірші: в збірникові «Жовтень» і в окремій книжечці «Д'горі». Склали маніфеста для збірника «Жовтень» («Універсал») у конструктивістському дусі (Коряк переправив відповідні місця, і цей маніфест став інакший — з формального став переважно агітаційним). У «Шляхах мистецтва» знову писав «конструктивістські» статті, будучи абсолютно незнайомим з тодішнім конструктивізмом і вкладаючи в це слово свій зміст.

На зборах літературної організації (установчих) пропонував примкнути до футуристів (рік 1920-ий) але скорився більшості. Був одним із фундаторів «Гарту».

Весь час перебував у «Гарті», почував хибність того погляду, ніби література «організує» людей, але, буди дисциплінованим членом «Гарту», у друкові не протестував. Після розпаду «Гарту» був одним із фундаторів ВАПЛІТЕ і перебував там аж до розпаду цієї організації, хоча не раз сварився з керівниками її, головню на тему про роль футуризму; конкретно, мало не вийшов з ВАПЛІТЕ разом із Слісаренком, обстоюючи Бажана і Шкурупія...

Написав книги віршів «Д'горі», «Доробок» і «Ясен», що закінчується друком. Написав книжечку слабеньких оповідань («17 хвилин») і добру прозу «Подорож філософа під кепом» та «Подорож доктора Леонардо etc». У протилежність загальнопоширеному поглядові ніколи на ділі не обробляв віршів, а просто бракував чи пускав у друк. Узагалі на свої вірші дивився як на юнацькі спроби. Дальшу поетичну діяльність мислив собі в інакшому плані, а саме — замість туманного романтизму намірявся дати яскраві образи «речей». Задумав філософський роман «Майборода» й довго збирав матеріали. Написав (укупі з Юртиком) кіносценарій «Звенигора» (надалі змінений і поставлений Ол. Довженком), а також сценарій «Марево землі». Написав і надрукував «Фонетичні етюди», книжку «Як будується оповідання». Написав 3/4 тексту оперети «Мікадо» і ревію «Алло на хвилі 477». У році 1925–1926 вивчився англійської мови і надалі прочитав дві тисячі книжок цією мовою.

І у віршах своїх, і в прозі, і в теоретичних статтях неуклінно старався підняти українське слово до європейського рівня. Не дбав за гроші, і не дбав за славу, і не шукав дешевих ефектів.

ДО ЧИТАЧА

Нема порядку, щоб поет писав передмову до своїх віршів. Але ми порушили вже стільки традицій — порушимо ж і цю.

Ці вірші про любовний сад природи є лише одна з книг мого життя. Я кінчив її, мені здається, що я її скінчив.

Друга книга допіру почалася. Її перший розділ — вірші про Комуни — виходять окремо. Байдуже, що ті дві книги писалися одночасно — бо перша з них умирала, а друга народжувалась.

Як Лютер Бербанк¹, я плекав першу, оцю книгу. В га-луззя, листя і кору словорослів я ловив хлорофіл неголосних, заглушених променів звукового сонця. Я виростив яблука, що мали смак діезу, і кактуси з тріольним соком. Так скінчився сільськогосподарський період моєї творчості і почався період індустріальний. Замість вирощувати звукові сади, я спробую перетворити звукову енергію на електричну. Коли звук мій замовкне в скляних стінах елементу і почне крутити якорі — я виготую другу — і останню — книгу вибраних віршів.

¹ Бербанк Лютер (1849–1926) — американський учений-біолог, який проводив експерименти з рослинами.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Як усякий сильний поет, я написав багато слабих віршів, чимало середніх і небагато сильних. У цій книжці я зібрав усі. Читаючи її, ви перейдете від стихійної революційності юнацьких літ через манівці романтики чистого слова до балад активного учасника великої соціалістичної будови.

ПРИЧИНКИ

ЗІ СПОГАДІВ АЛЛИ ГЕРБУРТ-ЙОГАНСЕН

Фрагменти

(Уривки з листа до доньки від 20 лютого 1969 року)

Два дні, як я одержала від Вас спогади Юрія Смолича про Майка. Мене не раз спонукали написати про нього, але ж чи повірили б мені, якби я розхвалила його так, як то зробив Смолич. Смолич завжди був джентльмен і, наскільки ним можна залишатись у Сов[єтському] Союзі, залишився. Зробилася відлига — і він написав, як знав, як можна було, про Майка, що був одним з поважних культурних рушіїв українського ренесансу 20–30 років і цим склав, як то кажуть, вінок на невідому могилу відомого чоловіка.

Але тобі буде, мабуть, цікаво знати, які я могла б зробити поправки і додатки. Мабуть зовсім незначні. Смолич побачив у бурхливому морі Майкового життя хаотичність. Можливо зовні так виглядало.

Але крім того Майк був педант і робив у всьому свій власний порядок. Він був невибагливий у домашньому повсякденні, але просив для себе три речі: каву і хліб о дев'ятій годині, чисті білі комірці і складку на штаних, хоч би вони були старі і миршаві. Також був педантичним на своїй книжковій полиці, не можна було зрушувати речей на столі і в столі, а решта йому було байдуже.

Якщо вдома не встигали з обідом, або він не був вдень вдома, це не була проблема — він обідав десь в їдальні. Взагалі перші чотири–п'ять років життя ми обідали в їдальні «Цербокооп» на Свердловській вулиці (дуже гарна була

їдальня, це був час НЕП'у, — нова економічна політика, коли дали зітхнути приватним підприємцям), а потім брали обіди в приватній жидівській їдальні (дуже добре і смачно готували — польсько-жидівська кухня).

Це природньо, що Юрію Смоличу впав в око безпорадок у кімнаті Майка, що бував часто, коли Майк набирав на рукописах патрони або майстрував що-небудь, він все робив як вихор, «як мольнія», як казав Іван Падалка. Або коли у нас не було наймички, а без наймички ми жили мало. Там це було природньо.

Останні роки свого життя Майк одягався, як і не так, як всі порядні письменники, то багато краще. Бо все, що він рішив зробити, мусило бути якісним: він мав від приватного кравця першорядного матеріалу костюм, такі ж черевики; а для полювання одягнув якнайкращого ґатунку, чоботи — щоби бродити по воді, висотою на всю ногу (спеціально замовлені). Це все подробиці.

До характеристики, даної Ю. Смоличем, можна додати, що завдяки вказаним здібностям і талантам життя не справляло для нього ніяких труднощів, він сягав через кожні труднощі, не помічаючи їх. Це дало йому таку свободу, яка нарешті принесла і свій від'ємний плід. Майк ні на чому у своєму виборі не зосередився, йшов через життя граючи, насолоджуючись ним, нічим не стримуючи себе і щедро роздавав свої (не матеріальні — матеріальних не було) багатства, з яких інший зробив би собі капітал, — своїм товаришам, а то й малознайомим.

Смолич трохи згадав про це, згадавши (джентльмен!) про вплив Майка на себе і Хвильового, бо Хвильовому і так нічого не буде — він давно помер і оплямлений поліцейським урядом, що учениками Йогансена в літературі (Йогансен уперто помагав лише здібним і талановитим) являються Ю. Яновський, Бажан і талановитий, але малокультурний самохвал О. Довженко. Цим він особливо багато віддав часу і уваги.

Просидівши якось до пізньої ночі з Юрою Яновським, на мій докір він сказав: «Для такого талановитого хлопця не шкода часу».

Не прав добрий Юрочка Смолич в тому, що назвав Майка врешті талановитим дилетантом. Знань його з мовознавства і лінгвістики вистачило б на двох справжніх професорів, а на теперішніх советського виробу — на чотирьох. Лише він не хотів бути професором, він хотів бути свobodним від обов'язків і порядкував свій час міжлюбимими заняттями (література і мовознавство) і розвагами (насамперед спорт, більярд і полювання) так, як хотів. Бо він міг це собі дозволити завдяки тому, що йому все легко давалося. Він сміявся над багатьма нуковцями, які висиджують своє професорство штанями (задницею, як він казав). Але це зневажливе відношення стосував він не до всіх нуковців, але лише нездар в науці.

Він був кращим знавцем англійської мови. До нього за порадами і довідками приходили перекладачі з англійської мови, а будучи в Москві під час приїзду англійської письменницької делегації Майк був за першого долметчера¹ там. І його просили росіяни не від'їжджати передчасно.

Зараз мені спали на думку слова одного з персонажів М. Горького, здається в «Братях Артамонових», що ними можна було б характеризувати відношення Майка до життя: «Жизнь — красавица, она требует подарков, развлечения, всякой игры, жить надо с удовольствием». Цікаво згадати, як сам Майк написав: «А життя моє, кругле, як м'яч» — не можу зараз знайти, там, де лежало, немає. Потім допишу.

Він передчував, що не довго житиме.

Забула написати, що Ю. Дивнич², що уміє так добре висловлювати думки, і з пафосом, в своїй книзі гадав все на кавовій гуці, під яким впливом те чи те написали Бажан або Яновський. Робив невірні висновки. От з нього Майк напевно сміявся би. Він сміявся з багатьох і це не було добре, хоча завжди дотепно.

Майк казав мені, що з харківських письменників лише Яновський знав досить добре нім[ецьку] мову (походив

¹ Тобто тлумача (з німецької — *dolmetscher*).

² Мається на увазі Юрій Лаврінченко (1905–1987) — літературознавець, публіцист, критик.

з інтел[ігентної] родини — батько урядовець, мама, здається, чи не німка), і міг самостійно робити переклади. Хвильовий же перекладав за підрядником Майка, так що твердження Дивнича, що Хвильовий знав мови, є невірне. Гофмана відкрив для Бажана, перекладав Бажану і намовив писати «Гофманову ніч» також Майк. Ну та менше з тим.

Я вже знаю що про життя історія розкаже зовсім інакше, чим воно було...

Ще хочу додати до попередньої сторінки: на мою думку, те, що Майк не дав якогось визначного твору, крім декотрих добрих віршів і описів природи, пояснюється тим, що Майк був те зерно, для якого ґрунт комуністичної поліцейської культури був не лише зовсім чужим, але й шкідливим, бо те зерно виростило і не дозріло, а ще й дало якісь патологічні творива. Він так і залишився до кінця свого сорокалітнього життя «несерйозним», бо не міг же він, закінчивши класичний (грека-латина, філософія стародавнього світу), а потім мовознавчий відділ історико-філологічного факультету, брати всерйоз «культурне життя» поліційного московського застінку. Він не схилився, не пристосувався, а просто не виріс і став безплідним, і то при всій своїй освіті і таланту.

Ось чим, а не так характером як говорить Смолич, пояснюється, що Йогансен не залишив по собі значного літературного твору. Але після нього залишився не один словник, які мародери і наукові вонючки, продріжавивши від висиджування штани, і перекомпонували на інакший спосіб, видають під своїм ім'ям і для того, щоб не викривати мародерство, що над Майком учинила Советська влада, «реабілітувавши його».

Уявляєш, Ганю, як мені тяжко писати сестрі Людмилі, вірніш мовчати, щоби їй не нашкодити, коли вона з метою зробити мені приємне пише про реабілітацію. Реабілітацією вони не повернуть ні йому життя, ані Гаю здоров'я, котре вони забрали, а лише використають те для себе з його спадку, що вони захочуть. В цьому смислі я назвала їх мародерами...

Дещо про походження Майка Йогансена

Легенду про те, що Майк Йогансен шведського походження, я вперше почула у 50-х роках у Мюнхені, в редакції [видавництва] «Сучасність». Можливо, створенню її сприяв післявоєнний ресантимент до німців.

Дід Михайла Йогансена був сином однієї остзейської пані. Його було віддано на виховання до побожної сільської родини. Я довго зберігала старовинне лютеранське Євангеліє німецькою мовою, яке читали в родині щовечора перед сном. Майк Йогансен, згідно з правилами українського правопису, писав своє прізвище з одним «н». Кінцеве «е», як він мені казав, замінило літеру «о» для того, щоб відрізнити хлопця від занадто розповсюдженого в околиці прізвища «Йоганнсон».

Дід М. Йогансена, Гайнріх, усе своє життя був сільським писарем. Село, якщо не помиляюсь, звалося Елау. Гайнріх мав п'ятьох синів і дочку Меланію. Імена синів, дядьків Майка Йогансена: Гуйда, Паціанс, Юда, Віктор і Гервазіус (батько Михайла). Всім своїм синам Гайнріх дав вищу освіту.

Гервазіус закінчив Московський університет і був учителем німецької мови та географії в Харкові, пізніше — директором німецької жіночої гімназії. Говорив він із сильним німецьким акцентом. Дітей своїх з самого малечку навчав німецької мови.

Маги Майка Йогансена — Ганна Федорівна Крамаревська — українка, чи не з козацького роду Крамаревських. Надзвичайно розумна, лагідна людина. Дітей в родині було четверо: Михайло, Тетяна, Федір і Маргарита.

Гервазіус, батько, та дочка Тетяна померли внаслідок голоду та нестатків після війни, що почалася 1914 року, Федір помер від скарлатини. Про долю Маргарити не знаю.

У всіх анкетах на запитання про національність Майк писав «німець». І це — незважаючи на застереження товаришів. Знаючи свавільний, беззастережний характер свого

«учителя» (так охарактеризував його Юрій Яновський) і свого друга, вони дбали про нього і як могли оберігали.

Юрій Яновський і Микола Бажан казали: «Майк, будь з нами, говори й роби, як ми — і тобі нічого не буде»... Але сталося інакше.

Історія постановня фільму «Звенигора»

Весною 1927 року, повернувшись якимось з редакції ВУФКУ, де він працював як редактор мови, Майк Йогансен сказав мені: «Можеш приготувати завтра обід на трьох? До нас прийде Юрко Тютюнник. І пошепки: «Він був у Петлюри генералом. Прошу тебе, не питай його нічого, що торкається його особистих справ. Він перебуває в дуже тяжкому становищі. Можеш говорити з ним про що завгодно — літературу, мистецтво, погоду... лише не про нього самого. Чому? Я розкажу тобі потім».

Може через це незвичайне попередження моя пам'ять так ясно удержує образ білявого, блакитноокого, стриманого й внутрішньо сильного чоловіка. А може, через надто трагічну долю його і його родини.

Він прийшов. І заки Майк бігав до Церобкоопу по вино, я розглядала з ним американські кіножурнали, що їх Майк із року в рік виписував з Америки.

Положення, що в ньому опинився тоді Юрко Тютюнник, викликало у Йогансена велике співчуття. Від Майка я довідалася, що генерал Тютюнник до недавнього часу був у Польщі з частиною переможеного більшовиками українського війська. Частина ж загонів Тютюнника залишилася в країні. Цим скористалася московська розвідка для такої провокації: був сфальшований лист, начебто від бойових товаришів Тютюнника, з проханням очолити їх готові до наступу частини і для того переправились з посланим човном через Збруч, що був польським кордоном. В такий спосіб, вночі човен перевіз генерала Тютюнника на радянський берег Збруча, де його вже чекали агенти НКВД і відразу заарештували. На вимоги НКВД зрадити товаришів і справу української боротьби Тютюнник

не пішов, хоч його дуже довго тримали під арештом і допитами. Якись стратегічні міркування затримали розправу над Тютюнником, і його випустили на так звану волю. Він був під постійним контролем НКВД, щотижня мусів зголошуватися; йому дали помешкання в будинку НКВД, наказали спровадити з Польщі родину. Дозволили шукати праці. Існувала гадка, що до такої відносної ліберальності з боку НКВД спричинилися комуністи Крушельницький, Ірчан і Наркомюст Української РСР Михайлик, ліквідований пізніше як троцькіст.

Наступними днями довідаюся від Йогансена, що Юрко Тютюнник буде працювати у ВУФКУ. «Що ж він там буде робити?» — здивувалася я.

Йогансен: — Ми вже знайдемо для нього роботу. Мо-ву буде правити, сценарії писати.

Я: — Хіба ж він уміє — він же не письменник...

Йогансен: — Що ж, що не письменник, він розумна людина, я його навчу.

Майк був дуже добре обізнаний в справі кінематографії. Своє знання щодо фільмової техніки, можливостей мистецького виразу, побудови сценаріїв, зокрема — кадру, він черпав з американської, англійської і німецької літератури. Він був у курсі всіх фільмових новин, бо був постійним передплатником кількох закордонних часописів, журналів.

Незабаром Майк сказав, що Тютюнник розказав йому цікаву легенду зі своїх околиць — про походження назви Звенигора, і що з тої легенди Майк зробить прегарний сценарій. Таким способом вони будуть співавторами, а Тютюнникові треба допомогти стати на ноги, і що Тютюнник безперечно розумніший і здібніший від багатьох тодішніх письменників.

Майк влаштовує собі й Тютюнникові творчу командировку від ВУФКУ до Звенигородки — рідне село Тютюнника на Чернігівщині (тоді не можна було їздити на село без командировки). Обґрунтовує він поїздку необхідністю обдивитись околиці Звенигори, місця майбутнього фільмування; це було потрібне і для написання

сценарію. Рівночасно Майк радіє з того, що ця командировка дасть можливість Юркові побачитися з родичами і односільчанами.

Повернулися вони раніше від передбаченого часу — місцева влада поставилася до них досить неприязно, тому власне, що Тютюнника зустрічали в селі з винятковою любов'ю, пошаною, як свого вибранця і героя. Кожний господар домагався, щоб Тютюнник завітав і до його хати, і кожна хата, де він був, набивалася доценту людом. Хоч з харчами в той час було уже скрутно, але нічого для них не шкодували, гостили так, що вони там навіть поправилися. Підозріло поставилася місцева влада і до Майкового «зауера» — рушниці до полювання; викликали його для поясненя і заборонили стріляти будь-яку дичину.

Середину літа ми провели з Майком на Зайцевих хуторах біля Зміїва. З окремих його висловів я знала, що він захоплений ідеєю сценарію Звенигори, і щойно в думках його твір був готовий, він поїхав до Харкова, аби ще до відкриття сезону на полювання качок написати сценарій.

(Твори свої Йогансен ніколи не висиджував. Рукописи його майже не мали поправок. Перше моє враження, що він не працює над творами, згодом розвіялось, бо я упевнилася, що всі свої твори Йогансен обмірковує і має в голові написаними ще далеко перед тим, як сідає до письмового столу. Він сидів при нім рівно стільки, скільки йому було треба для того, щоб переписати з пам'яті уже давно готовий текст.)

Коли я незабаром повернулася до Харкова, він кінчав працю — розбивав сценарій на кадри. Майк зрадив, що може порадитися зі мною відносно старовинних костюмів, а також проробити, хоча б схематично, деякі сцени, щоб упевнитися, чи то буде добре. Чи можливо, наприклад, щоб люди приносили данину, повзучи на колінах... — ми робили проби.

Майк здав сценарій, що його негайно прийняли, одержав гроші і став збиратися на полювання. Ми мало не посварилися. Мені здавалось просто дурним віддавати такий закінчений і прецезійно опрацьований сценарій для постановки якомусь іншому режисерові, замість самому

без труднощів зробити цей останній крок режисури і зробити при тім гонорар більший, ніж за сценарій, який був поділений між Йогансеном і Тютюнником. Майк мене постарався заспокоїти тим, що сценарій і без нього буде добре поставлений, що він дав його Сашкові, і що Довженко здібний хлопець, не зіпсує, до того ж, він йому все розтлумачив і дав стільки порад, що їх йому вистачить і на два фільми. І акторів Йогансен уже, з допомогою Курбаса, підібрав.

Майк поїхав на полювання в Дніпрові плавні, Сашко Довженко до Києва, ставити «Звенигору».

Згодом, стараннями Йогансена вийшла брошура. На ній стояло великими літерами: «Режисер Довженко. „Звенигора“. Кінопоема». А ввизу, дрібненько: «За сценарієм Йогансена і Тютюнника». У відповідь на моє здивування щодо композиції напису Йогансен сказав:

— Так краще. Сашко кандидат партії, на доброму рахунку у влади і його ім'я може бути доброю рекламою для Тютюнника. А зрештою — я писав «Звенигору» не для себе, а для Тютюнника.

Це історія поеми-фільму «Звенигора».

А ось епілог.

Юрка Тютюнника незабаром було закатовано. У Йогансена відібрали волю, зі всіма забавками, а потім — і життя. Після успіху «Звенигори», Сашко Довженко повірив в себе і полюбив себе ще більше; використавши рештки Йогансенової науки у фільмі «Земля», він, як режисер, потроху зійшов нанівець (див. фільм «Іван»). А через те, що він бачив дійсність у світлі своїх бажань, не лише сам повірив, що він написав «Звенигору», але примусив вірити в це й інших. В умовах радянського режиму, де літературознавством займається поліція, це було не тяжко зробити.

ПРИМІТКИ

Упорядник висловлює щиру подяку за підтримку, сприяння й допомогу в процесі реалізації проекту проректорові з наукової роботи Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди професору Олександрові Микитюку, завідувачеві відділу україніки Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Короленка Надії Полянській, професорові Торонтського університету Максиму Тарнавському, головному редакторові журналу «Кур'єр Кривбасу» Григорію Гусейнову, директору Харківського літературного музею Ірині Григоренко та заступникові директора цього закладу Анатолію Перерві, доньці Алли Гербурт-Йогансен — Ганні Шепко, але передусім — директорові видавництва «Смолоскип» Осипу Зінкевичу.

До видання увійшли вибрані твори Майка Йогансена (Михайла Гервасійовича Йогансена, 1895–1937), написані ним у 1920-ті — на початку 1930-х рр., а також окремі матеріали тогочасного літературного процесу, рецепції його творчості та спогади про письменника. Усі твори друкуються відповідно до сучасних правописних норм, але зі збереженням лексичних та стилістичних особливостей авторського письма.

ВИБРАНІ ТВОРИ

ПОЕЗІЇ

ІЗ КНИГИ «ДОРОБОК»

Подаємо вірші за виданням: *Йогансен М. Доробок* (Речі 1917–1923 р.). — Харків: Червоний Шлях, 1924, зберігаючи загальну композиційну цілісність. Усі зміни, окрім правописних, зазначаємо окремо.

«Непереможні хмари-гори...». Третій рядок — за виданням: *Йогансен М. Поезії*. — Х.: Рух, 1933. Було: «І в просторі

губились зори», як і в книжковому першодрукові — Йогансен М. Д'горі. — Х.: Всеукраїтком, 1921.

«Пісня». Останній рядок — за виданням: Йогансен М. Збірка вибраних віршів. — Х.: ДВУ, 1930. Було: «І зупини мене над тобою», у книзі «Поезії» (1933) автор дає інший варіант «І спиниться понад тобою».

«Поля синіють вечорами...». Графіка вірша подана за книжковим першодруком — Йогансен М. Д'горі. — Х.: Всеукраїтком, 1921.

«Дими махорки». Восьмий рядок третьої строфи — за виданням: Йогансен М. Поезії. — Х.: Рух, 1933. Було: «На кровати натхнення».

«Гусій ранок пав на місто сине...». У книжковому першодрукові — Йогансен М. Д'горі. — Х.: Всеукраїтком, 1921. — було: «Сірий ранок гусій пав на місто сине». У книзі «Поезії» (1933) автор подає «Сивий ранок...».

«Травень». Останні два рядки — за виданням: Йогансен М. Поезії. — Х.: Рух, 1933. Було: «Тихолеліючий, забавний, / Голубовокий велетень». У «Збірці вибраних творів» (1930): «Тихолеліючи забавивсь, / Блакитноокий велетень».

«Посуха». У збірці «Поезії» (1933) подано іншу назву — «Голод».

«Голод». Останній рядок — за виданням: Йогансен М. Поезії. — Х.: Рух, 1933. Було: «Ще мучитись довго за волю».

«У бій». У «Збірці вибраних творів» (1930) назва — «Перед боєм».

«Сантименти». У «Збірці вибраних творів» (1930) назва — «Сантиментальний романс».

«Світанок». У «Збірці вибраних творів» (1930) назва — «Ранок».

«День». Композиційне розташування цього вірша подається за виданням: Йогансен М. Поезії. — Х.: Рух, 1933.

«Реакція». У книзі «Поезії» (1933) назва — «Сніг».

«Потяг урізаєсь у сніг...». Перший рядок третьої строфи — за виданням: Йогансен М. Баляди про війну і відбудову. — Х.: ЛіМ, 1933. Було: «Так стій-же — зубило під цвях» («Доробок» (1924)), «Так стій-же — під клапан цвях» («Ясен» (1930)) та «Збірка вибраних творів» (1930)), «Так стій-же — під зубило, під клапан» («Поезії» (1933)). У збірці «Поезії» (1933) подано іншу назву — «1921-ий рік», натомість у книзі «Баляди про війну і відбудову» (1933) — «Потяг 1919 року».

«Углиб, у груди, в дикий ґрунт...». Цей та наступні вірші належали до розділу «Комуна».

«Комуна. Утопічна поема». У книзі «Поезії» (1933) поема зазнала композиційних та текстуальних змін. Зокрема були додані вірші «Збудив залізо: встало і іде» та «І пише в книгу піль за твором твір», змінені підзаголовки розділів на більш «актуальні», а в «Метемфісисі» обігрується вже не прізвище автора, а слово «Література». Осередням твору став один із перших віршів Майка — «Комуна», що у книжковому першодрукові — Йогансен М. Д'горі. — Х.: Всеукрлітком, 1921. — мав такий вигляд:

Ти думаєш — що то Комуна,
Був ринок — а буде казарма.
Ні, друже, Комуна — це місто як море, як гори,
Таке біле й таке широкє.
Воїшся — буде в комуні сумно,
В суботу не буде церковного дзвону.
Ні, брате: під дзвонів червоні пеони додому
з роботи підуть комунари.
Крізь ясеневі луки — дівчата лузатимуть соник.

А люди — як поле пісень і пшениці
І білі крила — небесних будівель
Обличчя мов сон, чи секунди... чи птиці...
Рудокопи поети, штурмани — лірики моря.
І ти так само її шукатимеш зором
І серце злезіє зорею — падучого птаха,

Серед сотень і тисяч сліпих — для тебе!
 Око в око — солодким жахом.
 І під величним вечірнім небом
 Пізнає кожен, кого він хоче так ревно,
 І дивно, навіть — десь під самісіньким дахом
 Прочитає хтось мій розмір древній.

ІЗ КНИГИ «ЯСЕН»

Подаємо вірші за виданням: *Йогансен М.* Ясен. Поезій книга друга — Харків: Державне видавництво України, 1930, зберігаючи загальну композиційну цілісність. Усі зміни, окрім правописних, зазначаємо окремо.

«На вулиці шукаю сутінь...». У збірці «Поезії» (1933) подано назву — «НЕП».

«Ринав останній генерал...». У книзі «Балюди про війну і відбудову» (1933) твір має назву — «Крим».

«Колось рушниць калиновим соком...». У «Збірці вибраних творів» (1930) подано назву — «Панейреней» (всезагальний мир). Під цією назвою вірш було надруковано і в журналі «Валіте» (1927, № 1).

«Спілка». Подаємо назву за збіркою «Поезії» (1933), у книзі було без заголовку. Вірш також друкувався під назвою «Єднання» («Селянка України», 1926, № 23).

«Цвіли суніці з-під листків...». У книзі «Балюди про війну і відбудову» (1933) твір має назву «Партизани» і подано інший варіант тексту:

Цвіли суніці між полян,
 Столітнє сонце розтавало.
 Поволі військо йшло селян
 В долину — й війська було мало.

Затужавіли у піхвах шаблі
 І чоботи від поту позгнивали.

Бо довго бились — але довше йшли
— І вийшли через лісові провали.

І скільки око може осягти
Розкинувся в подолі білий табор,
Іржали коні, піли когути
Солдати сонні скніли коло штабу.

І знали добре, що цей самий генерал
Прийшов до них із військом білим,
Палив хати і землю відбирав,
Ту землю, що вони робили.

Тож командир порахував бійців
— Столітнє сонце розтавало —
Роздав набої, кулемет навів
І дбайливо замок помазав салом.

І хоч було солдатів зо три сили,
І хоч було набоїв дуже мало,
Вони стріляли — як овес косили,
Поки гармата їх не одшукала.

Тоді як громом в гаї загуло,
У листі сохлім страшно засичало,
Лягла ліщина, поточився лох...
— І враз гаряче розірвалось гало.

Я думаю, що жадібні джмелі
Ірвали й жерли трудовите тіло,
Я думаю, що люди плакали й ревли
І умирали, де кого звалило.

Бо ж ні один з бійців не встав з землі
Всі як один умерли у навалі.
Поіржавіли від дощів шаблі
І чоботи під листям позгнивали.

Та де зайшла селян остання путь,
І де вони в останнє полягали,

Замість суниць величніші ростуть
Рослини з скла і дерева і стали.

«Плесо спить». У збірці «Поезії» (1933) вірш має назву «Мертвий Крижень». Також друкувався під назвою «Мисливська легенда» («Літературний ярмарок», 1929, № 11).

«Степами має сива борода...». У збірці «Поезії» (1933) подано назву «Дон Хозе Перейра».

«Тасмний талалай...». У збірці «Поезії» (1933) під назвою — «Талалай».

«З очей спадає денний груз...». У збірці «Поезії» (1933) названо — «Батько»

«Чи стемніли вулиці, чи я їдусам...». У збірці «Поезії» (1933) має назву «Перевтома».

«Гей довго жити ще мені на світі...». У збірці «Поезії» (1933) під назвою — «До краю радянського».

«В березні міліціонер свистав...». У збірці «Поезії» (1933) називається «Поетова весна».

«Ах дерево у пам'яті глухий...». У збірці «Поезії» (1933) назва — «Доктор Леонардо»

«Як ми з нею луками ішли...». У збірці «Поезії» (1933) вірш має назву «Альчеста».

«І співай тепер, що не ця...». Третій рядок другої строфи подаємо за збіркою «Поезії» (1933). Було: «Ах! розплющила ясна».

«Впливає чапля з туманів...». У збірці «Поезії» (1933) з назвою — «Альчеста».

«Моє моєньке миле, ясне — мі...». У збірці «Поезії» (1933) під назвою — «Колискова».

«Ах життя моє дороге...». Другий рядок останньої строфи подаємо за виданням «Поезії» (1933). Було: «Ти з яких зірвалось дубів».

ІЗ КНИГИ «БАЛАДИ ПРО ВІЙНУ І ВІДБУДОВУ»

Подаємо твори за виданням: *Йогансен М.* «Балади про війну і відбудову». — Харків: Література і Мистецтво, 1933.

«Рибалки». Перший рядок дванадцятої строфи подаємо за варіантом «Поезії» (1933). Було: «Налетів бурмило і пінна струя». У збірці «Поезії» твір закінчується:

Під парусами сплять на дні,
Заснув старий під плюскіт зйбу,
Стискає книгу уві сні,
І ніччю бореться за рибу.

«З лісів ліса». У збірці «Поезії» твір подано під назвою «Ростуть ліса»

ІЗ КНИГИ «ПОЕЗІЇ»

Подаємо вірші за виданням: *Йогансен М.* Поезії. — Харків: Рух, 1933. У книзі автор помістив ці поезії у розділ «Ясен».

ОПОВІДАННЯ

ГНИЛИЗНА

Подаємо твір за книжковим першодруком: *Йогансен М.* 17 хвилин. Оповідання. — Харків: Книгоспілка, 1925.

РАХУНОК

Подаємо твір за книжковим першодруком: *Йогансен М.* 17 хвилин. Оповідання. — Харків: Книгоспілка, 1925.

СІМНАДЦЯТЬ ХВИЛИН (НОВЕЛА)

Подаємо твір за книжковим першодруком: *Йогансен М.* 17 хвилин. Оповідання. — Харків: Книгоспілка, 1925.

МАЙБОРОДА

Подаємо за першодруком: *Йогансен М.* Майборода. Оповідання // Всесвіт. — 1925. — № 11; 16; 18. Ймовірно, це уривки більшого за обсягом твору — повісті (див.: Інтермедія патосу // Літературний ярмарок. — 1928. — №1 (131). — С. 199) або роману, про що йдеться зокрема в «Автобіографії», вміщеній у нашому виданні.

ОПОВІДАННЯ ПРО МАЙКЛА ПАРКЕРА

Уперше було надруковано фрагмент: *Йогансен М.* Нечиста сила // Нова громада. — 1927. — № 3. Повністю вийшло у книзі: *Йогансен М.* Оповідання про Майкла Паркера. — Харків: ЛіМ, 1931. Подаємо за цим виданням.

СПИСАНА СПИНА

Подаємо за виданням: *Йогансен М.* Оповідання про Майкла Паркера. — Х.: ЛіМ, 1931. Одночасно твір вийшов у книзі: *Йогансен М.* Життя Гая Сергійовича Шайби. — Х.: ЛіМ, 1931, — де віршована вставка розміщена на початку оповідання. Решта тексту без змін. Який із цих варіантів первісний — не встановлено.

ЖИТТЯ ГАЯ СЕРГІЙОВИЧА ШАЙБИ

Твір без жодних розбіжностей було одночасно надруковано у книгах: *Йогансен М.* Оповідання про Майкла Паркера. — Х.: ЛіМ, 1931; *Йогансен М.* Життя Гая Сергійовича Шайби. — Х.: ЛіМ, 1931.

СИТТУТУНГА

Подаємо за першодруком: *Йогансен М.* Ситтутунга // Червоний шлях. — 1936. — № 1.

ПОВІСТІ

ПРИГОДИ МАК-ЛЕЙСТОНА, ГАРРІ РУПЕРТА
ТА ІНШИХ

Подаємо за першодруком: *Veçelius V.* Пригоди Мак-Лейстона, Гаррі Руперта та інших. — К.: ДВУ, 1925. — Вип. 1–10. — (кожен наступний розділ виходив окремою книжкою і містив заувагу: «переклад А.Г.Г.», передмова до роману підписана криптонімом «М. К.» — найвірогідніше від «Михайло Крамар», один із псевдонімів Йогансена, похідний від дівочого прізвища матері — Крамаревська). Окремі фрагменти попередньо друковані за підписом автора: *Йогансен М.* Уривок із авантурного роману // Література, наука, мистецтво. — 1924. — 1 червня. — Додаток до газети «Вісті ВУЦВК»; *Йогансен М.* Африка // Література, наука, мистецтво. — 1924. — 8 червня та 15 червня. — Додаток до газети «Вісті ВУЦВК»; *Йогансен М.* Альбо // Глобус. — 1924. — № 21; *Йогансен М.* Полінезієць Тоні // Глобус. — 1924. — № 22.

ПОДОРОЖ УЧЕНОГО ДОКТОРА ЛЕОНАРДО І ЙОГО
МАЙБУТНЬОЇ КОХАНКИ ПРЕКРАСНОЇ АЛЬЧЕСТИ
У СЛОБОЖАНСЬКУ ШВАЙЦАРІЮ

Повість уперше була оприлюднена на сторінках журналу «Літературний ярмарок» як два окремих твори: *Йогансен М.* Подорож ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки прекрасної Альчести у Слобожанську Швайцарію // Літературний ярмарок. — 1928. — № 1; *Йогансен М.* Неймовірні авантури донна Хозе Перейри у Херсонськiм степу // Літературний ярмарок. — 1929. — № 8. Поєднані однією композицією, ці два сюжети склали основну версію повісті, що була надрукована у книзі: *Йогансен М.* Подорож ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки прекрасної Альчести у Слобожанську Швайцарію. — Харків: Пролетарий, 1930. У наступному виданні у книзі: *Йогансен М.* Подорож ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки прекрасної Альчести у Слобожанську Швайцарію. — Харків: Рух, 1932, — автор додає до «Подорожі...» третю книгу. Подаємо твір за цим виданням.

ТЕОРІЯ

ЕЛЕМЕНТАРНІ ЗАКОНИ ВЕРСИФІКАЦІЇ (ВІРШУВАННЯ)

Уперше було надруковано в журналі «Шляхи мистецтва» (1921, № 2). Подаємо за книжковим першодруком: *Йогансен М.* Елементарні закони версифікації (віршування). — Харків: Всеукраїнським, 1922.

ЯК БУДУЄТЬСЯ ОПОВІДАННЯ. АНАЛІЗ ПРОЗОВИХ ЗРАЗКІВ

Подаємо за книгою: *Йогансен М.* Як будується оповідання. Аналіза прозових зразків. — Х.: Книгоспілка, 1928. Окремі розділи друкувалися в журнальному варіанті: *Йогансен М.* Аналіза одного журнального оповідання // Вапліте. Зошит перший. — Харків, 1926; *Йогансен М.* Аналіза фантастичного оповідання // Вапліте. — 1927. — № 2.

РЕЦЕПЦІЇ

Іван Дзюба

«ВОГНЕМ НЕ МОЖНА ЗНИЩИТИ...»

МАЙК ЙОГАНСЕН: ПОЕТ, ФІЛОЛОГ, ТЕОРЕТИК

Подаємо за першодруком: *Дзюба І.* «Вогнем не можна знищити...» Майк Йогансен: поет, філолог, теоретик // Україна. — 1988. — № 39.

Степан Крижанівський РОМАНТИК РЕВОЛЮЦІЙНОГО СЛОВА

Подаємо за першодруком: *Крижанівський С.* Романтик революційного слова // *Йогансен М.* Поезії. — Київ: Радянський письменник, 1989.

МАТЕРІАЛИ І ДОКУМЕНТИ ДЕКЛАРАЦІЇ НАШ УНІВЕРСАЛ

до робітництва і пролетарських митців українських

Подаємо за першодруком: *Хвильовий М., Сосюра В., Йогансен М.* Наш універсал до робітництва і пролетарських митців українських // Жовтень. Збірник, присвячений роковинам великої пролетарської революції. Видання Всеукраїнського літературного комітету художнього сектора Головополітосвіти. Харків, 7 листопада року революції четвертого, 1921.

ЩО ТАКЕ ТЕХНО-МИСТЕЦЬКА ГРУПА «А»

Подаємо за публікацією: Що таке техно-мистецька група «А» // Лейтес А., Яшек М. Десять років української літератури (1917–1927). Том II: Організаційні та ідеологічні шляхи української радянської літератури за загальною редакцією С. Пилипенка. Видання друге, значно доповнене та перероблене. — Харків: Державне видавництво України, 1930.

МАЙК ЙОГАНСЕН ПРО СЕБЕ І СВОЮ ТВОРЧИСТЬ

ЛЕДАЧИЙ АВТОР

Подаємо за першодруком: *Йогансен М.* Ледачий автор // Універсальний журнал. — 1929. — № 2.

АВТОБІОГРАФІЯ МАЙКА ЙОГАНСЕНА, того Йогансена, що оздобив прологом, епілогом та інтермедіями 133 книги «Літературного ярмарку»

Подаємо за першодруком: *Сенченко І.* Автобіографія Майка Йогансена, того Йогансена, що оздобив прологом, епілогом

та інтермедіями 133 книгу «Літературного ярмарку» // Літературний ярмарок. — 1929. — № 3 (133).

АВТОБІОГРАФІЯ

Подаємо за першодруком: *Йогансен М.* Автобіографія // *Йогансен М.* Поезії. — Київ: Радянський письменник, 1989.

ДО ЧИТАЧА

Подаємо за першодруком: *Йогансен М.* Збірка вибраних віршів. — Харків: Державне видавництво України, 1930.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Подаємо за першодруком: *Йогансен М.* Поезії. — Харків: Рух, 1933.

ПРИЧИНКИ

ЗІ СПОГАДІВ АЛЛИ ГЕРБУРТ-ЙОГАНСЕН

Подаємо за авторськими машинописами, що зберігаються в архіві її доньки — Ганни Шепко. «Фрагменти» та «Історія постановня фільму „Звенигора“» друкуються вперше.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

I

Йогансен М. Д'горі: Поезії. — Х.: Всеукраїтком, 1921.

Йогансен М. Конструктивізм, яке мистецтво переходової доби // Шляхи мистецтва. — 1922. — № 2.

Йогансен М. Крокове коло. — К.: Гарт, 1923.

Йогансен М. Пролог до комуни: Вірші. — Х.: ДВУ, 1924.

Йогансен М. Доробок (Речі 1917–1923 р.). — К.: Червоний шлях, 1924.

Вецеліус В. Пригоди Мак-Лейстона, Гаррі Руперта та інших. — К.: ДВУ, 1925. — Вип. 1–10.

Йогансен М. 17 хвилин: Оповідання. — Х.: Книгоспілка, 1925.

Йогансен М. Майборода: Оповідання // Всесвіт. — 1925. — № 11; 16; 18.

Автобіографія Майка Йогансена, того Йогансена, що оздобив прологом, епілогом та інтермедіями 133 книгу «Літературного ярмарку» // Літературний ярмарок. — 1929. — № 3.

Йогансен М. Подорож людини під кепом: Єврейські колонії. — Х.: ДВУ, 1929.

Йогансен М. Луб'яне решето (гуморески). — Х.: Плужанин, 1929.

Йогансен М. Солоні зайці (гуморески). — Х.: Плужанин, 1929.

Йогансен М. Жабка. Кіт Чудило. Собака (Джек): Оповідання. — Х., Одеса: Дитвидав, 1929.

Майк Йогансен про себе // Вечірнє радіо. — 1929. — 3 жовтня.

Йогансен М. Ясен. Поезій книга друга. — Х.: ДВУ, 1930.

Йогансен М. Збірка вибраних віршів. — Х.: ДВУ, 1930.

Йогансен М. Подорож ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки прекрасної Альчести у Слобожанську Швайцарію. — Х.: Пролетарій, 1930.

Йогансен М. Оповідання про Майкла Паркера. — Х.: ЛіМ, 1931.

Йогансен М. Життя Гая Сергійовича Шайби. — Х.: ЛіМ, 1931.

Йогансен М. Оповідання. — Х.: Рух, 1932.

Йогансен М. Три подорожі. — Х., К.: ЛіМ, 1932.

Йогансен М. Під парусом на дубі. — Х., К.: ЛіМ, 1933.

Йогансен М. Подорож у Дагестан. — Х.: Рух, 1933.

Йогансен М. Баяди про війну і відбудову. — Х.: ЛіМ, 1933.

Йогансен М. Поезії. — Х.: Рух, 1933.

Йогансен М. Харків (Уривок з повісті) // Літературна газета. — 1934. — 7 листопада.

Йогансен М. Хитрі качки. — Х., Одеса: Дитвидав, 1935.

Йогансен М. Я боржник перед своєю країною // Літературна газета. — 1935. — 25 жовтня.

Йогансен М. Старий вепр. — Х., Одеса: Дитвидав, 1936.

Йогансен М. Хитрі качки. — Х., Одеса: Дитвидав, 1937.

Йогансен М. Кос-Чагил на Ембі. — Х.: ДВУ, 1936.

Йогансен М. Книга про місто індустріальних велетнів // Літературна газета. — 1936. — 12 червня.

Йогансен М. Поезії. — К.: Радянський письменник, 1989.

Йогансен М. Вибрані твори. — К.: Смолоскип, 1989.

II

Айзеншток І. Спогади про Майка Йогансена // Вітчизна. — 1990. — № 6.

Білецький О. Двадцять років нової української лірики. — Х.: ДВУ, 1924.

Білецький О. Літературно-критичні статті. — К.: Дніпро, 1990.

Ваплітянський збірник / За ред. Ю. Луцького. — Торонто: Мозаїка, 1977.

Городецька Є. Оповідання про тварин Майка Йогансена // Радянське літературознавство. — 1937. — № 5.

Гриценко О. Похвальне слово учнівству // Березіль. — 1991. — № 12.

Дзюба І. «Вогнем не можна знищити...». Майк Йогансен: поет, філолог, теоретик // Україна. — 1988. — № 39.

Доленго М. Післяжовтнева українська література // Червоний шлях. — 1927. — № 11.

Дорошкевич О. Літературний рух на Україні в 1924 р. // Життя й революція. — 1925. — № 3.

Жулинський М. Із забуття — в безсмертя. — К.: Дніпро, 1990.

Зеров М. Українська література в 1923 році // Нова громада. — 1924. — № 18.

Ковалів Ю. До характеристики творчості Майка Йогансена // Радянське літературознавство. — 1985. — № 12.

Ковалів Ю. На шляху до романтики буднів // Вітчизна. — 1987. — № 4.

Ковалів Ю. Енергія експерименту // Прапор. — 1990. — № 6.

Ковалів Ю. Майк Йогансен // Історія української літератури ХХ століття: У 2 кн. — Кн. 1.: 1910–1930-ті роки / за ред. В. Дончика. — К.: Либідь, 1993.

Коряк В. Організація жовтневої літератури. Газетні та журнальні статті 1919–1924 рр. — Х.: ДВУ, 1925.

Коряк В. В боях. Статті і виступи 1925–1930. — Х.: ДВУ, 1930.

Крижанівський С. Романтик революційного слова. — У кн.: *Йогансен М.* Поезії. — К.: Радянський письменник, 1989.

Ласло-Куцюк М. Шукання форми: Нариси з української літератури ХХ ст. — Вухарест: Критеріон, 1980.

Лейтес А., Яшек М. Десять років української літератури (1917–1927) / заг. ред. С. Пилипенка. — Х.: ДВУ, 1928. — Т. 1: Біо-бібліографічний показник.

Лейтес А., Яшек М. Десять років української літератури (1917–1927). Друге видання, значно доповнене та перероблене / заг. ред. С. Пилипенка. — Х.: ДВУ, 1930. — Т. 2: Організаційні та ідеологічні шляхи української радянської літератури.

Луцький Ю. Літературна політика в радянській Україні 1917–1934. — К.: Гелікон, 2000.

Майк Йогансен у спогадах сучасників // Березіль. — 1996. — № 1–2.

Матвієнко С. Децентрація тексту як гра з читачем («Подорож ученого доктора Леонардо...» Майка Йогансена) // Магістеріум. Вип. другий: літературознавчі студії. Додаток до «Наукових записок НАУКМА». — К.: КП ВД «Педагогіка», 1999.

Мельників Р. Майк Йогансен: ландшафти трансформацій. — К.: Смолоскип, 2000.

Неврлий М. Українська радянська поезія 20-х рр. Мікропортрети в художніх стилях і напрямках. — К.: Вища школа, 1991.

Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. — К.: Либідь, 1997.

Пивторакні В. Перший пригодницький роман на Україні // Вітчизна. — 1980. — №1.

Речник української культури. Майк Йогансен у спогадах, листах, матеріалах / Передмова, упорядкування та примітки І. Лисенка. — К.: Рада, 2003.

Славутич Яр. Розстріляна муза: Мартиролог. Нариси про поетів. — К.: Либідь, 1992.

Смолич Ю. Розповідь про неспокій. Частина перша. — К.: Радянський письменник, 1968.

Тростянецький А. Шляхи боротьби та шукань: Процеси ідейно-творчої консолідації письменницьких сил Радянської України (1917–1932). — К.: Наукова думка, 1968.

Цебенко В. Аналіз поетичної мови М. Йогансена // Червоний шлях. — 1925. — № 4.

Цимбал Я. «Гогольянство» в прозі Майка Йогансена // Слово і час. — 2002. — № 1.

Юткін В. Йогансен М. Г. — У зб.: З порога смерті...: Письменники України — жертви сталінських репресій. — К.: Радянський письменник, 1991.

ФОТОМАТЕРІАЛИ

Зустріч харківських і київських митців (Київ, 1923). Сидять у першому ряду (зліва): Максим Рильський, Юрій Іванов-Меженко, Микола Хвильовий, Майк Йогансен, Юхим Михайлів, Михайло Вериківський, Пилип Козицький. Сидять у другому ряду (зліва): Наталя Романович-Ткаченко, Михайло Могильанський, Василь Еллан-Блакитний, Сергій Пилипенко, Павло Тичина, Павло Филипівич, Антін Хуторян. Стоять (зліва): Дмитро Загул, Микола Зеров, Михайло Драй-Хмара, Григорій Косинка, Володимир Сосюра, Тодось Осьмачка, Володимир Коряк, Михайло Івченко, Борис Якубський.

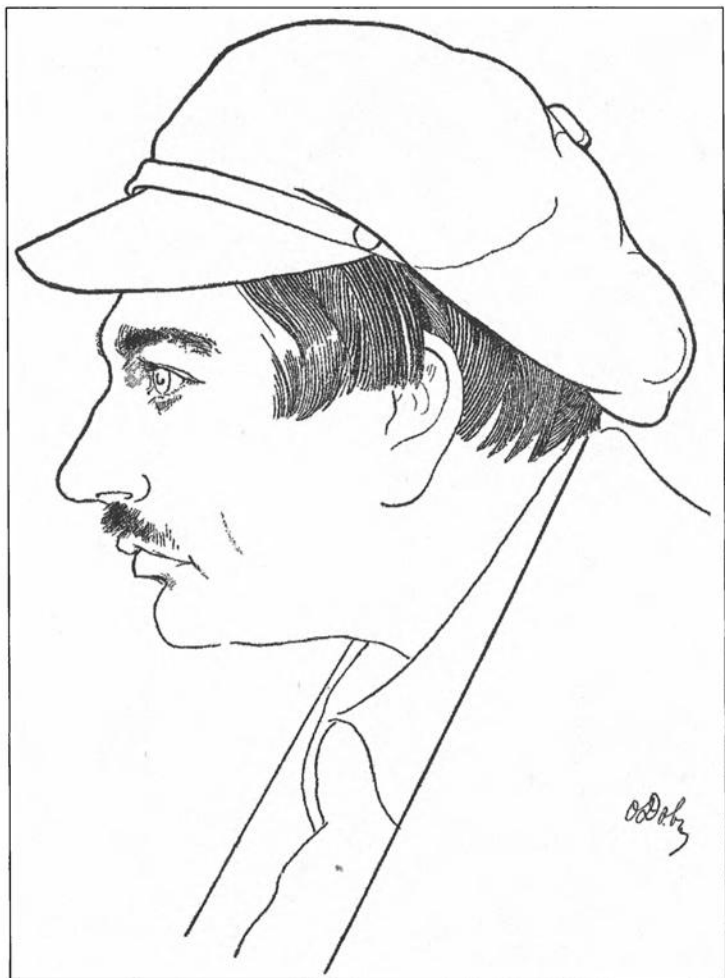
*Фотокопії люб'язно надані
Харківським літературним музеєм.*

*Спілка пролетарських письменників «Гарт» (Харків, 1923).
Сидять (зліва): Володимир Сосюра, Василь Еллан-Блакитний, Валер'ян Поліщук, Майк Йогансен.
Стоять (зліва): Володимир Коряк, Іван Дніпровський.*

«Гарт» у 1924 році (Харків). Сидять (зліва): Гордій Коцюба, Павло Тичина, Василь Еллан-Блакитний, Іван Кулик, Микола Хвильовий, Валер'ян Поліщук. Стоять (зліва): Іван Дніпровський, Майк Йогансен, Петро Панч, Олександр Копиленко, Володимир Коряк.

Майк Йогансен
(Портрет роботи Олександра Довженка, 1924).

Майк Йогансен (Харків, 1925).

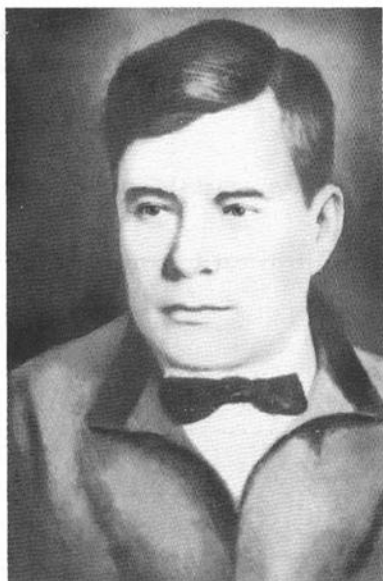
Група письменників (1925). Сидять (зліва): Майк Йогансен, Дмитро Петровський, Павло Тичина, Марія Романовська. Стоять (зліва): Іван Дніпровський, Петро Панч, Олександр Копиленко.

На даху (Харків, 1926). Зліва направо: Петро Панч, Майк Йогансен, Василь Вражливий, Григорій Епик.

ВАПЛІТЕ (Харків, 1926). Сидять (зліва): Павло Тичина, Микола Хвильовий, Микола Куліш, Олекса Слісаренко, Майк Йогансен, Гордій Коцюба, Петро Панч, Аркадій Любченко. Стоять (зліва): Михайло Майський, Григорій Епик, Олександр Копиленко, Іван Сенченко, Павло Іванов, Юрій Смолич, Оесь Досвітній, Іван Дніпровський.

*Майк Йогансен
(Харків, 1926–1927).*

*Майк Йогансен (кінець
1920-х – початок 1930-х).*

ЗМІСТ

Людина з химерним йменням. *Ростислав Мельників* 5

ВИБРАНІ ТВОРИ

ПОЕЗІЇ

ІЗ КНИГИ «ДОРОБОК»

З розділу «ХМАР РУЇНИ»

«І птиці летять...»	33
«Непереможні хмари-гори...»	33
«Іще раз коли...»	33
«І хвили в літеплі...»	34
Пісня	34
«У дахів іржавім колоссю...»	34
«Поля синіють вечорами...»	35
Дими махорки	35
«Гусій ранок пав на місто синє...»	36
Травень	37
Місяць	37
Посуха	38
«Не віримо в Бога — ні...»	38
Рондель	39
«Остання гать...»	39
«Вже птиці летять...»	39

З розділу «СКОРО FORTE»

«Скоро forte...»	40
«Ви, що, не знаючи мети...»	40
«В грому гармат і співах криці...»	41
«...І спить вівєсяна осінь...»	41
«Наїживсь голений город...»	42
«Дні мої, мої дивні діти...»	42
Голод	43
«Понад північю сивий вітер...»	43

З розділу «КРОКОВЕЄ КОЛО» (філософічні ландшафти)

Кроковее коло	45
У бій	45
Сантименти	46
Ніч	47
Хмарку на захід	48
Павза	48
Світанок	49
День	49
Вечір	50
«Як дихає ніжно і легко, і тихо обличчя...»	50
Реакція	51
«Вогка долина й молоді дуби...»	51
І ще одна ніч	52
«Тінь на стінці...»	54
Дощ	55
Тракторка баналі	56
«Углиб, у груди, в дикий ґрунт...»	56
Весна	57
«То було не геройство білих...»	58
«Потяг урізавсь у сніг...»	58
«Як покину тебе, цигарко?...»	59
Завтра знов до верстату	60
Історія речей (Комунікація).	60
Пісня	61
Комуна (Утопічна поема)	62

ІЗ КНИГИ «ЯСЕН»

З розділу «ПРОКЛАМАЦІЇ»

«На вулиці шукаю сутінь...»	69
«То город-дощ, холодний і зелений...»	69
«Ринав останній генерал...»	70
«Колись рушниці калиновим соком...»	71
Спілка	71

З розділу «БАЛАДИ»

«У ліжку видіє боець...»	72
«Не падав сніг, а сонце стигло...»	73

«Цвілі суниці з-під листків...»	73
«Плесо спить. В очерет...»	74
«Темні вулиці вкрились насінням...»	75

З розділу «ЗІЛЛЯ»

«Вересня день мов меч...»	76
«Ось іду по рейці і хитаюсь...»	76
Весна в вагоні	77
«І ринула лісів весела хвиля...»	78
«Степами має сива борода...»	79
«Вночі дзвенить комар...»	79
«Тасмний талалай...»	80
«З очей спадає денний груз...»	80
«Чи стемніли вулиці, чи я іду сам...»	81
«Овес росте край неба у пісках...»	81
«Гей довго жити ще мені на світі...»	82

З розділу «ЛЮБОВ»

«В березні мільціонер свистав...»	82
«Як тане трава...»	83
«Ах дерево у пам'яті глухій...»	84
«Як ми з нею луками ішли...»	84
«І співай тепер, що не ця...»	85
«Верніться!..»	86
«Впливає чапля з туманів...»	86
«Ми родили з тобою стільки слів...»	87
«Мое моєньке миле, ясне — мі...»	87
«Ах життя моє дороге...»	88

ІЗ КНИГИ «БАЛАДИ ПРО ВІЙНУ І ВІДБУДОВУ»

Рибалки	89
З лісів ліса	93

ІЗ КНИГИ «ПОЕЗІЇ»

Морозна осінь	96
Засць дитячий	96
Станція	97
Потяг уночі	97
Грак-гуморист	98

Краєвид на курорті	98
Вихідний день	98
Грайворін-песиміст	99
«За лінію лісів гнав гоном потяг-пес...»	101
Чавун	102
1905 рік	103
Весна в заводі	104
Ліс	105

ОПОВІДАННЯ

Гнилизна	107
Рахунок	113
Сімнадцять хвилин (новела)	120
Майборода	125
Оповідання про Майкла Паркера	151
Перша поява Майкла	151
Майкл знайомиться з нечистою силою	157
Кінець Майкла Паркера	164
Списана спина	176
Життя Гая Сергійовича Шайби	192
Ситтутунга	214

ПОВІСТІ

Пригоди Мак-Лейстона, Гаррі Руперта та інших	227
Передне слово	227
Розділ 1. Дама в чорному	228
Розділ 2. Кафе Синьої Мавпи	244
Розділ 3. Макекембе-ла-моту-ма-ме	261
Розділ 4. Кавалергардського полку ротмістр	284
Розділ 5. Проблема протеїнів	300
Розділ 6. Король у колодках	315
Розділ 7. Мавп'яча рука	331
Розділ 8. Американець на Україні	348
Розділ 9. Новий спосіб літати	363
Розділ 10. Лейн-молодший і Лейн-старший	378
Подорож ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки прекрасної Альчести у Слобожанську Швайцарію	391
Пролог	392

Книга перша	418
Книга друга	435
Книга третя	471
Епілог	506
Післяслово	506

ТЕОРІЯ

Елементарні закони версифікації (віршування)	509
II. Розмір	516
III. Милозвучність	529
IV. Образ	534
Як будеється оповідання. Аналіз прозових зразків	550
Передне слово	550
I частина (вступні уваги)	551
II частина (аналізу)	588
Авантюрне журнальне оповідання	588
Фантастичне оповідання	611
«Новела з нічого»	640
Протокольне оповідання	650

РЕЦЕПЦІЇ

«Вогнем не можна знищити...». Майк Йогансен: поет, філолог, теоретик. <i>Іван Дзюба</i>	671
Романтик революційного слова. <i>Степан Крижанівський</i>	682

МАТЕРІАЛИ І ДОКУМЕНТИ

ДЕКЛАРАЦІЇ

Наш універсал до робітництва і пролетарських митців українських	709
Що таке техно-мистецька група «А»	711

МАЙК ЙОГАНСЕН ПРО СЕБЕ І СВОЮ ТВОРЧІСТЬ

Ледачий автор	715
Автобіографія Майка Йогансена, того Йогансена, що оздобив прологом, епілогом та інтермедіями 133 книгу «Літературного ярмарку»	716

Автобіографія	719
До читача.	722
Переднє слово	723

ПРИЧИНКИ

Зі спогадів Алли Гербурт-Йогансен	725
Фрагменти	725
Деяко про походження Майка Йогансена.	729
Історія постановки фільму «Звенигора»	730

ПРИМІТКИ	735
---------------------------	------------

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	747
---	------------

ФОТОМАТЕРІАЛИ	751
--------------------------------	------------

Літературно-художнє видання

Майк Йогансен
ВИБРАНІ ТВОРИ

Упорядник *Ростислав Мельників*

Відповідальний за випуск *Осип Зінкевич*
Макет і верстка *Наталії Патоли*
Випусковий редактор *Наталія Ксьондзик*
Коректор *Юрій Петік*
Художнє оформлення *Уляни Мельникової*
Обробка фотографій *Євгена Нужного*

Підписано до друку 30.01 2009.

Формат 84x108 1/32.

Папір офсетний. Друк офсетний.

Наклад 3000 прим. Зам. № 9-107.

«Смолоскип»

04071, Київ, вул. Межигірська, 21.

Тел. і факс (044) 425-23-93.

E-mail: mbf@smoloskyp.org.ua

www.smoloskyp.org.ua

Державний реєстраційний номер 2348 від 21.11.2005

Віддруковано

ВАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»,
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.

Й75 Йогансен М. ВИБРАНІ ТВОРИ / Упоряд. Р. Мельників. — 2-ге вид., доповнене. — К.: Смолоскип, 2009. — 768 с. ISBN 978-966-8499-94-4

У черговому томі серії «Розстріляне Відродження» видавництва «Смолоскип» представляє доробок одного з найцікавіших авторів ХХ століття — Майка Йогансена (1895–1937). Українському читачеві вперше надано можливість комплексно познайомитися з домінантними виявами багатогранного таланту літератора. До видання увійшли кращі зразки поезії та прози, а також теоретичних студій письменника. Крім того, видання містить вичерпну бібліографію і стане в пригоді студентам, викладачам, широкому колу зацікавлених осіб. Може бути використане як посібник у школах і вищих навчальних закладах.

ББК 84.4УКР6

Майк Йогансен

Вибрані Твори

... я, Майк Йогансен, був при житті і залишусь по смерті одним із кращих поетів української оновленої землі, ... я, вівік невтомний, словом і ділом ніс призначений мені прапор гордо і високо.

(З «Автобіографії Майка Йогансена, того Йогансена, що оздобив прологом, епілогом та інтермедіями 133 книгу "Літературного Ярмарку"»).

ISBN 978-966-8499-94-4

9 789668 499944 >

"Смолоскип"